

A white dove is flying in the upper right corner of a blue sky. In the bottom left corner, a portion of the Ukrainian national flag (blue and yellow) is visible. The background is a gradient of blue and yellow, suggesting a sunset or sunrise.

**TRANSFORMATIONAL PROCESSES
OF THE SOCIAL AND HUMANITARIAN SPHERE
OF MODERN UKRAINE
IN THE CONDITIONS OF WAR.**

CHALLENGES, PROBLEMS AND PROSPECTS.

Amantius Akimjak (ed.)
Iurii Shcherbiak (ed.)

**Transformational processes of the social and humanitarian sphere of
modern Ukraine in the conditions of war.**
Challenges, problems and prospects.

Amantius Akimjak (ed.)
Iurii Shcherbiak (ed.)

A scientifically reviewed, internationally edited book is the output of the projects

SAE Gr. 32.10.22. P. SK

„Help in solving problem life situations in the Visegrad four countries“

CO”ICF ”GALICIA” Nr. 01.02.19 SK

*„Analysis of the social doctrine of the Church and its application in practice
in Slovakia, Poland, Ukraine“*

SAE Gr.30.10.21 P.SK

*„The relationship between ethical norms and attachment characteristics in professional
and pastoral practice“*

Supported by international grant agencies

Scientia – Ars – Educatio – Cracoviae

Galicja – Ternopil – Ukraina

Catholic University in Ružomberok,
Faculty of Theology - Theological Institute in Spišské Podhradie - Priestly seminary
of Bishop Ján Vojtaššák, Spišská Kapitula, Spišské Podhradie

Catholic University in Ružomberok
Faculty of Theology
Theological Institute in Spišské Podhradie

in cooperation with the

The Faculty of Social Sciences and Humanities of the West Ukrainian National University
with the Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Lviv Ivan Franko National University

Kharkov Hryhorii Skovoroda National Pedagogical University

Chernivtsi Yuri Fedkovych National University,
Vinnytsia State Pedagogical University Mykhailo Kotsyubynsky

Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University in Poland

Applied Psychology Terezin University in Bohemia

**Transformational processes of the social and humanitarian sphere of
modern Ukraine in the conditions of war.**
Challenges, problems and prospects.

Scientifically reviewed internationally edited book

Ružomberok
VERBUM – vydavateľstvo KU
2023

CONTENTS

Political behavior of the elite before the full-scale invasion of Russian troops: analysis of the consequences of activities	
<i>Політична поведінка еліти у переддень повномасштабного вторгнення російських військ: аналіз наслідків діяльності</i>	
Marija Karmazina.....	9
Innovative approaches to the construction of integrative thematic minicourses for improving the qualifications of teachers in the conditions of war	
<i>Інноваційні підходи до побудови інтегративних тематичних мінікурсів для підвищення кваліфікації викладачів в умовах війни</i>	
Marianna Pajkuš, Iryna Savka, Olena Popadič, Oksana Bilyk, Iryna Zinčuk.....	37
International diplomatic relations Czech Republic - Ukraine	
Martin Černek.....	55
Features of providing crisis psychological assistance	
<i>Особливості надання кризової психологічної допомоги</i>	
Marija Brigadir.....	61
Slovak Catholic Charity and Volunteering in a Time of Armed Conflict	
Zuzana Budayová.....	79
Adaptation of first-year students to new conditions of the educational environment in higher education institutions as a socio-pedagogical problem	
<i>Адаптація першокурсників до нових умов освітнього середовища у закладах вищої освіти як соціально-педагогічна проблема</i>	
Iurii Shcherbiak, Oleksandra Patriak	85
The spiritual aspect of practical work with students of senior classes at integrated «art» lessons (in the context of developing special courses in the process of professional training of future music workers)	
<i>Духовний аспект практичної роботи з учнями старших класів на інтегрованих уроках «мистецтво» (опрацювання спецкурсів в процесі фахової підготовки майбутніх музично-педагогічних працівників)</i>	
Larisa Bezemčuk, Amalija Marte'mjanova, U Juje	99
The Ukrainian Church in the context of contemporary military challenges (based on the materials of the ukrainian-speaking periodicals of the USA diaspora)	
<i>Українська церква у контексті воєнних викликів сучасності (на матеріалах українськомовної періодики діаспори США)</i>	
Lesia Bilovus, Iryna Nedoshytko	107

Features of the organization of the educational process in Ukrainian universities in the conditions of war: public challenges and realities	
<i>Особливості організації освітнього процесу в українських університетах в умовах війни: суспільні виклики та реалії</i>	
Olena Budnyk	129
Deformation of the content and destruction of Ukrainian-centric scientific studies under the conditions of the approval of the bolshevysk' totalitarian state information policy (first third of the 20th century)	
<i>Деформація змісту та знищення Україноцентричних наукових студій в умовах утвердження тоталітарної державної інформаційної політики більшовиків (перша третина ХХ ст.)</i>	
Oksana Homotiuk	141
Conceptual model of the modern multi-vector people-centered development of the educational institution as a complexly organized system	
<i>Концептуальна модель сучасного багатовекторного людиноцентристського розвитку закладу освіти як складно організованої системи</i>	
Ejudmila Kalinina, Natalija Lisova, Alla Zagorodnaja, Olena Binic'ka.....	171
Social and humanitarian aspects of teacher's educational activities in the conditions of war	
<i>Соціально-гуманітарні аспекти виховної діяльності викладача в умовах війни</i>	
Jurij Kozlovs'kij, Volodimir Prusak, Irina Pastirs'ka, Marianna Gavriljuk, Stanislav Navrotnij.....	203
A philosophical and anthropological approach to the research of the problems of dialogic training of future teachers in the conditions of the modern war challenges	
<i>Філософсько-антропологічний підхід до дослідження проблем діалогічного навчання майбутніх педагогів у руслі сучасних викликів війни</i>	
Kateryna Fomin	219
The phenomenon of socio-cultural activity of the Ukrainian Sich Riflemen during the First World War	
<i>Феномен соціокультурної діяльності Українських січових стрільців у роки Першої світової війни</i>	
Mykola Lazarovych	229
Museum as a socio-cultural and research institution (on the example of museums of Vinnytsia)	
<i>Музей як соціально-культурна та науково-дослідна установа (на прикладі музеїв Вінниці)</i>	
Tetjana Lebid'	267
The idea of «unity» as an tool of public diplomacy in the conditions of war	
<i>Ідея «єдності» як інструмент публічної дипломатії в умовах війни</i>	
Tetyana Bevz.....	277
Formation of the professional ethics of a teacher in the conditions of transformation processes in the social and humanitarian sphere of modern Ukraine	
<i>Формування професійної етики педагога в умовах трансформаційних процесів соціально-гуманітарної сфери сучасної України</i>	
Iryna Matiykiv, Oksana Chornopyska, Tetyana Yakymovych	299

PREFACE

Scientifically reviewed internationally edited book „Transformational processes of the social and humanitarian sphere of modern Ukraine in the conditions of war - Challenges, problems and prospects.“ is the result of many years of cooperation between universities in Ukraine, Poland, the Czech Republic and the Slovak Republic. These universities are the Catholic University in Ružomberok, Faculty of Theology, Theological Institute in Spišské Podhradie, The Faculty of Social Sciences and Humanities of the West Ukrainian, National University with the Ukrainian Scientific-Methodological Center for Practical Psychology and Social Work of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine Lviv, Ivan Franko, National University Kharkov Hryhorii Skovoroda, National Pedagogical University Chernivtsi Yuri Fedkovych, National University, Vinnytsia State Pedagogical University Mykhailo Kotsyubynsky, Applied Psychology University in Bohemia, Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University in Poland, etc.

These universities collaborated on the assigned topics with the support of international grant agencies: Scientia – Ars – Educatio – Cracoviae et Galicja.

The scientific studies published here are outputs from the projects: SAE Gr. 32.10.22. P. SK „Help in solving problem life situations in the Visegrad four countries“ CO”ICF”GALICIA” Nr. 01.02.19 SK „Analysis of the social doctrine of the Church and its application in practice in Slovakia, Poland, Ukraine“ SAE Gr.30.10.21 P.SK „The relationship between ethical norms and attachment characteristics in professional and pastoral practice“.

The following authors in particular have been selected from a number of scholarly studies for this excellent edited book: Marija Karmazina: „Political behavior of the elite before the full-scale invasion of Russian troops: analysis of the consequences of activities“. M. A. Pajkuš, S. I. Volodimirivna, O. V. Popadič, B. O. Sergiivna, I. V. Zinčuk: „Innovative approaches to the construction of integrative thematic minicourses for improving the qualifications of teachers in the conditions of war“. Martin Černek: „International diplomatic relations Czech Republic – Ukraine“. Brigadir Marija: „Features of providing crisis psychological assistance“. Zuzana Budayová: „Slovak Catholic Charity and Volunteering in a Time of Armed Conflict“. Iurii Shcherbiak, Oleksandra Patriak: „Adaptation of first-year students to new conditions of the educational environment in higher education institutions as a socio-pedagogical problem“. Larisa Bezemčuk, Amalija Martejmanova, U Juje: „The spiritual aspect of practical work with students of senior classes at integrated «art» lessons (in the context of developing special courses in the process of professional training of future music workers)“. Lesia Bilovus, Iryna Nedoshytko: „The Ukrainian Church in the context of contemporary military challenges (based on the materials of the ukrainian-speaking periodicals of the USA diaspora)“. Olena Budnyk: „Features of the organization of the educational process in Ukrainian universities in the conditions of war: public challenges and realities“. Oksana Homotiuk: „Deformation of the content and destruction of Ukrainian-centric scientific studies under the conditions of the approval of the bolshevys’ totalitarian state information policy (first third of the 20th century)“. Ejudmila Kalinina, Natalija Lisova, Alla Zagorodnaja, Olena Binic’ka: „Conceptual model of the modern multi-vector people-centered development of the supporting educational institution as a complexly organized system“. Jurij Kozlovsk’kij, Volodimir Prusak, Irina Pastirs’ka, Marianna Gavriljuk, Stanislav Navrotnij: „Social and humanitarian aspects of teacher’s educational activities in the conditions of war“. Kateryna Fomin: „A philosophical and anthropological approach to the research of the problems of dialogic training of future teachers in the conditions of the modern war challenges“. Mykola Lazarovych: „The phenomenon of socio-cultural activity of the Ukrainian Sich Riflemen during the First World War“. Tetjana Lebid’: „Museum as a socio-cultural and research institution (on the example of museums of Vinnytsia)“. Tetyana Benz: „The idea of «unity» as an tool of public diplomacy in the conditions of war“. Iryna Matiykiv, Oksana Chornopyska, Tetyana Yakymovych:

„Formation of the professional ethics of a teacher in the conditions of transformation processes in the social and humanitarian sphere of modern Ukraine“.

Also in this way, we would like to thank all the authors as well as their collaborators from Ukraine, Poland, the Czech Republic and the Slovak Republic most sincerely for the fact that even during the great crisis that occurred with the war in Ukraine, and the economic crisis in the whole Europe and the world, which is a consequence of this war, the researchers of our universities have not stopped working in the field of education and training and continue their educational and scientific research activities. May this sacrifice of theirs also bring peace as soon as possible to Ukraine, which is being so severely tested, as well as to other threatened countries.

Amantius Akimjak – Iurii Shcherbiak

POLITICAL BEHAVIOR OF THE ELITE BEFORE THE FULL-SCALE INVASION OF RUSSIAN TROOPS: ANALYSIS OF THE CONSEQUENCES OF ACTIVITIES

MARIJA KARMAZINA

ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ЕЛІТИ У ПЕРЕДДЕНЬ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК: АНАЛІЗ НАСЛІДКІВ ДІЯЛЬНОСТІ

МАРІЯ КАРМАЗІНА

Abstract:

The article analyzes the peculiarities of the political behavior of the elite in Ukraine in the period before the full-scale invasion of the Russian army on the territory of the Ukrainian state using one of the options of institutional analysis.

Based on the facts of the political process of 1991–2021 (as a kind of reflection of the behavior of the elite), as well as on assessments, conclusions, comments and proposals of direct representatives of elite groups in Ukraine, analysts and experts regarding certain achievements or losses, strong or weak (“failed”, “illogical”, “criminal”) actions (behavior) of elite groups have been established and characterized:

- markers of peculiar “titles” of the elite (“contraband king”, “gas king”, “amber king”, “gray cardinal”, etc.);
- instruments of influence on opponents, competitors, voters (in particular, such as state authorities, criminal structures, intellectuals, media resources, political parties, the church);
- methods of fighting the adversary (by vetoing, killing opponents, slander and defamation, discrediting, informational attacks, “correcting” biography, lustration, reformatting institutions in one’s own interests, creating institutions outside the legal field, supporting and justifying Russian aggression, and tolerating separatist sentiments in the regions occupied by the Russian Federation since 2014, avoiding criminal liability, bribery, stigmatization, raiding, unauthorized recording of “films”, etc.);

techniques of manipulating society (intimidation, speculation, populism, blocking the participation of new social groups in politics, as well as new elites);

- consequences of reformatting of political institutions, which led to instability, instability and their hybrid nature; the presence of institutions in a state of permanent crises, etc.;
- the consequences of society’s attitude towards representatives of the elite and the institutions created by it (the Verkhovna Rada of Ukraine, the government, local authorities, the police, the prosecutor’s office, judges, the tax inspectorate, mass media, etc.), as evidenced by the data of sociological surveys.

Thus, the article is in its own way a concluding reflection on the problem of the quality of elites in Ukraine and can serve as a “starting point” for further study of elites and their behavior, as well as the impact of the consequences of this behavior on the state of politics, the state and society in the future.

Keywords: behavior of the elite, manipulation of the electorate, political institutions.

Анотація:

У статті аналізуються особливості політичної поведінки еліти в Україні у період до повномасштабного вторгнення російської армії на територію Української держави з використанням одного з варіантів інституційного аналізу.

З опорою на факти політичного процесу 1991–2021 рр. (як своєрідне віддзеркалення поведінки еліти), як і на оцінки, висновки, коментарі та пропозиції безпосередніх представників елітних груп в Україні, аналітиків та експертів з приводу тих чи інших досягнень чи втрат, сильних чи слабких («провальних», «нелогічних», «злочинних») дій (поведінки) груп еліти встановлено та охарактеризовано:

маркери своєрідних «титулів» еліти («король контрабанди», «король газу», «бурштиновий король», «сірий кардинал» та ін.);

інструменти впливу на опонентів, конкурентів, виборців (зокрема, таких, як державна влада, кримінальні структури, інтелектуали, медійні ресурси, політичні партії, церква);

методи боротьби із супротивником (шляхом накладання вето, вбивства опонентів, наклепів та дифамації, дискредитації, інформаційних атак, «виправлення» біографії, люстрації, переформатування інститутів у власних інтересах, створення інститутів поза правовим полем, підтримки і виправдання російської агресії та толерування сепаратистських настроїв у окупованих Російською Федерацією з 2014 р. регіонах, уникнення кримінальної відповідальності, підкупів, стигматизації, рейдерства, несанкціонованого запису «плівок» та ін.);

виокремлені техніки маніпулювання соціумом (залякування, спекуляції, популізм, блокування участі нових соціальних груп у політиці, як і нових еліт);

наслідки переформатування політичних інститутів, що зумовлювало нестійкість, нестабільність та їх гібридний характер; перебування інститутів у стані перманентних криз тощо;

наслідки ставлення соціуму до представників еліти та створених нею інститутів (Верховної Ради України, уряду, місцевих органів влади, поліції, прокуратури, суддів, податкової інспекції, засобів масової інформації тощо), про що свідчили дані соціологічних опитувань.

Таким чином, стаття є по-своєму підсумовуючою рефлексією над проблемою якості еліт в Україні та може слугувати «відправною точкою» для подальшого вивчення еліт та їх поведінки, як і впливу наслідків цієї поведінки на стан політикуму, держави і соціуму у наступний час.

Ключові слова: поведінка еліти, маніпуляції електоратом, політичні інститути.

Політичну поведінку еліти розглядаємо як дії чи явища, що здійснені (спровоковані) або створені у межах/поза межами як інститутів, так і закону тими чи іншими як вербальними, так і невербальними засобами заради впливу на політику та прийняття (або утримання від прийняття) політичних рішень щодо здійснення у державі влади, впливів на громадську думку заради досягнення результату («успіху», «користі») у власних інтересах, інтересах певної групи осіб («асоціації за інтересами») або суспільства (у т. ч. не-еліт) у цілому.

Різноманітні аспекти політичної поведінки української еліти неодноразово потрапляли в поле зору дослідників. Одні з них (Т. Запорожець¹, С. Глівенко²) вивчали форми участі бізнесової еліти в політиці, і, зокрема, моделі поведінки економічної еліти чи розмірковували (В. Бебик) про стилі політичної поведінки

1 Запорожець Т. В. Економічна еліта у політичному полі України. Проблеми і результати дослідження. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=921#>

2 Глівенко С. Мотиваційні особливості поведінки української бізнес-еліти в період суспільно-політичних трансформацій суспільства. URL: file:///C:/Users/ADMIN/Downloads/VSU_ekon_2014_4_8.pdf

останньої³, акцентували поведінковий опортунізм еліти (М. Чабанна⁴, Д. Яковлев⁵). Інші – концентрували увагу на процесі «виокремлення себе в еліту»⁶, мімезисі останньої (В. Расевич)⁷, на її «демонстративному споживанні» (О. Степанюк)⁸ і звертали увагу на поведінкову спадкоємність (А. Умланд)⁹. Крім того, у поле зору дослідників потрапляли питання протистояння регіональних еліт (І. Мацишина)¹⁰, взаємини «еліти» з «народом» (М. Романюк¹¹, С. Дацюк)¹² тощо.

Особливістю як вищезгаданих, так і інших досліджень є те, що в них зосереджено увагу на поведінці еліти/елітної групи (наприклад, економічної), яка переслідує конкретну мету («виокремлення себе»), чи під час певного процесу (зокрема – реформ, «трансформації», «революції» тощо), чи ж конфліктного протистояння – міжособистісного або з «народом». Аналітичне «об'єднання фрагментів» поведінки еліти, безумовно, сприяє поглибленню розуміння її реакцій, стратегій і поведінки в цілому. Утім, варто не оминати увагою й інші особливості розвідок вищезгаданих авторів, що пов'язані, щонайменше, з трьома моментами: розумінням самим тим чи іншим дослідником сутності, цінностей та ідентичностей сучасних еліт в Україні; ступенем переобтяженості свідомості дослідника «історичною правдою»; мірою «зречення» наукової неупередженості та критичності (цілком свідомої чи несвідомої) в оцінці фактів, даних та ін. заради підтримки «своєї еліти» (за регіональною, приміром, чи партійною або й іншою належністю) та відданості «своїй правді/істині» і, відповідно – завданню закріплення у свідомості визначених таргет-груп певних тенденцій («правильних» чи «неправильних», «загрозливих» та ін.) та прогнозів щодо розвитку політичних явищ, процесів, феноменів в Україні.

Заради цілісного сприйняття особливостей поведінки політичної еліти в Україні напередодні повномасштабної російської агресії скористаюся одним із варіантів сучасного інституційного аналізу, у фокусі уваги якого – результати діяльності еліти і, з-поміж іншого, інститутів, створюваних, відтворюваних і підтримуваних елітою.

Кут зору на ці результати має, щонайменше, два рівні: перший, представлений як діями, висновками, оцінками безпосередньо самих представників політичної еліти; другий – судженнями експертів різного рівня, а також віддзеркалений, з-поміж іншого, у соціологічних опитуваннях, що проводилися у той чи інший час.

З урахуванням вищесказаного, завданням дослідження є аналіз:

- інструментів впливу еліти на виборців;
- методів боротьби з опонентами (чи конкурентами) і, зокрема, маніпулятивних технік впливу на свідомість електорату;
- наслідків поведінки представників еліти за кордоном;
- наявних різноманітних результатів розвитку інститутів Української держави та суспільства у період до повномасштабного вторгнення російської армії на територію України як наслідку дій політичної еліти

Емпіричну базу дослідження, що пропонується, становлять, по-перше, факти політичного процесу 1991–2021 рр. як своєрідне віддзеркалення поведінки еліти; по-друге, – оцінки, висновки, коментарі та

3 Бебик В. Політична діяльність в умовах соціально-правової держави. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27418/14-Bebyk.pdf?sequence=1>

4 Чабанна М. Опортуністична поведінка суб'єктів партійної діяльності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 3 (59). С. 236–255.

5 Яковлев Д. Опортуністична поведінка як складова політичних реформ. URL: https://www.researchgate.net/publication/278871035_OPORTUNISTICNA_POVEDINKA_AK_SKLADOVA_POLITICNIH_REFORM

6 Расевич В. Товариства взаємної адорації. URL: https://zaxid.net/tovaristva_vzayemnoyi_adoratsiyi_n1510537

7 Расевич В. Велике мавпування. URL: https://zaxid.net/velike_mavpuvannya_n1500006

8 Степанюк О. Особливості національної еліти. URL: <http://oslawoffice.com.ua/%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8/>

9 Андреас Умланд: Шансы и риски новой Украины Зеленского. URL: <http://www.eedialog.org/ru/2019/08/05/shansy-i-riski-novoj-ukrainy-zelenskogo/>

10 Мацишина І. В. Регіональні еліти в контексті символізації (1994–2004 рр.) Політичне життя. 2018. № 2. С. 68–74. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.2.11>

11 Романюк М. Народ і вороже налаштована до нього еліта. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/07/11/3127552/>

12 Дацюк С. Протистояння еліти та громади в Україні. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/569e04e735156/>

пропозиції представників елітних груп в Україні, як і аналітиків та експертів з приводу тих чи інших досягнень чи втрат, сильних чи слабких («провальних», «нелогічних», «злочинних») дій/поведінки груп еліти.

Аналізуючи поведінку еліт, найперше, зверну увагу на те, що найпростішим маркером якості «елітної поведінки» поважних, впливових у державі осіб були і є їхні «титули»: «король контрабанди» (як, наприклад, іменували В. Альперіна¹³, І. Павлюка¹⁴), «бурштиновий король України» (М. Клевака, відомий і як М. Холик¹⁵), «сміттєвий король» (В. Тичина¹⁶), «король грального бізнесу» (І. Писклинець¹⁷, Ю. Крошко¹⁸), «короли українського газу»¹⁹ та ін. Були «грізні правителі»²⁰ та «сірі кардинали»²¹, «любі друзі» (як елемент явища фаворитизму у середовищі українських президентів) на центральному та регіональних рівнях і ті (олігархи), інтереси яких захищали десятки народних депутатів України безпосередньо у Верховній Раді України, як, наприклад, «майже 70 нардепів», за даними журналістських розслідувань, працювали (на початку 2021 р.) на олігарха І. Коломойського, а 100 – на Р. Ахметова²².

Упродовж останніх 30 років з більшою чи меншою періодичністю для захисту/відстоювання власних інтересів, з'ясування стосунків із конкурентами чи опонентами, як і для впливу на виборців представники впливових еліт використовували низку інструментів. Серед цих інструментів:

- державна влада. Найперше – судові (як у випадку з ув'язненням Ю. Тимошенко, Ю. Луценка за часів перебування на посту президента В. Януковича; ув'язнення «майданівців» під час Революції Гідності; використання, наприклад, Окружного адміністративного суду Києва для просування інтересів певних сил²³) та виконавчі органи влади (зокрема, силові – для розгону протестувальників під час «помаранчевої революції» чи Революції Гідності), а крім того – й законодавчий орган держави, шляхом, наприклад, використання у парламенті голосів «депутатів-тушок»/депутатів-кон'юнктурників для прийняття того чи іншого рішення, закону. Наприклад, у складі Верховної Ради України VII скликання «тушками» стали О. та А. Табалови, один з яких увійшов до парламенту за списком Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», а другий – як кандидат від цієї політсили за мажоритарним округом у м. Кіровограді (нині – м. Кропивницький). Від позиції і голосування «тушок», найперше, залежало формування більшості у законодавчому органі, обрання очільників парламенту та уряду, розподіл мандатів, перегляд чи уникнення перегляду ухваленого бюджету. «Тушки» виявляли здатність посилювати/ослаблювати опозицію, сприяти зростанню рейтингу тієї чи іншої політсили, представник якої мав

13 Король контрабанди. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NGJDSF9oHrs>

14 Хмільний кардинал Ілля Павлюк: дружба із Зеленським і вплив на «слугу народу». URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/18/7283826/>

15 На Рівненщині від COVID-19 помер бурштиновий король України. URL: <https://chas.cv.ua/zakon-pravo/76878-%D0%BD%D0%B0-%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D0%B2%D1%96%D0%B4-covid-19-%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80-%D0%B1%D1%83%D1%80%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9.html>

16 Як «сміттєвий король» «загадив» Оліївську землю, абочи є управа на депутата міськради? URL: <http://oliivska.gromada.org.ua/news/1554712268/?fbclid=IwAR0JlimG8FVko04QXlupAhByW24j7WXfWXbhhUqdV3VpwQaIKuJLlvW3ZF8>

17 Надвірянську РДА може очолити «король» підпільного грального бізнесу. URL: <https://versii.if.ua/novunu/nadvirnyanskurda-mozhe-ocholiti-korol-pidpilnogo-gralnogo-biznesu/>

18 Крошко Юрій – король грального бізнесу Житомирщини! URL: <https://ord-ua.com/2014/04/06/kroshko-yurij-korol-gralnogo-biznesu-zhitomirschini/>

19 Бабінець А., Гнап Д. Короли українського газу-2. URL: <https://irrp.org.ua/korol-ukrayinskogo-gazu-2/>

20 Геннадій Грозний: правителі, яких ми заслужили. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/6/7282509/>

21 «Сірий кардинал» Одеси підтвердив, щоволодіє ринками «Привоз» та «7-ий кілометр». URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/1/671518/>

22 Майже 70 нардепів працюють на Коломойського, ще 100 на Ахметова – Bihus.Info <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/11/7279593/>

23 *Серед найбільш резонансних рішень Окружного адмінсуду Києва, як відомо, були такі, як скасування у січні 2021 р. перейменування (декомунізації) проспектів у м. Києві (Московського та Ватутіна) та нової редакції українського правопису (затвердженої Кабінетом міністрів України у травні 2019 р.), а у квітні 2019 р. – націоналізації Приватбанку; заборона У. Супрун виконувати обов'язки керівниці МОЗ (лютий 2019 р.); поновлення на посаді заступника Генерального прокурора України М. Голомші (серпень 2019 р.) та підозрюваних у корупції ексоголови Державної фіскальної служби Р. Насірова (грудень 2018 р.), ексочільника Державної служби з надзвичайних ситуацій С. Бочковського та його заступника В. Стоєцького (квітень 2018), екскерівника Державної авіаційної служби Д. Антонюка (жовтень 2018 р.), ексочільника Державної пенітенціарної служби С. Старенького (березень 2015 р.); «вилучення» лосів з Червоної книги України (грудень 2017 р.) та ін.

намір балотуватися у майбутньому на пост президента України та ін. Очільниця ВО «Батьківщина» так свого часу коментувала позицію з тушками: «Проблема «тушок» – це проблема політичної корупції, яку в парламенті інституціонували Ключєви-Арбузови-Львовчкіни. Це свідоме розбещення шаленими грошима слабких та недосвідчених людей»²⁴;

- кримінальні (напівкримінальні) структури (приміром, «тітушки») для організації чи навпаки – розгону політичних акцій;
- інтелектуалів, які допомагали «проводити/здійснювати політику» (зокрема, за «виконувачем обов'язків прем'єра Юхима Звягільського стояв професор Віктор Найдьонов. За прем'єром Анатолієм Кінахом – академік Юрій Пахомов»²⁵);
- медійні ресурси, журналісти яких, задовольняючи потреби власників (політиків-олігархів), так чи інакше очорнювали опонентів/конкурентів (наприклад, «Зеленського порівнюють з котом, Павла Шеремета – із Шарієм, партію влади називають дебілами, а жінок «самками», вигадують «британську військову базу під Миколаєвом», лякають українців ядерним ударом США, обзивають гостей «діркою від бублика», ведуть переговори з терористами в прямому ефірі і днями переживують маячню про Сороса і соросят»²⁶). На початку 2021 р. серед телеканалів політиків-олігархів були, приміром, такі, як «Україна 24» (Р. Ахметова), «5 канал», «ПРЯМИЙ», «ЕСПРЕССО» (П. Порошенка), «Інтер» (Д. Фірташа та С. Львовчкіна), «НАШ» (Є. Мураєва) та «медведчуківські» – «112 Україна», ZIK, NewsOne;
- політичні партії (антидержавницькі, антиукраїнські, утім, нерідко – з проукраїнською риторикою їх лідерів та членів) та «громадські організації» (якквазіструктури громадянського суспільства, що, як правило, недовговічні, але на них спираються антиукраїнські, «контрреволюційні» сили) для невинуватого тиску інститути;
- церкву (у 2009 р. П. Порошенко став дияконом УПЦ (МП)²⁷, а у 2020 р. – В. Новинський²⁸).

На поведінку еліт проливають світло й використовувані представниками політичної еліти методи боротьби проти опонентів чи конкурентів, найбільш поширеними серед яких стали не лише згадані вище (ув'язнення чи розгін акцій), але й:

- накладання вето, яким, напевно, найчастіше користувався Президент В. Ющенко, котрий у січні–липні 2009 р., користуючись правом вето, наклав його на 50 законодавчих ініціатив чинної на той час коаліції та на 34 постанови уряду²⁹;
- вбивства («трагічні загибелі», «самогубства», природа яких не має однозначного пояснення): народних депутатів Є. Щербаня (1996), В. Гетьмана (1998) та Ю. Кононенка (2001), голови Львівської облдержадміністрації та облради С. Сенчука (2005), ексдепутата Львівської облради, медика і політика Я. Федину (2010), ексдепутата Одеської міськради, політика О. Коробчинського (2011), близько 75 журналістів, серед яких – Ю. Османов (1993), Г. Гонгадзе (2000), І. Александров (2001), В. Веремій (2014), П. Шеремет (2016), заступника голови Івано-Франківської облдержадміністрації М. Шкрібляка (2002), міського голови м. Феодосії, Героя України О. Бартенева (2013), екснардепа і міського голови м. Кременчука О. Бабаєва (2014), громадського активіста О. Музичка – «Сашка Білого» (2014); смерть в автокатастрофі очільника Кіровоградської облдержадміністрації М. Башкирова (1999), народних депутатів В. Чорновола (1999) та О. Ємця (2001), голови державної компанії «Укрспецекспорт» та фігуранта у справі «Кольчуг» В. Малєя (2002); «самогубство» міністра транспорту та зв'язку України Г. Кірпи (2004), ексміністра внутрішніх справ Ю. Кравченка (2005), очільниці Фонду держмйна В. Семенюк-Самсоненко (2014), екснардепа М. Чечетова (2015); смерть від («випадкового») вогнестрільного поранення народного депутата Верховної Ради України Є. Кушнарєва (2007) та ін.;

24 Тимошенко: «Тушок»у Раді запровадили Ключєви-Арбузови-Львовчкіни. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/09/17/6998119/>

25 Олівєнський Марко. Хто грає короля? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2010/08/23/245781/>

26 Отар Довженко. «Всратая» журналістика: більше, ніж канали Медведчука. URL: <https://detector.media/infospace/article/184738/2021-02-10-vsrataya-zhurnalistyka-bilshe-nizh-kanaly-medvedchuka/>

27 Порошенко стал дияконом Московского Патриархата и принял участие в крестном ходе. URL: https://censor.net/ru/photo_news/93228/poroshenko_stal_diakonom_moskovskogo_patriarhata_i_prinyal_uchastie_v_krestnom_hode_fotoreportaj

28 Онуфрій висвятив нардепа Вадима Новинського дияконом УПЦ (МП). URL: https://zaxid.net/onufriy_visvyativ_nardepa_vadima_novinskogo_diyakonom_upts_mp_n1501302

29 Сорока С. Ющенко: хроніка зростання та падіння. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/8/4589410/>

- викрадення та протиправне утримання опонентів³⁰;
- наклепи та дифамація (за допомогою фейків, симулякрів та ін. Таку ситуацію можна, приміром, проілюструвати інформацією зі сторінок Facebook – «Цинічний Бандера», «Міністерство бариг», «Зрада/перемога», «Жовта стрічка», «Бойкот партії регіонів», які, як і офіційні сторінки тодішнього Президента України П. Порошенка були «прив'язані» до одного телефонного номеру, і на яких широкого поширення набула антиреклама конкурентів чинного Президента на чергових президентських виборах у 2019 р., особливо – щодо В. Зеленського, з яким П. Порошенку довелося зустрітися у другому турі виборів: наприкінці березня – на початку квітня у пабліках з'являлося відео про некомпетентність В. Зеленського як політика та головнокомандувача; у наступний час – відео зі звинуваченнями претендента в наркоманії; далі – ролики високої якості (і відповідної ціни) не лише зі звинуваченнями в наркозалежності, але й у співпраці з Росією та у підступному намірі здати Україну В. Путіну, «анулювати Томос», «скасувати безвіз» тощо³¹);
- дискредитація конкурентів (наприклад, у ході протистояння Президента П. Порошенка і міського голови Львова А. Садового – за допомогою «сміттєвої блокади»³²);
- інформаційні атаки³³;
- «виправлення» біографій та, відповідно, заборона оприлюднення фактів (наприклад, у випадку боротьби В. Медведчука з В. Кіпіані³⁴);
- люстрація (за президентства П. Порошенка, котра в українських умовах виглядала непереконливою для Венеціанської комісії, яка указувала на те, що провина «люстрованих» повинна бути доведеною в суді. На незаконності люстрації настоював Європейський суд з прав людини, зокрема, щодо ексколишнього першого заступника начальника слідчого управління Міндоходів Миколаївської області Д. Басалаєва, ексзаступника начальника кадрового управління ГПУ В. Поляха, колишнього заступника прокурора Чернігівської області О. Ясю, колишнього начальника податкової інспекції міста Яремче ГУ Міндоходів в Івано-Франківській області Р. Якубовського і про ексзаступника начальника управління АПК Олександрівської райдержадміністрації Донецької області С. Бондаренка³⁵, які, як і згодом інші «люстровані», оскаржили своє звільнення, дійшовши до ЄСПЛ);
- прилаштування інститутів «під себе», до чого вдавався свого часу «король джинси і темників» В. Медведчук³⁶, чи уряд М. Азарова, у якому не було «жодного фахового економіста», а «частина міністрів» просувала власні економічні інтереси, що у 2010 р. дозволило експертам стверджувати, що «дії Кабміну суперечать поточним інтересам країни»³⁷. Підтвердженням існування у державі такого антидемократичного явища, як прилаштування інститутів, слугував і факт функціонування «патронатного президентства» (у термінології Г. Хейла), зокрема – над парламентом, що призводило до перебування парламенту під постійним впливом Президента (через механізм пропрезидентської більшості у Верховній Раді України, який, відповідно, забезпечував своєрідне коригування Президентом парламентських рішень) та до порушення конституційних норм, принципу верховенства права, регламенту Верховної Ради України, певного ігнорування процедур прийняття законів тощо, що уможливило «захоплення держави» за допомогою власне самого парламенту та, відповідно, прийнятих ним законів, які обмежували опонентів та утруднювали внутрішню суспільну взаємодію (зокрема, й

30 Рудьковському в аеропорту вручили підозру у викраденні бізнес-партнера – джерело. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/3/7285428/>

31 5 днів до другого туру. Агентство, яке веде соцмережі Порошенка, просуває ролики про «наркомана Зеленського». Ми з ясували, скільки це коштує. URL: <https://babel.ua/texts/28810-5-dniv-do-drugogo-turu-agentstvo-yake-vede-socmerezhi-poroshenka-prosuvaє-roliki-pro-narkomana-zelenskogo-mi-z-yasuvali-skilki-ce-koshtuye>

32 Дорош С. Садовий і влада: як пов'язані сміття і політика. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39326008>

33 Співвласник «ІНТЕРА» депутат Львовчкін дискредитує поліцейського, що розслідує його обмудки. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/10334_Spivvlasnik_INTERA_deputat_Lvovchkin_diskreditu_policeyskogo_shcho_rozslidu_yogo_oborudki_VIDEO.htm

34 Расулова О. Позовпротиісторії. Велика розповідь про сучасну «Справу Василя Стуса». URL: https://lb.ua/society/2020/12/02/472079_pozov_proti_istorii_velika.html

35 Люстрація п'ять років потому: скільки людей потрапили під дію закону. <https://www.slovoidilo.ua/2020/03/04/infografika/polityka/lyustracziya-pyat-rokiv-potomu-skilky-lyudej-potrapyly-diyu-zakonu>

36 Григораш Анна. Король «джинси» Віктор Медведчук. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2011/12/21/6853002/>

37 Олівенський Марко. Хто грає короля? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2010/08/23/245781/>

будь-які ефективні реформи), але сприяли нарощенню ресурсів (у тому числі владних) і трансакційних витрат представниками неформальних інститутів;

- створення інститутів поза правовим полем (наприклад, «приватних армій», які, за визначенням однієї з перших профільних міжнародних угод – «Документ Монтре» – є приватними підприємницькими суб'єктами, які «надають військові і/або охоронні послуги, незалежно від того, як вони самі себе характеризують»³⁸);
- підтримка російської агресії та толерування сепаратистських настроїв у регіонах у ході протистояння з центральною владою (до думки про що, наприклад, підштовхує публікація розмов В. Медведчука із В. Сурковим³⁹);
- уникнення кримінальної відповідальності за допомогою багатьох способів: мати «своїх людей всюди», «не отримувати підозру», «занести грошей», «впливати на свідків», «вийти під заставу», «захворіти», «розтягнути задоволення», апелювати до «профнепридатності правоохоронців», «призначити експертизу», скористатися «покровом адвоката»⁴⁰;
- підкупи (корумпування суспільства, виборців, інших представників політичної еліти), про що свідчить не лише той факт, що сама громадськість ставала «середовищем», яке й підживлювало корупцію (наприклад, політичну корупцію під час організації та проведення процедури виборів безпосередньо на місцях, де, як засвідчує вітчизняний досвід, відбувалася значна частина фальсифікацій) чи сприяло залученню/вилученню із політичного процесу інститутів і гравців (приміром, «майдан» – «антимайдан» тощо), як і породжувало «хабародавців», а й низка інших фактів, що віддзеркалювали «корупцію у дії»: фігурантами антикорупційних розслідувань у період з кінця 2015 р. до лютого 2021 р., за даними Громадського Руху ЧЕСНО, ставали такі персони, як народний депутат Верховної Ради України VIII та IX скликань, кандидат на пост Президента України у 2019 р. Ю. Бойко (фігурант 15-ти справ⁴¹); народний депутат Верховної Ради України IV–VIII скликань Д. Жванія (фігурант 2-ох справи⁴²); народний депутат Верховної Ради України VIII скликання І. Кононенко (20-ти справ⁴³); народний депутат Верховної Ради України IV, VI, VIII скликань, Генеральний прокурор України (2016–2019), міністр внутрішніх справ України (2005–2006) Ю. Луценко (1-єї⁴⁴); народний депутат Верховної Ради України IX скликання В. Медведчук (4-ох справ⁴⁵); экс-голова ДФС, кандидат на пост Президента України у 2019 р. Р. Насіров (6-ти⁴⁶), експрезидент України, народний депутат Верховної Ради України IX скликання П. Порошенко (20-ти⁴⁷); народний депутат Верховної Ради України VIII скликання, заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки О. Онищенко (14-ти⁴⁸); народний депутат Верховної Ради України VIII, IX скликань Н. Шуфрич (10-ти⁴⁹), колишній Прем'єр-міністр України, народний депутат Верховної Ради України VII скликання А. Яценюк (1-єї⁵⁰), а крім них – багато інших відомих представників еліти, про яких дізнаємося, наприклад, з бази «Фігурантів корупційних схем», що створена ЧЕСНО і в яку до середини лютого 2021 р. потрапили 2 356 осіб. Інформативним у цьому сенсі є і «Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення», в якому (на 16 березня 2021 р.)

38 Шрамович В. Солдати удачі: чи можна легалізувати українські «приватні армії»? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43645236>

39 Аваков прокоментував півки «Медведчука–Суркова». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3200124-avakov-prokomentuvav-plivki-medvedchukasurkova.html>

40 Див. про це детальніше: Рогачук Д., Суха Н. Як депутати за ґрати не сідають? Топ-10 способів уникнення в'язниці. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/10/28/7150083/>

41 Бойко Юрій Атолійович. URL: <https://far.chesno.org/person/1270/>

42 Жванія Давид Важаєвич. URL: <https://far.chesno.org/person/635/>

43 Кононенко Ігор Віталійович. URL: <https://far.chesno.org/person/1563/>

44 Луценко Юрій Віталійович. URL: <https://far.chesno.org/person/2793/>

45 Медведчук Віктор Володимирович. URL: <https://far.chesno.org/person/2813/>

46 Насіров Роман Михайлович. URL: <https://far.chesno.org/person/2401/>

47 Порошенко Петро Олексійович. Справи. URL: <https://far.chesno.org/person/1982/>

48 Онищенко Олександр Романович. URL: <https://far.chesno.org/person/1470/>

49 Шуфрич Нестор Іванович. URL: <https://far.chesno.org/person/1717/>

50 Яценюк Арсеній Петрович. URL: <https://far.chesno.org/person/1506/>

міститься інформація про 35710 осіб корупціонерів⁵¹. Про корупцію еліти свідчать і численні публікації у медіях (як, зокрема: «Онищенко заявив, що платив Жванії за місце у раді»⁵²; «Корупцію в Україні оберігає політична еліта – українські експерти»⁵³; «Джон Герbst: “Відверто кажучи, верхівка вашої еліти дуже корумпована»»⁵⁴ та ін.);

- стигматизацію («нашисти», як називав лідер комуністів членів політичної партії «Наша Україна»⁵⁵; «соросята»⁵⁶; «свідоміти», «укропи», «бандери», «майдауни»⁵⁷ та ін.);
- рейдерство (телеканалів, приміром, чи партій, про що, приміром, у лютому 2021 р. говорив Є. Мураєв, нагадавши, що свого часу створив «партію «За Життя», ту саму, яка потім стане ОПЗЖ. Але, Вадим Рабінович разом з Медведчуком у нього цю партію банально «віджали», викинувши самого Мураєва з ним же створеної політичної сили»⁵⁸;
- позбавлення громадянства (у 2017 р. П. Порошенком – М. Саакашвілі)
- проведенням різноманітних акцій під гаслами «за» чи «проти», з приводу чого заступник міністра внутрішніх справ зауважував, що «будь-хто в нашій країні може виплачувати мільйони гривень за організацію платних акцій протесту, за те, що наймають якихось людей, які ходитимуть з транспарантами «за» або «проти». ... Нам потрібно задокументувати те, що ці хлопці та дівчата роблять разом. Як правило, вони отримують гроші, доларів по 500 на місяць, вони учасники спортивних клубів. Але це не є незаконним»⁵⁹;
- несанкціонований запис «плівок» – явище, що набуло на сьогодні (з моменту появи «плівок майора Мельниченка»⁶⁰ у листопаді 2000 р.) вражаючих масштабів. Так, лише за останні п'ять років країна довідалася про «плівки Рабіновича»⁶¹ (2016), «плівки Онищенка»⁶² (2018), «плівки Вовка»⁶³ (2019), «плівки Труби»⁶⁴ (2019), «плівки Гончарука»⁶⁵ (2020), «плівки Деркача»⁶⁶ (2020), «плівки Єрмака»⁶⁷ (2020), «плівки Тупицького»⁶⁸ (2020),

Низка специфічних фактів є чи не найяскравішим маркерами-свідченнями деструктивної поведінки високопоставлених представників української еліти. Про факти, що віддзеркалювали особливості такої

51 Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/>

52 Онищенко заявив, що платив Жванії за місце у раді. URL: <https://far.chesno.org/case/540/>

53 «Корупцію в Україні оберігає політична еліта – українські експерти». URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraina-korupziya-eksperty/3691622.html>

54 «Джон Герbst: “Відверто кажучи, верхівка вашої еліти дуже корумпована»». URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/mylovanov/555ca78d39aaa/>

55 [Виступ П. Симоненка за засіданні Верховної Ради України, 12 травня 2004 р.] URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/5session/STENOGR/12050405_47.htm

56 Див. про це, наприкл.: Запотічний Б. Соросята: прихована загроза (історія терміну і наративу). URL: <https://spa.ukma.edu.ua/sorosyata-pryhovana-zahroza/?lang=en>

57 Див. про це, наприкл.: Притула С. Свідоміти, укропи, фашисти, бандери... URL: www.facebook.com/serhiyprytula/posts

58 Від Медведчука відхрещуються соратники: Бойко та Мураєв образились на олігарха. URL: https://novyny.24tv.ua/yak-boyko-murayev-obrazilis-medvedchuka-novini-ukrayini_n1540595

59 Геращенко запропонував заборонити платні мітинги. URL: <https://ukraina24.segodnya.ua/ua/vlast-news/7910-gerashchenko-predlozhit-zapretit-platnye-mitingi>

60 Плівки (аудіозаписи) майора Миколи Мельниченка. URL: [https://protocol.ua/ua/plivki_\(audiozapisi\)_mayora_mikoli_melnichenko/](https://protocol.ua/ua/plivki_(audiozapisi)_mayora_mikoli_melnichenko/)

61 Рабінович заявив, що має плівки з доказами злочинів керівництва НБУ. URL: <https://tsn.ua/politika/rabinovich-zayaviv-scho-maye-plivki-z-dokazami-zlochiv-kerivnictva-nbu-808290.html>

62 «Хороший хлопець Коля»: як можуть «плівки Онищенка» вплинути на українськи політикум. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3303/180/122591/>

63 «Плівки Вовка», або Про що говорять судді? URL: https://lb.ua/news/2019/08/01/433707_plivki_vovka_abo_pro_shcho_govoryat.html

64 Справи Порошенка, Супрун і не тільки : у Мережу злили записи нібито з кабінету керівництва ДБР. URL: <https://www.unian.ua/politics/10761857-spravi-poroshenka-suprun-i-ne-tilki-u-merezhu-zlili-zapisi-nibito-z-kabinetu-kerivnictva-dbr.html>

65 Плівки Гончарука. URL: https://zaxid.net/plivki_goncharuka_vse_pro_zliv_rozmov_premyera_oleksiya_goncharuka_n1496078

66 Плівки Деркача: як виник скандал навколо Порошенка та Байдена. URL: <https://thepage.ua/ua/news/plivki-derkacha-yak-vinik-skandal-navkolo-poroshenka-ta-bajdena>

67 «Схеми» встановили, хто записав «плівки Єрмака» і хто на них потрапив. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/29/7245650/>

68 «Плівки Тупицького»: як розмови голови Конституційного суду викривають його причетність до суддівського шахрайства (розслідування). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/31011125.html>

поведінки в середині країни, свідчили численні публікації у мас-медіа: «Епопея з Лозінським: навіщо БЮТу підозрювані у полюванні на людей»⁶⁹; «Жінка, котру збила автівка Омельченка, померла»⁷⁰; «Екс-міністра МЗС Леоніда Кожару затримали за підозрою у вбивстві»⁷¹; «Вбивство Гандзюк: підозрюваний вказав на Мангера і Левіна як на «замовника» і «виконавця»»⁷²; «Ветерани АТО звинувачують агрофірму Порошенка у земельному рейдерстві»⁷³ тощо.

Досягненню елітою власних прагматичних цілей сприяла її поведінка, спрямована на маніпуляції суспільною свідомістю за допомогою найрізноманітніших технік: спекуляцій (зокрема, на мовному чи релігійному питанні); залякування (поділу, приміром, України на «сорті»); популізму (численних нічим не підкріплених обіцянок). Крім того – фактичне блокування участі нових соціальних груп у політиці, як і нових еліт (під якими, слідом за Дж. Хіглі, розуміємо сукупність осіб, які завдяки посіданню стратегічних позицій у значущих організаціях та рухах, мають здатність регулярно та суттєво впливати на прийняття політичних рішень) – у владі; тобто блокування трансформації їх статусу: з еліт впливу на еліти влади (законодавчої, виконавчої чи судової).

Світло на особливості поведінки представників української еліти за межами держави проливають факти іншого порядку:

- ув'язнення політиків найвищого рангу в іноземних державах (П. Лазоренка у Швейцарії та США⁷⁴; О. Онищенко в Німеччині⁷⁵);
- судові справи щодо відмивання грошей (зокрема, у США щодо І. Коломойського і Г. Боголюбова⁷⁶);
- запровадження санкцій (Міністерством фінансів США проти народного депутата А. Деркача та ще сімох політиків, котрих пов'язували з цим нардепом⁷⁷) та ін.

Досліджуючи результати поведінки еліти через призму якісно-кількісних результатів функціонування створених нею політичних інститутів у період 1991–2020 рр., доцільно звернути увагу на основні характеристики останніх, серед яких:

1. Нестійкість/нестабільність та, відповідно, слабкість інститутів як «правил гри», що жодною мірою не вкладалося у абстрактно-нормативну категорію «демократична невизначеність», а пояснювалося специфікою політичної конкуренції в умовах постійно присутнього в державі/політичній системі авторитарного виклику та домінуванням олігархії в економіці й політиці, що по-своєму було проявом «неефективних еліт» – жадібних, непрофесійних, безвідповідальних, у значній своїй частині просякнених компрадорським духом (див. з приводу цього публікацію А. Крушельницького⁷⁸), які керувалися індивідуальними мотивами та преференціями (для форматування чи переформатування «координаційних дискурсів»), посилюючи «корупційний потенціал» інститутів (тобто спроможності

69 Епопея з Лозінським: навіщо БЮТу підозрювані у полюванні на людей. URL: https://texty.org.ua/articles/1594/Jepopeja_z_Lozinskyum_navishho_BuTu_pidozruvani_u-1594/

70 Жінка, котру збила автівка Омельченка, померла URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/12/23/7093499/>

71 Екс-міністра МЗС Леоніда Кожару затримали за підозрою у вбивстві. URL: https://zaxid.net/eks_ministru_zakordonnih_sprav_leonidu_kozhari_vruchili_pidozru_u_vbivstvi_n1499875

72 Вбивство Гандзюк: підозрюваний вказав на Мангера і Левіна як на «замовника» і «виконавця». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3110089-vbivstvo-gandzuk-pidozruvanij-vkazav-na-mangera-i-levina-ak-na-zamovnika-i-vikonavca.html>

73 Ветерани АТО звинувачують агрофірму Порошенка у земельному рейдерстві. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/8/633902/>

74 Суд скоротив ув'язнення Павла Лазоренка. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/11/091119_lazarenko_rydenko_is

75 Онищенко у німецькій в'язниці: з України прийшла підмога. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%83-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B2%D1%8F%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%96-%D0%B7-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%88%D0%BB%D0%B0-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0/a-52329438>

76 США висунули нові обвинувачення Коломойському та Боголюбову. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/mylovanov/555ca78d39aaa/>

77 Мережа Деркача: проти кого США запровадили санкції за втручання у вибори. URL: <https://www.dw.com/uk/merezhaderkacha-proty-koho-ssha-zaprovadyly-sanktsii-za-vtruchannia-u-vybory/a-56211146>

78 Krushelnysky A. Kiev in Denial. Ukraine's leaders think their country is too important to fail. They're wrong. URL: http://foreignpolicy.com/2016/08/01/kiev-in-denial-ukraine-poroshenko-corruption/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=New%20Campaign&utm_term=%2AMorning%20Brief

механізмів, що забезпечували неформальну взаємодію) та ігноруючи суспільні запити на адекватний інформаційно-аналітичний супровід процесу ухвалення політичних рішень.

Проявами (аргументами) на користь цього твердження, з-поміж іншого, були:

- дострокові (позачергові) вибори Президента України (1994, 2014);
- кілька розпусків та, відповідно – позачергових виборів до Верховної Ради України (1994, 2007, 2014, 2019);
- діяльність 21 уряду у період з квітня 1991 (коли почав працювати Кабінет Міністрів України на чолі з В. Фокіним) до теперішнього часу (січня 2021 р.);
- часто необґрунтоване створення і ліквідація міністерств. Так, впродовж досліджуваного періоду в Україні всього було створено 92 міністерства⁷⁹. Утім, на початок січня 2021 р. функціонувало 20, з яких лише 6 свою діяльність провадили з 1991 р. (див. таблицю 1). Попри те, що деякі з міністерств виникали під своєрідним тиском часу (як, приміром, Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України чи Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України), в інших випадках процесу обґрунтування їх створення/ліквідації (об'єднання чи роз'єднання напрямків роботи і, відповідно, розширення/звуження сфери діяльності міністерських структур чи ж ліквідація останніх) бракувало переконливих (для суспільства) доказів;

Таблиця 1: Кількість міністерств в Україні на початок 2021 р.*

Рік утворення	Кількість	Назва
1991	6	Міністерство внутрішніх справ України; Міністерство закордонних справ України; Міністерство оборони України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство фінансів України; Міністерство юстиції України;
2010	2	Міністерство інфраструктури України; Міністерство соціальної політики України
2011	1	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України
2013	1	Міністерство освіти та науки України
2019	4	Міністерство розвитку громад та територій; Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України; Міністерство цифрової трансформації України
2020	6	Міністерство енергетики України; Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України; Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України; Міністерство культури та інформаційної політики; Міністерство молоді та спорту України Міністерство у справах ветеранів України

* Таблицю складено за результатами аналізу законодавчих актів Верховної Ради України 1991–2020 рр.

- короткотермінове запровадження низки інших державних інститутів. І не лише, приміром, Державної Думи, що функціонувала на початку 1990-их років, чи інституту державних секретарів, створеного у 2001 р., але й різноманітних рад, комітетів та інших структур (приміром, при Президентові). При цьому відбувалося «конструювання динаміки» їхнього розвитку (що є, варто нагадати, доцільним лише у кризових чи «шокових» умовах) без дотримання чинного законодавства (тобто без намагання

забезпечити функціонування інститутів у межах, визначених законом), ігноруючи інкрементальні принципи розвитку інститутів на демократичних засадах та у напрямі демократизації заради дистанціювання від корупційних обмінів та свідомого унеможливлення ситуації, в якій могла б відбуватися деінституціоналізація законних політичних інститутів.

Показово, що ці нові структури, що створювалися часто-густо з порушенням Конституції, використовувалися своєрідно: по-перше, – для посилення легітимації уже існуючих інститутів та, відповідно, розширення їх «меж», по-друге, – для нелегітимним чином збільшення/розширення сфери повноважень існуючих інститутів, фактично – поза законодавчим полем (що було характерним, наприклад, для «партії влади» в Україні, діяльність якої ставала на перешкоді інституціоналізації партійної системи у напрямку демократизації).

Вдаючись до таких технологій легітимації, представники еліти (груп, кланів, клік) переслідували мету тиску на інші владні інститути, примусу останніх до прийняття тих чи інших потрібних, а не альтернативних, рішень (при мовчазній згоді). При цьому поведінка еліт свідчила про уникнення розробки та запровадження законодавства щодо низки ключових інститутів. Так, тривалий час не було закону про імпичмент Президента (який, найперше, мав би унеможливити не тільки узурпацію влади, але й запобіг би «революціям» як інструменту усунення Президента від влади), і хоча у 2019 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпичмент)» (що можна розцінювати як певною мірою «перезаснування» інституту), проте до цього часу бракує законів щодо інституту опозиції, лобізму та ін., на появу яких суспільство сподівалося впродовж періоду, що минув із 1991 р., як відсутнє законодавство щодо діяльності новітніх інститутів, постановня яких зумовлено новітньою політичною практикою (наприклад, «коаліційного уряду» чи антикорупційних установ).

Стабільності й рівновазі інститутів перешкождала персоніфікація політичних інститутів (яку варто розглядати як дисфункцію інституту) та взаємодоповнення інституційного ізоморфізму демагогічним та популістським політичним дискурсом, створюваним політичною елітою.

Нестійкість інститутів негативно впливала на їх здатності/спроможності до кооперативної співпраці, наслідком чого стало протистояння між тими чи іншими органами держави (наприклад, останніми роками – між Національним агентством з питань запобігання корупції та Державним бюро розслідувань⁸⁰).

2. Перебування інститутів у стані перманентних кризах, зокрема – «урядових» та інших, що дозволяло експертам оцінювати, наприклад, 2008 р. як рік «перманентної політичної кризи в Україні»⁸¹. Наслідками криз були не лише протистояння між Президентом та очільниками Кабміну чи між Президентом і парламентом, але й, «помаранчева революція», Євромайдан і Революція Гідності. 2020 р. ознаменувався конституційною кризою, що заявила про себе після рішення Конституційного суду України (КСУ) про скасування е-декларування та неконституційність повноважень Національного агентства з запобігання корупції (НАЗК). Тригером криз виступала, найперше, неконвенційна поведінка представників політичної еліти, уникнення нею розробки механізмів упередження політичних ризиків (які є відмінними у кожного інституту) та стратегій інтеграції цих механізмів безпосередньо в структуру того чи іншого політичного інституту.

В умовах постійного урізноманітнення політичних ризиків (як сукупності чинників відмінної природи, що заявляли про себе у різних сферах) відбувалося посилення дисфункцій інститутів. Останні проявлялися, зокрема, у:

- наданні неполітичному за характером інституту політичних функцій, що було характерним, наприклад, для діяльності РПЦ в Україні (втручання у вибори);
- перебранні на себе політичних функцій допоміжними структурами, що впродовж років демонструвала, приміром, Адміністрація Президента України;
- приховуванні за зовнішнім демократичним антуражем далеко недемократичної сутності інституту та

80 Див., наприклад: Кириленко О., Лукашова С. Новий керівник НАЗК Новіков: позиція НАЗК – вигравати, не в'язуючись у битву. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/10/1/7268340/>

81 Шурхало Д. 2008-й – рік перманентної політичної кризи в Україні. <https://www.radiosvoboda.org/a/1364781.html>

його внутрішньої конфліктності⁸².

Про недемократичність процесів по-своєму говорить відсутність належного рівня прозорості інститутів і – ширше – влади та політичної системи, що й забезпечує функціонування таких неформальних інститутів, як корупція (насамперед, політична корупція, «продовженням» якої є бюрократична корупція), феномену «політизація бюрократії», непотизму, клієнтелізму⁸³ та ін., що лежать в основі непрозорих практик персонального обміну та взаємодії.

Зауважуючи необхідність належної прозорості в діяльності інститутів, розуміємо під нею прозорість, відкритість, гласність, публічність та підзвітність інститутів у процесі як їх формування та функціонування, так і в період тих чи інших трансформацій. Прозорість як чільна характеристика усіх основних складових процесу реалізації повноважень інституту важлива на усіх можливих рівнях: процедурному й нормативно-правовому (у центрі і на місцях), особистісному, адже знання індивідуальних мотивів поведінки унеможливить ситуацію з пошуку партнерів для виявлення і збору ренти, залучення неполітиків до політичних мереж із різноманітними функціями (від сприяння у фальсифікації результатів виборів до організації низки інших кримінальних дій).

Узвичаєною практикою є відсутність прозорості інститутів як один для одного (по вертикалі й горизонталі), так і для громадськості. Безпосередньо непрозорими є процедури постановня інститутів та відсутність належного рівня інформаційної прозорості (для вигод громадськості) процесів їх життєдіяльності. І не лише через слабку дієвість механізми запитів, але й відсутність/утруднення доступу громадськості на засідання (що є давньою європейською практикою), ігнорування інститутами звітів про діяльність (в умовах слабкої розробленості чи навіть відсутності механізмів санкцій) тощо.

3. Гібридний характер інститутів, чому сприяли корупційні практики, непослідовність політичних рішень, що приймалися правлячою елітою, та недотримання законних легітимісних механізмів інститутів тощо.

Гібридність інститутів (а, отже, і політичної системи і, відповідно, й політичного режиму) країни проявлялася:

- у функціонуванні поряд зі «старими» – ще радянськими за формою – інститутами (на зразок «рад», які залишаються легітимними у суспільній свідомості) – нових (приміром, інституту президентства, Конституційного Суду тощо);
- інституційне уподібнення певним (зокрема – західним) стандартам лише за низкою формальних ознак (формою), яке фактично не передбачало якісного розвитку інститутів – поглиблення їх демократизації. Тобто демократичний інституційний дизайн був позбавлений ґрунтового демократичного «наповнення» і не був спроможним через демократичні механізми впливати на політичну практику на макро-, мезо- та мікрорівнях. Не дотримання процедурної легітимісції влади інститутів, що передбачає дотримання певних норм у ході здобуття та реалізації владних повноважень кожним з них спричиняли невизнання легітимності інституту, його рішень і – ширше – влади загалом.
- у вкоріненості в їх діяльності патерналістських традицій, монополізації та концентрації влади, адміністративно-бюрократичного свавілля, що зміцнювалися на тлі відсутності аудиту діяльності інститутів держави та збільшення складу, як і обсягів їх ресурсного забезпечення. Крім цього,

82 5 рішень, які розкололи Верховну Раду. URL:http://espreso.tv/article/2016/07/22/rishennya_ne_pryunyato_pro_scho_ne_zmogly_domovytysya_deputaty_zachas_novoyi_koalitsiyi

83 Сучасні дослідники клієнтелізму вже не розглядають явище як пережиток минулого, а вбачають в ньому «глибший соціальний синдром» (див.: HaleH. TheusesofDividedPower. Journalofdemocracy. 2010. Vol. 21. № 3. P. 84–98), приклад соціальної рівноваги, при якій політичний обмін характеризується чітким покаранням і заохоченням (див.:KitscheltH. LinkagesbetweenCitizensandpoliticiansinDemocraticPolities. ComparativePoliticalStudies. 2000. № 33. P. 867), як вираження політичної монополії патрона на ресурси, які потрібні клієнтам, що дозволяє йому обмежувати конкуренцію та економічний розвиток (MedinaL. ClientelismasPoliticalMonopoly. Viveo. UniversityofChicago. 2002. URL:<http://ccd.uchicago.edu/MedinaStokesAPSA.pdf>); відбір патроном клієнтів визначається його потенційними політичними пріоритетами (KeefePh. Clientelism, Credibility and Democrace. URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTPUBSERV/Resources/keefe/pdf>). Зрештою, західні науковці розглядають патрон-клієнтські зв'язки як відносини обміну, в ході яких учасники процесу здобувають не лише ресурси, але й задовольняють потребу в довірі (RonigerL. PoliticalClientelism, DemocracyandMarketEconomy. ComparativePolitics. 2004.Vol. 36.№ 3. P. 353–375; EisenstadtS.,RonigerL. Patrons, clientsandfriends. Interpersonal relations and the structure of trust in society. Cambridge, 1984. 285 p.).

спостерігалось явище дублювання структурами в межах інститутів роботи один одного, про що можна говорити, проаналізувавши повноваження та сферу діяльності низки структур виконавчої влади – міністерств, інспекцій, агентств, служб та ін., що якраз і призводило до розростання бюрократії та виникнення явного чи латентного конфлікту інтересів і взаємного невизнання – у різних формах – державними інститутами один одного, вкрай низької їх ефективності при гіпертрофованих штатах, але при цьому вони були «доповнюючими» (що забезпечували функціонування формальних інститутів, наприклад, Адміністрації Президента), «заміщуючими» (наприклад, щодо судової системи як «арбітра» такими «заміщуючими» органами в Україні виступала «президентська вертикаль влади» чи правоохоронні органи), чи просто неактуальними (як Міністерство культури та міністерство інформації політики) та ін.;

- у зрощенні бізнесу та злочинних угруповань з політикою, наслідком чого ставав «деструктивний плюралізм» як своєрідний засіб самозбереження та сомовідтворення неформальних політичних інститутів, що виявлявся, з-поміж іншого, у діяльності низки політичних партій, які фінансувалися з невідомих джерел, що ставало підґрунтям для такого антидемократичного явища, як продаж/купівля партій, функціонування політичних партій як однофункціональних структур – рекламних структур окремих політиків чи політичних кланів, діяльність «клонованих» політичних сил у ході нечесної конкуренції неформальних політичних гравців – олігархів⁸⁴ (перед якими «ще треба вистояти» новим партія⁸⁵, фінансово-промислових груп, адмінресурсу, регіональних еліт з вузькокорпоративними інтересами тощо. За таких умов партії переставали бути виразниками й лобістами інтересів суспільних прошарків і, натомість, виражали інтереси окремих олігархів (олігархічних кланів, бізнес-структур), на утриманні яких вони знаходилися, чи Президента, за підтримки якого в Україні функціонувала «партія влади» (свого часу – Народно-демократична партія, партія «Трудова Україна», СДПУ (о), «Наша Україна», Партія регіонів, згодом – ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРІСТЬ», нині – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «СЛУГА НАРОДУ»);
- у недотриманні на практиці принципу розподілу влади, що й зумовлювало інституційну слабкість парламенту (коли «парламент слабкий перед президентом, хоча має контролювати останнього, а не бути йому підпорядкованим»⁸⁶) та уряду, концентрацію влади в руках Президента (не лише приміром, Л. Кучми чи В. Януковича, але й П. Порошенка, який в різний спосіб, демонструючи стрімке розширення меж власних компетенцій, брався, наприклад, призначати керівників новостворених органів, зокрема, Державного бюро розслідування, Національного антикорупційного бюро України), а крім того, позбавляло, в одних випадках, незалежності судову гілку влади (від інших гілок останньої), а в інших – сприяло її гіпертрофії та закритості, корумпованості.

Наслідки зводилися не тільки до здатності гібридних форм до самовідтворення, але й, що стало домінантою у їх діяльності, – до постійного тиску неформальних інститутів (насамперед – «підривних»: корупції, непотизму чи фаворитизму як його різновиду, клієнтелізму та ін., які функціонували поза рамками закону, часто були «тіньовими» і нелегальними чи напівлегальними) на формальні (Конституцію, закони) чи до заволодіння неформальними інститутами значними фінансово-економічними ресурсами та, відповідно, до конвертації цих, останніх, у ресурс політичний, що, своєю чергою, призводило до поглиблення стагнації формальних інститутів, їх деградації (зокрема, «псування» українського парламенту «хижацькими кланами», олігархами⁸⁷, шляхом перетворення виборів у шоу, корупційний акт, в абсурд, але не у «вибори як вибір» на тлі знецінення виборчих процедур як важливих технологій легітимації влади у державі на центральному і регіональному рівнях), але й стали свідченням високої

84 Див. про це: Стало відомо, коли з'являться перші експертизи «чорної бухгалтерії» ПП.URL: <http://tsn.ua/politika/stalo-vidomo-koli-z-yavlyatsya-pershi-ekspertizi-chornoj-buhgalteriyi-pr-709490.html>

85 Нові політичні партії в Україні: ще треба вистояти перед олігархічною спокуюсою. URL:<http://www.dw.com/uk/a-19416616?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

86 Сироїд: Парламент фактично залежить від 5–7 людей. URL:<https://www.rbc.ua/ukr/interview/syroid-parlament-fakticheski-zavisit-5-7-1469164094.html>

87 Вибори нині часто сприймаються як «змагання між багатіями» (див. про це: Щасливий квиток для кандидата. Як працює «благодійний» підкуп виборців. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/08/4/7116803/>). Самі ж олігархи все частіше сприймалися як «фактор зовнішньополітичної нестабільності країни, провісники війни на власній території і в своїй більшості потенційні зрадники вітчизни» (див.: ДацюкС. Державницькі помилки 90-их. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/579191ea2a26e/>).

здатності неформальних інститутів розв'язувати специфічні проблеми політичного обміну, виявом їх високої ефективності у ході надання різнорівневим політичним гравцям заданої поведінки за допомогою введення у дію механізмів прийняття рішень, яким бракувало прозорості й зовнішнього контролю. Привалюючи над формальними інститутами, неформальні відтіняли неефективність формальних, які фактично виконували лише функцію «демократичного фасаду» (політичної системи, політичного режиму, «республіки») та на рівні різноманітних політичних практик поступово заміщувалися, власне, неформальними інститутами. Принцип верховенства права порушувався, закони або не ухвалювалися чи ж ухвалювалися з порушенням процедури й надалі застосовувалися вибірково чи й зовсім ігнорувалися.

Зусилля неформальних інститутів спрямовувалися на блокування механізмів (на законодавчому рівні та на численних рівнях політичної практики) «демократичних противаг» – парламенту, громадянського суспільства, опозиційних партій, вільної незалежної преси тощо заради гальмування/знищення інституційної ефективності та рівноваги (у межах демократичних політичних практик та, відповідно, на шляху поглиблення демократії в країні), які б не припускали коригуючу інкрементальну або й радикальну зміну правил гри (відповідно до особливостей – масштабів та темпів – зміни політичного середовища, що було наслідком тиску як внутрішніх акторів/агентів, так і зовнішніх чинників, які, як ставало очевидним, виступали у гібридних формах та із завуальованим змістом). Склалася ситуація, яка уможливила отримання ренти окремими персонами і кланами (що, разом із фактом монополізації влади) засвідчило наявність феномену «захоплення держави».

За таких умов відбулося посилення: а) регіональних кланів (регіональних політичних мереж), які при слабкості інститутів політичної системи держави здатні формувати місцеві політичні режими (згідно зі своїми інтересами та всупереч інтересам як інших регіонів, так і держави в цілому) та накопичувати потенціал (у тому числі сепаратистський) «нових центрів сили», що призводить до послаблення політичної системи суспільства, зокрема, та держави загалом; б) викликів з боку специфічних політичних аттракторів, якими ставали, найперше, місцеві сепаратизми (у вигляді постанов «народних республік» за зразком штучних «ЛНР» і «ДНР» чи потенційної «ХНР», про що повідомляли джерела різного рівня⁸⁸), «рухи за самовизначення» (приміром, русинів), політизована УПЦ (МП), окультні релігійні рухи (на зразок «АлатРа») та ін., що призводили до втрати державою суверенітету (територіального, конституційного); в) територіальних претензій до України з боку сусідніх держав – не лише Російської Федерації, яка окупувала українські території, але й інших, чиї політичні стратегії не в останню чергу підживлюються ідеями «повернення до історичних кордонів Речі Посполитої», «Великої Угорщини» чи «Великої Румунії» тощо.

З іншого боку, в умовах відсутності відповідальності (політичної, адміністративної, кримінальної) за несвоєчасність оновлення інститутів згідно з чинним законодавством наслідком ставало функціонування фактично нелегітимних інститутів (приміром, в один час – ЦВК, Рахункової палати) і що ще важливіше – втрата оборонного, адміністративного та ін. потенціалу держави в умовах розробки спецслужбами сусідніх держав цілої низки сценаріїв до руйнування демократичних спільнот із середини. Крім того, наслідком виявилася несформованість сталих форм політичної участі й, відповідно, політичної поведінки основних політичних гравців (влади, опозиції, еліти, партій, електорату тощо), які вдавалися до «неформальних пактів і практик» та «псування інститутів» (як це мало місце, приміром, у квітні 2000 р., коли в інтересах чинного на той час Президента було проведено «Всеукраїнський референдум за народною ініціативою»); ослаблення демократичного контролю безпосередньо за інститутами як багаторівневими структурами, які складаються із символічної (з «інституції» як організуючої ідеї, культурно-когнітивного елементу інституту) та нормативно-організаційної («організації» як організаційно-правового оформлення узвичаєних норм та політичних практик) складових і за процесом інституціоналізації – становленням інституціональної сутності, її правовим оформленням, особливостями легітимації, динамікою структури (спрощенням/ускладненням, еволюцією/деволюцією, зменшенням чи навпаки збільшенням латентних елементів).

Необхідність же контролю зумовлена, найперше, тим, що наслідки діяльності інститутів, що виявляють не аби-яку здатність до самовідтворення, не задовольняють не тільки суспільство, але й, насамперед, еліту

⁸⁸ Див. про це детальніше: Павло Фукс розповів, що Добкін домагався створення «Харківської народної республіки». URL: <https://dilo.net.ua/novyny/pavlo-fuks-rozpoviv-shho-dobkin-domagavsya-stvorennya-harkivskoyi-narodnoyi-respubliki/>

(проявом чого було і є, наприклад, те, що діти перших осіб держави не отримують освіти в українських вузах, не служать в українській армії, часто-густо не лікуються в вітчизняних закладах охорони здоров'я, але живуть за кордоном, купуючи нерухомість і землю, як це зробили сини О. Богуслаєва⁸⁹ та Р. Ахметова⁹⁰ та ін.). Тож, особливого контролю вимагали/вимагають усі «трансплантовані», «імпортовані» чи «вирощені» інститути з метою максимізації корисності того чи іншого з них, оскільки інституційний ізоморфізм (що розуміємо як уподібнення за формою політичних інститутів та гомогенізацію інституційної структури) не повинен бути формальним, а має реально стимулювати демократичні трансформації та сприяти розв'язанню конкретних проблем в Україні як країні-акцепторі, сприяти оптимізації політичних практик в інтересах усього суспільства, усвідомлюючи та враховуючи виклики і ризики початку ХХІ століття, зумовить зменшення й економічних та соціальних ризиків (пов'язаних, приміром, з інвестиційною привабливістю держави чи регіону). Необхідним є і своєчасне усвідомлення сутності кожного інституту як джерела конфліктності всередині конкретно української політичної системи, та проявів боротьби за виживання між різними прошарками еліти через інститути⁹¹. Як необхідною є і розробка превентивних механізмів.

Результати діяльності інститутів мали різні прояви – від економічного зубожіння населення і його деморалізації (свідченням чого може бути участь, наприклад, у проплачених протестних акціях) до зниження довіри до інститутів з боку громадян як до надійних, добросовісних, «правильних», оскільки, в одних випадках, інститути впродовж майже трьох десятиліть виявляли неспроможність захищати цінності українців (не лише мову, але й територіальну цілісність держави та її інформаційний простір, демократію, права людини, природні ресурси тощо), не були ефективними у подоланні бідності населення, боротьбі з сепаратистськими настроями у деяких регіонах, не сприяли (попри проголошені реформи) належному розвитку освіти і науки, сфери охорони здоров'я та ін., виявляли слабку здатність мінімізувати ризики та виклики (пов'язані, приміром, з появою тих чи інших у соціумі конфліктогенних процесів та унеможливленням політичного співробітництва, досягнення консенсусу, підвищення рівня інтегрованості суспільства), що ослаблювало відчуття безпеки у суспільстві.

В очах українського виборця в середовищі політичної еліти не було однозначно ефективних лідерів. Як свідчать соціологічні дані (див. таблицю 2), українці найбільше вірили у наявність ефективних лідерів у державі у 2005, 2006, 2008, 2010 рр. – у межах 33,3–50,4% опитаних. Найбільшу невіру (більше 33–59,2% опитаних) у якість еліти українці відчували у 2002, 2004, 2008, 2011–2018 рр. Часом, у який далася взнаки ситуація, в якій опитуваним представникам українського суспільства було «важко сказати» – тобто визначитися з відповіддю (для 33,0– 58,4% опитуваних), стали роки з 1994 до 2004 та 2010 р. Таким чином, найбільш благополучними (з точки зору віри українців у наявність ефективних лідерів) були часи президентства В. Ющенка; найнесприятливішим часом – періоди президентства В. Януковича і П. Порошенка; а десятиліття Л. Кучми стало свого роду часом «сумнівів, роздумів і сподівань», як і 2014 р. – рік обрання нового Президента, а потім – чергових важких розчарувань і невіри. Така динаміка сприйняття ефективного лідерства в країні по-своєму підтверджувалася наступною «логікою революцій» – «помаранчевої революції» та Революції Гідності: коли зникали сподівання у існуванні ефективного лідерства в Україні, починалися революції, або, як у випадку із П. Порошенком, – обрання/залучення до політичного процесу не політика, яким став В. Зеленський.

89 Див. про це детальніше: Син олігарха Богуслаєва купив острів в Італії за €10 мільйонів – ЗМІ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3075149-sin-oligarha-boguslaeva-kupiv-ostriv-v-italii-za-10-miljoniv-zmi.html>

90 Див. про це, наприкл.: Син Ахметова купив віллу у Швейцарії за 2 млрд гривень – Лещенко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-syn-achmetova-villa-shveytsaria/31147383.html>

91 До думки про це спонукає факт, приміром, обшуків в НАБУ, проведених 5 серпня 2016 р. за розпорядженням ГПУ (див. про це: Генпрокуратура компрометує НАБУ за допомогою обшуків – Шабунін. URL: http://zik.ua/news/2016/08/05/genprokuratura_kompromentuie_nabu_za_dopomogoyu_obshukiv_shabunin_753892; Сытникрассказал о причинах обыска в НАБУ. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/sytnik-rasskazal-prichinah-obyska-nabu-1470399562.html>).

Таблиця 2: Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?*

	Ні	Важко сказати	Так	Не відповіли
1994	24.7	55.7	18.5	1.1
1996	30.3	58.4	11.3	0.0
1998	30.7	53.5	15.5	0.4
2000	29.8	49.4	20.6	0.2
2002	33.0	36.1	30.5	0.4
2004	35.3	36.0	28.4	0.2
2005	18.0	31.5	50.4	0.1
2006	25.3	32.0	42.7	0.0
2008	38.3	28.5	33.0	0.2
2010	30.3	34.4	35.2,	0.1
2011	36.1	32.2	31.7	0.0
2012	49.1	30.8	19.9	0.2
2013	48.7	28.3	22.6	0.4
2014	43.3	30.1	26.6	0.0
2015	50.8	25.7	22.3	1.2
2016	59.2	22.0	18.7	0.1
2017	54.4	21.4	24.0	0.2
2018	49.3	30.6	20.1	0.0

*Складено на основі джерел: Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. С.537; 2013. С.454; 2015.С. 528; 2016. С. 434; 2018. С.421.

Дані таблиці 2 корелюються з іншими даними – довіри до Президента. Соціологічні дані (див. таблицю 3) засвідчили, що найбільшою довірою (з врахуванням «середнього балу») за п'ятибальною шкалою користувався у рік обрання на президентську посаду (2005) В. Ющенко – 3,4 бали, В. Янукович –2,8 бали (2010) та П. Порошенко – 2,7 бали. 2,7 балів – стали найбільшим досягненням Л. Кучми (2000). Показовим є те, що найнижчі середні бали за роки свого президентства отримував П. Порошенко: 1,9 – у 2017 р., 2,0 – у 2018 р., 2,1 – у 2016 р. Якщо порівняти П. Порошенка із іншими представниками еліти на цій же посаді, то найнижчий середній бал 2,1 отримував Л. Кучма у 1998 р, та В. Янукович у 2013 р.

Таблиця 3: Який рівень Вашої довіри Президентові?

	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
1994 Л. Кравчук	32.2	20.6	27.1	11.6	4.5	3.9	2.3
1996 Л. Кучма	29.4	16.5	30.7	16.3	7.1	0.0	2.6
1998 Л. Кучма	38.5	22.3	28.7	7.0	2.7	0.8	2.1
2000 Л. Кучма	24.4	18.7	29.6	20.3	6.6	0.4	2.7
2002 Л. Кучма	34.5	24.7	27.4	10.2	2.9	0.3	2.2

2004 Л. Кучма	30.2	27.9	26.7	12.6	2.4	0.2	2.3
2005 В. Ющенко	8.3	11.4	30.9	32.7	16.5	0.1	3.4
2006 В. Ющенко	19.9	21.1	29.4	23.9	5.6	0.1	2.7
2008 В. Ющенко	23.3	26.5	26.8	19.7	3.6	0.2	2.5
2010 В. Янукович	14.6	18.3	36.3	24.5	6.3	0.1	2.9
2012 В. Янукович	31.7	29.8	22.5	13.2	2.6	0.2	2.2
2013 В.Янукович	38.5	28.4	22.1	8.7	2.2	0.2	2.1
2014 П.Порошенко	19.2	15.6	31.3	28.5	5.4	0.1	2.8
2015 П.Порошенко	30.1	25.2	26.6	16.5	1.1	0.4	2.3
2016 П.Порошенко	33.8	33.8	21.8	9.8	0.8	0.0	2.1
2017 П.Порошенко	42.9	31.1	14.4	10.4	0.8	0.4	1.9
2018 П.Порошенко	39.2	33.7	19.4	7.2	0.6	0.0	2.0

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.446. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Якщо проаналізуємо ступінь довіри населення України до провідних інститутів, створених елітою, то виявимо наступне: середній бал довіри до Верховної Ради України у роки обстежень (у період з 1994 р. до 2018 р.) ніколи не був вищим від 2,5 балів (2006) і спускався до найнижчого рівня у 2017 р., коли становив 1,7 бали, та у 2013 і 2018 рр., коли становив 1,8 (що по-своєму пояснює бажання і дії В. Зеленського, спрямовані на розпуск українського парламенту у 2019 р.).

Таблиця 4: Який рівень Вашої довіри Верховній Раді України?

	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
1994	29.1	22.1	35.2	7.4	2.3	3.8	2.3
1996	39.7	22.3	29.3	6.7	2.0	0.0	2.1
1998	38.3	26.7	26.8	5.7	1.6	0.8	2.1
2000	36.8	25.2	30.3	5.7	1.4	0.6	2.1
2002	34.3	30.8	27.4	6.1	1.3	0.2	2.1
2004	28.9	34.2	27.7	7.9	1.2	0.2	2.2
2006	18.7	30.9	35.3	13.6	1.6	0.0	2.5
2008	25.0	33.9	28.7	11.0	1.2	0.2	2.3
2010	22.3	28.1	35.3	12.8	1.4	0.1	2.4

2012	35.7	35.5	21.4	6.6	0.7	0.1	2.0
2013	44.3	32.3	18.6	3.8	0.8	0.2	1.8
2014	35.0	30.2	26.0	7.7	0.9	0.1	2.1
2015	35.6	34.0	21.6	8.0	0.3	0.5	2.0
2016	38.6	38.1	17.6	5.3	0.4	0.0	1.9
2017	50.1	33.4	10.8	5.1	0.2	0.4	1.7
2018	43.4	33.7	18.2	4.4	0.3	0.0	1.8

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.446. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Аналогічним був рівень довіри українців до уряду: найвищий середній бал уряду становив 2,5 (2006) і 2,6 (2010) балів (див. таблицю 5). Відповідно, найнижчий середній бал за рівнем довіри українців – 1,9 балів – уряд отримував у 2013 (очільник – М. Азаров), 2016–2018 рр. (очільник – В. Гройсман)

Таблиця 5: Який рівень Вашої довіри Уряду?

	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
1994	28.2	22.6	33.8	8.6	2.8	4.0	2.3
1996	32.1	22.2	32.8	9.4	3.6	0.0	2.3
1998	36.2	25.4	29.9	6.0	1.6	0.9	2.1
2000	27.1	22.3	36.2	11.2	2.5	0.6	2.4
2002	30.1	28.7	31.4	8.1	1.5	0.3	2.2
2004	25.6	32.1	30.9	9.6	1.6	0.3	2.3
2006	18.8	29.2	36.4	13.6	2.1	0.1	2.5
2008	25.6	28.1	27.7	15.4	3.1	0.2	2.4
2010	18.8	24.7	36.7	17.2	2.4	0.2	2.6
2012	33.8	33.7	22.4	8.6	1.3	0.1	2.1
2013	42.3	29.7	19.4	7.2	0.9	0.4	1.9
2014	28.5	24.6	29.4	15.4	1.8	0.3	2.4
2015	38.1	30.5	22.2	8.3	0.4	0.5	2.0
2016	38.6	37.6	17.0	6.2	0.3	0.2	1.9
2017	47.8	32.5	12.2	6.7	0.4	0.4	1.9
2018	42.5	33.5	17.8	5.7	0.5	0.0	1.9

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.447. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Якщо проаналізувати рівень довіри українців до місцевих органів влади (наявні дані за час з початку ХХІ століття; див. таблицю 6), утворених, відповідно, представниками еліти місцевого рівня, то виявимо, що провідною тенденцією була недовіра до них. Особливо високою недовіра була у 2002 р., коли 27,2% українців «зовсім не довіряли» останнім, а 27,6% «переважно не довіряли». У 2013 р. недовіра зростає і становила, відповідно, 30,2% та 29,7%, у 2015 р. – трішки зменшилася і становила 25,2% і 30,9%, але все одно була значною: 56,1% українців не довіряли/переважно не довіряли органам влади, створеним елітами на місцевому рівні.

Таблиця 6: Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?*

	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
2002	27.2	27.6	30.6	12.3	2.0	0.3	2.3
2004	22.0	28.9	32.1	14.8	1.8	0.4	2.5
2005	15.3	26.2	38.3	17.8	2.3	0.2	2.7
2006	19.2	29.6	34.2	15.4	1.6	0.1	2.5
2008	20.8	29.9	28.2	19.4	1.5	0.2	2.5
2010	19.9	28.5	33.7	16.8	1.1	0.1	2.5
2012	24.8	31.3	28.2	14.5	1.0	0.2	2.4
2013	30.2	29.7	25.9	12.2	1.6	0.4	2.2
2014	23.3	26.1	31.8	17.2	1.5	0.1	2.5
2015	25.2	30.9	27.2	15.3	0.8	0.6	2.3
2016	19.1	32.2	28.7	18.8	1.0	0.2	2.5
2017	23.9	27.6	20.2	25.5	2.4	0.4	2.5
2018	24.8	30.8	25.9	17.1	1.3	0.0	2.4

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.447. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

У роки обстежень (за період 1994–2018 рр.) середній бал довіри до міліції (поліції) ніколи не піднявся вище позначки 2,4 (див. таблицю 7), яким він був у 2006, 2008, 2017 рр. Найнижчим – 1,9 бали – був у 2015 р. У відсотках найбільшою недовіра до поліції була у 2015 р. – 37,6% «зовсім не довіряли» їй, а 36,1% «переважно не довіряли».

Таблиця 7: Який рівень Вашої довіри міліції (поліції)?

	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
1994	27.9	29.2	26.3	10.0	2.8	3.8	2.3
1996	34.7	24.7	26.7	10.0	3.8	0.0	2.2
1998	33.3	27.2	26.2	9.2	3.3	0.9	2.2
2000	28.6	28.2	30.2	9.8	2.6	0.6	2.3
2002	31.2	26.7	28.6	10.6	2.6	0.2	2.3
2004	27.9	30.1	27.7	11.4	2.8	0.1	2.3
2006	22.6	31.7	32.4	11.5	1.8	0.0	2.4
2008	22.8	32.8	30.6	12.4	1.2	0.1	2.4
2010	26.3	32.4	27.7	12.4	1.1	0.1	2.3
2012	30.9	35.6	24.6	8.0	0.8	0.2	2.1
2014	33.4	34.3	25.8	5.7	0.8	0.1	2.1
2015	37.6	36.1	19.3	5.9	0.6	0.4	1.9
2016	27.7	33.6	26.5	11.4	0.7	0.1	2.2
2017	23.4	32.2	21.3	21.9	0.9	0.3	2.4

2018	28.6	33.6	25.3	11.4	1.1	0.0	2.2
-------------	------	------	------	------	-----	-----	-----

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.444. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Показово, що аналогічною ситуація була і з рівнем довіри до прокуратури (див. таблицю 8): середній бал довіри також ніколи не піднімався вище 2,4 (2004, 2006, 2008) і не опускався 1,9 (2015). Утім, у відсотках рівень недовіри до прокуратури був вищим ніж до міліції (поліції) і сягав серед опитаних у 2013–2018 рр. 33,8–40,8%, які «зовсім не довіряли» і, відповідно, 29,3–36,6% тих, хто «переважно не довіряв» прокуратурі.

Таблиця 8: Який рівень Вашої довіри прокуратурі?

	Зовсім не довіряю	Переважаю не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважаю довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
2002	27.7	26.5	33.3	9.8	2.4	0.3	2.3
2004	25.4	26.9	32.7	11.9	2.8	0.2	2.4
2006	21.2	29.3	37.4	10.7	1.4	0.0	2.4
2008	21.7	31.4	35.3	10.2	1.3	0.1	2.4
2010	26.9	29.5	32.5	10.2	0.8	0.1	2.3
2012	29.9	34.8	27.1	7.2	0.8	0.2	2.1
2013	40.8	29.3	22.6	6.2	0.9	0.2	2.0
2014	35.7	32.1	27.4	4.1	0.7	0.1	2.0
2015	40.6	33.9	18.8	5.4	0.8	0.5	1.9
2016	35.0	36.6	22.5	5.4	0.3	0.2	2.0
2017	38.1	33.6	18.6	8.9	0.3	0.5	2.0
2018	33.8	33.2	24.9	7.2	0.9	0.0	2.1

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.445. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Зрештою, аналогічною була ситуація і з судами (див. таблицю 9): середній найнижчий бал довіри становив 1,9 (2013, 2015, 2017) і не піднімався вище позначки 2,4 (2004–2006, 2008). У відсотковому значенні недовіра до судів була найвищою впродовж 2013–2018 рр.: 36,2–44,8% «зовсім не довіряли судам», а 28,8–34,3% «переважно не довіряли» судам.

Таблиця 9: Який рівень Вашої довіри судам?

	Зовсім не довіряю	Переважаю не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважаю довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
2002	27.4	27.0	33.0	9.6	2.6	0.4	2.3
2004	25.2	26.3	32.8	12.5	3.1	0.2	2.4
2005	21.0	29.3	35.2	12.6	1.6	0.4	2.4
2006	20.9	29.1	36.3	12.0	1.7	0.1	2.4
2008	22.5	31.9	33.2	10.5	1.7	0.1	2.4

2010	27.6	29.2	31.6	10.4	1.2	0.0	2.3
2012	31.7	34.5	24.8	7.5	1.1	0.4	2.1
2013	44.8	28.8	19.3	5.7	1.3	0.2	1.9
2014	38.1	30.8	25.6	4.6	0.7	0.3	2.0
2015	44.3	30.2	18.8	5.5	0.7	0.5	1.9
2016	38.3	34.2	21.0	6.0	0.4	0.1	2.0
2017	43.2	31.9	16.4	7.5	0.4	0.6	1.9
2018	36.2	34.3	22.3	6.3	0.8	0.0	2.0

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.445. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Ще одним важливим державним органом (вагомим результатом діяльності еліти в державі), на який варто звернути увагу була податкова інспекція. Вивчення рівня довіри населення до неї у роки обстеження (за період 2004–2018 рр.) свідчить (див. таблицю 10) про досить низький його рівень: не вище 2,5 балів (2006, 2008) і не нижче 2,0 бали (2015) . Повну довіру податкова інспекція викликала у зазначений період максимум у 2,2% (один раз – у 2004 р.) населення, а мінімум – 0,7% (2010, 2016)

Таблиця 10: Який рівень Вашої довіри податковій інспекції?

	Зовсім не довіряю	Переважаю не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважаю довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
2004	25.4	28.2	35.6	8.3	2.2	0.3	2.3
2006	18.8	29.8	39.0	10.6	1.7	0.1	2.5
2008	17.3	27.8	41.6	11.8	1.3	0.2	2.5
2010	21.2	28.1	41.2	8.7	0.7	0.2	2.4
2012	24.2	35.1	32.5	7.2	0.8	0.2	2.3
2013	29.1	32.5	30.4	6.8	0.9	0.4	2.2
2014	28.8	30.4	35.0	4.8	0.9	0.1	2.2
2015	34.3	33.8	24.9	5.6	0.8	0.7	2.0
2016	27.1	34.5	29.3	8.4	0.7	0.0	2.2
2018	27.3	33.2	30.8	7.8	0.9	0.0	2.2

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.444. **Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Обстеження рівня довіри з боку населення до засобів масової інформації (ЗМІ) у період 1994–2018 рр. (див. таблицю 11) свідчить, що середній бал коливався у межах 2,5–3,0 балів; відсоток ти, хто «цілком довіряв» – від 1,2% (2016) до 4,7% (1998). Очевидною є тенденція зменшення відсотка осіб у 2014–2018 рр., які довіряють ЗМІ: їх кількість не перевищила 1,9%.

Таблиця 11: Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)? *

	Зовсім не довіряю	Переважаю не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважаю довіряю	Цілком довіряю	Не відповіли	Середній бал**
--	-------------------	----------------------	------------------------------	-------------------	----------------	--------------	----------------

1994	13.8	22.8	39.7	17.2	2.7	3.8	2.7
1996	19.2	20.1	39.2	17.6	4.0	0.0	2.7
1998	12.7	19.2	40.7	21.5	4.7	1.2	2.9
2000	10.4	20.8	39.4	25.1	3.8	0.6	2.9
2002	10.3	20.3	39.2	25.8	3.6	0.8	2.9
2004	10.5	24.3	37.0	24.4	3.5	0.3	2.9
2006	9.9	22.8	35.8	29.1	2.3	0.0	2.9
2008	12.5	24.0	30.3	29.9	3.1	0.2	2.9
2010	10.0	23.4	35.9	29.0	1.7	0.0	2.9
2012	8.6	25.9	35.4	27.6	2.3	0.2	2.9
2013	7.7	20.5	34.7	33.4	3.3	0.4	3.0
2014	18.2	27.2	29.4	23.3	1.9	0.0	2.6
2015	22.8	28.0	29.5	17.9	1.3	0.6	2.5
2016	19.3	31.6	27.7	20.0	1.2	0.2	2.5
2017	18.4	31.1	21.8	26.3	1.8	0.6	2.6
2018	18.9	35.2	27.6	16.9	1.4	0.0	2.5

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.443.**Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Своєрідний підсумком ставлення населення України до результатів діяльності еліти є дані щодо, власне, задоволення/не задоволення розвитком демократії у країні за період 2008–2018 рр. (див. таблицю 12). Прикметно, що найбільший сукупний відсоток тих, хто був «взагалі не задоволений» і тих, які були «переважно не задоволені» тим, як розвивається демократія, становив у 2012 р. – 25,3% і 34,0% (разом – 59,3%), у 2016 р. – 32,7% і 33,0 (65,7%), у 2018 р. – 26,3% та 35,1% (61,4%).

Таблиця 12: Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні?*

	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Взагалі не задоволений	24.8	18.8	25.3	24.7	32.7	26.3
Переважно не задоволений	32.7	31.4	34.0	28.7	33.0	35.1
Важко сказати задоволений чи ні	24.1	31.2	26.0	25.8	19.5	21.1
Переважно задоволений	15.8	16.4	11.6	17.1	11.5	16.1
Повністю задоволений	1.7	1.4	1.2	2.4	1.0	1.4
Не відповіли	0,9	0,7	1,9	1,3	2,3	0,0.

*Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С.425.

Таким чином, дані таблиці за 2012 р. по-своєму засвідчили наближення суспільства і держави до чергової точки біфуркації і навіть каскаду біфуркацій, що й засвідчили події кінця 2013– початку 2022 рр.

Попри такий стан речей політична еліта виявляла здатність до самозбереження та самовідтворення, тобто – до самоорганізації, завдяки унікальним спроможностям до оновлення та легітимізації. Зокрема,

– через конкурентні вибори й процедуру голосування, використання механізмів кооптації (осіб з рядів опозиції чи своєрідного маргінального середовища, необтяженого стримуючими чинниками у вигляді ідеологічної доктрини чи моральних обов'язків, з якого в один час підживлюється влада, добираючи кадри для виконання ролей «носіїв влади», представників правлячої сили, а за інших умов – «опозиція», дошукуючись тих, хто за певних обставин готовий спробувати себе у ролі опозиціонера) та постійного контролю як за опозицією, так і суспільством і – ширше – за середовищем свого функціонування із залученням найрізноманітнішого інструментарію для відносного врівноваження, найперше, самого суспільства і виходу, відповідно, з тієї чи іншої чергової політичної кризи, як і для нівелювання «демократичного тиску» Заходу й ін. Саме ці обставини не в останню чергу зумовлювали «коливання» держави (усіх її інститутів і, зокрема, політичної системи) і суспільства між демократією та авторитаризмом.

Іншими словами політична поведінка еліти в Україні зумовлювала боротьбу прихильників демократичних «правил гри» із більш чи менш потужними, але регулярними авторитарними викликами, масштаби яких по-своєму задавалися безпосередньо політичною елітою.

Повномасштабна російська агресія, що розпочалася 24 лютого 2022 р., стала чинником, який по-своєму висвітлить усі слабкі місця держави, суспільства і різноманітних груп еліт, дослідження яких – попереду.

Список літератури.

1. 5 днів до другого туру. Агентство, яке веде соцмережі Порошенка, просуває ролики про «наркомана Зеленського». Ми з ясували, скільки це коштує. URL: <https://babel.ua/texts/28810-5-dniv-do-drugogo-turu-agentstvo-yake-vede-socmerezhi-poroshenka-prosuvaye-roliki-pro-narkomana-zelenskogo-mi-z-yasuvali-skilki-ce-koshtuye>
2. 5 рішень, які розкололи Верховну Раду. URL: http://espreso.tv/article/2016/07/22/rishennya_ne_pryunyato_pro_scho_ne_zmogly_domovytytsya_deputaty_za_chas_novoyi_koaliciyi
3. Аваков прокоментував плівки «Медведчука–Суркова». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3200124-avakov-prokomentuvav-plivki-medvedchukasurkova.html>
4. Андреас Умланд: Шанси и риски новой Украины Зеленского. URL: <http://www.eedialog.org/ru/2019/08/05/shansy-i-riski-novoj-ukrainy-zelenskogo/>
5. Бабінець А., Гнап Д. Королі українського газу-2. URL: <https://irrp.org.ua/korol-ukrayinskogo-gazu-2/>
6. Бебик В. Політична діяльність в умовах соціально-правової держави. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27418/14-Bebyk.pdf?sequence=1>
7. Бойко Юрій Атолійович. URL: <https://far.chesno.org/person/1270/>
8. Виступ П. Симоненка за засіданні Верховної Ради України, 12 травня 2004 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/5session/STENOGR/12050405_47.htm
9. Вбивство Гандзюк: підозрюваний вказав на Мангера і Левіна як на «замовника» і «виконавця». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3110089-vbivstvo-gandzuk-pidozruvanij-vkazav-namangera-i-levina-ak-na-zamovnika-i-vikonavca.html>
10. Ветерани АТО звинувачують агрофірму Порошенка у земельному рейдерстві. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/8/633902/>
11. Від Медведчука відхрещуються соратники: Бойко та Мураєв образились на олігарха. URL: https://novyny.24tv.ua/yak-boyko-murayev-obrazilis-medvedchuka-novini-ukrayini_n1540595
12. Геннадій Грозний: правителі, яких ми заслужили. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/6/7282509/>
13. Геращенко запропонував заборонити платні мітинги. URL: <https://ukraina24.segodnya.ua/ua/vlast->

- news/7910-gerashchenko-predlozhl-zapretit-platnye-mitingi
14. Глівенко С. Мотиваційні особливості поведінки української бізнес-еліти в період суспільно-політичних трансформацій суспільства. URL: file:///C:/Users/ADMIN/Downloads/VSU_ekon_2014_4_8.pdf
 15. Григораш Анна. Король «джинси» Віктор Медведчук. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2011/12/21/6853002/>
 16. Дацюк С. Протистояння еліти та громади в Україні. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/569e04e735156/>
 17. Джон Гербст: 'Відверто кажучи, верхівка вашої еліти дуже корумпована. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/mylovanov/555ca78d39aaa/>
 18. Дорош С. Садовий і влада: як пов'язані сміття і політика. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39326008>
 19. Екс-міністра МЗС Леоніда Кожару затримали за підозрою у вбивстві. URL: https://zaxid.net/eks-ministru_zakordonnih_sprav_leonidu_kozhari_vruchili_pidozru_u_vbivstvi_n1499875
 20. Епопея з Лозінським: навіщо БЮТу підозрювані у полюванні на людей. URL: https://texty.org.ua/articles/1594/Єропеја_z_Lozinskym_navishho_BuTu_pidozruvani_u-1594/
 21. Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/>
 22. Жванія Давид Важаєвич. URL: <https://far.chesno.org/person/635/>
 23. Жінка, котру збила автівка Омельченка, померла URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/12/23/7093499/>
 24. Запорожець Т. В. Економічна еліта у політичному полі України. Проблеми і результати дослідження. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=921#>
 25. Запотічний Б. Соросята: прихована загроза (історія терміну і наративу). URL: <https://spa.ukma.edu.ua/sorosiata-pryhovana-zahroza/?lang=en>
 26. Кириленко О., Лукашова С. Новий керівник НАЗК Новіков: позиція НАЗК – вигравати, не вв'язуючись у битву. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/10/1/7268340/>
 27. Кононенко Ігор Віталійович. URL: <https://far.chesno.org/person/1563/>
 28. Король контрабанди. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NGJDSF9oHrs>
 29. Корупцію в Україні оберігає політична еліта – українські експерти. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraina-korupziya-eksperty/3691622.html>
 30. Крошко Юрій – король грального бізнесу Житомирщини! URL: <https://ord-ua.com/2014/04/06/kroshko-yurij-korol-gralnogo-biznesu-zhitomirschini/>
 31. Луценко Юрій Віталійович. URL: <https://far.chesno.org/person/2793/>
 32. Люстрація п'ять років потому: скільки людей потрапили під дію закону. <https://www.slovoidilo.ua/2020/03/04/infografika/polityka/lyustracziya-pyat-rokiv-potomu-skilky-lyudej-potrapyly-diyu-zakonu>
 33. Майже 70 нардепів працюють на Коломойського, ще 100 на Ахметова – Bihus.Info <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/11/7279593/>
 34. Мацишина І. В. Регіональні еліти в контексті символізації (1994–2004 рр.). Політичне життя. 2018. № 2. С. 68–74. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.2.11>
 35. Медведчук Віктор Володимирович. URL: <https://far.chesno.org/person/2813/>
 36. Мережа Деркача: проти кого США запровадили санкції за втручання у вибори. URL: <https://www.dw.com/>

uk/merezha-derkacha-proty-koho-ssha-zaprovadyly-sanktsii-za-vtruchannia-u-vybory/a-56211146

37. На Рівненщині від CIVID-19 помер бурштиновий король України. URL:<https://chas.cv.ua/zakon-pravo/76878-%D0%BD%D0%B0-%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D0%B2%D1%96%D0%B4-covid-19-%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B5-%D1%80-%D0%B1%D1%83%D1%80%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9.html>
38. Надвірнянську РДА може очолити «король» підпільного грального бізнесу. URL: <https://versii.if.ua/novunu/nadvirnyansku-rda-mozhe-ocholiti-korol-pidpilnogo-gralnogo-biznesu/>
39. Насіров Роман Михайлович. URL: <https://far.chesno.org/person/2401/>
40. Нові політичні партії в Україні: ще треба вистояти перед олігархічною спокусою. URL:<http://www.dw.com/uk/a-19416616?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>
41. Олівенський Марко. Хто грає короля? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2010/08/23/245781/>
42. Онищенко заявив, що платив Жванії за місце у раді. URL: <https://far.chesno.org/case/540/>
43. Онищенко Олександр Романович. URL: <https://far.chesno.org/person/1470/>
44. Онищенко у німецькій в'язниці: з України прийшла підмога. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%83-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B2%D1%8F%D0%B7%D0%BD%D0%B8-%D1%86%D1%96-%D0%B7-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%88%D0%BB%D0%B0-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0/a-52329438>
45. Онуфрій висвятив нардепа Вадима Новинського дияконом УПЦ (МП). URL: https://zaxid.net/onufriy_visvyativ_nardepa_vadima_novinskogo_diyakonom_upts_mp_n1501302
46. Отар Довженко. «Всратая» журналістика: більше, ніж канали Медведчука. URL: <https://detector.media/infospace/article/184738/2021-02-10-vsrataya-zhurnalistyka-bilshe-nizh-kanaly-medvedchuka/>
47. Павло Фукс розповів, що Добкін домагався створення «Харківської народної республіки». URL:<https://dilo.net.ua/novyny/pavlo-fuks-rozproviv-shho-dobkin-domagavsya-stvorennya-harkivskoyi-narodnoyi-respubliki/>
48. Плівки (аудіозаписи) майора Миколи Мельниченко. URL: [https://protocol.ua/ua/plivki_\(audiozapisi\)_mayora_mikoli_melnichenko/](https://protocol.ua/ua/plivki_(audiozapisi)_mayora_mikoli_melnichenko/)
49. Плівки Вовка, або Про що говорять судді? URL: https://lb.ua/news/2019/08/01/433707_plivki_vovka_abo_pro_shcho_govoryat.html
50. Плівки Гончарука. URL:https://zaxid.net/plivki_goncharuka_vse_pro_zliv_rozmov_premyera_oleksiya_goncharuka_n1496078
51. Плівки Деркача: як виник скандал навколо Порошенка та Байдена. URL: <https://thepage.ua/ua/news/plivki-derkacha-yak-vinik-skandal-navkolo-poroshenka-ta-bajdena>
52. Плівки Туницького: як розмови голови Конституційного суду викривають його причетність до суддівського шахрайства (розслідування). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/31011125.html>
53. Порошенко Петро Олексійович. Справи. URL: <https://far.chesno.org/person/1982/>
54. Порошенко стал дияконом Московского Патриархата и принял участие в крестном ходе. URL: https://sensor.net/ru/photo_news/93228/poroshenko_stal_diakonom_moskovskogo_patriarhata_i_prinyal_uchastie_v_krestnom_hode_fotoreportaj
55. Притула С. Свідоміти, укропи, фашисти, бандери... URL: www.facebook.com/serhiyprytula/posts
56. Рабінович заявив, що має плівки з доказами злочинів керівництва НБУ. URL: <https://tsn.ua/politika/>

- rabinovich-zayaviv-scho-maye-privki-z-dokazami-zlochiv-kerivnictva-nbu-808290.html
57. Расевич В. Велике мавпування. URL: https://zaxid.net/velike_mavpuvannya_n1500006
58. Расевич В. Товариства взаємної адорації. URL: https://zaxid.net/tovaristva_vzayemnoyi_adoratsiyi_n1510537
59. Расулова О. Позовпротиісторії. Велика розповідь про сучасну «Справу Василя Стуса». URL: https://lb.ua/society/2020/12/02/472079_pozov_proti_istorii_velika.html
60. Рогачук Д., Суха Н. Як депутати за ґрати не сідають? Топ-10 способів уникнення в'язниці. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/10/28/7150083/>
61. Романюк М. Народ і вороже налаштована до нього еліта. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/07/11/3127552/>
62. Рудьковському в аеропорту вручили підозру у викраденні бізнес-партнера – джерело. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/3/7285428/>
63. Син Ахметова купив віллу у Швейцарії за 2 млрд гривень – Лещенко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-syn-achmetova-villa-shveysaria/31147383.html>
64. Син олігарха Богуслаєва купив острів в Італії за €10 мільйонів – ЗМІ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3075149-sin-oligarha-boguslaeva-kupiv-ostriv-v-italii-za-10-miljoniv-zmi.html>
65. Сироїд: Парламент фактично залежить від 5–7 людей. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/interview/syroid-parlament-fakticheski-zavisit-5-7-1469164094.html>
66. Сірій кардинал Одесипідтвердив, щоволодіє ринками «Привоз» та «7-ий кілометр». URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/1/671518/>
67. Сорока С. Ющенко: хроніка зростання та падіння. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/8/4589410/>
68. Співвласник «ІНТЕРА» депутат Львовчкін дискредитує поліцейського, що розслідує його обурудки. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/10334_Spivvlasnik_INTERA_deputat_Lvochkin_diskreditu_policeyskogo_shcho_rozslidu_yogo_oborudki_VIDEO.htm
69. Справи Порошенка, Супрун і не тільки : у Мережу злили записи нібито з кабінету керівництва ДБР. URL: <https://www.unian.ua/politics/10761857-spravi-poroshenka-suprun-i-ne-tilki-u-merezhu-zlili-zapisi-nibito-z-kabinetu-kerivnictva-dbr.html>
70. Стало відомо, коли з'являться перші експертизи «чорної бухгалтерії» ПР. URL: <http://tsn.ua/politika/stalo-vidomo-koli-z-yavlyatsya-pershi-ekspertizi-chornoyi-buhgalteriyi-pr-709490.html>
71. Степанюк О. Особливості національної еліти. URL: <http://oslawoffice.com.ua/%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8/>
72. Суд скоротив ув'язнення Павла Лазоренка. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/11/091119_lazarenko_rydenko_is
73. «Схеми» встановили, хто записав «плівки Єрмака» і хто на них потрапив. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/29/7245650/>
74. США висунули нові обвинувачення Коломойському та Боголюбову. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/mylovanov/555ca78d39aaa/>
75. Тимошенко: «Тушок» у Раді запровадили Ключеви-Арбузови-Львовчкіни. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/09/17/6998119/>
76. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018.

77. Хмільний кардинал Ілля Павлюк: дружба із Зеленським і вплив на «служу народу». URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/18/7283826/>
78. «Хороший хлопець Коля»: як можуть «плівки Оніщенка» вплинути на українськи політикум. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3303/180/122591/>
79. Чабанна М. Опортуністична поведінка суб'єктів партійної діяльності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 3 (59). С. 236–255.
80. Шрамович В. Солдати удачі: чи можна легалізувати українські «приватні армії»? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43645236>
81. Шурхало Д. 2008-й – рік перманентної політичної кризи в Україні. <https://www.radiosvoboda.org/a/1364781.html>
82. Шуфрич Нестор Іванович. URL: <https://far.chesno.org/person/1717/>
83. Яковлев Д. Опортуністична поведінка як складова політичних реформ. URL: https://www.researchgate.net/publication/278871035_OPORTUNISTICNA_POVEDINKA_AK_SKLADOVA_POLITICNIH_REFORM
84. Як «сміттєвий король» «загадив» Оліївську землю, абочи є управа на депутата міськради? URL: <http://oliivska.gromada.org.ua/news/1554712268/?fbclid=IwAR0JIimG8FVko04QXlupAhByW24J7WXfWXbhhUqdV3VpwQaIKuJLlvW3ZF8>
85. Яценюк Арсеній Петрович. URL: <https://far.chesno.org/person/1506/>
86. Krushelnycky A. Kiev in Daniel. Ukraine's leaders think their country is too important to fail. They're wrong. URL: http://foreignpolicy.com/2016/08/01/kiev-in-denial-ukraine-poroshenko-corruption/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=New%20Campaign&utm_term=%2AMorning%20Brief

Contact:

Кармазіна Марія Степанівна
Доктор політичних наук, професор
Головний науковий співробітник,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
karmm@ukr.net 093-680-20-27

INNOVATIVE APPROACHES TO THE CONSTRUCTION OF INTEGRATIVE THEMATIC MINICOURSES FOR IMPROVING THE QUALIFICATIONS OF TEACHERS IN THE CONDITIONS OF WAR

MARIANNA PAJKUŠ, IRYNA SAVKA, OLENA POPADIČ, OKSANA BILYK, IRYNA ZINČUK

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ ІНТЕГРАТИВНИХ ТЕМАТИЧНИХ МІНІКУРСІВ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

МАРІАННА ПАЙКУШ, ІРИНА САВКА, ОЛЕНА ПОПАДИЧ, ОКСАНА БЛИК, ІРИНА ЗІНЧУК

Abstract:

The choice of the research topic is determined by the fact that the teacher's preparation for activities in the conditions of war requires theoretical substantiation and correction of its content, scope and methodical foundations. A teacher's professionalism is influenced both by modern global integration processes regarding quality assurance of higher education and the ability to act in extreme conditions. It is found that modern processes in society give rise to requests for the creation of new and improvement of existing technologies for the formation of innovative educational activities. Among a number of indicators of innovative development opportunities in higher education, it is singled out the modernization of the structure of educational and methodological complexes to ensure their flexibility and efficiency. For this purpose, it is considered the possibility of introducing integrative mini-special courses into the system of improving the qualifications of teachers of higher education. Integrative courses are considered as a didactic system in which regularities and contingencies of the integrative approach in the formation of its content are revealed. The integrative course at the methodological level is considered as a whole with the emergence of a new quality due to a different way of connecting the elements that make up its interdisciplinary content. The importance of the worldview function of the integrative course is shown from the standpoint of the formation of integrative methodological knowledge in teachers. The conceptual principles of designing integrative courses are formulated; criteria for feasibility of introduction into the educational process are developed; important characteristics are singled out and a number of methodological approaches are used for their construction: systemic, informational, structural, model, integrative. The criterion of optimality is chosen as the key criterion for the design of an integrative mini-course. An important stage is the modeling of the functional characteristics and effectiveness of the integrative mini-course. It is found that it serves to provide integrative methodological knowledge. The axiological function of the integrative mini-course is singled out, which consists in the formation of global human values. It is shown that the development of the teacher's pedagogical professionalism takes place in the conditions of constant changes in activity structures and functional boundaries, within which self-determination is necessary, and is ensured by the interaction of natural processes associated with the activity of the individual and artificial processes associated with the activity of the environment. For this purpose, a psychological substantiation of the objectives of studying the mini-course is carried out, resulting from the requirements of taking into account the real situation in society. It is shown that its study will develop the readiness of teachers to form psychological and pedagogical competence due to motivational, cognitive, activity and personal components.

Keywords: teacher training, higher school, psychological and pedagogical activity, extreme conditions, integration, mini-special courses, modeling.

Анотація:

Вибір тематики дослідження зумовлений тим, що підготовка викладача до діяльності в умовах війни потребує теоретичного обґрунтування й коригування її змісту, обсягу та методичних основ. На професіоналізм викладача впливають як сучасні світові інтеграційні процеси щодо забезпечення якості вищої освіти, так і спроможність діяти в екстремальних умовах. З'ясовано, що сучасні процеси у суспільстві породжують запити щодо створення нових та вдосконалення існуючих технологій формування інноваційної освітньої діяльності. Серед низки показників можливостей інноваційного розвитку у вищій школі виокремлено модернізацію структури навчально-методичних комплексів для забезпечення їх гнучкості та ефективності. З цією метою розглянуто можливість запровадження інтегративних мініспецкурсів у систему підвищення кваліфікації педагогів вищої школи. Інтегративні курси розглядаються як дидактична система, в якій виявлено закономірності та випадковості інтегративного підходу у формуванні її змісту. Інтегративний курс на методологічному рівні розглядається як єдине ціле з появою нової якості за рахунок іншого способу зв'язку елементів, які складають його міждисциплінарний зміст. Важливість світоглядної функції інтегративного курсу показано з позиції формування в викладачів інтегративних методологічних знань. Сформульовано концептуальні засади проектування інтегративних курсів; розроблено критерії доцільності впровадження в освітній процес; виокремлено важливі характеристики та використано до їх побудови низку методологічних підходів: системний, інформаційний, структурний, модельний, інтегративний. Ключовим критерієм конструювання інтегративного мінікурсу вибрано критерій оптимальності. Важливим етапом було моделювання функціональних характеристик та дієвості інтегративного мінікурсу. З'ясовано, що він слугує забезпеченням інтегративних методологічних знань. Виокремлено аксіологічну функцію інтегративного мінікурсу, *яка полягає у формуванні глобальних цінностей людини*. Показано, що розвиток педагогічного професіоналізму викладача відбувається в умовах постійних змін діяльнісних структур і функціональних меж, за яких необхідно самовизначитися, і забезпечується взаємодією природних процесів, пов'язаних з активністю особистості та штучних процесів, пов'язаних з активністю середовища. З цією метою здійснено психологічне обґрунтування цілей вивчення мінікурсу, *що впливає з вимог урахування реальної ситуації в суспільстві*. Показано, *що його вивчення розвиватиме готовність викладачів формувати психолого-педагогічну компетентність завдяки мотиваційній, когнітивній, діяльнісній та особистісній складовим*.

Ключові слова: підготовка викладача, вища школа, психолого-педагогічна діяльність, екстремальні умови, інтеграція, мініспецкурси, моделювання.

Постановка проблеми. Перед нашою державою постає необхідність у формуванні обдумані стратегії національної інноваційної освітньої політики, враховуючи специфіку соціокультурної ситуації та осмислено інтегруючи кращі світові практики і теоретичні підходи. В умовах інноваційної освітньої політики виникає серйозна проблема при асиміляції та екстраполяції світового досвіду, що знаходить своє відображення в неадекватності інтерпретації смислів західної традиції, їх перекладу на мову вітчизняного філософського дискурсу, запитів розвитку самої соціальної філософії та філософії освіти зокрема, рефлексія якої до категорій, понять, ідей і концепцій, що породжують нове філософське бачення соціальної реальності інновацій на основі синтезу різних когнітивних практик та типів досвіду.

Розроблення та обґрунтування науково-методичної системи розвитку педагогічного професіоналізму викладача має урахувати тенденції сучасних світових інтеграційних освітніх процесів щодо забезпечення якості вищої освіти на державному, регіональному та інституційному рівнях і базуватися на засадах єдності положень: теорії фундаментальних, відкритих систем; теорії неперервної освіти («освіта впродовж життя») та теорії розвитку особистості.

Одним із ефективних шляхів оновлення професійної діяльності фахівців є використання інтегративного підходу до змісту та реалізації навчально-виховного процесу, зокрема впровадження інтегративних тематичних мінікурсів. Цілеспрямована орієнтація змісту навчання для цілісного вивчення явищ і процесів, які формують особистісні і професійні якості фахівця, зумовлює постановку інтегральних завдань методологічного, психологічного, загальнопедагогічного, дидактичного та методичного характеру.

В умовах війни впровадження інтегративних курсів передбачає інноваційні підходи до методичного забезпечення навчального процесу. Доцільним в екстремальних умовах є впровадження інтегративного

тематичного мінікурсу «Особливості професійної діяльності викладача в умовах війни» через курси підвищення кваліфікації та заклади післядипломної освіти.

Водночас, важливе значення мають регулятивні складові професійної самосвідомості, що, відповідно до рефлексивних процесів, виступають як усвідомлення фахівцем своєї поведінки у процесі здійснення певного виду діяльності під час розв'язання проблемних ситуацій через: співвіднесеність наявних знань із реальним ставленням особистості до себе й оточуючих; успішність подолання проблемних ситуацій, що виникають під час оволодіння професійною діяльністю і ступінь просування у ній.

Аналіз досліджень. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що різні аспекти цієї проблеми представлені у науково-педагогічній літературі дуже нерівномірно.

Досліджувана проблема викликала інтерес вітчизняних науковців, зокрема, досліджувалися: пріоритети інтегративних курсів (Бойченко Т., Дьомін А., Угринюк М., Блозва І., Козловська І., Собко Я.); модернізація системи електронного навчання університету до потреб учасників освітнього процесу (Буйницька О., Варченко-Троценко Л., Терлецька Т., Настас Д., Морзе, Н., Оршанський Л.); підвищення цифрової компетентності майбутніх учителів (Буйницька О., Василенко С.); педагогічна система навчання (Володько В.); теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем (Лігоцький А.); інформаціологічна модель професійно-педагогічної компетентності сучасної системи вищої освіти (Мудрак В.); теоретико-методичні засади розвитку педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи в процесі науково-педагогічної діяльності (Федірчик Т.) тощо. Серед зарубіжних науковців ця проблема досліджувалася Д. Брукс, М. Браун, К. Пеллетье, М. Маккормак, Н. Арбіно та інші.

Мета дослідження – обґрунтування інноваційних підходів та розроблення основ побудови інтегративних тематичних мінікурсів для підвищення кваліфікації викладачів в умовах війни.

Виклад основного матеріалу.

1. Інноваційна модель сучасної освіти

Інновації у сфері вищої освіти – це нові технології освіти, які можуть забезпечити підготовку фахівців, здатних до самостійної науково-дослідницької та інноваційної діяльності.

Інноваційна освіта – це процес і результат такої освітньої діяльності, яка, крім підтримання існуючих традицій, стимулює прагнення в майбутніх фахівців вносити зміни в існуючу культуру, соціальну сферу, економіку тощо з метою створення нового, конкурентоспроможного продукту, доведення його до споживача і, як результат, – поліпшення якості життя. Такий тип освіти формує також орієнтацію викладачів на проблемні ситуації, які виникають як перед окремою людиною, так і перед суспільством. Ставиться завдання не просто засвоювати запропонований викладачем (програмою, підручником) матеріал, але й пізнавати світ, вступаючи з ним в активний діалог, самому шукати відповіді і не зупинятися на знайденому як на остаточній істині.

Зазначимо, що перехід до нової освітньої проектно-перетворювальної парадигми в значній мірі актуалізує значимість практикоорієнтованих досліджень, пов'язаних насамперед із проектуванням інноваційної діяльності учасників освітнього процесу як провідного фактору розвитку вітчизняної освіти в межах європейського та світового освітнього простору. Вищезгадані процеси породжують запити стосовно створення нових та вдосконалення існуючих технологій формування інноваційної освітньої діяльності, серед яких треба виокремити мультимедійне та мережеве проектування.

Складність та багатоаспектність піднятої проблеми в системі інноваційної освіти передбачає різноманітні основи типізації нагальних проблем. Враховуючи основні тенденції розвитку вищої освіти, можемо виокремити наступні:

- відставання навчальних планів і навчально-методичних комплексів від стрімкого розвитку хай-тек технологій;
- обмежена можливість вчасно придбавати і використовувати в навчально-виховному та науково-

дослідному процесам сучасне обладнання (до речі, яке досить дорого коштує);

- недостатня відповідність кваліфікації науково-педагогічних працівників умовам сучасного ринку освітніх послуг;
- достатньо довгий період адаптації випускника вищої школи до запитів галузі освіти;
- відсутність якісного взаємозв'язку в системі «держава - вищий навчальний заклад - виробнича сфера»¹.

Показниками можливостей інноваційного розвитку освіти, враховуючи вищезгадані проблеми, виступають:

- якість, в якій система інноваційної освіти розглядається у взаємозв'язку з іншими системами;
- наявність реальної багатоманітності не лише видів та типів інноваційної освіти, а й інноваційних освітніх систем;
- ступінь сформованості умов організації інноваційної діяльності;
- стан управлінської діяльності інноваційними процесами у вищій школі.

Для національної системи вищої освіти необхідно:

- розуміння значущості та невідворотності змін як у суспільстві в цілому, так і в системі вищої освіти як його соціального інституту;
- сприйняття і прийняття суспільного замовлення на зміни в системі вищої освіти;
- впевненість у змістовності інноваційних перетворень у галузі вищої освіти;
- розробка концепції та стратегії формування інноваційної світоглядної позиції у викладачів, професорсько-викладацького та керівного складу вищого навчального закладу;
- спеціальна підготовка у межах системи підвищення кваліфікації та перекваліфікації професорсько-викладацького та управлінського складу до інноваційної діяльності в практиці вищої освіти;
- модернізація структури навчально-методичних комплексів для забезпечення їх гнучкості та ефективності;
- модернізація змістової та технологічної складових вищої освіти задля забезпечення їх відповідності вимогам сучасної економіки та запитам населення;
- формування системи освіти протягом всього життя, що дозволяє конструювати модульні траєкторії засвоєння нових компетентностей у відповідності із запитами галузі, формування інституціональної структури вищої освіти, яка враховує особливості регіонів та включає конкурентоздатні вищі навчальні заклади;
- формування мережі науково-дослідних та науково-освітніх установ (центрів) міжнародного рівня, які інтегрують провідні наукові дослідження і освітні програми, вирішують кадрові і дослідницькі завдання загальнонаціональних інноваційних проектів;
- розвиток інтегрованих інноваційних програм, які вирішують кадрові та дослідницькі завдання розвитку інноваційної економіки на основі інтеграції освітніх, науково-дослідницьких та виробничо-технологічних проектів.

Провідними особливостями створюваної інноваційної моделі вищої освіти, побудованої на принципах інтеграції освітньої, наукової, творчої- конструктивної, дослідницької та інших видів діяльності в галузі вищої освіти, виступають:

- засвоєння викладачами ключових компетентностей науково- дослідницької та інноваційної діяльності через їх задіяння у відповідні практики;
- перетворення закладів вищої освіти у центри взаємодії корпорацій, бізнесу, соціальних інститутів, держави з питань наукового та технологічного форсайту, обміну авангардними знаннями, вирішення загальнолюдських проблем тощо;
- реальне залучення більшої частини професорсько-викладацького складу в науково-дослідницьку та інноваційну діяльність;

1 Мудрак В. Інформаціологічна модель професійно-педагогічної компетентності сучасної системи вищої освіти України / В. Мудрак // Філософія освіти. - 2010. - № 1-2 (9). - С. 311-317. с312

- тісне співробітництво в галузі вищої освіти з реальним сектором економіки як у пошуках замовників, так і в пошуках тематики фундаментальних та прикладних досліджень;
- створення інноваційних підприємств, фандрайзингова, консалтингова діяльність тощо.

Інноваційна стратегія закладу вищої освіти спрямована на забезпечення нових якостей його функціонування і управління. Інноваційна стратегія вищої школи має здійснюватися на основі провідних концептуальних принципів:

- безперервного потоку інноваційних змін;
- вертикальної та горизонтальної диверсифікації;
- процесів синергії, конвергенції та освіти протягом всього життя;
- тотального управління якістю освіти, виховання та науково-дослідницької діяльності;
- формування кластеру стратегічного аналізу та планування освітніх послуг.

Процес реалізації інноваційної стратегії закладу вищої освіти містить в собі:

- розробку стратегічного планування, створення програм та концепцій інноваційної діяльності;
- моніторинг інновацій, їх розробку та впровадження;
- проведення узгодженої та цілеспрямованої інноваційної політики вишу;
- координацію всіх видів інноваційної діяльності у всіх структурних підрозділах вищої школи;
- підтримку та забезпечення інноваційної діяльності матеріально-технічними та фінансовими ресурсами;
- забезпечення розробки інновацій передовими педагогічними кадрами та висококваліфікованими фахівцями;
- здійснення комплексу завдань інноваційного розвитку – від ідеї до впровадження.

Формування інноваційної інфраструктури передбачає розвиток центрів трансферу технологій, що створюються на базі наукових осередків, закладів вищої освіти, створення венчурних та позабюджетних фондів для підтримки науково-технічної та інноваційної діяльності університетів.

На сьогодні формується інноваційна модель вищої освіти, яка передбачає реструктуризацію системи вищої освіти, орієнтованої на розвиток інноваційної економіки, сектора досліджень у галузі хай-тек (мультимедійні технології) та інноваційних розробок у закладах вищої освіти, поглиблення співробітництва університетів з провідними установами реального сектора економіки і науково-дослідницькими організаціями.

Позитивною тенденцією є те, що сучасні виші створюють провідні науково-технологічні центри, інтегруються в національну інноваційну систему, беруть участь в інноваційному розвитку економіки і стають ядром інтегрованих науково-освітніх комплексів, виконуючи значну долю фундаментальних і прикладних досліджень.

2. Інтегративні курси у змісті освіти викладача

Інтегративні курси орієнтовані на застосування всіх навчальних середовищ, із використанням інформаційних технологій і можуть розглядатися як дидактична система. Розглянемо варіанти такої системи: навчальний предмет, навчальний курс, інтегративний курс тощо. У більшості закладів освіти одночасно ведеться професійна підготовка (процес отримання знань, умінь і навичок у системі фахової освіти, необхідних для здійснення того або іншого виду професійної діяльності) та загальноосвітня підготовка (підготовка викладачів за загальноосвітньою програмою, спрямованою на розв'язання завдань формування загальної культури особистості, адаптації особистості до життя в суспільстві, на створення основи для усвідомленого вибору й освоєння професійних освітніх програм).

Навчальний предмет розглядають як галузь знання, адаптовану для цілей освіти. Проведений аналіз поняття «навчальний предмет», різних класифікацій навчальних предметів (за співвідношенням із

наукою, за їх відношенням до виробництва та техніки, за елементами людської культури, за функціями), видів змісту навчального предмета та його структури й джерел формування змісту, а також аналіз поняття «навчальна дисципліна» підводять до висновку про інтегративну природу більшості галузей знань, відповідно, до думки, що практично усі навчальні предмети тією чи іншою мірою є інтегровані.

Проблема полягає у виявленні закономірностей та випадковостей інтегративного підходу у формуванні змісту навчального предмета, у розробленні науково обґрунтованих навчальних предметів з оптимальним ступенем інтеграції змісту, форм, методів та засобів.

У педагогічній теорії щодо інтегративних курсів спостерігається відрив наукових досліджень від практики, різнобій теоретичних концепцій інтегративного навчання, практична відсутність наукових критеріїв оцінки існуючих інтегративних курсів тощо.

Останнім часом загострилася суперечність між вимогами перебудови економіки, техніки і технології виробництва, становленням нових суспільних вимог до якостей особистості і сформованими для інших цілей типами шкіл, їхньою структурою, функціями, термінами навчання, навчальними програмами. На жаль, залишилися актуальними і низка суперечностей, що існували ще два десятиліття тому. Це невідповідність між об'єктивно наростаючим об'ємом наукових знань і неможливістю засвоєння системи цих знань викладачами у рамках сформованих термінів навчання за єдиними програмами при відсутності внутрішнього зв'язку між навчальними предметами, при вкрай перевантажених програмах і підручниках, зі застарілою логікою викладення матеріалу, яка не відповідає завданням розвитку творчого мислення викладачів.

І до змісту, і до процесу навчання відноситься суперечність між необхідністю формування в викладачів системи знань і цілісного світогляду, їхньої пізнавальної потреби і мотивів навчання і праці, та відсутністю системності у самому предметному викладанні, роз'єднаністю природничих і технічних знань між собою та між ними і гуманітарними дисциплінами, а для професійної школи ще й відсутністю внутрішнього взаємозв'язку між всіма циклами фундаментальних предметів і професійними дисциплінами, що породжує не тільки дублювання і перевантаження, але і заважає мотивації учіння. Сума непорядкованих знань із різних галузей наук і сформованих засобами масової інформації замість єдиної системи – серйозний недолік професійної освіти, перебороти котрий дослідним, емпіричним шляхом неможливо.

Тому інтегративний курс на методологічному рівні розглядаємо як єдине ціле з появою нової якості за рахунок іншого способу зв'язку елементів, які складають його міждисциплінарний зміст. Світоглядна функція інтегративного курсу передбачає формування в викладачів інтегративних методологічних знань.

Психологічними передумовами інтегративних курсів можуть слугувати розроблені в роботах А.Дьоміна² положення про домінуюче інтегроване поняття. Серед численних закономірностей інтеграції знань доцільно виокремити декілька незалежних між собою закономірностей: ці дослідження дають можливість сформулювати деякі психологічні закономірності інтеграції знань³, виходячи з класичних закономірностей педагогіки та психології.

На нашу думку, при побудові інтегративних курсів доцільно спиратися на ці закономірності, а саме: розвиток мислення з використанням оптимально поєднаних предметних та інтегрованих знань сприяє розвитку індивіда; необхідні знання за інтегративного підходу до навчання відтворюються жвавіше та повніше, як і перенесення опанованих прийомів діяльності з однієї навчальної дисципліни в іншу, з навчальної діяльності у ненавчальну тощо; інтелектуальні операції в галузі інтегрованих знань мають більше зв'язків і сприяють розвитку мислення; ситуації переструктуровуються швидше та вмотивованіше за умови послуговування як предметними, так і інтегрованими знаннями; інтеграція знань сприяє розробленню прогностичних аспектів мислення, позаяк ґрунтується на міждисциплінарних асоціаціях.

Структуруючи зміст інтегративного курсу, необхідно врахувати (особливо, обираючи ключові поняття)

2 Дьомін А., Угринюк, Блозва І. Проблемне заняття в коледжі з використанням домінантного інтегруючого поняття // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 2. – С. 117-124

3 Козловська І. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань викладачів (дидактичні основи). – Львів: Світ, 1999. – 302 с

психологічні аспекти теорії пізнання і максимальне застосування віддалених аналогій та асоціацій.

Визначальний критерій при цьому – професійна цінність навчального матеріалу. Усвідомленість знань, а відтак – опанування певними вміннями й навичками, вимагають наявності особливого психологічного обґрунтування задля виявлення викладачами активності, ініціативності, мотивування власних відповідей чи дій. Процес засвоєння й оволодіння прийомами фахової діяльності має бути свідомим і активним, окресленим певною теоретичною і практичною самостійністю.

Виходячи з того, що більшість інтегративних курсів має різноцикловий характер, то їх повноцінне засвоєння вимагає одночасного оволодіння змістом чи методами принаймні двох-трьох наук чи галузей знань.

Завдяки дотриманню вимог міжциклової інтеграції знань посилюється мотиваційний аспект під час опанування інтегративних курсів, також існує низка дидактичних переваг (ущільнення і концентрація навчального матеріалу, що усуває перевантаження викладачів і призводять до економії навчального часу).

У структуруванні змісту інтегративних курсів важлива роль належить не тільки дотриманню логіки розгортання міждисциплінарного змісту курсу, але й достатня увага повинна приділятися психологічній сумісності понять, що вивчаються у рамках інтегративного курсу. Зауважимо, що, якщо перша вимога у загальному дотримується у побудові конкретних авторських інтегративних курсів, то друга майже завжди порушується.

Для моделювання інтегративних курсів доцільно використати основи структурного методу⁴. У цьому методі дослідження об'єктів відбувається з точки зору цілісності. Інші наукові методи, зокрема системний, теж намагаються досягнути цілісності. Логіка побудови інтегрованих курсів буде різною, залежно від точки зору на навчальні дисципліни: чи як на результат розвитку тієї чи іншої галузі знань; чи як на процес наукового мислення.

Наступним етапом є моделювання функціональних характеристик та дієвості інтегративного курсу. Ця проблема є більш вузькою. Це дає підставу вважати інтегративні курси моделями відповідних інтегративних наук.

В основі конструювання інтегративних курсів лежать загальнодидактичні принципи організації навчального матеріалу, а науково обґрунтована сукупність дидактичних принципів має задовольняти вимогам системи.

Оскільки кожний із рівнів інтеграції змісту освіти має істотні особливості, нами сформульовані принципи, специфічні для кожного з рівнів, що характеризують їх з якісної сторони: принципи цілеспрямування, формування змісту, функціонування та прогнозування інтегративних курсів. Принципи найповніше реалізуються у відкритих системах за умов послугоування інтенсивним навчанням, де ключова роль відводиться проектуванню «логічного конструкта» дисципліни з базовими знаннями у згорнутому вигляді.

Виходячи з теоретичних розробок, викладених у публікаціях авторів, формуємо концептуальні засади проектування інтегративних курсів:

- впровадження інтегративних курсів спрямовано на забезпечення цілісного підходу до професійної діяльності викладача;
- інтегративні курси передбачають формування принципово нового змісту освіти, визначення цілей кожного з курсів згідно з загальними цілями професійної діяльності;
- основне завдання інтегративних курсів полягає у забезпеченні єдності формування професійних знань та умінь на базі системи фундаментальних знань;
- основу проектування інтегративних курсів складає ідея щодо цілісної інтеграції цілей, змісту, форм, методів та засобів у межах такого курсу;

4 Музиченко В., Повторева С. Філософські засади структурного методу пізнання // Філософські пошуки. – 1997. – Вип.1-2. – С. 51-56

- інтегративні курси доцільно проектувати на основі їх класифікацій за різними ознаками (змістом, формами, складністю тощо) з урахуванням конкретних цілей кожного з них;
- у навчальний процес доцільно включати не поодинокі інтегративні курси, а систему органічно пов'язаних між собою інтегративних курсів, підпорядкованих спільній меті і узгоджених із предметними курсами у даному навчальному закладі;
- кількість та обсяг інтегративних курсів залежить від складності та характеру професій, специфіки змісту дисциплін;
- кожен інтегративний курс має власну конкретну мету та завдання, однак, разом із тим є складовою частиною змісту професійної освіти;
- для кожного інтегративного курсу визначаються різні терміни навчання, залежно від складності професії, освіти, кваліфікації.

На основі концептуальних засад розроблено критерії доцільності впровадження у навчальний процес:

- доцільність функціонування кожного конкретного інтегративного курсу відповідно до соціальних запитів та його дидактична завершеність;
- забезпечення педагогічних кадрів для викладання інтегративного курсу із врахуванням його особливостей;
- мотивація та врахування попиту на конкретний інтегративний курс;
- гнучкість, варіативність і диференціація змісту, форм та методів навчання інтегративного курсу;
- наступність у системі інтегративних курсів та можливість взаємодії з предметними курсами;
- адаптивність інтегративних курсів у системі змісту професійної освіти.

Насамкінець, виокремимо ще деякі важливі характеристики інтегративних курсів: місце інтегративного курсу в системі освіти; його мета; термін вивчення інтегративного курсу; зміст інтегративного курсу та його науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення, а також прогнозування розвитку інтегративного курсу у конкретній педагогічній системі.

3. Методологічні підходи до побудови інтегративного курсу

Системний підхід слугує методологічним засобом, який використовують, виконуючи комплексні завдання у різних сферах. Системний підхід до об'єкта будь-якої складності дає змогу виявляти взаємозв'язки та взаємозалежності його складових, структурувати його зв'язки і на цих засадах розробляти практичні рекомендації з оптимізації діяльності об'єкта. Значення системного підходу в теоретичних та прикладних дослідженнях визначається тим, що завдяки основам заданого підходу можливе поглиблення пізнавальної дійсності, порівняно із зафіксованою до того, інакше кажучи, знання подвоюються. Основа системного підходу – нова схема пояснень із механізмом цілісності об'єкта й типології його зв'язків.

Важливим є інформаційний підхід. Комп'ютерна інтелектуальна обробка знання призвела до втрати людиною монополії на продукування знання. Проте пріоритетом людини було і залишається прийняття рішення та використання знання. Продукування нового наукового знання набрало незвично широкого розмаху, тоді як репрезентація його в комп'ютерних моделях, доступних для освоєння та інтерпретацій, значно відстає. Вітчизняний та зарубіжний досвід комп'ютеризації освіти свідчить, що в експертних навчальних системах найскладнішою є репрезентація знання, створення моделі знання з урахуванням досвіду педагогів⁵.

Найважливішою умовою досягнення позитивного ефекту в освітньому процесі є створення навчальних курсів із відповідною комп'ютерною й інформаційною підтримкою. Якщо для традиційних предметних навчальних курсів така підтримка значною мірою існує, то для змісту знань поки-що практично немає ні теоретичного обґрунтування використання інформаційних технологій, ні конкретних методичних

5 Філософські пошуки. – 1997. – Вип.1-2. – 234с., с.72.

розробок. Нині існуючі електронні підручники і дидактична допомога доволі розрізнені, не охоплюють усього навчального матеріалу, не мають достатньої гнучкості та інтегрованості і, як наслідок, мають обмежене застосування⁶.

Курси мають бути орієнтовані на застосування всіх освітніх середовищ, із використанням інформаційних технологій. Комп'ютерна версія інтегративного курсу повинна містити його зміст, всі методичні та лабораторно-практичні матеріали. Її особливістю є можливість використання мультимедіа за допомогою гіперпосилань із будь-якої предметної області. Особливого значення набуває проведення досліджень на реальних динамічних об'єктах та імітаційних моделях. До складу інтегративного навчального комп'ютерного курсу доцільно включити і програмне забезпечення (пакели прикладних і системних програм).

Одним із загальнонаукових напрямів, який виявився ефективним у рішенні складних проблем і який інтенсивно розвивається у наш час, є структурний підхід. У ньому дослідження об'єктів відбувається з точки зору цілісності. Інші наукові методи, зокрема системний, теж намагаються досягнути цілісності. Проте саме структура надає системам певної цілісності і дозволяє виявити стійкі властивості, що роблять об'єкти системами. У кожному конкретному дослідженні цілісність реалізується у залежності від того, які види структуроутворюючих відношень її складають, що пов'язано із специфікою предметної галузі. Виходячи з цього, можна сформулювати наступний принцип структурного методу – пошук конкретних механізмів структурної цілісності. Механізм цілісності структурного методу реалізується шляхом виокремлення зв'язків і відношень, що створюють специфіку цієї цілісності, яка визначається типологією зв'язків, способів координації і субординації елементів. Для низки загальнонаукових методів і підходів спільною одиницею є елементарне структуроутворююче відношення даного об'єкту. Ці ідеї у свій час використовувалися в межах так званої структурно-аналітичної дидактики.

Нині все більш корисним стає модельний підхід. Дидактичне, математичне, зокрема інформаційне моделювання мають інваріантну структуру, яку в найбільш узагальненому вигляді можна подати так: виокремлення, або виявлення основних конструктивних елементів моделювання (ними можуть бути певні об'єкти, знакові утворення, які несуть певне смислове навантаження); виявлення зв'язків між конструктивними елементами; побудова шуканої моделі. Аналогічний склад дій має вміння структурувати, однак тут акцент зміщується більше на модельні переходи, тобто виявлення кількох варіантів взаємозв'язків, зокрема наочних, між конструктивними елементами. Знаходження взаємозв'язків між певними об'єктами, смисловими блоками становить і сутність побудови певної системи. Однак при цьому обов'язковими є визначення функцій кожного об'єкта, його системних властивостей. Моделювання є не лише шляхом реалізації неперервної освіти, а й її необхідною умовою. Зумовлено це інваріантністю його структури та сучасними тенденціями створення, збереження і передачі інформації⁷.

Поєднуючи комп'ютерно-математичний експеримент із методикою викладання, даємо можливість викладачам бути не лише сторонніми спостерігачами, а й брати активну участь у процесах еволюції модельованої системи (змінювати умови початкового стану, вносити корективи в процес розвитку систем та ін.). Разом з цим на шляху використання модельного комп'ютерного експерименту, як в області досліджень фундаментальних наук, так і в сфері методики викладання, є багато проблем. Ось деякі з них: проблема повного математичного опису досліджуваних явищ; проблема перетворення математичної моделі в комп'ютерну програму; перевірка програми за допомогою тестового прикладу та ін. Усе це накладає деякі обмеження на використання даного методу. Однак процес розвитку науки, техніки, методики та й суспільства в цілому триває, що дає можливість поступово розв'язувати певні труднощі, накопичувати та широко використовувати базу модельних експериментів⁸.

Для моделювання дієвості проекту інтегрованої системи взаємодії знань досліджують структуру відношень у кожній із підсистем на основі стандартних критеріїв ефективності. Створюються інтегровані предмети з великою кількістю годин, що вирішує проблеми навантаження викладачів. Полегшується

6 Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2000. – 486с., с.429.

7 Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Зб.наук. праць. – Ч.2. – К., 2001. – 302с., с.99.

8 Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2000. – 486с., с.449.

підготовка вчителя-спеціаліста до викладання такого інтегрованого предмета. Міжпредметні зв'язки перетворюються у внутрішньопродметні, реалізація яких відбувається автоматично, оскільки відпадає проблема синхронізації матеріалу двох незалежних предметів у часі. При інтеграції навчальних предметів підвищується темп викладання навчального матеріалу, збільшується кількість уроків на тиждень. Це концентрує увагу викладачів і стимулює їх пізнавальну діяльність. Інтеграція навчальних дисциплін також сприяє формуванню наукової картини світу.

Узагальнюючим є інтегративний підхід. Інтеграція наук змінює традиційні уявлення про ієрархію наук з яскраво вираженим лідером, на роль якого претендують то філософія, то фізика, то математика, то синергетика, то історія, то культурологія, або навіть неомістичні концепції. Структура міждисциплінарних відношень у науці має будуватися за типом кола з контурами зворотного зв'язку. Мета інтеграції – звільнити теоретичні абстрактні науки від сутнісної антропологічної обмеженості. Це передбачає перебудову дидактичних форм викладу сучасних наукових даних, відмову від традиційних методів наочного засвоєння.

Включення в інтегровану систему тільки логічних висловлювань, фактів окремих систем автоматично не переносить мети всієї системи, мета старої системи лише частково вкладається в ширшу нову мету. Зрозуміло, що це може дати зовсім несподівані наслідки навчання за новою системою. Проблеми в системі пізнавальної діяльності викладачів при інтеграції знань і навичок обумовлені збільшенням кількості різнотипових відношень, і відбуваються структурні зміни в мотиваційній підсистемі викладача та в залежності асоціативних полів системи пам'яті.

Результат не завжди може бути позитивним, оскільки в групі творчих викладачів виклад нових, загальніших знань призводить до активної генерації власних думок, поглядів і наступного гальмування при засвоєнні чужого готового знання. В групі викладачів непродуктивного складу мислення зростає лише обсяг матеріалу для механічного засвоєння, бо осмислення його в обмеженому часі утруднено.

В системі традиційної діяльності прогресивні по суті зміни змісту навчання сприймаються негативно, бо діяльність викладача за своєю природою глибоко консервативна. Роками він розробляє свою логіку навчального предмета, своє бачення його складних місць і методики викладання. Тому інтегровані курси краще доручити молодим педагогам, підготованим за новими програмами, як компонентах суспільної системи освіти перспективної спрямованості.

4. Сутність та особливості професійної діяльності викладача в умовах війни: змістовий аспект

Розвиток педагогічного професіоналізму викладача є діалектичною сутністю педагога, здатністю особистості до самоактуалізації, активності, автономності, самостійності вибору змісту, форм, проектування індивідуальної програми розвитку й саморозвитку та системою, яка перманентно розвивається як в інституційних формах, так і поза їх межами, має як заплановані, так і непередбачувані результати, що залежать від суб'єктивної готовності особистості педагога виконувати дії, спрямовані на їх вирішення.

Підґрунтям для вивчення теоретичних основ розвитку педагогічного професіоналізму викладача вищої школи є положення про те, що професійна діяльність педагога є діалектичною єдністю його професійного й особистісного начал. У ході ретроспективного аналізу проблеми педагогічного професіоналізму викладача доведено, що еволюція професіоналізму викладача розглядалася в єдності зі становленням і розвитком вищої освіти.

Ефективність розвитку педагогічного професіоналізму викладача залежить від рівня урахування в його процесі потреб і вимог соціальних замовників (викладачів) до особистості педагога та його професійної діяльності.

Розвиток педагогічного професіоналізму викладача відбувається в умовах постійних змін діяльнісних структур і функціональних меж, за яких необхідно самовизначатися, і забезпечується взаємодією природних процесів, пов'язаних з активністю особистості та штучних процесів, пов'язаних з активністю

середовища.

Виокремлено *детермінанти розвитку педагогічного професіоналізму викладача вищої школи*⁹:

- *організаційно-педагогічні*, що дають можливість створити єдине внутрішньоуніверситетське середовище, яке забезпечуватиме включення особистості в процеси взаємодії, і безпосередньо чи опосередковано визначати успішність її соціалізації та професійного розвитку;
- *психолого-педагогічні* як сукупність актуалізуючих ситуацій (періодичне занурення молодого викладача вищої школи в ситуації аналізу власної науково-педагогічної діяльності з урахуванням думок експертів (колеги, керівників тощо); створення ситуації вибору молодим викладачем власного шляху розвитку педагогічного професіоналізму; створення і підтримка ситуації професійних взаємовідносин; включення молодого викладача в ситуацію відкриття нового, підтримка його суб'єктності в процесі розвитку його педагогічного професіоналізму), що викликають виникнення та усвідомлення суперечності як основної рушійної сили розвитку і формування мотивів діяльності щодо її усунення та є зовнішніми спонуками до розвитку професіоналізму педагога;
- *соціально-педагогічні* - як неузгодження між рівнем науково-педагогічної діяльності та рівнем вимог до викладача і його професійної діяльності з боку основних замовників на вищу освіту - стейкхолдерів (держави, роботодавців, викладачів, управлінських структур), що є мотивом розвитку або зовнішнім «стимулом-вимогою».

Ми вважаємо, варто ґрунтуватися на закономірностях, оскільки інтеграція знань, ґрунтуючись на міждисциплінарних асоціаціях, сприяє розробці прогностичних аспектів мислення.

Прогнозування, зокрема, дає інформацію щодо психологічно-професійних рис майбутнього фахівця, тобто тип його мислення, діяльності, навіть наполегливості як в отриманні знань, так і в досягненні кінцевих результатів діяльності. На думку Ю. Зіньковського, перелік нормативних інтегральних завдань діяльності фахівця певного профілю визначає сукупність часткових цілей діяльності, які складають комплексну кінцеву мету діяльності в закладі освіти. Можна виокремити лише два, пов'язаних один з одним, типи діяльності – репродуктивну та продуктивну (конструктивну, інноваційну, креативну). Безперечним є те, що продуктивній діяльності повинна передувати репродуктивна, в цьому значенні репродуктивна – початкова, попередня; продуктивна – завершуюча, цільова – діяльності¹⁰.

Важливий аспект професійно-педагогічної діяльності викладача – організація його взаємозв'язку зі студентом. Залежно від участі педагога, управління навчальним процесом може бути як опосередкованим, завдяки застосуванню методичних вказівок, так і за безпосереднім контролем (консультації, бесіди, колоквіуми).

Варто виокремити два види професійно-педагогічної діяльності викладача: аудиторну управлінську, за безпосереднього керівництва педагога на лекціях та лабораторних заняттях, і позааудиторну управлінську, під час керівництва самостійною роботою, написання рефератів, тез доповідей для наукових конференцій і дипломних проектів тощо.

Основа всіх видів аудиторної та позааудиторної професійно-педагогічної діяльності викладача – її організація. Організація трактується як сукупність процесів або дій, завдяки яким удосконалюється й утворюється зв'язок поміж частками цілого. Дослідження поняття «організація управлінської діяльності» дає змогу нам трактувати його як упорядкування професійно-педагогічної діяльності викладача за тими чи іншими вимогами (критерії, правила, принципи), наданням їй необхідної форми для найоптимальнішої реалізації заданої мети. При цьому поняття «управлінська» – не лише продуктивне відображення знань, застосування їх до виконання завдань, а й досягнення основної мети – формування його професійно-педагогічної компетентності. Загалом організація – одна з функцій управління¹¹, завдяки якій можна щось упорядкувати, систематизувати. Функціями управління, як специфічними видами діяльності,

9 Федірчик Т. Д. Теоретико-методичні засади розвитку педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи в процесі науково-педагогічної діяльності, дис. на здоб. наук. ступеня доктора пед. наук спец: 13.00.04 / Федірчик Тетяна Дмитрівна. – Чернівці, 2016, 452с

10 Зіньковський Ю.Ф. Моніторинг якості професійної освіти // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Зб. наук. праць до 10річчя АПН України. – Ч. 2. – Харків: "ОВС", 2002. – С.200-216, с.207

11 Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : УРЕ, 1985. 775 с., с.604.

передбачено розподіл праці на посадові й технологічні¹².

Для організації професійно-педагогічної діяльності викладача важливі технологічні функції, зокрема:

- підготовча, якою передбачено структурування навчального матеріалу, виявлення логіки викладу його вивчення, співвідношення між теоретичними та експериментальними знаннями; розподіл навчального матеріалу між словом і зображенням (схемами, рисунками тощо); вибір навчальних методів та засобів організації діяльності;
- створення дієвого навчального середовища;
- мотиваційна (актуалізація базових знань, мотивація діяльності, постановка навчальних мети й завдань, унаслідок яких студенти усвідомлюють цілі вивчення навчального матеріалу);
- організаційно-пізнавальна, що охоплює вивчення нового матеріалу завдяки обраним навчальним методам і засобам, організацію навчальних дій, забезпечення умов для здійснення ними тих чи інших операцій;
- рефлексивно-оцінювальна, спрямована на поступову оцінку навчально-пізнавальної діяльності, рівень їхніх знань, надання їм допомоги в осмисленні й аналізі своєї діяльності, формування рефлексивного ставлення до неї.

Найдієвішими методами аудиторної професійно-педагогічної діяльності викладача є: ситуативні й ділові ігри, імітаційне моделювання, мозкова атака, аналіз конкретних ситуацій, круглі столи, проблемні лекції, тренінги, дискусії, семінари, практикуми, спецкурси, консультації, проектування, метод поєднання різнорідного (метод «синектики»), метод розробки та захисту проекту, кейс-метод, дослідження майбутньої діяльності, метод рейтингової оцінки тощо.

Опанувавши зміст завдань організаційної діяльності, викладачам легше визначити основні дидактичні мету й завдання, обравши ступінь складності, інакше кажучи, розробити індивідуальну програму навчальної діяльності. Відтак усі технологічні функції керування, характерні для викладача, здійснюють також студенти. Важливий момент – координація офіційних навчальних форм: (лекцій, лабораторних і практичних занять тощо) з індивідуальною роботою.

Дослідження стану й досвіду формування професійно-педагогічної компетентності викладачів зумовили відбір вихідних позицій, важливих для підготовки викладача до діяльності в умовах війни. Вивчення цього курсу «Особливості професійної діяльності викладача в умовах війни» (як факультативу, чи в системі підвищення кваліфікації педагогів) полягає в розвитку готовності викладачів формувати психолого-педагогічну компетентність, завдяки мотиваційній, когнітивній, діяльній та особистісній складовим, а також психолого-педагогічним дисциплінам; удосконаленні знань із педагогіки розробленням проектів та введенням їх до навчально-виховного процесу закладу; аналізі викладачами власних проектів тощо.

Для втілення окреслених завдань варто покращити навчальний зміст у контексті його гуманізації та прикладного спрямування. Викладаючи психолого-педагогічні знання, належить мотивувати навчання, спрямовуючи основну увагу на те, аби студенти чітко розуміли, що абстрактні поняття навчальних дисциплін вони застосовуватимуть у майбутній практиці. Для цього повинно бути оптимальне співвідношення між обсягом теоретичних принципів і прикладних знань.

В умовах педагогічної освіти курси навчальних дисциплін мають бути не лише фахово зорієнтованими, а й спрямованими на формування професійно-педагогічної основи для фахових знань. Водночас логіка професійно-педагогічної діяльності, єдність змісту навчальних дисциплін необхідно зберегти й передати викладачам.

Утім підготовка викладача до діяльності в умовах війни потребує теоретичного обґрунтування й коригування його змісту, обсягу, методичних основ тощо.

Наявність у викладачів м'яких і жорстких навичок – ще не ознака того, що вони вміють послуговатися

12 Оршанський Л. В. Система модульного навчання та персональна модель управління художньо-трудовою діяльністю майбутніх учителів. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. 2006. Вип. 10. Київ ; Вінниця : Планер, 2006. С. 70–74.

ними в конкретних педагогічних ситуаціях чи у власній фаховій діяльності. Тут дуже важливі два аспекти: здатність моделювати педагогічні процеси і вміння практично застосовувати отриманий розв'язок професійно-педагогічної діяльності.

Такі вміння власне формує й розвиває підготовка викладача до діяльності в умовах війни, зміст якої спрямовано на психолого-педагогічну підготовку викладачів.

Достеменно спроектувати зміст дисципліни можливо, враховуючи напрям діяльності. Завдяки застосуванню можливі:

- виокремлення й формальний опис співвідношеннями найважливіших, суттєвих зв'язків поміж змінними та об'єктами (для вивчення такого складного об'єкта зазвичай потрібний високий ступінь абстракції);
- одержання висновків, адекватних досліджуваному об'єкту такою самою мірою, що й наявні передумови, виходячи з чітко сформульованих вихідних даних і відношень, редуційними методами;
- здобуття індуктивним шляхом нових знань стосовно досліджуваного об'єкта: оцінка характеру залежності поміж його змінними, що найбільше відповідають наявним спостереженням;
- достеменно й компактно визначення твердження теорії, формулювання її понять і висновків

Для вивчення низки педагогічних явищ послуговуються педагогічно-психологічними моделями змісту, точніше спрощеним формальним їхнім описом, враховуючи найсуттєвіші чинники досліджуваного явища.

Загалом, конструювання спецкурсів є надзвичайно складною педагогічною проблемою, яка потребує низки теоретичних і експериментальних досліджень, об'єднання зусиль наукових працівників та педагогів-практиків. Функціональна різnorodність специфічних принципів не перешкоджає їм у сукупності виконувати єдині системотвірні функції стосовно процесу навчання. В основі конструювання спецкурсів лежать загальні дидактичні принципи організації навчального матеріалу, а науково обґрунтована сукупність дидактичних принципів має задовольняти вимогам системи.

Таким чином, дотримання вимог, зумовлених принципами конструювання спецкурсів, забезпечує посилення взаємозв'язків професійної діяльності викладачів. Основне призначення цих принципів полягає в тому, що вони визначають доцільність і мету конструювання конкретного змісту, його орієнтовний зміст та функції, а також можливості розвитку на засадах прогностики.

Педагогічно-правова модель змісту вибудовується переважно за такою схемою: формулювання предмету й мети; виокремлення структурних та функціональних елементів досліджуваної системи згідно з метою, виявлення найважливіших якісних характеристик елементів; якісний опис взаємозв'язків поміж виокремленими елементами; введення символічних позначень для врахованих педагогічних ознак об'єкта й формулювання для нього моделі у вигляді формалізованих відношень поміж ними; аналіз і розв'язок отриманої моделі; аналіз завдяки розв'язку професійно-педагогічної моделі досліджуваного об'єкта й формулювання практичних рекомендацій стосовно ухвалення рішень.

Виокремимо деякі типи моделей педагогічних об'єктів:

- макропедагогічні – опис педагогіки як єдиного цілого, пов'язування між собою укрупнених педагогічних показників;
- мікропедагогічні – опис взаємозв'язку структурних і функціональних складових або поведінки такої окремої складової;
- теоретичні – можливість вивчення загальних ознак педагогіки та її характерних складових;
- прикладні – можливість оцінювання параметрів функціонування конкретного педагогічного об'єкта і формулювання рекомендацій стосовно ухвалення рішень;
- статистичні – опис об'єкта конкретної миті або впродовж конкретного періоду часу;
- динамічні – вивчення зв'язків поміж змінними, які характеризують об'єкт, з плином часу тощо.

Важливо розрізняти структурну й змістову складові моделі. Структура моделі, ба навіть числові значення величин, що входять до неї, можуть бути одними й тими самими. Натомість педагогічні

ситуації, котрі описуються моделлю, можуть істотно різнитися. Інакше кажучи, одні й ті ж моделі й методи можна застосувати у вивченні абсолютно різних педагогічних завдань.

5. Інтегративний тематичний мінікурс «Особливості професійної діяльності викладача в умовах війни»

Підготовка компетентних фахівців передбачає володіння знаннями, уміннями і навичками, які відповідають потребам та вимогам ринку праці. Виникнення таких нових галузей, як пізнання самого себе і засобів забезпечення фізичного і психологічного здоров'я, а також навчання, орієнтованого на пізнання і збереження навколишнього природного середовища передбачає вироблення чіткої стратегії реформ, визначення пріоритетів за умови збереження основних елементів базової освіти, які допомагають правильно будувати життя, використовуючи для цього знання, досвід і розвиток культури кожної людини.

В умовах війни маємо декілька важливих особливостей, які дещо змінюють звичайний характер професійної діяльності викладачів. Тому необхідною є психолого-педагогічна підтримка викладача.

Одним зі шляхів її реалізації є інтегративні тематичні мінікурси.

Під час конструювання таких курсів вибір та обґрунтуванням критерію оптимальності є винятково важливими. Це пояснюється тим, що в кожному окремому випадку існує вихідний навчальний матеріал, який необхідно подати викладачам у вигляді предметного чи інтегративного змісту, причому вибір є неоднозначним і складним. Водночас, оптимальним у конкретних умовах є лише один варіант. Отож, важливо, аби, попри норми логіки, згідно з якими критерій містить єдиний показник, у педагогіці він повсякчас був комплексним, через неможливість розведення причин і наслідків процесів, що відбуваються у педагогічній системі.

Освітній процес оптимальний, якщо він водночас відповідає змісту, структурі та логіці функціонування. Такий процес забезпечують результативне та якісне виконання завдань навчання, виховання і розвитку викладачів згідно з нормами державних навчальних програм на рівні максимальних навчальних можливостей кожної особистості. А для досягнення поставленої мети потрібний оптимальний обсяг часу, відведений чинними навчальними планами, що, водночас, має запобігати перевтомленості викладачів. У освітній системі одночасне задоволення окреслених вимог можливе винятково за умови організації спецкурсів.

В освіті задовольнити одночасно викладені вище вимоги найчастіше можливо лише за умови створення інтегрованих курсів. Це забезпечується розробкою та впровадженням інтегративних тематичних мінікурсів різного характеру, які органічно поєднують педагогічні та психологічні знання викладачів. Разом із цим, на сьогодні немає достатнього теоретичного обґрунтування як змістового, так і процесуального аспекту таких мінікурсів.

Особливості і значення інтегративного тематичного мінікурсу залежать як від його педагогічної цілі, так і від методологічного спрямування. Окреслені курси в педагогічному процесі формують засади таких завдань, як: методологічні, психологічні, педагогічні, дидактичні і методичні, щодо різних способів їхнього розроблення (зазвичай це змістовий і процесуальний способи). Як і в кожному педагогічному явищі, в основі пізнання інтегративних тематичних мінікурсів методологія. Застосовуючи методологію для встановлення взаємозв'язків, взаємовідношень, співвідношень якісних і кількісних ознак інтеграції, можна прогнозувати їхній розвиток та впроваджувати їх у закладах освіти.

Інтегративний тематичний мінікурс слугує забезпеченням інтегративних методологічних знань. Для такого курсу окреслені знання інтегрують методології низки предметів.

Аксіологічна функція інтегративного тематичного мінікурсу полягає насамперед у поєднанні ціннісних орієнтацій кількох наук і сфер знань. Таке поєднання надзвичайно важливе з методологічної позиції, адже створюються не лише певні наукові цінності, а й впроваджується аксіологічна функція

інтеграції, що формує глобальні цінності людини.

Психологічне обґрунтування цілей вивчення інтегративного тематичного мінікурсу впливає з вимог урахування реальної ситуації в суспільстві та організації навчання, виходячи з цих реалій.

Як не дивно, однак ситуація з пандемією, частково підготувала викладачів до роботи в екстремальних ситуаціях, активізувавши дистанційне навчання.

До психологічних особливостей інтегративних тематичних мінікурсів також відносимо інтегративну взаємну доповнювальність методів і засобів, що відповідають змісту матеріалу, які при цьому складають не механічну суму, а нову якість, отриману на основі їх взаємодії.

На наш погляд, саме з позицій психологічної науки проблема підвищення кваліфікації викладача в умовах війни шляхом використання інтегративних тематичних мінікурсів має суттєве значення. По-перше, під час вивчення інтегративного тематичного мінікурсу відбувається інтеграція його складових. По-друге, виробляються нові інтегративні уміння та навички, які можна використовувати у навчальному процесі лише за умови їх психологічного обґрунтування.

Під час вивчення інтегративних тематичних мінікурсів реалізуються психологічні закономірності навчання, однак вони набувають певної специфіки. Оскільки результати навчання прямо пропорційні умінню викладачів вчитися, то слід зазначити, що ці уміння покращуються, коли вивчають не лише предметні, але й інтегративні курси. Продуктивність навчання прямо пропорційна обсягу пізнавальної діяльності викладачів. Ця діяльність активізується і розвивається за умови вивчення інтегрованого змісту.

З викладеного вище можна зробити висновок, що психологічні особливості інтегративних тематичних мінікурсів стосується практично всіх психологічних закономірностей та аспектів навчання. Для всіх дидактичних систем притаманні інтегративні взаємодіючі системи, які зумовлюють власну появу і можливий їхній перехід один в одного¹³.

Таким чином, у побудові інтегративних тематичних мінікурсів необхідно повноцінно використовувати науковий потенціал психологічної науки, оскільки саме психологічні закономірності навчання при побудові інтегративних тематичних мінікурсів часто порушуються.

Конструювання інтегративного тематичного мінікурсу передбачає зміну його функцій стосовно суто предметних курсів. Як нова дисципліна зі своїм власним предметом дослідження такий курс підпорядковується, насамперед, загальним дидактичним закономірностям. За цих умов значно зростає роль асоціацій та ширше використовується метод аналогії, а також зростає значущість поняттєвого апарату інтегративного тематичного мінікурсу, відбувається інтенсифікація пізнавального процесу, поглиблюються цілі навчання.

Виходячи зі сказаного, ми виокремлюємо низку психолого-педагогічних особливостей інтегративних тематичних мінікурсів. Система інтегративних тематичних мінікурсів функціонує, якщо її внутрішні зв'язки, тобто інтегративні курси як такі, міцніші за зовнішні, тобто зв'язки між цими курсами. Для того, щоб система інтегративних тематичних мінікурсів існувала, мала емерджентні властивості, необхідно, перш за все, забезпечити стійкі внутрішні зв'язки всередині кожного інтегративного курсу, зокрема. Якщо ж ця умова не виконується, то маємо або сукупність окремих інтегративних тематичних мінікурсів, або ж ці курси у різних поєднаннях входять у інші системи. Перебудова одного з інтегративних тематичних мінікурсів вимагає відповідних змін у всіх інших інтегративних курсах, а також виявлення впливу проведених змін на педагогічну систему в цілому.

Основною умовою формування інтегративних тематичних мінікурсів є теоретичне обґрунтування доцільності функціонування кожного окремого курсу, з одного боку, забезпечення їх координації. Оптимізація системи інтегративних тематичних мінікурсів – це процес вибору найкращого варіанту співвідношення теоретичного обґрунтованих інтегративних тематичних мінікурсів між собою та з педагогічною системою.

13 Собко Ярослав Максимович Теоретичні та методичні основи інтегративних курсів : монографія / За ред. С.У.Гончаренка. Львів : Сполом, 2006. 332 с.

Насамкінець наводимо деякі аспекти обґрунтування змісту інтегративного тематичного мінікурсу «Особливості професійної діяльності викладача в умовах війни». Курс є дистанційним, він пропонується для курсів підвищення кваліфікації викладачів, а також може бути використаним в системі післядипломної освіти для вчителів та інженерно-педагогічних працівників.

Залежно від конкретних умов, курс має три варіанти, які різняться кількістю годин, і відповідно обсягом і глибиною навчального матеріалу (6/12/18 годин). Вони включають теоретичний матеріал та практичні заняття. За бажанням слухачів, курс має додатковий блок, який передбачає експериментальну роботу та тестування (наприклад, психодіагностичні опитувальники С. Хол, тести особистості Рене Жіля, тести тривожності тощо).

Екстремальна ситуація, спричинена нападом росії на Україну, вимагає пошуку можливостей швидкої перепідготовки та адаптації педагогів до екстремальних умов, переосмислення психологічної підготовки викладачів. Викладач не тільки знаходиться у стресовому стані, не тільки повинен володіти своїми емоціями, але й постійно знаходиться в контакті зі студентами чи учнями, які теж потребують психологічної підтримки в процесі навчання.

Пропонований нами курс «Особливості професійної діяльності викладача в умовах війни» передбачає оновлення і розширення психологічної підготовки викладача, допомагає уникнути таких негативних явищ як стрес, психічне напруження, негативні емоції та некомфортні стани (тривога, страх, нерішучість, паніка тощо). А достатня психологічна підготовка викладача до праці в умовах війни сприяє спокійному і процесу навчання, і зберігає психічну рівновагу не тільки викладача, але й студентів та учнів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, як свідчить наш досвід роботи, війна внесла свої корективи в діяльність викладача вищої школи. Зміни торкнулися як психологічного стану педагога, котрий, як безпосередній учасник ситуації, отримав досвід нового емоційного стану, так і самого освітнього процесу з новими реаліями педагогічної діяльності. Процес реалізації інноваційної стратегії закладу вищої освіти в умовах воєнного стану має містити в собі, зокрема, розробку стратегічного планування і створення програм та концепцій інноваційної діяльності. Це вимагає забезпечення освітнього процесу висококваліфікованими педагогічними кадрами. Вивчення системи інтегрованих тематичних мінікурсів створить можливості для швидкої перепідготовки та адаптації викладачів до екстремальних умов війни. Під час їх опанування реалізуються психологічні закономірності навчання, однак вони набувають певної специфіки. Інтелектуальні операції в галузі інтегрованих знань мають більше зв'язків і сприяють розвитку мислення; ситуації переструктуровуються швидше та вмотивованіше. Тому підвищення кваліфікації викладачів в умовах війни шляхом використання інтегративних мінікурсів є педагогічно доцільне.

Список літератури

1. Бойченко Т. Є. Пріоритети інтегративного курсу «Валеологія» в системі національної освіти // Інтеграція елементів змісту освіти. – Полтава, 1994. – С. 64-65.
2. Буйницька О. П., Варченко-Троценко Л. О., Терлецька Т. С., Настас Д.Л. Модернізація системи електронного навчання університету до потреб учасників освітнього процесу. Електронне наукове фахове видання «Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету», 2020. №9, С. 1-14. <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2020.9.1>
3. Буйницька О. П., Василенко С. В. Використання ЕНК для підвищення цифрової компетентності майбутніх учителів. Електронне наукове фахове видання «Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету», 2019. Спецвипуск «Нові педагогічні підходи в STEAM освіті». С. 44-62. <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s5>
4. Володько В. Педагогічна система навчання: теорія, перспективи, практика. – К.: Пед. преса, 2000. – 148с.
5. Дьомін А., Угринюк М., Блозва І. Проблемне заняття в коледжі з використанням домінантного

- інтегруючого поняття // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 2. – С. 117-124
6. Зінковський Ю.Ф. Моніторинг якості професійної освіти // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Зб. наук. праць до 10 річчя АПН України. – Ч. 2. – Харків: “ОВС”, 2002. – С.200-216
 7. Козловська І. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань викладачів (дидактичні основи). – Львів: Світ, 1999. - 302 с
 8. Лігоцький А. О. Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем. – К.: Техніка, 1997. – 210с.
 9. Морзе, Н. В., Буйницька, О. П. Підвищення рівня інформаційно-комунікаційної компетентності науково-педагогічних працівників–ключова вимога якості освітнього процесу. Інформаційні технології і засоби навчання, 2017. №59(3). С. 189-200. <https://doi.org/10.33407/itlt.v59i3.1667>
 10. Морзе, Н. В., Буйницька, О. П. Система рейтингових показників оцінювання діяльності викладачів сучасних університетів. Науковий часопис НПУ імені МП <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2021.112> ISSN: 2414-0325. Open educational e-environment of modern University, № 11 (2021) 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: Зб. наук. праць, 2017, 19, С. 34-44.
 11. Мудрак В. Інформаціологічна модель професійно-педагогічної компетентності сучасної системи вищої освіти України / В. Мудрак // Філософія освіти. - 2010. - № 1-2 (9). - С. 311-317.
 12. Музиченко В., Повторева С. Філософські засади структурного методу пізнання // Філософські пошуки. – 1997. – Вип.1-2. – С. 51-56
 13. Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Зб.наук. праць. – Ч.2. – К., 2001. – 302с..
 14. Оршанський Л. В. Система модульного навчання та персональна модель управління художньо-трудовою діяльністю майбутніх учителів. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. 2006. Вип. 10. Київ ; Вінниця : Планер, 2006. С. 70–74.
 15. Професійний стандарт на групу професій «Викладачі закладів вищої освіти». URL:<https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-standart-na-grupu-profesij-vikladachizakladiv-vishoyi-osviti> (дата звернення: 18.09.2021).
 16. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : УРЕ, 1985. 775 с., .
 17. Собко Ярослав Максимович Теоретичні та методичні основи інтегративних курсів : монографія / За ред. С.У.Гончаренка. Львів : Сполом, 2006. 332 с.
 18. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2000. – 486с.
 19. Федірчик Т. Д. Теоретико-методичні засади розвитку педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи в процесі науково-педагогічної діяльності, дис. на здоб. наук. ступеня доктора пед. наук спец: 13.00.04 / Федірчик Тетяна Дмитрівна. –Чернівці, 2016, 452с
 20. Філософські пошуки. – 1997. – Вип.1-2. – 234с..
 21. Pelletier K., Brown M., Brooks D. C., McCormack M., Reeves J., Arbino N., ... & Mondelli V. (2021). 2021 EDUCAUSE Horizon Report Teaching and Learning Edition, EDU, 2021.URL: <https://library.educause.edu/resources/2021/4/2021-educause-horizon-reportteaching-and-learning-edition> (date of access: 16.09.2021).
 22. Zierer K. Seel N. M. Bivliometric synthesis of educational productivity research: benchmarking the visibility of German educational research, Research in Comparative and International Education, 2019. Vol. 14 (2). P. 294-317. <https://doi.org/10.1177/1745499919846189> (date of access:10.09.2021).

Контакт:

Пайкуш Маріанна Андріївна

доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри біофізики
(Україна, Львів, Львівський національний
медичний університет імені Данила Галицького,
вул. Пекарська, 69)
ORCID ID 0000-0003-3637-7902
marianna.gron@gmail.com

Савка Ірина Володимирівна

доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземної мови,
(Україна, Львів, Львівський національний
університет
імені Івана Франка,
вул.Університецька, 1)
[orcid.org/ 0000-0002-3213-0921](https://orcid.org/0000-0002-3213-0921)
savka68@meta.ua

Олена Олександрівна Попадич

orcid.org/0000-0003-1426-4114
доктор педагогічних наук,
професор кафедри загальної педагогіки
і педагогіки вищої школи
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»
olena.popadych@uzhnu.edu.ua

Білик Оксана Сергіївна

ORCID ID: 0000-0001-6042-1147
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Національного університету «Львівська політехніка»,
Lubik.anelia@gmail.com

Зінчук Ірина Володимирівна

викладач кафедри іноземних мов
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID 0000-0003-4639-9734
irynaz2009@i.ua

INTERNATIONAL DIPLOMATIC RELATIONS CZECH REPUBLIC - UKRAINE

MARTIN ČERNEK

Abstract:

The paper My contribution deals with historical as well as current diplomatic relations between the Czech Republic and Ukraine. It is an analysis of certain historical, geographical social, economic, political and socio-cultural starting points of building international diplomatic relations. Ukraine is considered an essential and integral part of the Central European cultural space and is associated with the Czech Republic by a number of historical events. The main areas of discourse are the description of the development of mutual relations, the current state of international agreements between countries and the level of cooperation, and especially assistance to Ukraine, which has found itself in a state of war. These days, the Czech Republic is devoting the maximum possible support and assistance to the Ukrainian nation at the military, material, humanitarian, financial and social levels.

Key words: *diplomacy, Czech Republic, Ukraine, relations, agreements, cooperation*

1. Introduction

Diplomacy generally means cultivating contacts between different states and solving international problems. Diplomacy is the main instrument of national foreign policy and international politics. They are also called broader goals and strategies that govern the state's interaction with the rest of the world. Certain diplomatic negotiations then lead to the conclusion of international agreements and alliances for peace, economic, political, geographical, socio-cultural or other purposes.

Such a path is characterized as so-called „soft power“, as the ability to influence others to achieve the results we want through attraction rather than coercion or money.

Diplomacy is a means of communication between states. It serves mainly to resolve conflict situations peacefully, ie through negotiations and the resulting agreements and internationally legally binding treaties, etc. Diplomatic activity and diplomatic relations are conceivable both at the interstate level and within various international and supranational organizations. Examples are the European Union (EU) and the North Atlantic Treaty Organization (NATO).

Public diplomacy as a part of the state's foreign policy began to gain importance especially during the Cold War. However, the concept of public diplomacy as such is not new. Already at the beginning of the 20th century, factors were identified that contributed to the growth of public diplomacy, based primarily on influencing public opinion (through the support of certain ideas and values). According to our approach, such factors include: the growing „circle of interests“ between nations, the dramatic impact of public opinion on diplomacy, and the communication revolution. The transformation processes after the end of the Cold War and the emergence of some new states can be considered as an example that recorded factors for the further development of public diplomacy. Transforming states became new members of the international community and their main goal was to present themselves as distinct, modern states (Nye, 2008).

Pamment (2013) describes the so-called „new public diplomacy“, which is mainly discussed at the beginning of the 21st century. He describes it as a major paradigm shift in international political communication. It means

that in the era of globalization and new media², foreign ministries and related structures can no longer play an exclusive or dominant role in formulating foreign policy. This is related to information flows and also to the fact that international relations and international politics involve more actors. Diplomacy must respond more and more to public debate and the lobby of interest groups, and at the same time it is influenced by them. This means that foreign policy should be communicated to a number of non-state actors, which also entails other ways to make this communication as effective as possible.

The Czech Republic and Ukraine are bound by geographical proximity, the post-totalitarian past ending with the fall of the so-called „Eastern Bloc“ in 1989. The collapse of the Soviet Union in 1991, and last but not least the historically close cultural relations. The Czech expatriate community in Ukraine and the significant Ukrainian minority in the Czech Republic cannot be overlooked. While the Czech Republic began to establish itself as a modern democratic state in the early 1990s, which had ambitions to move closer to Western European countries politically and economically, and which emphasized democratization transformation processes, respect for human rights, etc. Despite various efforts, Ukraine remained a country that he lays between the orientation towards Western Europe and the orientation towards Russia, with which he still maintains close relations and which has not only political but also cultural influence on Ukraine.

A very important step on the path to Ukraine's democracy in 2004 was the so-called “Orange Revolution” in Ukraine with the aim of an objective revision of the presidential election. In ten years, the so-called “Euromajdan” (there was a series of mass demonstrations in Ukraine lasting from November 2013 to February 2014), in which part of the population expressed their dissatisfaction with the direction of Ukrainian politics and the style it works. Through its political representation, Ukraine has been given the opportunity to make progress in democratization processes and integration efforts, especially vis-à-vis the European Union, which has been one of its priorities.

The Maidan protests of 2013-2014 a space for the collision of conflicting narratives about what Ukraine is and what it should be, and how the past, present and future have been used to imagine contemporary Ukraine. Using the speech acts of local and international actors and politicians about the Ukrainian crisis, historical narratives about Ukraine, protest slogans on the Maidan, and fieldwork data collected in 2013–2016 in Ukraine, we identify four meta-narratives that allow us to unravel such imaginings: (1) Ukraine as a border category between East and West; (2) Ukraine as Russia, Ukraine as non-Russia; (3) Ukraine as Europe, Ukraine as non-Europe; and (4) Ukraine as Ukraine (Musliu & Burlyuk, 2019).

2. Development of relationships

Czech-Ukrainian relations are primarily foreign relations between the Czech Republic and Ukraine, but they are also bilateral international relations between other Czech-Ukrainian actors (*inter-agency, international non-governmental organizations, other non-governmental groups, transnational corporations*) in international relations.

The destinies of Ukraine and the Czech Republic have been connected for centuries by a number of well-known and minor events, the migration of thousands of Czechs to today's Ukraine and Ukrainians, the work of artists, politicians, scientists and fallen Czechs and Ukrainians who fought common enemies several times in modern history. The following treatise attempts to approach the intensity and diversity of Czech-Ukrainian relations, especially at the end of the 19th and during the 20th century.

Thanks to the Ukrainian archaeologist of Czech origin Chvojko, we know that today's Ukrainian territory already had rich relations with Central Europe at the turn of the 4th and 3rd millennium BC during the so-called Tripoli culture. The ancestors of the Czechs came to the Bohemian Basin from the territory of today's Ukraine in the 6th century AD. A few decades later - around the middle of the 9th century - the Greek missionary Cyril worked on the shores of the Sea of Azov in the then Khazar state, who later, together with his brother Methodius, as part of their mission in Great Moravia, the foundation of today's Cyrillic (alphabet) and they promoted Old Slavonic as the language of worship. In the 9th to 11th centuries, the existing powerful Kievan Rus' had intensive relations with the Czech territory.

Mutual relations were alive even in later times - for example, the well-known Cossack governor of the first half

of the 18th century Pylyp Orlyk, whom Ukrainians consider the author of their first constitution, came from a Czech Catholic family that left Bohemia for Poland in the 15th century and then East.

In 1848, Czech and Ukrainian patriots met at the Slavonic Congress in Prague. During the First World War, Czechoslovak legions operated in the territory of the then Russian Empire and thus today's Ukraine. In the interwar period, Czechoslovakia became the center of Ukrainian political, scientific and literary emigration. Czechoslovakia officially recognized Ukraine on December 8, 1991. Diplomatic relations at the embassy level were established between the two states on January 1, 1993.

Ukraine, one of the largest European countries, is an important part of Czech foreign policy. Ukraine's position on the eastern borders of NATO and the European Union determines its place in the European security architecture. The Czech Republic sees the strengthening of independence and the development of prosperity in Ukraine as a contribution to the strengthening of security and stability in Central Europe. Integration into European structures is considered a strategic priority in Ukraine's foreign policy.

State building as an aspect of Ukraine's integration into the EU. Euromaidan had a profound but hardly acknowledged impact on EU-Ukraine relations, particularly in terms of the EU's subsequent support for domestic reforms in Ukraine. After Euromaidan, the EU supported Ukraine's aspirations to enter „economic integration and political association“ by concluding an association agreement – an agreement that was beyond the Ukrainian state's ability to implement. To increase this capacity, the EU supported the reform of public administration and provided extensive assistance in building capacity in government (Wolczuk, 2019). A number of authors are convinced that the partnership with the EU is strategic for Ukraine (Tsygankova, et al., 2020).

The broad involvement of Ukraine in European structures is a guarantee of maintaining this positive trend. The Czech Republic participates in the activities of partners from the V4 group immediately adjacent to Ukraine, the aim of which is to eliminate the unfavorable consequences of EU enlargement for Ukraine. The broad involvement of Ukraine in the integration processes in Europe is also beneficial to the building of civil society in the country and to the strengthening of human rights and civil liberties, without which it is impossible to rank among developed countries. Currently, the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic strongly condemns the decision of the Russian Federation to recognize the independence of the so-called Donetsk People's Republic and the Luhansk People's Republic. This is a clear violation of the UN Charter, the Minsk Agreements and the Budapest Memorandum of 1994. Following the illegal occupation and annexation of Krym in 2014, this is another step by which the Russian Federation has long trampled on fundamental principles of international law.

Recognition of the independence of the so-called People's Republics is another step in the escalation of the already tense situation and threatens the security of the whole of Europe. The Czech Republic, together with allies in NATO and the EU, supports international diplomatic efforts to avert aggression against Ukraine and maintain peace. The Czech Republic will react with its allies in unity. We reaffirm our long-term, principled support for the territorial integrity and sovereignty of Ukraine within its internationally recognized borders.

3. Mutual agreements

The Ukrainian country has a long history of development Czech interstate relations have been dynamic. The legal framework of the agreements concluded between Ukraine and the Czechia includes more than 50 interstate documents governing foreign trade relations between the two countries. The most important agreements include the Agreement on Friendly Relations and Cooperation between Ukraine and the Czech Republic of April 26, 1995 (Lazhnik, et al., 2019). The contractual basis of relations between the Czech Republic and Ukraine also includes:

- Agreement on the Promotion and Reciprocal Protection of Investments
- Agreement on Trade and Economic Relations and Scientific and Technical Cooperation
- Agreement on Mutual Assistance in Customs Matters
- Double Taxation Avoidance Agreement
- Agreement on Cooperation in the Fight Against Organized Crime

- Agreement on Cooperation in the Field of Nuclear Energy
- Air Carriage Agreement
- Agreement on International Road Transport
- Treaty on Legal Aid in Civil Matters
- Agreement between the Czech Republic and Ukraine on Social Security
- ...

Civil society in Ukraine has raised the issue of forming a national army driven by sovereignty and demands to perform military service exclusively on Ukrainian territory without involvement in conflicts in the Russian Federation (Seheda et al., 2021).

While helping the Ukrainians must be a priority, we must also think of students and colleagues in Russia who are against the war and are affected by the sanctions. As the Iron Curtain closes again, we need to think differently about our ongoing and future cooperation. Although freezing most, if not all, research collaborations with official Russian organizations is justified, it would be a mistake to extend these sanctions to all scientists and students. There is already an exodus of Russian and Belarusian scholars, which will only accelerate in the coming months and years, and accepting scientists who apply for political asylum will benefit Europe.

4. Cooperation

The date of 24 February 2022 marks not only the beginning of a new Russian invasion of Ukraine, but also the beginning of a new historical era. In our neighborhood, we see a range of horrors that we had no idea we could ever experience in Europe. Their driving force is Russia, which not only wants to deny Ukraine the right to a free existence, but also wants to restore the imperial spheres of its influence at the expense of international law and the security arrangements that underpin it.

During the Russian invasion of Ukraine, Ukraine was supported by Czech Prime Minister Petr Fiala and President Milos Zeman. To date, the Czech government has sent Ukraine ammunition worth 588 million crowns (more than 23 million euros). As of March 2, 2022, over a billion crowns were collected in public charitable collections for Ukraine.

On Sunday, February 27, 2022, an event in support of Ukraine took place on Wenceslas Square in Prague, which was attended by around 80,000 people according to police estimates. Prime Minister Petr Fiala, together with the prime ministers of Slovenia and Poland, visited Kyiv on March 15, 2022 and met with President Zelensky and other representatives of Ukraine. This previously classified trip was acknowledged with gratitude by the Ukrainian side and had a positive response in the Czech and foreign media. Already in August 2020, the Center for Humanitarian Aid of Ukraine was opened in Prague.

So we all found ourselves under threat from Russia, and not just the states that Russia considers its enemies. Life in peace, respect for civil and human rights, freedom and democracy have ceased to be taken for granted as a result of Russian aggression. This is something to be aware of! Russia's war is a war against the principles that form the core of our community. Therefore, brave Ukrainians are not only defending their homeland, but also the homeland and the values of all of us. This is why we must give them all our help. From accepting refugees (of which there are now 300,000 in the Czech Republic alone), through humanitarian aid to the supply of weapons, including heavy ones. The Czechia was one of the first countries to start providing all these forms of aid, and it is one of those that enforces the toughest possible sanctions against Russia. We are not guided by Russophobia, it is not our goal to escalate the situation. The goal is to effectively confront the ruthless evil that threatens us.

Historical experience also binds us to a fundamental position. We still remember the invasion of Soviet troops into Czechoslovakia. Even then, the Kremlin claimed that it was coming to help the citizens of our country, even though it really only wanted to cut off their desire for freedom. Twenty years of totalitarian agony followed, from which we broke up only in 1989. Therefore, we can empathize with the natural effort of Ukrainians to live according to their own ideas, and not according to the wishes of the totalitarian power. At the same time, we see

that Ukrainians long for the same values that Czechs and Slovaks dreamed of in 1968, and which they could only fulfill thanks to the Velvet Revolution and, consequently, our membership in NATO and the EU.

This can be clearly seen on the example of Ukraine, which, despite all the obstacles and even dramatic events, seems to be the most determined partner in this regard. Among other things, the example of Ukraine has shown that the European values on which the EU itself is built (to some extent only declaratively) and which it also offers to the world are not empty words, even though it may seem so to many EU citizens. It also turns out that the concept of the EU's external activity, which offers not only values, but also very real opportunities for commercial, economic and political cooperation, is not only an attractive idea for partners, but also extremely unnerves those who the concept of human rights, democratic and market values they reject.

The Czech Republic supports the democratic transformation and Euro-Atlantic integration of Ukraine, both at the political level and concrete projects and initiatives. For example, Ukraine is a priority country for transformation cooperation of the Czech Ministry of Foreign Affairs and also a target country of the International Visegrad Fund and the Czech Technical Cooperation Fund. In the years 2014–2018, the Czech Republic provided aid to Ukraine in an amount exceeding 13 million euros.

Within the framework of the current foreign development cooperation (DFC) strategy, Ukraine has the status of a so-called specific country - that is, a country that is not one of the priority countries of the FDC, but is given special attention and funding. Since 2014, development activities in Ukraine have been directed to the field of education and marginally also to the field of healthcare. Since 2014, Ukraine has also been a recipient of humanitarian aid, especially in connection with the armed conflict in the Donetsk and Luhansk regions.

Development cooperation between the Czech Republic and Ukraine has been developing slowly since around 2005, when the Institute of Nuclear Research in Řež near Prague implemented a project aimed at increasing the safety of Ukrainian nuclear power plants. Since 2007, within the framework of so-called small local projects, the Czech Republic has started to support the development of sustainable tourism in Ukraine, first in the Transcarpathian region, and since 2011 also in Crimea. As part of the individual projects, hundreds of kilometers of hiking trails were marked out. In 2010, in cooperation with the State Committee for Forestry, a several-year project in the area of inventorying forest ecosystems and assessment of forest resources was completed.

In response to the events at the turn of 2013 and 2014, the Czech government decided on the need to provide Ukraine with special assistance in its restoration and democratic transformation. Existing activities were fundamentally expanded, first by resolution of the Government of the Czech Republic No. 167/2014, then No. 401/2017. Thanks to this, 4 million Euros were allocated for specific development and transformation projects in the years 2014-2018. Together with other bilateral aid and contributions to international projects, the total Czech aid to Ukraine in the years 2014-2019 reached 10 million Euros. Since 2019, Ukraine has the status of a specific country of the ZSR. The priority area of cooperation is mainly the field of education, some activities are directed to the field of healthcare.

The number of refugees in Ukraine in the Czech Republic has officially exceeded 300,000. More precisely, this is the number of people to whom the Czech Republic granted temporary protection due to the local war. There are about three times more adult women than men, while women and children make up almost 85% of refugees.

5. Conclusion

The Czech Republic considers Ukraine to be part of the Central European cultural space, and our country has a number of historical ties. This is not the only reason why the Czechia supports the development of civil society, respect for human rights and freedoms and Ukraine's involvement in European structures.

The Czech Republic also pays constant attention to compatriots in Ukraine. Even with limited resources, we are also able to support several investment projects of expatriate associations. Not only among compatriots is interested in teaching the Czech language, which is provided by the Czech Center in Kiev. Although cultural diplomacy is not a priority, it is an important component of Czech foreign policy. The Czech Republic is relatively active in its relations with Ukraine, especially in view of traditional historical ties.

In the eyes of the civilized world, Russia has already lost the war. It is becoming increasingly isolated politically; economically, because sanctions take a huge toll; militarily, as the losses of the Russian army mount. In contrast, the courage of the Ukrainian people fighting for their independence has united the Western world, which provides enormous support to those Ukrainians fighting the Russian invasion and those who have fled their war-torn country. Once this war is over, Ukraine will need to heal the wounds of war, reunite families, rebuild its economy, rebuild its infrastructure, and rebuild science and education. Russia will have to restore its dignity and overcome self-inflicted isolation (Shcherbata, 2022).

Acknowledgements: At this point and on this occasion, I would like to thank the entire Ukrainian people and nation for the way they are managing the current situation in their country. Their determination, willingness, desire and steadfastness to defend their country against ruthless evil could be a model for other nations as well. Glory to Ukraine!

References

- Barrington, L. (2021). Is the regional divide in Ukraine an identity divide? *Eurasian Geography and Economics*. <https://doi.org/10.1080/15387216.2021.1899835>.
- Lazhnik, V., Maister, A. & Puhach, S. (2019). Spatial differentiations of trade links between Ukraine and Czechia. *AUC GEOGRAPHICA*, 54. 37-47. <https://doi.org/10.14712/23361980.2019.4>.
- Musliu V. & Burlyuk O. (2019). Imagining Ukraine: From History and Myths to Maidan Protests. *East European Politics and Societies*. 33(3), 631-655. <https://doi.org/10.1177/0888325418821410>.
- Nye, J. S. Public Diplomacy and Soft Power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* [online]. 2008-03-01, roč. 616, č. 1, s. 94-109. ISSN 0002-7162. <https://doi.org/10.1177/0002716207311699>.
- Pamment, J. (2013). *New public diplomacy in the 21st century: a comparative study of policy and practice*. New York: Routledge, 165 p. ISBN 9780203096734. <https://doi.org/10.4324/9780203096734>
- Seheda, S., Shevchuk, V. & Pokotylo, O. (2021). The creation of the armed forces of independent Ukraine: military and political background. *Eastern Journal of European Studies*, 12(2), 86-104.
- Shcherbata, H. R. (2022). The Russian invasion of Ukraine: a humanitarian tragedy and a tragedy for science. *EMBO Rep*. 23(5). <https://doi.org/10.15252/embr.202255164>.
- Tsygankova, T., Obolenska, T. & Sovenko, O. (2020). PRIORITY FORMATS OF TRADE INTEGRATION OF COUNTRIES. FINANCIAL AND CREDIT ACTIVITIES: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE, 3 (34). <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v3i34.215601>
- Wolczuk, K. (2019) State building and European integration in Ukraine. *Eurasian Geography and Economics*, 60:6, 736-754, <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1655463>.

Contact:

Martin Černek

The PRIGO University, department of Economics and Economic Policy,
Vítězslava Nezvala 801/1, 736 01, Havířov,
martin.cernek@prigo.cz

FEATURES OF PROVIDING CRISIS PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE

MARIJA BRIGADIR

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

МАРІЯ БРИГАДИР

Abstract:

The article examines the theoretical and applied aspects of the organization of crisis psychological assistance. Psychological counseling and psychotherapy in usual, everyday normal conditions has substantive differences and features, is characterized by structure, ambiguity, and programmability. As for working conditions in the circumstances of the crisis, there are many unusual procedural situations that require a new understanding and interpretation. In addition, the range of problems is so wide that it affects ethical, technical, organizational, etc. question. When organizing crisis psychological assistance, it is important to take into account the specifics of the event, the subjective state and experiences of the participants, and, depending on the specifics of the manifestation of reactions and reaction time, to build support strategies. The article defines the reasons for the emergence of crisis situations and the peculiarities of their existence, in particular describes: the differences between emergency and extreme situations; features of living events caused by nature and human activity. Signs of the appearance of stress reactions in response to the crisis are indicated. The differences between: chronic, acute and traumatic stress were analyzed; eustress and distress. The consequences of living in crisis events are studied. Signs of acute stress reaction, acute stress disorder, post-traumatic stress disorder are prescribed. Describes the types of psychological assistance provided during a crisis. The potential and expediency of psychoeducation as a powerful preventive mechanism in the emergence of negative reactions to the crisis is indicated. The specifics of providing psychological first aid (principles of organization, algorithms of action in various circumstances) are described in detail. The specifics of crisis counseling are indicated. One of the most important elements of crisis counseling is providing support, stabilization and finding resources. Active listening is critical, and unconditional acceptance and reassurance must also be present. Methods and algorithms for providing psychological help in a crisis are the result of an eclectic mix of theories: psychoanalytic (ego forces, psychic energy), existential (the idea coincides with the Chinese idea of danger and opportunities, acceptance of personal responsibility), humanistic (optimism, hope, growth), cognitive- behavioral (identification of keys to a crisis state), family-systemic (self-regulation, feedback, counteraction and calibration). To date, short-term programs of crisis psychological assistance have proven themselves well, such as: 8-step program for dealing with loss for adult children and adolescents; model ABC trauma-focused therapy CBT and EMDR. Crisis assistance programs have also been developed in other areas of psychotherapy, but they are not as publicized and regulated.

Key words: crisis, stress, psychoeducation, psychological first aid, crisis counseling.

Анотація:

У статті досліджуються теоретичні та прикладні аспекти організації надання кризової психологічної допомоги. Психологічне консультування та психотерапія у звичних, буденних нормальних умовах

має змістовні відмінності та особливості, характеризується структурністю, однозначністю, програмованістю. Щодо умов роботи в обставинах кризи, то тут виникає безліч процесуальних незвичних ситуацій, які потребують нового розуміння та трактування. До того ж спектр проблем настільки широкий, що зачіпає етичні, технічні, організаційні та ін. питання. При організації кризової психологічної допомоги важливо враховувати особливості події, суб'єктивний стан й переживання учасників та в залежності від особливостей прояву реакцій, часу відреагування вибудовувати стратегії підтримки. У статті визначено причини появи кризових ситуацій та особливості їх проживання, зокрема описано: відмінності надзвичайних та екстремальних ситуацій; особливості проживання подій спричинених природою та людською діяльністю. Вказано на ознаки появи стресових реакцій у відповідь на кризу. Проаналізовано відмінності між: хронічним, гострим та травматичним стресом; еустресом та дистресом. Досліджено наслідки проживання кризових подій. Прописані ознаки гострої стресової реакції, гострого стресового розладу, посттравматичного стресового розладу. Описано види надання психологічної допомоги при проживанні кризи. Вказано на потенціал та доцільність психоедукації як потужного превентивного механізму у появі негативних реакцій на кризу. Детально описано особливості надання першої психологічної допомоги (принципи організації, алгоритми дії в різних обставинах). Вказано на особливості кризового консультування. Одним з найважливіших елементів кризового консультування є забезпечення підтримки, стабілізації та пошук ресурсів. Активне слухання є критично важливим, а також має бути присутнє беззастережне прийняття та заспокоєння. Методики та алгоритми надання психологічної допомоги в кризі є результатом еkleктичної суміші теорій: психоаналітичної (сили его, психічна енергія), екзистенціальної (ідея збігається з китайською ідеєю небезпеки та можливостей, прийняття особистої відповідальності), гуманістичної (оптимізм, надія, зростання), когнітивно-поведінкової (визначення ключів до кризового стану), сімейно-системної (саморегулювання, зворотний зв'язок, протидія та калібрування). На сьогодні добре себе зарекомендували короткотривалі програми кризової психологічної допомоги такі як: 8 крокова програма по роботі з втратою для дорослих дітей та підлітків; модель АВС травмофокусована терапія КПТ та EMDR. В інших психотерапевтичних напрямках також розроблені програми надання кризової допомоги, проте вони не є такими розрекламованими та регламентованими.

Ключові слова: криза, стрес, психоедукація, перша психологічна допомога, кризове консультування.

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що зараз в Україні відбувається війна, а два попередні роки, ми проживали в пандемічних умовах, гостро постала потреба надання кризової допомоги. Психологічне консультування та психотерапія у звичних, буденних нормальних умовах має змістовні відмінності та особливості, характеризується структурністю, однозначністю, програмованістю. Щодо умов роботи в обставинах кризи, то тут виникає безліч процесуальних незвичних ситуацій, які потребують нового розуміння та трактування. До того ж спектр проблем настільки широкий, що зачіпає етичні, технічні, організаційні та ін. питання.

При організації кризової психологічної допомоги важливо враховувати особливості події, суб'єктивний стан й переживання учасників та в залежності від особливостей прояву реакцій, часу відреагування вибудовувати стратегії підтримки.

Аналіз досліджень. У 1944 р. Ерік Ліндемманн представив першу програму охорони психічного здоров'я в громаді, яка була зосереджена на кризовому втручанні. Він вивчав реакції горя, які зазнали родичі жертв, постраждалих або загиблих внаслідок пожежі в Кокосовому гаю в Бостоні 28 листопада 1942 р. Е. Ліндемманн працював із Дж. Капланом над створенням загальноосвітньої програми психічного здоров'я в Кембриджі, штат Массачусетс, яка стала відомою як Проект Уеллслі. Зосередження уваги Дж. Каплана на превентивній психіатрії, в рамках якої було передбачене раннє втручання, що сприяло позитивному зростанню та мінімізувало ймовірність психологічних порушень¹. Більша частина сучасних теорій втручання у кризові ситуації походить від проекту Уеллслі.

За останні 25 років кризове втручання та консультування з питань травматизму стали спеціальністю у галузі психічного здоров'я. А сама процедура, техніки надання психологічної допомоги поєднують у собі надбання існування всіх психотерапевтичних напрямків.

Мета статті. Описати особливості надання психологічної допомоги при проживанні людиною кризових подій.

1 Slaikeu, K. A. (1990). *Crisis intervention: A handbook for practice and research*, 2nd ed. Boston: Allyn & Bacon. С. 7.

Виклад основного матеріалу.

Причини появи кризових ситуацій та особливості їх проживання

Поняття «криза» має багато значень. Це певні моменти, без яких не може відбуватись людське життя, так як саме в них зароджується рушійна сила, яка живить розвиток. Кризова ситуація – це обставини, які вимагають від людини значної зміни уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу. Завжди супроводжується порушенням стабільності і потребує від людини діяти по-новому, так як раніше вироблені схеми поведінки стають не дієвими. Джеральд Каплан описує кризу як «перешкоду, яку певний час неможливо подолати за допомогою звичайних методів вирішення проблем. Настає період дезорганізації, період хвилювань, протягом якого робиться багато невдалих спроб вирішення»².

Спричинити кризу можуть обставини незалежні від людини, сюди відносяться надзвичайні, екстремальні ситуації (стихійні лиха, техногенні катастрофи, війна, смерть близької людини і т. ін.), а також природні внутрішньо-особистісні конфлікти (вікові зміни, процеси самовизначення).

Варто розмежовувати надзвичайну та екстремальну ситуації. У першому випадку - це ситуація, яка виникла на певній території, що склалася внаслідок аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного чи іншого лиха, яка може спричинити за собою людські жертви, шкоду здоров'ю людей або довкіллю, значні матеріальні втрати та порушення умов життєдіяльності. Якщо вона з'являється внаслідок людської діяльності, то сприймається та проживається набагато травматичніше, а ніж та, яка є наслідком природи.

Аналізуючи історію розвитку України, можемо констатувати наявність переважно у більшості випадків надзвичайних ситуацій спричинених людським чинником. Таку обставину слід враховувати при аналізі групової та індивідуальної травм.

Екстремальна ситуація – характеризується раптовістю, непередбаченістю, суб'єктивно сприймається як та, що є загрозою здоров'ю, життю, особистісній цілісності, добробуту. Інколи проживання таких подій людині приносить задоволення, її поведінка просякнута спробами ризику, «екстриму».

Реакції на такі кризові ситуації можна відпрацювати, власне таким чином здійснюється підготовка працівників, які працюють в системі надзвичайного реагування (пожежники, військові та ін.).

Глибина проживання кризи людиною залежить від таких чинників: рівень розвитку її свідомості та рефлексії, соціокультурна реальність, особистісні особливості. Сама по собі криза не є небезпечною в психологічному контексті, важливою є реакція людини на цю ситуацію. Так, Гілліленд і Джеймс, визначають кризу так: «... це сприйняття події або ситуації як нестерпної, яка перевищує ресурси та механізми особистості»³.

У китайській мові криза означає і небезпеку, і можливість. Це дихотомічне значення підкреслює як потенційно корисні, так і небезпечні аспекти кризового стану. Людина може зіткнутися з викликом, що прискорює адаптацію, або вона може відповісти невротичним розладом, психотичним захворюванням й навіть смертю.

Кризова ситуація та стрес

Як вже зазначалось вище, кризова ситуація супроводжується раптовістю та невизначеністю, на фізіологічному рівні для людини це стрес.

Слово «стрес» використовується у фізиці для позначення взаємодії між силою та опором для протидії цій силі, і саме Ганс Сельє вперше включив цей термін у медичний лексикон для опису «*неспецифічної реакції організму на будь-яку дію*»⁴.

Стрес є реакцією організму на загрозову ситуацію, на обставини, які порушують гомеостаз. За таких умов стресору протидіє складний репертуар фізіологічних і поведінкових реакцій, спрямованих

2 Caplan, G. (1961). *An approach to community mental health*. New York: Grune & Stratton. P. 18.

3 Gilliland, B. E., & James, R. K. (1996). *Crisis intervention strategies, Third Edition*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole. C. 3.

4 Siang Yong Tan, A Yip, , Hans Selye (1907–1982): Founder of the stress theory. Singapore Med J. 2018 Apr; 59(4): 170–171. <https://doi.org/10.11622/smedj.2018043>

на підтримку/відновлення оптимальної рівноваги тіла. Адаптивна реакція кожної людини на стрес визначається генетичними чинниками, факторами середовища та розвитку. Зміни в здатності ефективно реагувати на стресори можуть призвести до захворювання. Крім того, сильнодіючі або хронічні стресори можуть мати шкідливий вплив на різноманітні фізіологічні функції (ріст, метаболізм, розмноження, імунітет), а також на поведінку та розвиток особистості. Слід зазначити, що внутрішньоутробний період, дитинство та юність є критичними періодами у процесі формування матриці адаптивної стресової реакції, що характеризується високою пластичністю стрес-системи та підвищеною вразливістю до стресорів.

Реакція організму на стрес регулюється симпатичною нервовою системою. Зустрічаючись з гострою небезпекою, тіло реагує каскадом фізичних і гормональних змін, які готують організм до відповіді (підвищується артеріальний тиск і частоти серцевих скорочень; відбувається надмірне виділення таких гормонів як адреналіну, норадреналіну і кортизолу; спостерігається зниження кровотоку до вісцеральних органів і посилення кровотоку до опорно-рухового апарату; підвищується напруження м'язів; пригнічується імунітет, травлення, репродуктивна функція).⁵

Існують різні види стресу, кожен з яких може впливати на емоційне та фізичне здоров'я. Зокрема визначають такі види стресу: хронічний (спричинюється постійним, систематичним тиском, несприятливими для людини обставинами), гострий (короткочасний за тривалістю, раптовий), травматичний (виникає внаслідок великої неприємної події).

Пропозиція Г. Сельє передбачала, що стрес присутній в індивіда протягом усього періоду впливу неспецифічної потреби. Він відрізняє гострий стрес від загальної реакції на хронічні стресори, назвавши останній – «загальним адаптаційним синдромом», який також відомий у літературі як синдром Г. Сельє. Відповідно, до цього, загальна реакція включає три фази: реакція тривоги, стадія опору та стадія виснаження. Коли люди піддаються дії стресора, вони спочатку бентежиться, потім намагаються підтримувати гомеостаз, протистоячи змінам, і врешті-решт стають жертвами виснаження у протистоянні стресору. Стрес — це хронологічний стан подій, а не просто психологічний термін, і з ним стикаються всі люди під час хвороби.⁶

Якщо мова йде про проживання кризових обставин як стресу, то тут на перший план виходить два види стресу: гострий та травматичний.

Деякі дослідники розподіляють стрес на «хороший» (еустрес) та «поганий» (дистрес). Гансу Сельє знадобилося майже 4 десятиліття, щоб уточнити, що не всі стресові реакції є однаковими. Відмінності, які спостерігаються, визначаються не лише інтенсивністю стресора, а й різницю у сприйнятті суб'єкта та його фізіологічними реакціями на подію. Г. Сельє на початку 1970-х років XX ст. вводить терміни «дистрес» і «еустрес», щоб визначити, чи була реакція на стрес ініційована негативними, неприємними чи позитивними стресорами.⁷

Основна ідея Ганса Сельє полягала в тому, що негативний стрес, тобто дистрес, передбачає, що людина буде відчувати негативні емоції та буде мати фізіологічно несприятливі наслідки, більшість яких будуть психосоматичними, тоді як позитивний стрес або еустрес спонукатиме людину відчувати себе щасливою або мотивованою.

Проте, трохи згодом Г. Сельє пише: «Під час еустресу та дистресу організм зазнає практично однакових неспецифічних реакцій на різноманітні позитивні чи негативні подразники, що діють на нього. Однак той факт, що еустрес завдає набагато меншої шкоди, ніж дистрес, наочно демонструє, що саме те, як ви це сприймаєте, визначає, зрештою, чи зможе людина успішно адаптуватися до змін ...».⁸ Таке ототожнення причини та реакції неминуче призводить до помилкових уявлень і непорозумінь, коли використовуються терміни «еустрес» або «позитивні стресори», оскільки іноді вони позначають просто

5 Sapolsky, R.M. (2004). *Why Zebras Don't Get Ulcers: The Acclaimed Guide to Stress, Stress-Related Diseases and Coping* (3rd ed.). New York: Holt Paperbacks.

6 Siang Yong Tan, A Yip, Hans Selye (1907–1982): Founder of the stress theory. *Singapore Med J.* 2018 Apr; 59(4): 170–171. <https://doi.org/10.11622/smedj.2018043>

7 H. Selye, *Stress without Distress*, 1st ed., Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia 1974.

8 H. Selye, *The Stress of Life*, 2nd ed., McGraw-Hill Education, New York 1978. P. 74.

чинники, які сприяють позитивному сприйняттю події, тоді як в інших ситуаціях вони позначають позитивну реакцію організму або позитивне сприйняття цієї реакції.

Пізніше, Дж. Мілсум та ін., вивчаючи питання відмінності еустресу та дистресу, акцентують увагу на тому, що «позитивність» стресу визначається способом життя⁹, поряд із фізіологічним та психологічним, вони додають соціальний аспект. Однак, вони не говорять конкретно про те, як кількісно відрізнити еустрес від дистресу або, що ще важливіше, як його виміряти та вважають еустрес умовою, а не процесом. Р. Лазарус навпаки, використовує ідею когнітивного вкладу в кінцеву реакцію, припускаючи, що еустрес є позитивною когнітивною реакцією на когнітивну оцінку ситуації, яка може змінитися протягом часу, коли присутній стресор¹⁰. Дж. Едвардс і С. Купер йдуть ще далі і вважають еустрес позитивною невідповідністю між сприйняттям і очікуваннями (дуже суб'єктивними для людини)¹¹. Однак когнітивна оцінка, а також емоційні аспекти реакції на стрес не дають можливості пояснити весь спектр стресових реакцій.

Існує ще один підхід до визначення еустресу, який є дуже прагматичним і на даний момент домінуючим, він був розроблений на основі закону Йеркса–Додсона і припускає, що еустрес є корисним для продуктивності, доки не буде досягнуто оптимального рівня, а після цього піку продуктивність знижується, починається процес, який асоціюється з дистресом.¹²

Поєднання еустресу з позитивним емоційним сприйняттям події або покращеною когнітивною діяльністю не дає змоги розмежувати два різновиди стресу, так емоції, а також когнітивні показники можуть змінюватися з часом, протягом якого стресор діє.

Хороший чи поганий характер реакції виникає лише в ретроспективі, коли реакція призвела до наслідків для здоров'я. Це за своєю суттю відбувається пізніше, ніж сама подія (якою б вона не була), тому в момент реакції просто неможливо вирішити, чи виконує реакція свою мету. Тому питання поділу стресу на «позитивний» і «негативний» є досить умовним.

Наявність чи відсутність стресу, можемо визначити через діагностику когнітивної, емоційної та поведінкової сфер особистості. Зокрема на когнітивному рівні відбуваються такі зміни: труднощі із фокусуванням, проблеми з пам'яттю, присутність негативних думок, тунельне мислення, нездатність приймати рішення, хаотичність у думках, відірваність від реальності. На емоційному рівні можуть спостерігатись такі симптоми: мінливість настрою, дратівливість, агресія, відчуття безпорадності, тривоги, невизначеності, знедоленості. У поведінковій сфері можуть бути присутні такі зміни: порушення сну; відмова від їжі, або переїдання; самоізоляція, вживання алкоголю, тютюну, наркотиків; зниження продуктивності у роботі, навчання; поява obsesій, бруксизм.

Підсумовуючи вище викладене, можемо констатувати, що людина впродовж життя проживає багато кризових ситуацій, залежно від їх сили, суб'єктивного сприймання, вони можуть викликати різноманітні стресові реакції, які різняться тривалістю та інтенсивністю прояву.

Криза та її наслідки

Після пережитої кризової події, щонайперше можемо спостерігати гостру стресову реакцію. Слово «гострий» означає, що симптоми розвиваються швидко, але не тривають довго. Події зазвичай дуже важкі, і гостра реакція на стрес виникає після несподіваної життєвої кризи. Гострі реакції на стрес спостерігалися у людей, які пережили терористичні інциденти, великі катастрофи чи війну. Гостра стресова реакція зазвичай минає протягом 2-3 днів (часто годин).

Якщо людина не отримує стороннього втручання чи допомоги, кризовий стан з часом припиняється, зазвичай протягом 4-6 тижнів. Криза за своєю природою є подією, обмеженою в часі, оскільки людина не

9 Milsum, J.H. "A Model of the Eustress System for Health/Fitness." *Behavioral Science* 1985, 30, 179. <https://doi.org/10.1002/bs.3830300402>

10 Lazarus, R. S. (1991). Progress on a cognitive-motivational-relational theory of emotion. *American Psychologist*, 46(8), 819. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.819>

11 Edwards, J. R., & Cooper, C. L. (1988). The impacts of positive psychological states on physical health: A review and theoretical framework. *Social Science & Medicine*, 27(12), 1447. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(88\)90212-2](https://doi.org/10.1016/0277-9536(88)90212-2)

12 Benson, H. & Allen, R.L. 1980. How much stress is too much? *Harv. Bus. Rev.*, Sept. - Oct, 89- 92. (86)

може терпіти надзвичайну напругу та психологічну нерівновагу довше кількох тижнів¹³. На те як людина проживає кризу, впливає її характер, індивідуально-психологічні особливості. Досліджено, що саме в цей період вона легше піддається впливу, а відтак дієвою є цілеспрямована допомога.

Якщо ж симптоматика переживання стресу зберігається більше 4 тижнів, за таких обставин діагностується гострий стресовий розлад.

Гострий стресовий розлад (ГСР) був вперше описаний у 1994 році в діагностичному та статистичному посібнику з психічних розладів (DSM-IV) як новий діагноз¹⁴. Причиною додавання цього діагнозу були спроби попередження розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у пацієнтів з гострою травмою¹⁵.

У DSM-5 визначаються такі критерії гострого стресового розладу (ГСР):

A. Перебування під впливом травматичної події (фізично, сексуально або психічно)

B. Наявність більше восьми з наведених нижче симптомів (згрупованих у п'ять категорій):

Симптоми нав'язливих спогадів:

- Сумні спогади про травматичну подію повторюються. Діти можуть повторювати ігри на теми, що імітують основну подію.
- Наявність повторюваних снів, пов'язаних із травматичною подією. У дітей це може бути у формі нічних жахів.
- Розігрування повторення травматичної події (спогади).
- Інтенсивний або тривалий психічний або фізіологічний дистрес у відповідь на події або теми, що нагадують пацієнту про фактичну травматичну подію.

Негативний настрій:

- Нездатність бути щасливим, почуватися успішним або відчувати любов.
- Дисоціативні симптоми:
- Мати відчуття відстороненості від себе та емоцій.
- Дисоціативна амнезія (не пов'язана з інтоксикацією або черепно-мозковою травмою)

Симптоми уникнення:

- Уникнення думок, спогадів і почуттів щодо травматичної події.
- Уникнення зовнішніх нагадувань про травматичну подію (таких як люди та місця)

Симптоми збудження:

- Проблеми зі сном (наприклад, труднощі з ініціюванням і підтримкою якісного сну)
- Напади дратівливості та люті з мінімальною провокацією або без неї
- Висока і ненормальна уважність до оточення
- Відволікання
- Незвичайно сильна рефлекторна реакція на раптову подію в оточенні^{16, 17}.

Подолання ГСР включає як медикаментозне лікування так і психотерапію.

Якщо симптоматика зберігається впродовж 4 тижнів, або з'являється через роки після події, то

13 Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books; Janosik, E. H. (1986). *Crisis counseling: A contemporary approach*. Monterey, CA: Jones and Bartlett. P. 9

14 Bryant RA, Friedman MJ, Spiegel D, Ursano R, Strain J. A review of acute stress disorder in DSM-5. *Depress Anxiety*. 2011 Sep;28(9):802-17. <https://doi.org/10.1002/da.20737>

15 Bryant RA. The Current Evidence for Acute Stress Disorder. *Curr Psychiatry Rep*. 2018 Oct 13;20(12):111. <https://doi.org/10.1007/s11920-018-0976-x>

16 Regier DA, Kuhl EA, Kupfer DJ. The DSM-5: Classification and criteria changes. *World Psychiatry*. 2013 Jun;12(2):92-98. <https://doi.org/10.1002/wps.20050>

17 Cardeña E, Carlson E. Acute stress disorder revisited. *Annu Rev Clin Psychol*. 2011;7:245-67. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-032210-104502>

діагностується посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Ці симптоми спричиняють значні проблеми в соціальних чи робочих ситуаціях та стосунках. Вони також можуть заважати здатності виконувати звичайні щоденні завдання.

Симптоми посттравматичного стресового розладу зазвичай поділяють на чотири типи: нав'язливі спогади, уникнення, негативні зміни в мисленні та настрої, а також зміни у фізичних та емоційних реакціях. Симптоми можуть змінюватися з часом або характеризуватись індивідуальністю прояву.

Симптоми нав'язливих спогадів можуть включати:

- Повторювані, небажані тривожні спогади про травматичну подію
- Повторне переживання травматичної події, ніби вона повторюється (флешбеки)
- Сумні сни або кошмари про травматичні події
- Сильний емоційний стрес або фізична реакція на те, що нагадує про травматичну подію

Симптоми уникнення можуть включати:

- Намагання уникати думок або розмов про травматичну подію
- Уникання місць або людей, які нагадують про травматичну подію

Симптоми негативних змін у мисленні та настрої можуть включати:

- Негативні думки про себе, інших людей або світ
- Безнадія щодо майбутнього
- Проблеми з пам'яттю, включаючи не запам'ятовування важливих аспектів травматичної події
- Складнощі в підтримці близьких стосунків
- Почуття відірваності від родини та друзів
- Відсутність інтересу до занять, які колись подобалися
- Труднощі з переживанням позитивних емоцій
- Почуття емоційного заціпеніння

Симптоми змін у фізичних та емоційних реакціях (так звані симптоми збудження) можуть включати:

- Лякливість
- Завжди на сторожі безпеки
- Саморуйнівна поведінка, наприклад, надмірне вживання алкоголю, вживання психоактивних речовин або занадто швидке водіння
- Проблеми зі сном
- Проблеми з концентрацією
- Дратівливість, спалахи гніву або агресивна поведінка
- Неперевершене почуття провини або сорому.¹⁸

Симптоми ПТСР можуть змінюватися за інтенсивністю з часом.

Найважча форма наслідків травматизації – посттравматичний розлад особистості, оскільки проблема такого спектру є за змістом психіатричною, ми не будемо розглядати її в межах даної публікації.

Отож можемо виокремити 4 класи проблем, які можуть виникнути через кризову, травматичну подію: травматичний стрес, гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад, посттравматичний розлад особистості.

Психологічна допомога при проживанні кризи

Основною метою кризової роботи є покращення функціонування клієнта, що передбачає зміну сприйняття події. В арсеналі роботи психолога можемо визначити такі види практичної роботи:

¹⁸ Посібник _Синопис діагностичних критеріїв DSM-V та протоколів NICE для діагностики та лікування основних психічних розладів у дітей та підлітків. Львів, 2014. 112 с.

психоедукація, діагностика, консультування, психотерапія.

Психоедукація є корисною та ефективною у профілактиці появи негативних наслідків від проживання природних кризових станів, а також при тренуванні реакцій на стресові, травматичні, непередбачувані події.

Кризу можна охарактеризувати як подію, яка сприймається як дуже негативна, породжує почуття безсилля або захоплення, і може статися раптово або несподівано. Приклади кризові події включають стихійні лиха, катастрофи, спричинені людиною, війни/терористичні акти, насильство або несподівана смерть, загроза смерті та/або травми, а також важка хвороба чи травма.

Несподівана подія, під час якої люди почуваються беззахисними, також може порушити їхній емоційний баланс. Можливі наслідки впливу кризи включають емоційні, когнітивні, поведінкові і фізичні реакції. Пізнавальні функції, включаючи увагу, запам'ятовування інформації, ініціювання та виконання завдань, вирішення проблем і стримування імпульсів – може бути непорядкованим. Деадаптивні стратегії подолання (наприклад, вживання алкоголю чи наркотиків) можуть призвести до довгострокових проблем та труднощів і в подальшому спровокувати маніфестацію психічного захворювання або психопатології. Як вже зазначали раніше, психологічна допомога має надаватись на випередження, тим самим здійснюючи профілактику можливих негативних наслідків. Найдоступнішою та ефективною в цьому контексті є психоедукація.

Психоедукація може як попередити негативні наслідки так і прискорити психічне відновлення. При цьому слід пам'ятати, що більшість учасників травматичних подій не потребуватимуть психологічної допомоги, водночас певній частині – потрібна буде більш активна та довгострокова психотерапія втручання.

Хоча гостра криза має потенціал для негативних наслідків, вона також може призвести до позитивних результатів. Адаптивні стратегії подолання можуть підвищити стійкість і полегшити повернення до емоційної рівноваги.

Цілі психоедукації наступні: розвіювання чуток про кризу та сконцентрування уваги на фактах (так задіюється когнітивний компонент, осмислення того, що відбувається); підготовка до реакцій, які можуть виникнути в момент кризи; вироблення навички керування реакціями на кризу; освоєння ефективних стратегій управління стресовими реакціями. Застосовуючи такий вид роботи, слід пам'ятати про задіяні 4 рівні (фізіологічного, поведінкового, емоційного, когнітивного) функціонування учасників, тим самим забезпечуючи системність у психологічній роботі.

Психоедукаційні заходи (лекції, бесіди, тренінги, публікація науково-популярної літератури, створення телепередач, ютуб-каналів та ін.) є добрим профілактичним механізмом у збереженні та підтримці ментального здоров'я. Для їх організації та проведення необхідні фахівці відповідного рівня підготовки (психологи, медики, вчителі, соціальні педагоги). Психоедукація спрямована передусім на розуміння того, що відбувається, як воно може розгортатись, проявлятися, як це можна подолати, асимілювати і т. ін. Окрім того, така попередня підготовка зменшує ефекти травматизації від кризи, бо позбавляє події новизни: «Я знаю, що так може бути і я знаю як в цій ситуації вчиняти».

Якщо ж подія є раптовою та травматичною то така кризова ситуація потребує миттєвої допомоги, такі моменти в житті важко передбачити й виробити доцільні схеми поведінки на всі випадки. Саме за таких умов підготовлені фахівці надають першу психологічну допомогу.

Перша психологічна перша допомога (ППД) — це науково обґрунтований модульний підхід для допомоги дітям, підліткам, дорослим і сім'ям відразу після стихійного лиха і акту тероризму та т. ін. Категорії осіб, які можуть потребувати ППД: постраждали від катастрофи чи травматичного інциденту; хто вижив; свідки події; хто чув про події із ЗМІ.

Ціль ППД: відновити життя; захистити (зменшити вплив травми), стабілізація; заспокоєння; підтримка, використання ресурсів; зниження інтенсивності страху та тілесної соматички; забезпечення потреб (фізичних, психологічних, соціальних, інформаційних); повернути людині наступні атрибути: нормальність, надія, гідність, самоповага.

У Керівництві Міжвідомчого постійного комітету (МПК)¹⁹ обґрунтовано особливості надання ППД. МПК було засновано у 1992 році в рамках ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН Резолюції 46/182, спрямованої на зміцнення координування у сфері надання гуманітарної допомоги. Згідно з Резолюцією, МПК є основним механізмом зі сприяння міжвідомчому ухваленню рішень з метою реагування на надзвичайні ситуації чи стихійні лиха. МПК було створено очільниками широкого кола організацій, які належать до системи ООН, і гуманітарних організацій, що діють самостійно.

ППД призначена для зменшення початкового дистресу, спричиненого травматичними подіями, і сприяє коротко- та довгостроковому адаптаційному функціонуванню. ППД не припускає, що в усіх тих, хто вижив, виникнуть серйозні проблеми з психічним здоров'ям або довгострокові труднощі з відновленням. Натомість вона базується на розумінні того, що ті, хто пережив катастрофу та інші особи, які постраждали від таких подій, відчуватимуть широкий спектр ранніх реакцій (фізичних, психологічних, поведінкових, духовних). Деякі з цих реакцій спричинять достатньо страждань, щоб завадити адаптації, одужанню може допомогти підтримка співчутливих і турботливих служб реагування на катастрофи.

Вісім основних дій ППД включають:

- **Контакт і залучення:** реагувати на контакти, ініційовані постраждалими, або ініціювати контакти ненав'язливо, співчутливо та корисно.
- **Безпека та комфорт:** для підвищення негайної та постійної безпеки та забезпечення фізичного та емоційного комфорту.
- **Стабілізація (за потреби):** заспокоїти та орієнтувати емоційно перевантажених або дезорієнтованих постраждалих.
- **Збір інформації про поточні потреби та занепокоєння:** щоб визначити нагальні потреби та занепокоєння, зібрати додаткову інформацію та адаптувати першу психологічну допомогу.
- **Практична допомога:** запропонувати практичну допомогу постраждалим у вирішенні нагальних потреб і проблем.
- **Зв'язок із службою соціальної підтримки:** щоб допомогти встановити короткі або постійні контакти з особами основної підтримки та іншими джерелами підтримки, включаючи членів сім'ї, друзів і громадські ресурси допомоги.
- **Інформація щодо подолання:** надати інформацію про реакції на стрес і подолання, щоб зменшити страждання та сприяти адаптивному функціонуванню.
- **Зв'язок зі спільними службами:** щоб зв'язати постраждалих із наявними послугами, які знадобляться на даний момент або в майбутньому.

Основні принципи реагувань у сфері надання психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій:

1. Права людини та справедливість
2. Участь громади
3. Принцип «не нашкодь»
4. Використання доступних ресурсів і спроможності
5. Інтегрування систем підтримки.²⁰

Орієнтуючись на керівництво МПК, також слід зауважити, що первинна психосоціальна допомога є багаторівневою (див. рис. 1).

¹⁹ The Inter-Agency Standing Committee .URL: <http://interagencystandingcommittee.org/iasc>

²⁰ Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації : [пер. з англ.] / Міжвідомчий постійний комітет. – Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2017. – 216 с.

Піраміда інтервенцій

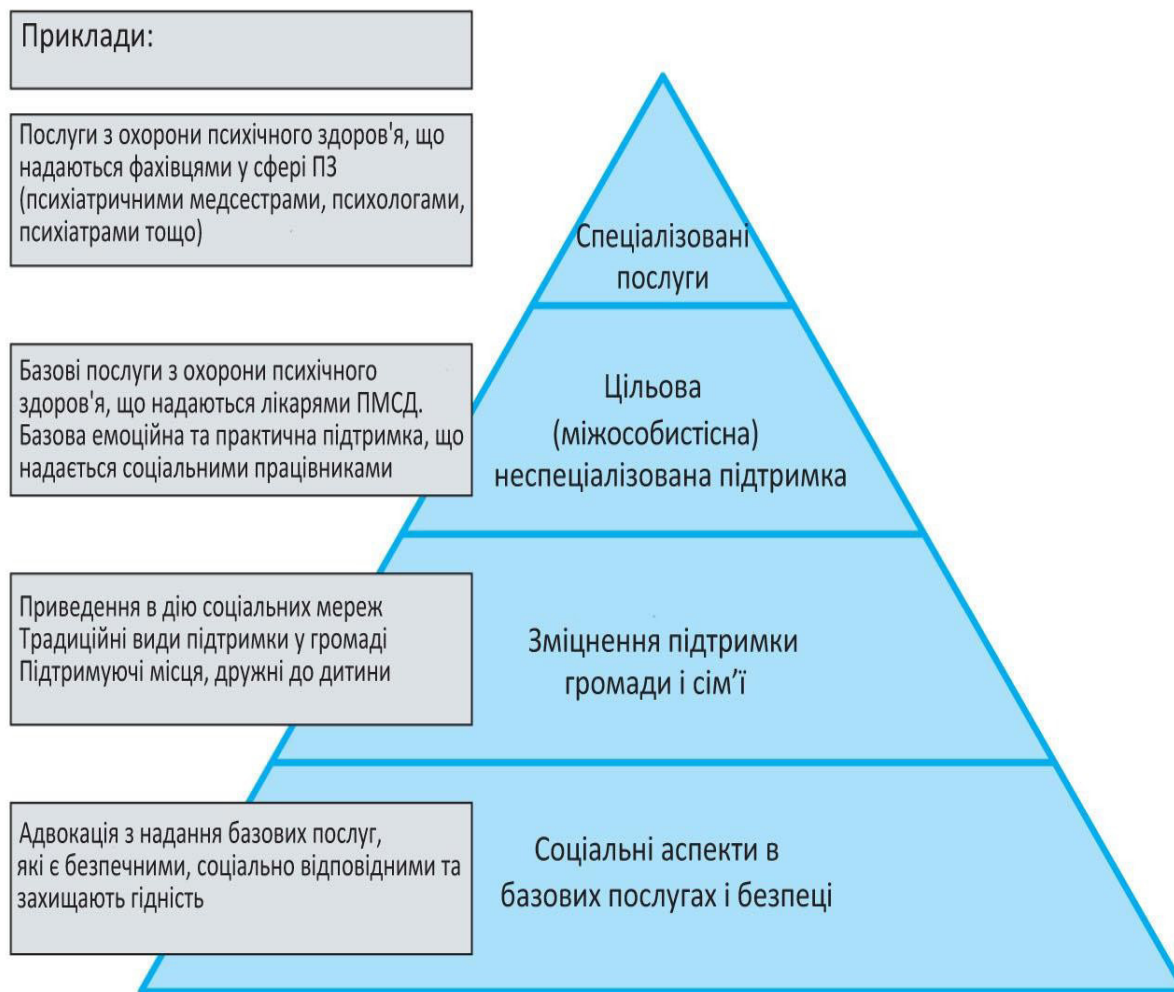

Рис. 1. Рівні надання первинної психосоціальної допомоги ²¹

Щодо надання саме ППД, то слід орієнтуватись на три основних принципи– спостерігати, слухати та спрямовувати ²². Вони допоможуть правильно оцінити кризову ситуацію та забезпечити безпеку на місці події, знайти підхід до постраждалих, зрозуміти, що їм необхідно та спрямовувати їх туди, де вони зможуть отримати практичну допомогу та інформацію.

В посібнику із надання ППД алгоритми надання допомоги, зокрема: 1) почніть зі спостережень; ставте прості шанобливі запитання; говоріть спокійно й повільно, не вживаючи жаргонних слів; будьте терпеливі, чуйні та уважні; віддайте належне душевній стійкості потерпілого.

Під час надання ППД уникайте: робити припущення про переживання потерпілого; виходити з того, що психологічних травм зазнали всі без винятку потерпілі; називати реакції потерпілих “симптомами” чи оперувати поняттям “діагноз”; розмовляти з потерпілим зверхньо чи поблажливо.²³

При надання ППД варто орієнтуватись на правило «6 П» :

1. Підійди:

1. Встановити контакт;
2. Представити себе, назвати вашу функцію.
3. Пояснити, що ви є для того, щоб з'ясувати чи ви можете надати допомогу;

Ціль: Ініціювати контакт з потерпілим у ненав'язливий та співчутливий спосіб, відповісти на контакти ініційованими потерпілими.

II. ПІДТРИМАЙ

1. Знайди безпечне місце.
2. Відведи потерпілого з місця трагедії.

III. ПАМ'ЯТАЙ ПРО РЕАЛЬНІСТЬ

1. Називай постраждалого по імені (по батькові).
2. Запитай його чи знає він, що трапилося, де він знаходиться.
3. Розкажи йому потрібну інформацію, допомагай зорієнтуватися в ситуації.
4. Зосередься на диханні - говори: «Спокійний вдих - видих»
5. *Подати інформацію:* що з особою відбувається; що буде відбуватися; що робити далі; що було зроблено, щоб допомогти постраждалим; Що наданий час відомо про подію.
6. Важливо: враховувати чи особа в змозі зрозуміти та почути зміст повідомлення, давайте відповідь на
7. актуальні запитання, використовуйте зрозумілу та ясну мову, уникайте термінів

IV. ПОСПРИЯЙ

1. Сприяй прояву емоцій.
2. Заспокой постраждалого в тому, що його переживання і їх зовнішні прояви в такій складній ситуації в порядку речей.

V. ПОТУРБУЙСЯ

1. Запитайте/оцініть чи потрібна меддопомога, медикаменти.
2. З'ясуйте фізичні потреби (запропонуйте воду, ковдру, хустинку, скажіть, де можна сходити в туалет).
3. 5.2. Слухайте (не бійся при цьому мовчати).

VI. ПЕРЕДАЙ

1. Не обов'язково впоратися з усім одному.
2. Передай постраждалого рятувальникам, колегам, рідним, друзям, сусідам.²⁴

Вище ми вже описували, що в такому разі людина проживає стрес. Реакції на стресові травматичні події можуть бути різними. Для надання першої психологічної допомоги варто візуально діагностувати стан людини у стресі та відповідно до цього надавати допомогу. У людини в екстремальній ситуації можуть з'являтися такі симптоми: маячіння; галюцинації; апатія; ступор; рухове збудження; агресія; страх; істерика; нервові тремтіння; плач. В кожному конкретному випадку створений відповідний алгоритм дій, який є найбільш ефективним відповідно до симптому. Нижче подані варіанти надання ППД.²⁵

Дії психолога (маячіння і галюцинації):

1. Зверніться до медичних працівників, викличте бригаду швидкої психіатричної допомоги.
2. До прибуття фахівців стежте за тим, щоб людина не нашкодила собі і оточуючим. Приберіть від неї предмети, які становлять потенційну небезпеку.
3. Ізолюйте людини і не залишайте її на одинці.
4. Говоріть з нею спокійним голосом. Погоджуйтеся з нею, не намагайтеся її переконати. Пам'ятайте, що в такій ситуації переконати людину неможливо.

Дії психолога (апатія):

1. Поговоріть з людиною. Задайте їй кілька простих запитань: «Як тебе звати?»; «Як ти себе почуваєш?»;

24 Перша психологічна допомога. Посібник для членів загону швидкого реагування Товариства Червоного Хреста України. Київ, 2017

25 Перша психологічна допомога. Посібник для членів загону швидкого реагування Товариства Червоного Хреста України. Київ, 2017

«Хочеш їсти?».

2. Проведіть людину до місця відпочинку, допоможіть зручно влаштуватися (обов'язково зняти взуття).
3. Візьміть людину за руку або покладіть свою руку їй на чоло.
4. Дайте людині можливість поспати або просто полежати.
5. Якщо немає можливості відпочити (подія на вулиці, в громадському транспорті, очікування закінчення операції в лікарні), то більше говоріть з людиною, залучайте її в будь-яку спільну діяльність (прогулятися, піти випити чаю або кави, допомогти оточуючим, які потребують допомоги) .

Дії психолога (ступор):

1. Зігніть людині пальці на обох руках і притисніть їх до основи долоні. Великі пальці повинні бути виставлені назовні.
2. Кінчиками великого і вказівного пальців масажуйте людині точки, розташовані на лобі, над очима рівно посередині між лінією росту волосся і бровами, чітко над зіницями.
3. Долоню вільної руки покладіть на груди людині. Підлаштуйте своє дихання під ритм її дихання.
4. Людина, перебуваючи в ступорі, може чути і бачити. Тому говоріть їй на вухо тихо, повільно і чітко те, що може викликати сильні емоції (краще негативні). Необхідно будь-якими засобами домогтися реакції, вивести її із заціпеніння.
5. Я тут, я є

Дії психолога (рухове збудження) не реагує на накази, при істерії реагує:

1. Використовуйте прийом «захоплення»: перебуваючи позаду, просуньте свої руки людині під пахви, притисніть її до себе і злегка перекиньте на себе (прийом використовувати обережно).
2. Ізолюйте людину від оточуючих.
3. Масажуйте «активні» точки. Говоріть спокійним голосом про почуття, які вона відчуває. («Тобі хочеться щось зробити, щоб це припинилося? Ти хочеш втекти, сховатися від того, що відбувається?»)
4. Не сперечайтесь, не ставте запитань, в розмові уникайте фраз з часткою «не», що відносяться до небажаних дій (наприклад: «Не біжи», «Не розмахуй руками», «Не кричи»).
5. Пам'ятайте, що людина може заподіяти шкоду собі та іншим.
6. Рухове порушення зазвичай триває недовго і може змінитися нервовим тремтінням, плачем, а також агресивною поведінкою

Дії психолога (агресія):

1. Зведіть до мінімуму кількість оточуючих.
2. Дайте людині можливість «випустити пар» (наприклад, виговоритися або «побити» подушку).
3. Доручіть їй роботу, пов'язану з високим фізичним навантаженням.
4. Демонструйте доброзичливість. Навіть якщо ви не згодні, не звинувачуйте її саму, а висловлюйтеся з приводу її дій. Інакше агресивна поведінка буде направлено на вас. Не можна говорити: «Що ж ти за людина!» Слід сказати: «Ти злишся, тобі хочеться все рознести вщент. Давай разом спробуємо знайти вихід з цієї ситуації»
5. Намагайтеся розрядити обстановку смішними коментарями або діями.
6. Агресія може бути погашена страхом покарання (за це кримінальна відповідальність): • якщо немає мети отримати вигоду від агресивної поведінки; • якщо покарання суворе і ймовірність його здійснення велика.
7. Якщо не надати допомогу розлюченому людині, це призведе до небезпечних наслідків: через зниження контролю за своїми діями людина буде робити необдумані вчинки, може нанести каліцтва собі і іншим.
8. Не підтримувати зоровий контакт, не стояти за спиною, не демонструвати закриту позу, дайте змогу людині говорити.

Дії психолога (страх):

1. Не залишайте людину на самоті. Страх важко переносити на самоті.
2. Говоріть про те, чого людина боїться. Є думка, що такі розмови тільки підсилюють страх, проте вчені давно довели, що коли людина проговорить свій страх, той стає не таким сильним.
3. Не намагайтеся відвернути людину фразами: «Не думай про це», «Це нісенітниця», «Це дурниці» тощо.
4. Запропонуйте людині зробити кілька дихальних вправ,
5. Якщо боїться дитина, поговоріть з нею про її страхи, після цього можна пограти, помалювати, поліпити. Ці заняття допоможуть дитині висловити свої почуття.
6. Постарайтеся зайняти людину якоюсь справою. Цим ви відвернете її від переживань.
7. Покладіть руку потерпілого собі на зап'ясті, щоб він відчув ваш спокійний пульс. Це буде для нього сигналом: «Я зараз поруч, ти не один!».
8. Дихайте глибоко і рівно. Спонукайте потерпілого дихати в одному з вами ритмі.
9. Якщо потерпілий говорить, слухайте його, виявляйте зацікавленість, розуміння, співчуття.
10. Зробіть потерпілому легкий масаж найбільш напружених м'язів тіла (шиї, обличчя).

Дії психолога (нервове тремтіння):

1. Потрібно посилити тремтіння (триває від кількох секунд до год).
2. Візьміть потерпілого за плечі і сильно, різко потрясіть протягом 10-15 секунд.
3. Продовжуйте розмовляти з ним, інакше він може сприйняти ваші дії як напад.
4. Після завершення реакції необхідно дати потерпілому можливість відпочити. Бажано укласти його спати.
5. Не можна: • обіймати потерпілого або притискати його до себе; • вкривати потерпілого чимось теплим; • заспокоювати постраждалого, говорити, щоб він взяв себе в руки.

Дії психолога (плач):

1. Не залишайте людину на самоті.
2. Встановіть фізичний контакт з нею (візьміть за руку, покладіть свою руку їй на плече або спину, погладьте її по голові). Дайте їй відчуття, що ви поруч.
3. Застосовуйте прийоми «активного слухання» (вони допоможуть потерпілому виплеснути своє горе): періодично вимовляєте «ага», «так», кивайте головою, тобто підтверджуйте, що слухаєте і співчуваєте; повторюйте за потерпілим уривки фраз, в яких він висловлює свої почуття; говорите про свої почуття і почуття потерпілого.
4. Не намагайтеся заспокоїти постраждалого. Дайте йому можливість виплакати і виговоритися, «виплеснути» з себе горе, страх, образ.
5. Не ставте питань, не давайте порад. Ваше завдання - вислухати.

Дії психолога (істерика):

1. Видаліть глядачів, створіть спокійну обстановку. Сидіть з потерпілим наодинці, якщо це не небезпечно для вас.
2. Несподівано зробіть дію, яке може сильно здивувати (можна дати ляпаса, облили водою, з гуркотом упустити предмет, різко крикнути на потерпілого).
3. Говоріть з потерпілим короткими фразами, впевненим тоном («Випий води», «Умийся»).
4. Після істерики настає занепад сил. Покладіть постраждалого спати. До прибуття фахівця спостерігайте за його станом.
5. Не потурайте бажанням потерпілого.

Слід зазначити, що надання ППД – це не психологічне консультування, не психотерапія, не реабілітація. Тому інтервенція має бути короткою дією. Надавати ППД може будь-хто, хто має відповідні навички (пройшов курс навчання з ППД), їхні дії мають бути гнучкими, орієнтуватись на запити тих, хто звертається. Проте є одна особливість, якщо ППД надає психолог, то в подальшому він не може надавати консультативну та психотерапевтичну допомогу тим самим клієнтам.

Особи, які надають ППД, повинні:

- Вміти працювати в хаотичній і непередбачуваній обстановці;
- Вміти швидко оцінювати стан потерпілих;
- Вміти надавати послуги, правильно вибираючи момент втручання, враховуючи контекст і культурні особливості;
- Вміти з терпінням ставитися до проявів гострого дистресу та неадекватних реакцій.²⁶

При наданні ППД варто орієнтуватись на постулати підходу резилієнс:

- більшість людей після надзвичайної ситуації не мають ознак психічної травми;
- вирішення проблем, які пов'язані із соціальними стресорами, може допомогти полегшити психологічні проблеми;
- розглядати отримувачів послуг у складні часи як активних осіб.²⁷
- ППД передбачає такі аспекти:
- формування відчуття безпеки, зв'язку з іншими людьми, спокою та надії;
- надання доступу до соціальної, фізичної та емоційної підтримки;
- зміцнення віри в можливість допомогти собі та оточуючим.

Вся подальша кризова психологічна допомога (консультування, проведення груп підтримки, тренінгових занять, психотерапія) проводиться виключно психологами. Так як всі наступні інтервенції вимагають спеціалізованих знань, навичок та досвіду. Як вже зазначалось вище, реакцією на стрес може бути ГСР, ПТСР та посттравматичні стресові розлади особистості. Нерідко прояв таких симптомів може вимагати і медикаментозного втручання.

За останні 25 років кризове втручання та консультування з питань травматизму стали спеціальністю у галузі психічного здоров'я.²⁸ Незважаючи на те, що використовуються одні й ті самі базові навички, вони використовуються дуже по-різному, ніж у інших видах консультування.²⁹ Психолог має бути готовим працювати швидко і часом ставати директивними з клієнтами. Оцінка повинна бути швидкою і вводитись протягом усього втручання, щоб задовольнити постійно мінливі потреби клієнтів.³⁰

Кризові консультації мають бути досить короткими, як правило, тривалістю не більше кількох тижнів. Важливо зазначити, що кризове консультування – це не психотерапія. Кризове втручання зосереджене на мінімізації стресу події, забезпеченні емоційної підтримки та вдосконаленні стратегій подолання особистості тут і зараз.

Як і психотерапія, кризове консультування передбачає оцінку, планування та лікування, але сфера застосування, як правило, набагато більш конкретна. Хоча психотерапія фокусується на широкому спектрі інформації та історії клієнта, оцінка та лікування криз зосереджується на безпосередній ситуації клієнта, включаючи такі фактори, як безпека та безпосередні потреби. Хоча існує низка різних моделей лікування, існує ряд загальних елементів, що узгоджуються з різними теоріями кризового консультування.

Перша частина кризового консультування передбачає оцінку поточної ситуації клієнта. Це вислуховування клієнта, запитання та визначення того, що потрібно людині для ефективної боротьби з кризою. Протягом цього часу кризовому консультанту потрібно визначити проблему, водночас співпереживати клієнту, прийняти його та підтримати. Також важливо забезпечити безпеку клієнта як фізично, так і психологічно.

26 Перша психологічна допомога. Посібник для членів загону швидкого реагування Товариства Червоного Хреста Українам. Київ, 2017

27 Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації : [пер. з англ.] / Міжвідомчий постійний комітет. – Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2017. – 216 с.

28 Roberts, A. R. (Ed.). (2005). *Crisis intervention handbook: Research, theory, and practice* (3rd ed.). New York: Oxford University Press

29 James, R. K., & Gilliland, B. E. (2012). *Crisis intervention strategies* (7th ed.). Belmont, CA: Brooks/Cole.

30 Myer, R. A. (2001). *Assessment for crisis intervention: Triage assessment model*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.

Люди, які переживають кризу, потребують інформації про свій поточний стан та кроки, які вони можуть зробити, щоб мінімізувати шкоду. Під час кризових консультацій психологи часто допомагають клієнту зрозуміти, що їх реакція є нормальною, але тимчасовою. Хоча ситуація може здатися страшною і нескінченною для того, хто переживає кризу, мета полягає в тому, щоб допомогти клієнту побачити, що він з часом повернеться до нормального функціонування.

Одним з найважливіших елементів кризового консультування є забезпечення підтримки, стабілізації та пошук ресурсів. Активне слухання є критично важливим, а також має бути присутнє беззастережне прийняття та заспокоєння.

Методики та алгоритми надання психологічної допомоги в кризі є результатом еклектичної суміші теорій: психоаналітичної (сили его, психічна енергія), екзистенціальної (ідея збігається з китайською ідеєю небезпеки та можливостей, прийняття особистої відповідальності), гуманістичної (оптимізм, надія, зростання), когнітивно-поведінкової (визначення ключів до кризового стану), сімейно-системної (саморегулювання, зворотний зв'язок, протидія та калібрування).

На сьогодні добре себе зарекомендували короткотривалі програми кризової психологічної допомоги такі як: 8 крокова програма по роботі з втратою для дорослих дітей та підлітків³¹; модель ABC³², травмофокусована терапія КПТ та EMDR³³. В інших психотерапевтичних напрямках також розроблені програми надання кризової допомоги, проте вони не є такими розрекламованими та регламентованими. Якщо проаналізувати, то вище вказані чотири програми – ґрунтуються на теорії когнітивно-поведінкового підходу. Останній є достатньо поширеним у США та країнах Європи і є дозволеним у використанні в межах страхової медицини. Зокрема, клінічні протоколи Національного інституту здоров'я і якості медичної допомоги Великобританії (NICE), дають такі рекомендації щодо кризового консультування при ПТСР:

- Основна форма допомоги дорослим – ТФ-КПТ або EMDR
- Основна форма допомоги дітям – ТФ-КПТ
- 8-12 сесій, сесії, де є експозиція – 90 хв.
- Не робити дебрінгу після травми
- Не робити нетравмофокусовані терапії, попереджувати пацієнта про відсутність доказів їх ефективності
- Ліки – снодійні, коли значне порушення сну
- Ліки щодо лікування ПТСР – лише коли пацієнт відмовляється від психотерапії або додатково, коли важка форма і недостатній ефект.³⁴

Кризове короткочасне консультування є досить економічно ефективним та дає змогу подолати труднощі та попередити виникнення розладів. Консультант може працювати з клієнтом від шести до 20 сеансів і отримати відмінні результати щодо поведінкових та емоційних змін. Коли люди отримали користь

після кризового втручання вони часто більш відкриті для продовження роботи над додатковими поглибленими особистими проблемами через підвищену довіру до терапевтичного процесу та терапевта.

Основна ідея, про яку слід пам'ятати, полягає в тому, щоб зосереджуватися не на зміні подій, що призводять до цього, а на тому, як клієнти їх переживають. Зміна сприйняття зменшить суб'єктивне страждання клієнтів і підвищить рівень їх функціонування. Пропонування стратегій подолання також допомагає зменшити суб'єктивний дистрес і покращує функціонування.

Коли люди в кризі відчувають почуття збентеження, розгубленості та конфлікту, вони перебувають у вразливому становищі. Їм бракує навичок, щоб покращити своє становище. Дж. Каплан визначив сім

31 8 крокова програма по роботі з втратою для дорослих дітей та підлітків. URL: <https://psyaid.center/8-step-program/>

32 Kanel K. (2012) A Guide to Crisis Intervention, Fourth Edition. Brooks/Cole, Cengage Learning 44-74.

33 World Health Organization (2013). Guidelines for the management of conditions that are specifically related to stress. Geneva, WHO URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241505406>

34 Протоколи Національного інституту здоров'я і якості медичної допомоги Великобританії (NICE). URL: <http://innerspace.net.ua/ua/nice.html>

характеристик ефективного кризового консультування, в результаті якого клієнт навчиться справлятися з проблемами:

1. Активне вивчення проблем реальності та пошук інформації
2. Вільне вираження як позитивних, так і негативних почуттів і терпіння до розчарування
3. Активне звернення за допомогою до інших
4. Розчленування проблем на керовані частини та опрацювання їх по черзі
5. Усвідомлюючи втому та намагаючись подолати темп, зберігаючи контроль у якомога більшій кількості сфер функціонування
6. Опанування почуттями там, де це можливо; бути гнучким і готовим змінюватися
7. Довіра до себе та інших і базовий оптимізм щодо результату.³⁵

Аналізуючи різноманітні підходи та теоретичні концепції кризового консультування, можемо визначити такі етапи інтервенції:

1. Ідентифікація кризи – скарги клієнта, діагностування консультантом сфери та глибини проживання події
2. Визначення значущості цієї події для клієнта – сенсовість події, її суб'єктивне сприймання
3. Розмова для зняття напруги – вербалізація травматичних переживань
4. Тестування реальності/когнітивна реструктуризація
5. Визначення завдань, визначення пріоритетів проблем, постановка досяжних цілей
6. Визначення сильних сторін клієнта, розробка нових стратегій поведінки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Кризу можна визначити як стан, у якому людина стикається зі стресовою подією, яка спричиняє стрес. Те, як людина суб'єктивно сприймає подію, визначає, чи будуть відчуватися негативні емоції. Якщо людина не може впоратися з емоціями та думками про подію, виникає порушення повсякденного функціонування (кризовий стан). Мета кризового втручання полягає в тому, щоб підвищити рівень функціонування до нормального рівня або вище, як правило, допомагаючи клієнту сприймати речі по-іншому та пропонуючи йому навички подолання. Якщо клієнт не звертається за допомогою під час кризового стану, існує небезпека, що він вийде з кризового стану та функціонуватиме на нижчому рівні, ніж раніше, і ризикує стати вразливим до кризи, суїцидантом, або психотиком. Коли клієнт шукає допомоги, він часто виходить із кризи, маючи покращені навички подолання, і часто краще готовий долати майбутні стресори.

Стрес відрізняється від кризи, хоча ці два терміни часто плутають. Коли людина переживає негативну провокуючу подію, страждає від негативних емоцій, але не відчуває порушення функціонування через здатність впоратися з нею, вона, ймовірно, страждає від щоденного або звичайного стресу. Стрес є частиною сучасного життя; насправді це частина повсякденного життя. Однак це не означає, що кризи є частиною повсякденного життя, оскільки люди зазвичай справляються зі стресом, не страждають емоційно. Навіть якщо люди, які переживають стрес, відчувають певний суб'єктивний дистрес, якщо вони мають навички подолання стресу, рівень їх функціонування не буде порушений, і, отже, не виникне кризовий стан.

Сама по собі стресова подія не є кризою; скоріше, криза визначається індивідуальним баченням події і відповіддю на неї. Якщо особа вважає подію значущою і загрозливою, вичерпала всі свої звичні стратегії подолання безрезультатно, а також не усвідомлює або не в змозі шукати інші альтернативи, подія може підштовхнути індивіда до психологічної нерівноваги, стану кризи. З'являється почуття тривоги, безпорадності, страху, неадекватності, розгубленості, збудження та неорганізованості. В цей момент людина найбільш сприйнятлива до сторонньої допомоги, тим самим надаючи можливість змінити

35 Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books; 18

поведінку та повернутися до балансу.

В кризовій ситуації людина може отримати психологічну допомогу: першу психологічну допомогу (її можуть надати фахівці, які пройшли відповідне навчання – педагоги, психологи, соціальні працівники та ін.), консультативну та психотерапевтичну допомогу (два останніх види допомоги – це компетенція виключно психологів).

Кожний підхід та напрямок в психології розробляє свої стратегії та методи кризової психологічної допомоги. На сьогодні найрозповсюдженими є техніки кризової допомоги розроблені в методи когнітивно-поведінкової терапії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 8 крокова програма по роботі з втратою для дорослих дітей та підлітків. URL: <https://psyaid.center/8-step-program>
2. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної під-тримки в умовах надзвичайної ситуації : [пер. з англ.] / Міжвідом-чий постійний комітет. – Київ : Унів. вид-во Пульсари, 2017. – 216 с.
3. Перша психологічна допомога. Посібник для членів загону швидкого реагування Товариства Червоного Хреста Україним. Київ, 2017
4. Посібник _Синописис діагностичних критеріїв DSM-V та протоколів NICE для діагностики та лікування основних психічних розладів у дітей та підлітків. Львів, 2014. 112 с.
5. Протоколи Національного інституту здоров'я і якості медичної допомоги Великобританії (NICE). URL: <http://innerspace.net.ua/ua/nice.html>
6. Benson, H. & Allen, R.L. 1980. How much stress is too much? Harv. Bus. Rev., Sept. - Oct, 89- 92. (86)
7. Bryant RA. The Current Evidence for Acute Stress Disorder. Curr Psychiatry Rep. 2018 Oct 13;20(12):111. <https://doi.org/10.1007/s11920-018-0976-x>
8. Bryant RA, Friedman MJ, Spiegel D, Ursano R, Strain J. A review of acute stress disorder in DSM-5. Depress Anxiety. 2011 Sep;28(9):802-17. <https://doi.org/10.1002/da.20737>
9. Caplan, G. (1961). *An approach to community mental health*. New York: Grune & Stratton.
10. Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books;
11. Cardeña E, Carlson E. Acute stress disorder revisited. Annu Rev Clin Psychol. 2011;7:245-67. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-032210-104502>
12. Edwards, J. R., & Cooper, C. L. (1988). The impacts of positive psychological states on physical health: A review and theoretical framework. *Social Science & Medicine*, 27(12), 1447–1459. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(88\)90212-2](https://doi.org/10.1016/0277-9536(88)90212-2)
13. Gilliland, B. E., & James, R. K. (1996). *Crisis intervention strategie, Third Edition*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
14. James, R. K., & Gilliland, B. E. (2012). *Crisis intervention strategies (7th ed.)*. Belmont, CA: Brooks/ Cole.
15. Janosik, E. H. (1986). *Crisis counseling: A contemporary approach*. Monterey, CA: Jones and Bartlett.
16. Kanel K. (2012) A Guide to Crisis Intervention, Fourth Edition. Brooks/Cole, Cengage Learning. 44-74.
17. Lazarus, R. S. (1991). Progress on a cognitive-motivational-relational theory of emotion. *American Psychologist*, 46(8), 819–834. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.819>
18. Milsum, J.H. "A Model of the Eustress System for Health/Fitness." *Behavioral Science* 1985, 30, 179-186. <https://doi.org/10.1002/bs.3830300402>

19. Myer, R. A. (2001). *Assessment for crisis intervention: Triage assessment model*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
20. Roberts, A. R. (Ed.). (2005). *Crisis intervention handbook: Research, theory, and practice* (3rd ed.). New York: Oxford University Press
21. Regier DA, Kuhl EA, Kupfer DJ. The DSM-5: Classification and criteria changes. *World Psychiatry*. 2013 Jun;12(2):92-98; <https://doi.org/10.1002/wps.20050>
22. Sapolsky, R.M. (2004). *Why Zebras Don't Get Ulcers: The Acclaimed Guide to Stress, Stress-Related Diseases and Coping* (3rd ed.). New York: Holt Paperbacks.
23. Selye H. (1974), *Stress without Distress*, 1st ed., Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia
24. Siang Yong Tan, A Yip, , Hans Selye (1907–1982): Founder of the stress theory. *Singapore Med J*. 2018 Apr; 59(4) <https://doi.org/10.11622/smedj.2018043>
25. Slaikeu, K. A. (1990). *Crisis intervention: A handbook for practice and research*, 2nd ed. Boston: Allyn & Bacon.
26. The Inter-Agency Standing Committee .URL: <http://interagencystandingcommittee.org/iasc>
27. World Health Organization (2013). *Guidelines for the management of conditions that are specifically related to stress*. Geneva, WHO URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241505406>

Contakt

Бригадир Марія

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнського національного університету Україна

SLOVAK CATHOLIC CHARITY AND VOLUNTEERING IN A TIME OF ARMED CONFLICT

ZUZANA BUDAYOVÁ

Abstract:

The author describes and identifies the basic forms of assistance of the Slovak Catholic Charity in three stages of assistance and analyzes the consequences of the war in Ukraine not only on adults but especially on children. Although not exactly typical, he also points to the statement of Katarína Pajerská, who is the local coordinator in Mukachevo: „*The mood is such that: “God is behind us, there is a win behind us. „ . There is no way for them to give up on their own. From the beginning, there were ambitions for discussions or some peace agreements. President Zelensky himself was also interested in negotiating, but the Russians wanted all of Ukraine to give up what they would not allow.*“ [5]

Key words: Slovak Catholic Charity, Volunteering, time of armed conflict, stages of assistance

Introduction

Few people could have expected Europe at the turn of 2013 and 2014 to witness events that would clearly undermine peace and order on the old continent. These events concern the situation in Ukraine, from the time of the resignation of its then President Viktor Yanukovich from the signing of the association agreement with the EU to the present. The events that have led to increased political and military tensions between Ukraine and Russia, but also between Russia and Western Europe and the United States.

The Russian invasion of Ukraine, launched by the Russian Federation on February 24, 2022, is an escalation of the war that has been going on since 2014. It was preceded by a Russian requirement to rule out further NATO enlargement and reduce the Alliance's military capabilities in Central and Eastern Europe. In February, troops gathered along Ukraine's borders moved to attack. The first days of the conflict did not bring great success to the Russians, but they significantly united the Ukrainians in resisting the invaders and public opinion of most countries, governments and international organizations in protest against the invasion. Significant economic sanctions were imposed on Russia, while Ukraine received aid, including humanitarian and military support.

The experiences of modern migrants are often family separation, the death of loved ones, the disintegration of the community due to conflict. Often - disasters and natural disasters. Migrants often suffer from economic exploitation, loss of social status or violence. Currently, the phenomenon of forced migration has affected many families from Ukraine, where the war has been going on since February 24, 2022. With the Russian invasion of Ukraine, the world as we know it is coming to an end. Ukraine and Russia will change and the consequences of the conflict will affect Poland, other European countries and the world.

The Russian invasion of Ukraine has a catastrophic impact on people's lives and the state of the economy in both countries and will lead to significant economic losses in the region of Central Europe and Asia, as well as worldwide.

According to a recent report by the World Bank's chief economist for the Europe-Central Asia region, the war caused a severe economic shock and slowed recovery after the Covid 19 pandemic, the OECD estimates that global GDP will fall by about 1 percent, with a significant increase in the level of extreme poverty. The war will also have a negative impact on consumer and investor confidence, as well as on the functioning of financial

markets.

The war contributed to the collapse of industrial production, constraints in supply chains, rising energy and food prices. Inflation has risen sharply, both in Ukraine, where it reached 13,7% in March (year-on-year), and in the region as a whole, affecting the spread of extreme poverty, which rose from 1,8% in 2021 to today's 19,8%.

The war also affects traffic. Restrictions on access to airspace over Ukraine and Russia have halted the recovery of air traffic after the pandemic and are negatively affecting air transport costs in the region and around the world. For example, the report's authors state that in 2021, passengers from Russia and Ukraine accounted for 5% of international air passengers in 30 countries and 10% in 18 countries. The effects of the war are also being felt in maritime transport: trade in the Black Sea region has fallen by 82 percent in Ukrainian ports and by 45 percent in Russian ports.

The consequences of the war in Ukraine

The phenomenon of war and peace has existed since the beginning of humanity, because war and conflict are inseparable from human actions. For theoretical and practical reasons, the war has so far been the subject of research by philosophers, political scientists and sociologists. For many centuries, scientists have been looking for ways to avoid war. Along with the development of science and technology, with the subsequent transformations of socio-political systems, the theories, ways of leading and perceiving wars have changed. The nature of armed conflicts was largely determined by the development of means of combat.

The global consequences of the war in Ukraine from the perspective of the European Union

Under the influence of the war in Ukraine, there was a reaction of companies and the media in the EU, and in Western Europe there was pressure on political actors. Another element was the US intervention and the pressure of the so-called governments. NATO's Eastern Wing, which called for a radical response to Russia's brutal aggression. Under the influence of all these factors, the policy of Western Europe was corrected, which was reflected in particular in the Berlin approach. Germany has agreed to provide weapons to Ukraine, which is defending itself, [1] although there have been many challenges in fulfilling this promise. Germany has also moved away from the Nord Stream legalization process. They accepted the gradual abandonment of energy imports from the Russian Federation, as well as the freezing of economic exchange with the aggressor. However, they insisted that the severance of these relations should be selective, leaving some gaps that would mitigate the effects of the sanctions imposed on Russia on the German economy and, more broadly, on the EU. An example was the maintenance of certain exemptions from the exclusion of the Russian financial sector from the SWIFT system, as well as the maintenance of Russian oil and gas supplies to Germany during a transitional period (until mid-2024 for natural gas imports). Even less eager to review the previous policy were French politicians, known for many decades for their pro-Russian sympathies and dislike of Americans.

Nevertheless, in 2022, the European Union imposed further sanctions packages on the Russian Federation, affecting a total of several hundred people and institutions associated with Vladimir Putin's government. Strict financial sanctions have been imposed, including a ban on transactions with the Bank of Russia. In this way, the EU and the US together have frozen about half of Russia's foreign exchange reserves, which are estimated at a total of almost \$ 630 billion. Individual member states have also begun banning their citizens from trading with the Russian central bank. The embargo was imposed on investments in certain sectors of the Russian economy, in particular in the energy and defense sectors, as well as on the supply of modern technology from the EU. In addition, many European corporations have withdrawn from the Russian market.

The EU's response to Putin's aggression was therefore serious, much greater than experts originally expected. However, the ensuing EU sanctions package was preceded by an internal debate within Member States, and for some instruments it was difficult to obtain the consent of all EU members. Brussels' response to the effects of the war in Ukraine was too bureaucratic in some areas and far from sufficient. This was also the case with

the refugee crisis. The European Commission has only agreed to redirect a relatively small amount of cohesion policy funding for 2014-2020 to this goal. Unlike the migration crisis in 2015, neither new and earmarked funds nor other instruments were introduced, such as the mechanism for relocating refugees between Member States, despite the fact that the influx of Ukrainians into the EU was several times greater than the wave of immigrants in 2015. It is difficult not to notice that either Western Europe has already been exhausted by the subject of immigration, or it has been more sensitive to the problems of immigration in parts of the western and southern parts of the continent than in Central Europe.

The consequences of the war on the population

According to the latest figures, 2.95 million people have already fled the country in connection with the start of the Russian invasion of Ukraine, the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) said on Tuesday. However, this data is probably out of date. And the number of refugees has certainly exceeded 3 million. Prolonging the war in Ukraine could expose about 90 percent of Ukraine's population to living in poverty and poverty. With each passing week or month, the situation changes dramatically. According to UN officials, if the war continues and lasts until 2023, the situation of the Ukrainian economy will be catastrophic and nine out of ten Ukrainians can experience poverty.

War and mental crisis

In the current situation, the Ukrainian population is most vulnerable to the mental crisis, which is either currently in areas affected by military operations or is forced to flee to other countries (including Poland) in order to obtain a safe haven for themselves and their families. These people should be covered by comprehensive psychological help. Research shows that early psychological intervention in the face of a crisis is very important and allows for lasting management of stress and negative and heightened emotions related to anxiety, despair, anger, sadness, desire, as well as often guilt. People fleeing the war in Ukraine - those who still remain within their borders, as well as those who leave the country, need not only shelter and food, but also understanding and psychological help.

Children and the war in Ukraine

Children are always the biggest victims of the conflict. It is they, the innocent beings, who have to face the unimaginable fear, suffering and vision that will remain with them for life. Emotional photos published in the mass media show how strong the impact of the Russian attack on Ukraine on children is. A whole generation is growing up in ruined cities, displaced villages, among mass graves and victims of violence.

The children were evicted from their homes, separated from their guardians and directly exposed to the war: they themselves witnessed or experienced physical or sexual violence. Even the bomb blasts and sirens are traumatic. In addition, almost all children have to fight the absence of fathers and men from the immediate family. These experiences leave scars in the psyche, which can take many years to heal. In general, war-related events will affect the health of an entire generation who will have to fight the symptoms of post-traumatic stress disorder.

The war in Ukraine arouses strong emotions in everyone: fear and anxiety, as well as feelings of helplessness and compassion for the people who live it. Therefore, helping people in war requires good organization in many areas: war trauma, protection of children's rights, helping children in difficult times, relationship and emotional first aid, supporting the well-being of children in the face of war in Ukraine, increasing the resilience of children and families in the context of war, rights and obligations of people fleeing Ukraine, psychological first aid, restoring a sense of security.

Help of the Slovak Catholic Charity

The Slovak Catholic Charity immediately responded to the military conflict by declaring financial aid, declaring aid in the form of accommodation and volunteering, food and material collection. The third stage of Catholic charity assistance is currently underway. In the following text we offer a brief description of the individual stages of assistance.

The first stage of assistance

Employees and volunteers of the Slovak Catholic Charity and Diocesan and Archdiocesan Charities have been helping against the barriers of the Slovak-Ukrainian border continuously since the arrival of the first Ukrainian refugees, they are part of the crisis staff and the first contact line. However, the help of the Catholic charity does not remain only in Slovakia. It also travels where it is most needed - directly to Ukraine.

More than 71,000 people fleeing Ukraine have crossed the Slovak-Ukrainian border since the beginning of the war. Charity staff and volunteers give them snacks, hot drinks, blankets and words of comfort. They direct them to places of accommodation and, in possible capacities, also ensure their transport. They usually do not bring much - one bag or suitcase, the other hand always belongs to the child.

„When it comes to women saying goodbye to their husbands and children to their fathers, it's hard to fight emotions. Our colleagues also wipe the tears of the children and cry with their mothers. The despair that Ukrainians have been experiencing in recent days has affected us all, as evidenced by the immense wave of solidarity from people all over Slovakia. Thank you very much for every gift, „says Miroslav Dzurech, Secretary General of the Slovak Catholic Charity.

More than € 750,000 has already been raised in the collection that the charity has announced to help the people of Ukraine. Of this amount, 40,000 were sent to a Ukrainian charity (Caritas - Spes), which is deployed in helping local ones, and 25,000 to diocesan and archdiocesan charities in Slovakia, which provide acute assistance to refugees in Slovakia. It is still possible to contribute to the assistance to Ukraine at www.charita.darujme.sk/ukrajina/ or by transfer to the account SK93 1100 0000 0029 4546 3097, VS 380.

Caritas also encourages people who know how to provide accommodation for refugees to register on the website of the Conference of Bishops of Slovakia. There is also a need for volunteers helping at the border or taking refugees to the accommodation. They can apply at the e-mail address svobodnictvo@charita.sk. Caritas also regularly updates the list of necessary food and material donations that you can bring to collection points throughout Slovakia. You can find more information at www.charita.sk.

Aid to Ukraine

The war also changed the direction of charity donations to aid projects in Ukraine. SKCH has been helping in the neighboring country since 2014: the Distance Adoption project to help children from poor families and children's homes and the humanitarian aid project for families who have fled the separatist area. Today, however, the partners with whom the charity works provide assistance not only to the 5,144 children and approximately 70 families involved in the projects, but also to people coming from areas of immediate danger. Thanks to donations from Slovakia, they help the wider area, provide food, drink and attract fleers. SKCH sent 42,000 euros for humanitarian aid in Ukraine. The Ukrainian Charity and the local Donetsk Charity provide food, medicine, accommodation and psychological assistance for those fleeing from the east of Ukraine. People were evacuated from the combat zone quickly and often arrive without luggage, food and basic necessities.

The Distance Adoption project has set aside € 130,000 since the beginning of the conflict in Ukraine. Prices have risen several times since the beginning of the war, goods are unavailable and shops are often closed. Thanks to donors from Slovakia, cooperating centers and children's homes are able to provide food, petrol, blankets,

mattresses and other necessary necessities. They are involved in helping the fugitives, bringing families to the borders, sheltering whole families and helping with the local organization. Thanks to funds from Slovakia, we were able to help even in the most shelled city of Kharkov, in the amount of approximately € 3,000. [2]

The second stage of assistance

Four food aid trucks from Slovakia set out for Mukachevo on the morning of March 17. In the Ukrainian city, a local charity will take the aid and transport the food to areas of central and eastern Ukraine for people suffering from hunger. The aid consists of durable food, which was purchased thanks to the generosity of more than 12,000 donors from the collection of the Slovak Catholic Charity (SKCH).

Traveling to Ukraine is increasingly risky, but a convoy that leaves 3 weeks after the start of the war is not the first or last shipment of aid. Several trucks and supplies from diocesan, archdiocesan and eparchial charities associated in the Slovak Catholic Charity have already been delivered to Ukrainian cities. They contained food, hygiene items, baby diapers as well as baby food, blankets and sleeping bags or medicines and medical devices provided by donations from Slovak donors. Charitable employees and volunteers „drove off“ the dangerous journey to Ukraine. Today's aid worth € 60,000 and 80 tonnes of flour, sugar, rice, milk, buckwheat and baby semolina is no exception.

The least we can do is help...

In war-torn Ukraine, there are mainly children, the sick, the disabled or the elderly, who find it difficult to travel and assimilate in the new country. „*Women with children for whom it is inconceivable to leave their husbands also remain in Ukraine. Almost everyone who comes to us at the border leaves someone close to Ukraine. Creating the safe and supportive environment for them to wait for the return of their loved ones is the most important thing we can do now,*“ says SKCH Secretary General Miroslav Dzurech. The charity's staff is part of the crisis staffs, helping at borders, hotspots, bus and train stations. They provide temporary accommodation, food, material, psychological and financial assistance, connect the needy with other auxiliary organizations and also deliver assistance to detention centers, accommodation facilities or home addresses offered jointly by people from Slovakia. At the same time, they are constantly channeling aid abroad - to Ukraine for those who stayed there. [3]

The third stage of assistance

The aid we sent to Ukraine exceeded an incredible 300 tonnes. More and more trucks travel from charities from various dioceses in Slovakia and deliver aid to people who have not escaped and who are defending their country. All this thanks to generous donors and their contribution to the collection.

Medicines for the injured and sick in Ukraine

Deep after midnight 26.3. first aid from Western countries in the form of special medical supplies and medicines that require refrigeration went to Ukraine. In charity deliveries, we transported insulin, antitoxin, oxygen bombs, surgical supplies, bandages and painkillers worth 70,000. €. Our colleagues gradually handed it over to several hospitals in the western and central part of Ukraine, including Kiev. Today, the gift helps save lives at the local hospital, and some has even been transported to Irpin, where the front line is and where residents suffer the most.

An employee from the Spiš Catholic Charity, Tony Frič, has already noted in his previous trips to Ukraine that hospitals are acutely lacking in medical supplies. The nurses tore the sails and boiled them in boiling water to treat the patients. And medicines were one of the demands made to us by local organizations, including the Ukrainian charity and the mayor of Kiev.

After unloading medical supplies and drugs, some colleagues remained in Kiev. They mapped the situation

and in a few days visited local hospitals, help centers and partner organizations. „Several loud explosions woke me up at four in the morning. Small arms fire was also heard. All too far to hurt us, but close enough to realize the presence of war. Kiev is under fire and almost 2 million people still live here,“ Tony Frič wrote on social media during the trip. We fill warehouses in Mukachevo and Uzhhorod with food and material aid. Additional food aid costs go weekly to areas where people from the eastern parts of Ukraine who do not want to or cannot leave the country are concentrated. They are sick, elderly people, women with children waiting for fighting husbands or even men who cannot go to their families because of the war.

Most of our humanitarian aid is handed over to these areas, which we pass on to our partners - a Ukrainian charity whose employees have remained in need of services. On March 29, three humanitarian aid trucks delivered durable milk, rice, pasta, canned meat, baby food, but also baby diapers, sleeping bags and blankets. It was only less than 2 weeks after we sent 4 trucks with 80 tonnes of aid to these areas, and a few days before another load of 3 trucks with blankets, toiletries and food aid. Thanks to the Charity of St. Michal in Mukachevo, part of this assistance regularly reaches the east of Ukraine, where scary reports of ongoing fighting and immense human suffering come from. [4]

Bibliography

- [1] GEIGER, Klaus, SCHWUNG, Gregor. „Die seltsame Intätigkeit des Olaf Scholz“, „Die Welt“, [2022-05-29] . online. Available at: <https://www.welt.de/politik/ausland/plus237820077/Waffen-fuer-die-Ukraine-Die-seltsame-Untaetigkeit-des-Olaf-Scholz.html>[29.04.2022]
- [2] SLOVENSKÁ KATOLÍCKA CHARITA. Slovenská katolícka charita pomáha na hraniciach aj ľuďom na Ukrajine. (The Slovak Catholic Charity also helps people in Ukraine at the borders). [2022-06-01] . online. Available at: <https://www.charita.sk/slovenska-katolicka-charita-pomaha-na-hraniciach-aj-ludom-na-ukrajine/>
- [3] SLOVENSKÁ KATOLÍCKA CHARITA. Charita posiela na Ukrajinu ďalších 80 ton pomoci. (Caritas is sending another 80 tons of aid to Ukraine). [2022-06-01] . online. Available at: <https://www.charita.sk/charita-posiela-na-ukrajinu-dalsich-72-ton-pomoci/>
- [4] SLOVENSKÁ KATOLÍCKA CHARITA. Lieky zo Slovenska zachraňujú životy v Kyjeve. (Medicines from Slovakia save lives in Kiev). [2022-06-01] . online. Available at: <https://www.charita.sk/lieky-zo-slovenska-zachranuju-zivoty-v-kyjeve/>
- [5] SLOVENSKÁ KATOLÍCKA CHARITA. Katarína Pajerská: Vojna nie je dobrá pre nikoho. (Katarína Pajerská: War is not good for anyone). online . [2022-06-01] . online. Available at: <https://www.charita.sk/katarina-pajerska-vojna-nie-je-dobra-pre-nikoho/>

Contact:

PhDr. Mgr. Zuzana Budayová, PhD.

Catholic university in Ružomberok

Faculty of Theology, Theological institute

Spišská Kapitula 12, Spišské Podhradie, Slovakia

E-mail: zuzana.budayova@ku.sk

ADAPTATION OF FIRST-YEAR STUDENTS TO NEW CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AS A SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM

IURII SHCHERBIAK, OLEKSANDRA PATRIAK

АДАПТАЦІЯ ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НОВИХ УМОВ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

ЮРІЙ ЩЕРБЯК, ОЛЕКСАНДРА ПАТРЯК

Abstract:

The article describes the main aspects of socio-pedagogical adaptation of a first-year student, such as socio-psychological, didactic and psychophysiological. The factors of adaptation that can facilitate or hinder its success are indicated.

It is determined that during the training, students lay the foundations of professionalism, form the need and readiness for continuous self-education in a changing environment. This is largely determined by the success of adaptation processes that should be taken into account in the educational process.

The difficulties faced by first-year students when entering a new stage of life are analyzed. The reasons that determine the difficulties of the adaptation period are considered. As a result of studying this issue, we come to the conclusion that student adaptation is a complex, multifaceted and dynamic process that depends on many factors.

It was established that the problems associated with the assimilation of knowledge in the first year can be explained not by the low level of preparation at school, but by the lack of such personality traits as readiness for learning, the ability to learn independently, to control and evaluate themselves, to know one's own peculiarities of cognitive activity; inability to allocate time for self-study properly. The success of the adaptation process depends on the psychological properties of the individual and the level of its development, which is determined by the optimal level of personal regulation of activity and behavior. The criteria of adaptability should be considered the student's integration into the educational environment, determining one's own place in the social and professional structure, the general level of health, the ability to develop in accordance with one's own life potential, and a subjective sense of self-respect.

Optimization of the process of adaptation to studying in higher education institutions should involve understanding by teachers, supervisors and administration of the educational institution of the content, dynamics and features of student adaptation. Therefore, the organization of the educational process, taking into account the patterns of adaptation of students to various activities and living conditions, is the primary task of higher education.

The results of the survey of first-year students of the Faculty of Social Sciences and Humanities of the West Ukrainian National University are presented, which fully confirm the theoretical statements regarding the

problems of the adaptation process of yesterday's schoolchildren to the new conditions of the educational environment in higher education institutions.

Key words: adaptation, adaptation process, educational activity, freshman, educational environment, socio-pedagogical conditions.

Анотація:

У статті описано основні аспекти соціально-педагогічної адаптації студента-першокурсника, а саме: соціально-психологічний, дидактичний і психофізіологічний. Зазначено фактори адаптації, які можуть сприяти або утруднювати її успішність.

Визначено, що протягом навчання у студентів закладаються основи професіоналізму, формується потреба й готовність до безперервної самоосвіти в умовах, що змінюються. Значною мірою це визначається успішністю адаптаційних процесів, які слід урахувати в освітньому процесі.

Проаналізовані труднощі, з якими стикаються першокурсники, вступаючи у новий етап життя. Розглядаються причини, які обумовлюють труднощі адаптаційного періоду. У результаті вивчення даного питання приходимо до висновку, що адаптація студентів є складним, багатостороннім та динамічним процесом, який залежить від багатьох факторів.

Встановлено, що проблеми, пов'язані із засвоєнням знань на першому курсі, можна пояснити не низьким рівнем підготовки в школі, а несформованістю таких рис особистості, як готовність до навчання, здатність учитися самостійно, контролювати й оцінювати себе, знати власні особливості пізнавальної діяльності; невмінням правильно розподіляти свій час для самостійної підготовки. Успішність процесу адаптації залежить від психологічних властивостей особистості та рівня її розвитку, що визначається оптимальним рівнем особистісної регуляції діяльності й поведінки. Критеріями адаптованості слід вважати інтеграцію студента в освітнє середовище, визначення власного місця в соціальній і професійній структурі, загальний рівень здоров'я, здатність розвиватися відповідно до власного потенціалу життєдіяльності, суб'єктивне почуття самоповаги.

Оптимізація процесу адаптації до навчання у закладах вищої освіти повинна передбачати розуміння викладачами, кураторами та керівництвом освітнього закладу змісту, динаміки та особливостей адаптації студентів. Тому організація освітнього процесу, з урахуванням закономірностей адаптації студентів до різних видів діяльності та умов їх життя, є першочерговим завданням вищої школи.

Представлено результати анкетування студентів-першокурсників соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету, що повністю підтверджують теоретичні викладки щодо проблем процесу адаптації вчорашніх школярів до нових умов освітнього середовища навчання у закладах вищої освіти.

Ключові слова: адаптація, адаптаційний процес, навчальна діяльність, першокурсник, освітнє середовище, соціально-педагогічні умови.

Постановка проблеми.

Сучасна соціокультурна ситуація в умовах війни актуалізує питання підготовки відповідального, ініціативного, кваліфікованого фахівця, здатного до ефективної роботи зі спеціальності на рівні світових стандартів, готового до постійного професійного удосконалення. Професійний розвиток особистості майбутнього фахівця починається у закладі вищої освіти, де формуються його професійно значущі якості, інтереси, потреби, творчі здібності, зростає загальний рівень культури. Оскільки студент перебуває у складній ситуації знайомства з новими формами діяльності, спілкування, дозвілля, співвідносить власні сподівання з реальністю, формується його ставлення до навчальної діяльності, тому процес адаптації майбутніх фахівців до нових умов освітнього середовища закладів вищої освіти є важливим етапом професійної підготовки.

Пошук шляхів успішної адаптації до змінених соціальних умов та нової діяльності є нагальною проблемою для кожного студента. Спроможність адаптуватися, долати труднощі, віднайти своє місце у життєвому просторі є вирішальним чинником вдалого розвитку молоді людини, а в майбутньому - фахівця з вищою освітою. У закладі вищої освіти, процес навчання першокурсників налагоджується непросто, характеризується великою динамічністю психічних процесів і станів, які зумовлені зміною соціального довкілля. За даними наших досліджень, таке становище пов'язане з перенапруженням, викликаним необхідністю швидко та успішно пристосовуватися до нового соціального контексту життєдіяльності, вперше в житті окресленого межами єдиної професійної орієнтації, а також специфічними особливостями навчальної діяльності закладу вищої освіти. Усе це вимагає від першокурсника значної мобілізації своїх можливостей для успішного входження в нове оточення та якісно інший ритм життєдіяльності, пов'язаний, перш за все, з необхідністю оволодіння досить високим рівнем самостійності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. порушена проблема закономірно стала предметом багатьох соціально-педагогічних розвідок, де досліджено адаптацію студентів до умов навчання й життєдіяльності в закладах вищої освіти (Т. Алексеева, С. Блажівська, Ю. Бохонкова, М. Горліченко, Л. Григоренко, С. Гура, Г. Левківська, С. Селівестров та ін.), до професійної діяльності (С. Ізбаш, Т. Каткова, Д. Лопарева, В. Павлушенко, Л. Петльована, Н. Шафажинська та ін.).

Труднощі початкового етапу навчання і чинники, що впливають на процес адаптації у своїх наукових працях розкривали О. Прудська, А. Андреева, С. Гапонова. Проблемі адаптації студентів до навчання в умовах закладу вищої освіти приділяється багато уваги такими науковцями як Т. Алмазова, Ю. Бохонкова, Н. Герасімова, Н. Жигайло, О. Кочерук. Адаптацію як необхідну умову соціалізації людини розглядають М. Лукашевич, А. Мудрик, С. Пальчевський. Такі вчені, як Л. Красовська, М. Прищак, Л. Гармаш, О. Маріна, О. Стягунова роблять акцент на важливості адаптації першокурсників до навчання, підкреслюючи те, що успішність перебігу процесу адаптації є запорукою сприятливого розвитку у певному соціумі.

Проте, незважаючи на наявність у сучасній науці значної кількості наукових праць, присвячених проблемі адаптації студентської молоді та соціально-педагогічної адаптації особистості, вона залишається однією з найбільш дискусійних і невирішених, що спричинено складністю і системністю самого феномену адаптації. Аналіз фахової літератури засвідчує, що соціально-педагогічна адаптація студентів-першокурсників гуманітарних спеціальностей до нових умов освітнього середовища закладів вищої освіти ще не стала предметом комплексного соціально-педагогічного дослідження.

Мета статі полягає у визначенні особливостей процесу соціально-педагогічної адаптації студентів-першокурсників до нових умов освітнього середовища закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Входження молоді людини до групи студентів передбачає процес адаптації, який відбувається на першому курсі та від якого залежить успішність усього майбутнього навчання. Першокурсникам бракує різних навичок і вмінь, які необхідні у закладах вищої освіти для вдалого оволодіння навчальною програмою та пристосування до студентського життя. Потрібно чимало часу, перш ніж студенти звикнуть до значних розбіжностей у методиках та засобах стимулювання навчально-пізнавальної діяльності між школою і закладом вищої школи, а саме в наданні самостійності студентам порівняно зі школярами. Ускладнює процес адаптації й той факт, що досить часто вибір професії молоді визначає не самостійно, а за бажанням батьків, що, у свою чергу, підсилює почуття невдоволення обраним шляхом. У цей час студенти можуть виявляти елементи десоціалізації та ознаки негативних змін світогляду й поведінки. Неуспішне пристосування до вузівського середовища стає причиною низької навчальної діяльності в майбутньому, почуття ізольованості та є перешкодою для формування студента як професіонала в обраній спеціальності. Тому одним із важливих завдань будь-якого закладу вищої освіти є робота зі студентами першого курсу, спрямована на освоєння ними нової соціальної ролі, їх більш швидко й успішно адаптацію до іншої системи навчання, нової системи соціальних відносин [7, с. 76].

Термін «адаптація» використовується в різних галузях наукового знання, однак дослідниками ще не вироблено єдиної думки про його зміст. Так одні автори розглядають адаптацію як процес, результат

“приспосовання”, а інші як “взаємодію” людини з людиною (певним колективом, групою), або як «взаємодію» людини і середовища [6, с. 55].

На нашу думку, **адаптація** – складне багатфакторне явище, що має свої власні механізми та закономірності, вивченням яких займаються представники багатьох галузей науки. Відповідно до своїх професійних інтересів вони акцентують увагу на певних видах адаптації: біологічній, психічній, психологічній, соціально-психологічній, соціальній, соціально-педагогічній, професійній та ін. У зв'язку з цим у сучасній літературі використовується багато суперечливих визначень цього поняття. Визначаючи суть цього поняття, дослідники виходять із розуміння того, що адаптація може розглядатися як процес, стан, властивість чи результат діяльності, що виникає за певних умов і триває протягом певного періоду, доки не буде встановлено динамічної рівноваги між системами, що адаптуються [3, с. 37]. Оскільки, в навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни соціальної ситуації розвитку, які потребують пристосування індивіда до нових вимог діяльності, соціальних умов і нового оточення, процес соціальної адаптації є безперервним.

Сучасні тенденції розвитку української освіти ставлять на меті вдосконалити, модернізувати та поліпшити систему освіти для того, щоб студентська молодь мала можливість комфортно навчатись та комунікувати один з одним. Одним з основних напрямків цієї модернізації є проведення соціалізації, що забезпечує входження людини у різноманітні соціальні групи та колективи, комфортне спілкування та прояв дитини як особистості у колективі.

Соціальна адаптація визначається як активне пристосування людини до умов соціального середовища (середовища життєдіяльності) шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у суспільстві. У соціальній педагогіці соціальна адаптація має категоріальність. Категорія соціальної адаптації розуміється як процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, вид взаємодії особистості чи соціальної групи з соціальним середовищем [15].

Проблема соціальної адаптації студентів першого курсу до середовища закладу вищої освіти широко обговорюється в системі вищої школи, адже від успішності цього процесу багато в чому залежить подальша професійна кар'єра і особистісний розвиток майбутнього фахівця.

Характеризуючи роль соціальних чинників у процесі адаптації, фахівці підкреслюють, що вони, по-перше, об'єктивно впливають на людину, подібно до біологічних факторів, по-друге, діють на біологію людини не прямо, а трансформуючись через «нейропсихологічну сферу», по-третє, в механізмах, засобах і способах адаптації, у відновленні, де періодично порушується рівновага системи «людина-середовище», вони відіграють вирішальну роль [12, с. 82].

Аналіз фахових джерел досліджень проблеми дає змогу виділити поняття:

- **професійна адаптація у закладах вищої освіти** – процес прилучення особистості до професії, який виражається в надбанні знань, умінь, навичок, необхідних для майбутньої професії. Пристосування до структури вищої школи, загальному змісту та окремим компонентам навчального процесу;
- **дидактична адаптація** – пристосування студентів до нової для них системи навчання. Пристосування може проходити відносно швидко, так і відносно повільно. Оперативна адаптація залежить, по-перше, від тісного зв'язку методів навчання між середньою школою та вузом, по-друге, від самостійності та творчого мислення, які вже стали самостійними рисами особистості, втретє, від повної зорієнтованості в професії й стійкого бажання оволодіти програмою вузу;
- **соціально-психологічна** – пристосування до групи, стосункам в ній, вироблення особистого стилю поведінки [11, с. 62].
- Розглядаючи визначення поняття «**адаптація до навчання у закладах вищої освіти**», слід виокремити наступні підходи до його розуміння:
 - комплексний, динамічний процес, обумовлений взаємодією суб'єктивних й об'єктивних соціально-психологічних, психічних, психофізіологічних та фізіологічних чинників;
 - складне багатогранне приєднання студентів до нової системи вимог і контролю, нового колективу, а для деяких — і нового середовища;

- пристосування індивіда до групи, всього студентського колективу, прийняття нормативно-правових вимог перебування у ЗВО, осмислене прийняття норм моралі та культури й адаптація до проживання у гуртожитку [9].

Аналізуючи проблему пристосування студентів першого курсу до умов навчання в закладах вищої освіти, науковці виокремлюють наступні форми адаптації:

- **Дидактичні** – пов'язана з подоланням відмінностей у системах шкільної та вузівської освіти; пристосуванням до нової системи контролю знань; організації навчального процесу, яка будується на принципах саморозвитку особистості, прищеплення навичок самостійної роботи;
- **Соціально-психологічні** – це пристосування до нових умов та ритму життя, зокрема в гуртожитку, самостійне набуття життєвого досвіду вирішення побутових проблем та пристосування до міського способу життя в колишніх сільських мешканців;
- **Професійні** – невміння зорієнтуватися у професійній спрямованості процесу навчання, складність у роботі з людьми [5, с. 32-33].

Маємо наголосити, що в процесі адаптації студент відчуває на собі вплив цілого ряду чинників.

Науковці виділяють чинники професійної, біологічної, соціальної, психологічної адаптації, а в кожному виді адаптації виокремлюють зовнішні і внутрішні чинники.

Чинники професійної адаптації:

Внутрішні: ставлення студентів до обраної професії і бажання працювати в певній галузі знань; прагнення поглибити знання про особливості професії, стати фахівцем в обраній спеціальності; рівень підготовки абітурієнта до навчання у вищому навчальному закладі: відповідність обсягу і рівня знань, умінь і навичок абітурієнтів вимогам освітнього процесу; потреба абітурієнта в навчальній діяльності; усвідомлення необхідності вивчення зазначеного обсягу знань для здобуття професійної освіти; стійкий інтерес до предметів спеціального і загального циклу; потреба самоосвіти; вміння застосовувати знання на практиці; задоволеність міжособистісними стосунками в студентській групі.

Зовнішні: структура та організація навчального процесу; професійна та педагогічна компетентність викладачів навчального закладу; наявність інституту кураторства; педагогічний і психологічний моніторинг ходу навчального процесу; індивідуальний підхід до студентства, незалежно від показників успішності.

Чинники соціальної адаптації:

Внутрішні: рівень розвитку духовності індивіда; рівень соціальної і моральної зрілості; рівень психологічної культури; рівень культури поведінки; рівень правової культури; рівень мовленнєвої культури; індивідуально-особистісні особливості розвитку психічних процесів; бажання брати участь у соціальному житті навчального закладу; комунікативні властивості індивіда; вироблення особистісного стилю поведінки, здатність до її кореляції;

Зовнішні: реалізація у навчальному закладі принципів педагогіки співробітництва та ін.

Чинники біологічної адаптації: загальний стан здоров'я і тип організації нервової діяльності; санітарно-гігієнічні умови навчання; організація побуту, харчування, відпочинку студентів.

Психологічні чинники: успішність (неуспішність) професійної, соціальної та біологічної адаптації (професійне самовизначення, соціальний статус, сформованість соціально-значимих здібностей, якостей, становище в колективі, задоволення (незадоволення) особистим статусом, можливість прояву індивідуальності та ін.); характерологічні особливості і якості особистості; вміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки й діяльності; наявність служби психологічної підтримки; розробка і впровадження соціально-психологічних засобів формування й корекції адаптованості студентів перших курсів вищих навчальних закладів [4].

Отже зміст процесу адаптації першокурсників до нових умов навчання можна визначити як:

- пристосування до нового колективу, його традицій;

- засвоєння нових норм навчальної діяльності, оцінок, способів самостійної роботи;
- формування нового ставлення до професії;
- пристосування до нових умов побуту;
- пристосування до нових форм використання вільного часу [2].

Розглядаючи труднощі, які виникають у процесі адаптації студентів до нових умов освітнього середовища закладів вищої школи, дослідники виділяють первинну та вторинну стадії адаптації. Під первинною адаптацією розуміють подолання студентом тих труднощів, що постають перед ним у перші дні та місяці навчання в університеті. Вторинна пов'язана з формуванням свідомості професіонала, засвоєнням цінностей і норм подальшої професійної діяльності [4, с. 54-55]. За дослідженням С. Вітвицької, процес адаптації першокурсників в умовах ЗВО (бесіди, анкетування, спостереження) на сьогодні дозволяють виділити такі **труднощі**:

- переживання, пов'язані з перехідним періодом: від шкільного до дорослого життя;
- невизначеність мотивації вибору професії;
- недостатня психологічна підготовка до самостійного життя, необхідності приймати рішення, брати на себе відповідальність за власні дії і вчинки;
- невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що підсилюється відсутністю звичного повсякденного контролю педагогів та батьків;
- пошук оптимального режиму праці й відпочинку в нових умовах;
- налагодження побуту і самообслуговування, особливо при переході до гуртожитку;
- відсутність навичок самостійної роботи;
- невміння конспектувати, працювати з першоджерелами, словниками, каталогами, довідниками, показниками [5, с.121].

Усі ці труднощі різні за своїм походженням. Одні з них об'єктивно неминучі, інші носять суб'єктивний характер і пов'язані зі слабкою підготовкою, вадами виховання в родині й школі.

На підставі аналізу теоретичних аспектів дослідження процесу адаптації студентів першокурсників до нових умов освітнього середовища закладів вищої освіти можемо стверджувати, що адаптація – це результат взаємодії індивіда і навколишнього середовища, який приводить до оптимального його пристосування до життя і діяльності. Адаптація компенсує недостатність звичної поведінки в нових умовах. Через неї забезпечується можливість прискорення ефективного функціонування особистості в незвичних обставинах [18, с. 389]. Інакше кажучи, адаптація – це, перш за все, перетворення самого себе відповідно до нових вимог діяльності, соціальних умов і нового оточення. Це входження в нову соціальну позицію і нову систему взаємин.

Щоб зробити період адаптації менш складним для студентів, викладачі повинні з перших днів входження їх в нове середовище приймати до уваги індивідуальність кожного; особливості його біологічного, психологічного та соціального розвитку. Вже з перших днів перебування студента в вищій школі викладачу необхідно вивчати його особистість, особливості виховання в сім'ї та школі, риси характеру, інтереси та схильності, життєві плани, типові риси характеру, домінуючі мотиви діяльності, рівень самооцінки, здатність до свідомої регуляції поведінки [17, с. 32-34].

Як було вже зауважено, за час навчання в університеті в житті студентів відбуваються значні зміни як психологічного, так і соціального плану. Не має реальних підстав вважати, що першокурсники є цілковито самостійними, морально та соціально зрілими людьми. Тому успіх адаптації до навчання у вищому навчальному закладі залежить від соціальної та життєвої позиції молодої людини, мотивів здобуття професії. Це зумовлюється багатьма чинниками, серед яких можна назвати індивідуальні особливості (інтереси, фізичний стан, захоплення), внутрішнє багатство, глибокі знання з певної галузі, соціальний досвід, участь у громадських справах тощо [13, с. 62-63]. Відповідно до цього, у закладах вищої освіти потрібно створити таку психологічну атмосферу, яка б якнайповніше сприяла розкриттю та збагаченню внутрішнього світу, задатків й здібностей студента, щоб кожен міг викликати інтерес та завоювати повагу однокурсників, викладачів як особистість, індивідуальність [8].

Цілеспрямований вплив на особистість студента-першокурсника з метою його успішної адаптації в умовах закладу вищої освіти має відбуватись з урахуванням найбільш впливових соціально-педагогічних чинників, передбачення оцінки досягнутих результатів і на їх основі здійснення відповідних коректив адаптаційного процесу. Результатом такого підходу стане перехід вчинку-дії студентів-першокурсників на новий рівень, самореалізація їхніх духовних запитів, прояви соціальної активності, самостійності та ініціативності.

Особливої уваги у закладах вищої освіти потребують студенти-першокурсники, оскільки звична для них організаційна модель навчання відрізняється від навчання у вищій школі. Студенту першокурснику доводиться пристосовуватися до нових вимог, які ставить перед ним вища школа і водночас до нових соціальних обставин спілкування з ровесниками та педагогами, форм і методів навчання (самостійної роботи, групових форм взаємодії та ін.) та побуту (відсутність звичного родинного кола, матеріальні труднощі, складність проживання в гуртожитку тощо). Заклад вищої освіти має докласти усіх зусиль для створення оптимальних умов для адаптації першокурсників. Ідеться про кваліфіковану допомогу в організації та плануванні самостійної навчальної роботи; озброєння студентів першого курсу знаннями про інноваційну культуру навчальної праці; освоєння сучасних освітніх технологій; ознайомлення їх із особливостями методики самостійної роботи з кожної наукової дисципліни; формування потреби до самовдосконалення; забезпечення контактів викладачів і студентів [17, с. 37].

На основі аналізу наукових праць щодо соціально-педагогічної адаптації студентів до умов вищої школи як системи, що складається з енергетичної, середовищної, діяльнійної, соціальної та особистісної підсистем можна зазначити, що енергетична підсистема відображає ресурсні можливості організму, їх спроможність забезпечити функціонування основних систем організму в умовах підвищення енерговитрат під час навчання, самостійної роботи, складання заліків та екзаменів. На рівні цієї підсистеми адаптація переважно проходить шляхом пристосування.

Джерельною базою створення сприятливого середовища для повноцінної позитивної соціальної адаптації студентів-першокурсників є їхня позанавчальна діяльність. З огляду на її організаційно-технологічну специфіку, вона має найбільший адаптаційний потенціал. Для успішної соціальної адаптації студентства, позанавчальна діяльність організована і здійснювана в умовах закладу вищої освіти, має насамперед спрямовуватися на налагодження міжособистісних стосунків першокурсників, формування їхнього вміння цінувати особистість іншої людини, виховання почуття єдності колективу, створення умов отримання інформації відповідно до життєвих уподобань та запитів, для творчого самовизначення і самореалізації тощо [1, с. 35].

Адаптаційний процес потребує педагогічного забезпечення, а саме, визначення соціально-педагогічних умов, які забезпечують ефективність процесу адаптації студентів-першокурсників у структурі педагогічної освіти: наявність сприятливого педагогічного середовища; реалізація різних напрямів соціально-виховної роботи з студентами; впровадження відповідних організаційно-педагогічних умов [10].

Розв'язання проблеми адаптації студентів до нових умов освітнього середовища закладів вищої освіти потребує й вивчення та врахування чинників, які вплинули на вибір професії. Серед таких яскраво виражені інтереси, схильності, прагнення бути корисним суспільству, обов'язок соціального служіння, соціальний престиж професії, авторитет навчального закладу, набуття знань для розв'язання особистих проблем, рекомендація інших людей тощо. Хибність мотивів вибору гальмує процес професійного зростання та адаптації студентів у середовищі закладу вищої освіти. Розмитість уявлення про перспективи життєвого шляху, несформованість цінності майбутньої професійної діяльності може бути причиною розгубленості, напруженості, емоційної нестабільності студентів, що потребує професійної саморегуляції [12, с. 85].

Лабораторією суспільного моделювання, при якій діє центр моніторингу якості освітньої діяльності соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету, було проведено вивчення думки студентів першого курсу денної форми навчання на факультеті (дата проведення 10.11.2022 р.). Першокурсників (загальна кількість 75 респондентів) запросили взяти участь в обговоренні важливих для факультету проблем.

Метою моніторингу стало визначення специфіки соціально-педагогічної адаптації студентів першого курсу СГФ ЗУНУ до умов освітнього середовища у ЗВО.

Об'єктом моніторингу є адаптація студентів до умов освітнього середовища у ЗВО.

Цільова аудиторія – студенти першого курсу СГФ ЗУНУ, що навчаються на першому курсі.

Статус моніторингу: первинний моніторинг, що проводився на внутрішньо-вузівському рівні.

Методи: для досягнення поставленої мети нами було використано метод опитування за допомогою інтерактивної online анкети.

Моніторинг проводився в кілька **етапів:**

1. Попередній, на якому відбувалась підготовка до моніторингу, визначалась мета та період проведення, виокремлювався досліджуваний об'єкт та цільова група, розроблялась online анкета.
2. Основний, на якому відбувався збір даних та обробка результатів.
3. Заключний, в ході якого систематизувались та аналізувались результати дослідження та робились висновки.

Розроблена нами анкета містила питання, які передбачали не лише самооцінні твердження студентів щодо стану їхньої адаптованості та чинників, що впливають на перебіг цього процесу, але й ставлення до організації навчального процесу, яке планувало успішне пристосування студентів до умов навчання. Питання анкети були сформульовані в простій та переважно відкритій формі, яка передбачала вільне висловлення студентів та надавала анкеті переваг нестандартизованого самозвіту. Анкета враховувала аналіз трьох складових, які стосувалися піднятої в дослідженні проблеми, зокрема:

- основні мотиви вибраної спеціальності;
- особливості адаптаційного періоду в ЗУНУ;
- визначення рівня якості навчального процесу.

Як було вже сказано, адаптація студентів до навчання у закладі вищої освіти є складним та багатогранним процесом, якому слід приділяти особливу увагу саме на першому курсі. З початком навчання у ЗВО першокурсники стикаються з новими умовами діяльності та соціального середовища, ефективність пристосування до яких значною мірою визначає успішність їх навчальної діяльності та подальший особистісний розвиток. Результат цілісної адаптації першокурсників до умов навчання у ЗВО багато в чому залежить від зовнішніх та внутрішніх факторів.

У нашому дослідженні нас найбільше цікавили саме **внутрішні фактори** адаптації студентів-першокурсників, оскільки вимоги навчального процесу, зміни у сфері спілкування, нові соціальні ролі вимагають вміння швидко орієнтуватись, засвоювати нові види діяльності, проявляти гнучкість у ставленні до інших цінностей, норм та правил поведінки. Відсутність або недостатній рівень сформованості таких якостей може негативно впливати як на навчальний процес, так і позначатись на особистісному розвитку студентів.

До **суб'єктивних факторів**, що можуть негативно вплинути на процес адаптації та є типовими причинами ускладнень у студентів перших курсів, відносять: недостатній рівень шкільної підготовки, несформованість навичок навчальної роботи; слабкість волевої регуляції, пасивну роль в оволодінні обраною спеціальністю, низький рівень культури, соціальну інфантильність, випадковість зробленого професійного та життєвого вибору, невпевненість у власних силах, сумніви у можливості успішного навчання у ЗВО тощо.

У процесі аналізу центром моніторингу якості освітньої діяльності було визначено як загальні тенденції окреслених аспектів дослідження на СГФ, так і найбільш характерні особливості умов навчання на факультеті.

Окремі результати дослідження виявилися наступними (**середній показник у %**). Респондентам пропонувалося відзначити не більше двох головних відповідей.

1. Чим Ви керуєтеся, здобуваючи вищу освіту?

- Прагненням стати високоосвіченим фахівцем, професіоналом в своїй справі – 81 %
- Бажанням стати культурною людиною, інтелігентом, наміром розвинути свої здібності – 44 %
- Бажанням пожити цікавим студентським життям – 41,3 %
- Усвідомленням того, що без диплома про вищу освіту важко чого-небудь досягти в житті – 10,7 %
- У зв'язку з кризовою ситуацією в країні – 2,7%
- Отримати базові знання за своєю спеціальністю – 1,3%

Позитивним фактом є те, що більшість студентів-першокурсників має намір здобути вищу освіту з метою стати високоосвіченим фахівцем, професіоналом у своїй справі.

2. Як би Ви оцінили «образ» ЗУНУ серед пересічного населення?

- Престижний заклад із солідною репутацією та високим рівнем викладання національного взірця – 53,9 %
- Один із найкращих закладів західноукраїнського регіону – 42,1 %
- Нічим не особливий заклад з усіма притаманними вищій школі рисами – 11,8 %
- «Фабрика дипломів» – 10,5 %

Відрядно, понад 90% респондентів оцінюють «образ» ЗУНУ як престижний заклад із солідною репутацією та одним із найкращих закладів західноукраїнського регіону.

3. Звідки Ви дізналися про Західноукраїнський національний університет?

- Друзі, знайомі, родина – 45,3 %
- Інтернет, преса, телебачення – 38,7 %
- Профорієнтаційні заходи ЗУНУ – 9,3 %

Слід звернути увагу, що профорієнтаційна робота ЗУНУ сприяла вступу до університету лише 9,3% опитаних студентів. Виходячи з цих показників, звичайно, потрібно посилити профорієнтаційну роботу з метою пошуку, відбору та залучення в університет обдарованої молоді, зокрема через:

- проведення зустрічі-консультацій з учнями та їх батьками щодо відкриття профільних класів, залучати до роботи в них висококваліфікованих викладачів університету;
- надавати методичну допомогу навчальному закладу у розробці навчальних планів і навчальних програм з загальноосвітніх та фахових дисциплін;
- допомагати вчителям у розробці методичного забезпечення з фахових та загальноосвітніх предметів;
- надавати можливість викладачам школи та учням профільних класів користуватись бібліотекою університету;
- брати участь у засіданні педрад, в обговоренні проблем навчально-виховного процесу та успішності учнів;
- згідно з планом роботи залучати учнів до участі у наукових конференціях за програмами професійної підготовки у профільних класах, брати участь у державній підсумковій атестації та відборі кращих випускників до вступу в університет;
- знайомити учнів та батьків з умовами навчання, кабінетами, лабораторіями університету; залучати їх до участі у Днях відкритих дверей, олімпіадах, конкурсах, спортивних змаганнях та художній самодіяльності студентів університету;
- сприяти навчанню у Центрі довузівської підготовки.

Заслужують на увагу відповіді першокурсників з приводу основних мотивів вибраної ними спеціальності.

4. Якби Вам довелося зараз знову вибирати, Ви стали б поступати в ЗУНУ, і чи за цією спеціальністю?

- Так, став би поступати в ЗУНУ на цю спеціальність – 78,7%
- Поступав би в університет, але на другу спеціальність – 9,3%

- Поступав би до іншого вузу – 2%

5. Які мотиви спонукали Вас до вибору цієї спеціальності?

- Відповідні мої здібності – 76%
- Просто вдалося вступити саме на цю спеціальність – 9,3%
- Наполягання батьків – 6%
- Порада друзів – 3%
- Втеча від мобілізації – 2%

Зазначене вказує, що в цілому студенти першого курсу розуміють актуальність отримання спеціальності у сучасних умовах та бажають активно соціалізуватись у суспільстві за допомогою вищої освіти. Навчальні мотиви також пов'язані з професійно значущими, оскільки позначають позитивне ставлення більшості студентів до навчання, та, відповідно, досягнення професійної самореалізації. В той же час, слід звернути увагу на респондентів, котрі вказують як мотив вибору вишу бажання бути учасником цікавого студентського життя, малий конкурс за напрямком підготовки, рішення батьків, відсутність вибору чи втеча від мобілізації. Для цієї групи опитаних професійні цінності не мають достатнього значення, вони, швидше за все, не мають чіткого уявлення про обрану професію. Зазначені результати можуть також свідчити про недостатню сформованість мотиваційної сфери зазначеної групи студентів, відсутність чіткого уявлення про результати навчання та можливі ускладнення у процесі навчання.

6. Чим Ви керуєтеся, відвідуючи аудиторні заняття (лекції, семінари і ін.)? (Можна відзначити декілька відповідей)

- Прагненням одержати добрі знання, дізнатися нове – 81,3%
- Це мій обов'язок як студента – 57,3%
- Бажанням зустрітися, поспілкуватися з друзями – 48%
- Висока якість занять, що проводяться – 24%
- Строгий контроль за відвідуванням – 14,7%

7. Для підготовки до семінарських і практичних занять Ви, як правило:

- Обмежується конспектом лекцій або підручником – 29,3%
- Читаєте обов'язкову і додаткову літературу, рекомендовану викладачем – 26,7%
- Користуєтеся матеріалами з інтернету – 20 %
- Читаєте тільки обов'язкову літературу – 17%
- Нічого не читаєте – 13,3%

8. Як Ви в цілому оцінюєте своє відношення до навчання?

- Вчуся, не байдуючи, але без особливої напруги сил – 53,3%
- Вважаю, що вчуся з повною віддачею сил і здібностей – 41,3%
- Признатися, не стараюся – 8%

9. Наскільки Ви обізнані з кредитно-модульною системою організації навчального процесу (КМСОНП), за якою Ви навчаєтеся?

- Посередньо – 44%
- Добре – 41,3%
- Слабо – 14,7 %

Новою і не зовсім звичною для студентів виявилася кредитно-модульна система організації навчального процесу, яка відрізняється від шкільного навчання й вимагає іншої системи опрацювання інформації, отримання балів, підготовки до занять, засобів оцінки й контролю. Відзначаємо, що 44% першокурсників потребують додаткових роз'яснень з приводу впровадження Болонської системи. Для інституційного забезпечення Болонських перетворень доцільно було б в ЗУНУ утворити болонські

офіси (групу експертів), визначити відповідальних осіб на факультеті, кафедрах, організувати системне навчання викладачів, студентів з цих питань.

10. Ваші перші враження від навчання (можливі кілька варіантів відповіді):

- Сприятлива навчальна атмосфера – 54,7%
- Все подобається, матеріал дається легко – 46,7%
- Важко перебудуватися після школи – 34,7%
- Суцільний жах, нічого не встигаю – 25,3%
- Найголовніша проблема – заробити бали – 24%
- Не задовольняє розклад занять – 9,3%

11. У Вас склалися гарні стосунки з членами академічної групи?

- Так – 84%
- Не з усіма – 14,7%
- Ні – 2%

Як було вже сказано, саме на першому курсі формуються ставлення студента ЗВО до навчання, до майбутньої професійної діяльності, продовжується активний пошук себе. Одним з найважливіших етапів адаптаційного періоду є знайомство та спілкування з новим колективом, де кожний є новою людиною для її члена. Процес адаптації залежить від багатьох чинників, зокрема обстановки в групі, психологічного клімату, ситуацій взаємодії з однокурсниками й педагогами, комфорту та безпеки під час занять тощо. Кожний член групи бере участь у встановленні правил і норм поведінки, у формуванні характеристики певної групи. У всіх членів нового студентського колективу є можливість проявити себе, завоювати авторитет й повагу одногрупників. Існує безліч різних критеріїв прояву особистості, зокрема поведінка, вчинки, стиль спілкування, творчі та професійні здібності. Відрадно, що студенти першого курсу в цілому позитивно оцінюють психологічний клімат у колективі.

12. Назвіть основні причини, які заважають адаптуватись до навчання:

- Власна неорганізованість та лінощі – 44%;
- Напруга та втома від занять – 34%;
- Недостатній інтерес до обраної спеціалізації – 12%;
- Невміння розподіляти час – 10%.

Труднощі, які виникають при опануванні навчального матеріалу, студенти пов'язують здебільшого із суб'єктивними факторами. В цілому, аналіз отриманих результатів свідчить, що загальним суб'єктивним ускладненням у навчальній діяльності студентів-першокурсників є недостатній рівень навичок правильно організовувати час та лінощі. ЗВО має докласти всіх зусиль для створення оптимальних умов для адаптації студентів на першому курсі, зокрема йдеться про кваліфіковану допомогу кураторів, працівників деканату в організації й плануванні самостійної навчальної роботи.

13. Яку додаткову іноземну мову Ви хотіли б вивчати?

- Польську – 26,7 %
- Французьку – 25,3%
- Італійську – 18,%
- Іспанську – 8%

14. Яке Ваше враження від викладацького складу ЗУНУ?

- Позитивне – 66,7%
- Нейтральне – 32%
- Негативне – 2%

Відзначаємо, що в кожного третього студента першого курсу склався так званий «примітивний» тип спілкування з викладачами, в якому домінує формалізм у стосунках, спостерігається слабка орієнтація

на особистість студентів.

15. Які традиції хотілося б започаткувати у нашому університеті?

- Проведення екскурсій – 35%
- Проведення розважальних заходів, творчі вечори – 22%
- Надання знижки в оплаті за гуртожиток успішним студентам – 8%
- Проведення благодійних заходів – 7%

На основі аналізу результатів моніторингового дослідження вважаємо, що наукова організація моніторингу якості освіти дає можливість приймати відповідні управлінські рішення та прогнозувати навчально-виховні ситуації на наступні навчальні роки; оперативно втручатися і вносити відповідні корективи до навчального процесу факультету; конкретно планувати роботу з відповідної проблеми з професорсько-викладацьким складом та студентами. Це особливе управління, спрямоване на досягнення не випадкових, а визначених, спрогнозованих результатів.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають змогу зробити такі узагальнення:

- У фаховій літературі адаптація до нових умов освітнього середовища закладів вищої школи трактується як пристосування студента до вимог, змісту і характеру навчально-виховного процесу, спрямована на здобуття знань, умінь і навичок, формування системи норм, особистісних орієнтацій, вміння організувати своє життя для виконання поставленої мети, якостей, необхідних для певної трудової діяльності.
- Студенту-першокурснику доводиться пристосовуватися до нових вимог, які ставить перед ним вища школа і водночас до нових соціальних обставин спілкування з ровесниками та педагогами, форм і методів навчання (самостійної роботи, групових форм взаємодії та ін.) та побуту (відсутність звичного родинного кола, матеріальні труднощі, складність проживання в гуртожитку тощо). Для навчального процесу першокурсників характерні інтенсивне розумове навантаження, сприйняття великого інформаційного потоку, високе емоційне напруження, чітка регламентація праці і відпочинку. Ця особливість вимагає від першокурсників якісної перебудови системи звичок і психологічних вмінь, які складають основу культури навчальної праці.
- До адаптаційних проблем першокурсників належать: хибні, неадекватні очікування; невизначеність життєвих планів і цілей; невизначеність власної стратегії навчання; зовнішня мотивація навчання («для батьків», «щоб отримати диплом»); необізнаність із поведінковими нормами та стандартами студентського середовища.
- Основними соціально-педагогічними умовами оптимізації процесу адаптації вчорашніх школярів до студентського життя є: усвідомлення першокурсниками сутності проблем адаптаційного періоду, зміна характеру їх сприйняття; зміна умов навчання до збільшення питомої ваги практичних занять і самостійної роботи; консультативна допомога практичного психолога; опіка батьків, підтримка друзів; допомога кураторів в організації академічної групи в цілому; допомога викладачів, старшокурсників у плануванні навчальної, громадської і науково-дослідної роботи студентів 1-го курсу; пошук і вироблення індивідуальних стратегій оволодіння знаннями через організацію і реалізацію відповідних тренінгових занять, а також через використання активних методів навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій майбутньої професії та ін.); активне залучення першокурсників до соціальної, культурної та наукової діяльності соціально-гуманітарного факультету.

Напрямок подальших досліджень ми вбачаємо в розробці та впровадженні на базі лабораторії суспільного моделювання соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету психо-корекційної програми, спрямованої на оптимізацію процесу адаптації першокурсників до нових умов освітнього середовища закладів вищої школи.

Література

1. Блажівська С.С. Волчелюк Ю.І. Особливості соціальної адаптації студентів-першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі / С.С. Блажівська, Ю.І.Волчелюк / Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2013. – №1. – С. 34-37.
2. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання / І. І. Бойко // Психологія : Зб. наук. праць. – К. : НПУ. – 1999. – Вип. 2. – 230 с.
3. Бохонкова Юлія Олександрівна. Особистісні чинники соціально-психологічної адаптації першокурсників до умов вищих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2005. – 207 с.
4. Буяльська, Т.В., & Прищак, М.Д. (2008). Теоретичні та практичні аспекти роботи кураторів з адаптації студентів першого курсу в умовах вищого навчального закладу. Вісник Вінницького політехнічного інституту, 5. – С. 105-112.
5. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: підручник / С.С.Вітвицька. – [3-тє вид., випр. й доповн.]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 121.
6. Гладиш М. О. Наукові підходи до проблеми адаптації студентів з особливими освітніми потребами в умовах закладу вищої освіти. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2019. № 63. Т. 2. С. 55–58. <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.63-2.11>.
7. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодшої людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії. Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 6. – С. 76–78.
8. Кокур О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. – 265 с.
9. Кривонос О. Б. Організація соціально-педагогічної адаптації студентів. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2017. № 7 (71). С. 69–799. <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2017.07/069-079>.
10. Левківська Г.П. Адаптація першокурсників в умовах вищого закладу освіти: Навч. посібник / Левківська Г.П., Сорочинська В.Є., Штифурак В.С. – К.: Либідь, 2001. – 128 с.
11. Ляхова І., Учитель О. Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників // Рідна школа. – 2001. – №1. – С. 61-63.
12. Мирончук Н.М. Особливості адаптації студентів вищих навчальних закладів до змінених умов життєдіяльності // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Ін-т інновац. технол. і змісту освіти МОН України. – К., 2013. – Вип. 79. – С. 82-85.
13. Плотникова О. Важливість вивчення індивідуальних особливостей першокурсників у період дидактичної адаптації // Рідна школа. – 2001. – №10. – С. 62-64.
14. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи. – К., 2008. – 352 с.
15. Соціальна педагогіка. Навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.
16. Стрельцова В.Ю. Соціальна адаптація студентів інституту культури і мистецтв до умов відкритого культурно-освітнього середовища: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед.наук: спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / В.Я.Стрельцова. - Луганськ, 2009. – 22 с.
17. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / М. М. Фіцула. – [2-ге вид., доповн.]. – К.: «Академвидав», 2010. – 352 с.
18. Харченко С.В. Феномен адаптаційного стресу та проблеми забезпечення психічного здоров'я першокурсників під час навчальної діяльності у вищій школі / Науковий часопис НПУ імені М.П.

Драгоманова; серія №12. Психологічні науки: зб. наук. пр. НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2009. –№ 26 (50). – Ч. I. – С. 387 - 392.

Contact:

Юрій Щербяк

доктор педагогічних наук,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності,
заступник декана соціально-гуманітарного факультету
Західноукраїнського національного університету (Україна)

Олександра Патряк

кандидат економічних наук,
доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності,
соціально-гуманітарного факультету
Західноукраїнського національного університету (Україна)

**THE SPIRITUAL ASPECT OF PRACTICAL WORK WITH STUDENTS OF SENIOR CLASSES
AT INTEGRATED «ART» LESSONS
(IN THE CONTEXT OF DEVELOPING SPECIAL COURSES IN THE PROCESS OF
PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE MUSIC WORKERS)**

LARISA BEZEMČUK, AMALIJA MARTE´MJANOVA, UJUJE

**ДУХОВНИЙ АСПЕКТ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ З УЧНЯМИ СТАРШИХ КЛАСІВ НА
ІНТЕГРОВАНИХ УРОКАХ «МИСТЕЦТВО»
(ОПРАЦЮВАННЯ СПЕЦКУРСІВ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ
МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ)**

ЛАРИСА БЕЗЕМЧУК, АМАЛІЯ МАРТЕМ'ЯНОВА, УЮЕ

Abstract:

The article emphasizes that a large-scale war, together with epidemiological difficulties, tests Ukrainian education for a person's ability to cooperate, teaches to appreciate, hear, understand and respect other points of view, despite significant cultural, speech, religious and other differences. The essence of tolerance as a sign of spirituality in high school was analyzed. It was established that the goal of tolerance formation in senior schoolchildren is to foster the need and voluntary readiness for constructive interaction with peers and groups of people regardless of their national, gender, social, religious affiliation, views, worldview, thinking styles and nature of actions. Attention is focused on the fact that by getting involved in the traditions and cultural treasures of different peoples, high school students learn peace, acceptance and understanding of each other, the ability to interact positively in a team. The role of art in the formation of tolerance of students of grades 10-11, conducted on the basis of integrated education, is revealed. The place of Ukrainian musical culture in the global context of the "dialogue of cultures" during the study of modern art textbooks in high school is determined. The authors show the role of the special course as an effective form of training future music teachers for practical work with students. Special emphasis is placed on the specifics of special courses for school subjects that supplement the content of the state educational component or expand the system of specialized education. The topic of the special course for students of art faculties of pedagogical universities "Formation of tolerance of high school students in art lessons" according to the textbook "Art" in 10(11) grades of L. Masol was given. The methodical provision of practical work of students with students in the process of mastering it online is demonstrated. The authors emphasize that this special course contributes to the adaptation of music-pedagogical students to work in the conditions of distance (or mixed) form of education in institutions of general and specialized secondary education. The methods of teaching art in high school are characterized. It has been proven that the effective performance of the tasks of the special course on the formation of tolerance of high school students by means of art becomes the most effective tool for resolving conflicts between teenagers and contributes to the development of forms of coexistence of modern young people based on the principles of Love, Kindness, and Truth.

Key word: art, high school student, online course, integration, tolerance, music teacher.

Анотація:

В статті наголошено на тому, що повномасштабна війна, разом із епідеміологічними складнощами, екзаменують українське освітянство на здатність людини до співпраці, вчить цінувати, чути, розуміти і поважати інші точки зору, попри достатньо вагомі культурні, мовленнєві, релігійні та інші відмінності. Проаналізовано сутність толерантності як ознаки духовності в старшій школі. Встановлено, що метою формування толерантності у учнів старших класів є виховання потреби і добровільної готовності до конструктивної взаємодії з однолітками та групами людей незалежно від їх національної, гендерної, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилів мислення та характеру дій. Акцентовано увагу на тому, що залучаючись до традицій та культурних скарбів різних народів, старшокласники вчать миролюбності, толерантності та розумінню один одного, вмінню позитивно взаємодіяти в колективі. Розкрито роль інтегрованого курсу «Мистецтво» в процесі формування толерантності у учнів 10-11 класів, що ґрунтується на засадах інтегрованого навчання.

Визначено місце української музичної культури в світовому контексті «діалогу культур» під час опанування навчального матеріалу сучасних підручників з інтегрованого курсу «Мистецтво» у старших класах. Авторами показано роль спецкурсу як ефективної форми підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва до практичної роботи з учнями. Окремо наголошено на специфіку спецкурсів для шкільних предметів, що доповнюють зміст Державного освітнього компонента, або розширюють систему профільного навчання. Надано тематику Спецкурсу «Формування толерантності учнів старшої школи на уроках мистецтва» за підручником «Мистецтво» в 10(11) класах Л. Масол для здобувачів першого бакалаврського рівня вищої освіти мистецьких факультетів педагогічних університетів. Продемонстровано методичне забезпечення практичної роботи студентів з учнями в процесі його опанування онлайн. Авторами наголошується, що цей спецкурс сприяє адаптації студентів музично-педагогічних спеціальностей до роботи в умовах дистанційної (або змішаної) форми навчання в закладах загальної та спеціалізованої середньої освіти. Схарактеризовано методи викладання мистецтва в старшій школі. Доведено, що результативне виконання завдань спецкурсу по формуванню толерантності у старшокласників засобами мистецтва стає найефективнішим інструментом для вирішення конфліктів між підлітками та сприяє розвитку форм співіснування сучасної молоді людини на принципах Любові, Добра, Істини.

Ключові слова: мистецтво, старшокласник, онлайн-курс, інтеграція, толерантність, вчитель музики.

Постановка проблеми Український освітній простір продовжує пошук альтернативних, допоміжних та універсальних шляхів до ефективного навчання в сучасних умовах духовного становлення молодого покоління, що переживає війну. На всіх рівнях здобуття музичної освіти питання духовного збагачення особистості стають ключовими для формування основної мети практичної взаємодії учителя та учнів на підставі сприймання мистецтва в закладах загальної та спеціалізованої середньої освіти. Робота з учнями старших класів на інтегрованих уроках «Мистецтво» не є виключенням. В цьому віці загострюється міжособистісні відносини серед школярів. Так, у працях вітчизняної дослідниці О. Антонової доводиться, що відносини можуть будуватися як на основі рівноправності, так і на основі авторитаризму. Авторка виділяє три принципи побудови міжучнівських відносин:

- рівність (що реалізує гуманістичні тенденції поведінки по відношенню до однолітків);
- панування-підкорення і завуальоване керівництво.

Рівність в контексті даних вікових груп означає рівноправність в творчості, спілкуванні, розподілі ролей, обов'язків та відповідальності, а також свідчить про наявність духовної складової в міжособистісних відносинах учнів старшої школи [1].

Аналіз досліджень. Для організації навчальної роботи на заняттях інтегрованого курсу «Мистецтво» майбутніх музично-педагогічних працівників потрібно оволодіти «Hybrid skills» – навичками із різних предметних галузей. На думку головного виконавчого директора платформи EdX, яка розроблена в Гарвардському університеті, Ананта Агарвала [17], саме сформованість таких навичок може свідчити про високий професійний рівень людини, яка може проявляти гнучкість під час практичної діяльності і, має можливість накопичувати досвід для подальшої адаптації в умовах кар'єрних змін (робота з учнями, студентами, вчителями, аспірантами, директорами шкіл тощо).

Визнання ролі інтегрованості, крос-предметності, гуманізації та мобільності організації педагогічного процесу як визначальної, вказує на те, що глобальний акцент розвитку музичної освіти має бути спрямований на: «Education goes omnichannel» – багатоканальність освіти, адже поряд із навчанням, що вимагає фізичної присутності викладача, зростатиме роль онлайн-освіти, яка має бути максимально пристосованою до реального світу. В цьому випадку саме предмети мистецької галузі беруть на себе роль своєрідного «захисника» духовного світу учнів, які піддаються зовнішньому впливу засобів масової інформації, що несуть іноді тематику насилля, жорстокості і агресії.

Поряд «Hybrid skills» значну роль для фахової підготовки майбутніх музично-педагогічних працівників до подальшої практичної роботи грають «Soft skills». Це – комунікативні навички, вміння співпрацювати, критично мислити та бути спроможним швидко приймати рішення у ситуаціях невизначеності та інтенсивного інформаційно-психологічного тиску – саме ці компетентності є найбільш затребуваними як з точки сучасного зору ринку праці, так і духовного оздоровлення суспільства, до якого прагне все прогресивне людство.

Низка українських музичних педагогів (Є. Баженова, О. Проворова, Л. Сбітнева та ін.) однією із ефективних форм підготовки здобувачів до роботи зі старшокласниками, в тому числі на принципах інтегрованого навчання вважають створення «спецкурсів».

Мета статті проаналізувати змістовну наповненість спецкурсів на прикладі інтегрованого курсу «Мистецтво» в старшій школі для професійної підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва в українських закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. В загальноприйнятому трактуванні, спецкурс визначається як одна з форм організації додаткового навчання (до яких відносяться факультативи, тренінги, спецсемінари тощо). До освітньої програми в закладах вищої освіти можуть входити навчальні дисципліни із циклу вільного вибору. В рамках шкільних предметів спецкурси доповнюють зміст державного освітнього компонента. Спецкурси за своєю природою покликані доповнювати основну програму навчання та мають особливість – свою програмну незалежність, що сприяє розширенню індивідуальної освітньої траєкторії студентів та учнів, формуванню універсальних навичок Soft skills тощо.

Результативність професійної підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва в умовах інтегрованого навчання досліджували (С. Гончаренко, О. Дубасенюк, І. Малашевська, О. Стріхар); розширення духовного змісту музичного навчання (Л. Аристова, М. Лебединська, Л. Орановська); використання спецкурсів (О. Реброва, У. Іфан); робота на дистанційних платформах навчання (О. Висоцька, Л. Ляхоцька). Всі перелічені напрями роботи тісно пов'язані з завданнями, що визначено Концепцією Нової української школи. Реформування шкільної теорії і практики вказує на необхідність визначення таких фундаментальних ціннісних позицій для представника нового українського суспільства, як:

- інтегрованість – здібність бачити життя в багатовимірній площині, поліфонічність мислення [3];
- духовність – можливість сприймати дійсність з позиції Добра, Краси, Істини [16];
- інноваційність – готовність до впровадження нових підходів та ідей з метою реформування найменших ланок суспільства (в масштабі родини, класу, району, міста тощо).

Громадянські та соціальні компетентності – усвідомлення основних засад та цінностей демократії, свободи, справедливості, повага до рівності прав людини; здатність мирної співпраці з іншими задля спільної великої мети, навички поводження в конфліктних ситуаціях, пов'язаних із різними проявами дискримінації; цінувати культурне розмаїття різних народів);

Культурна компетентність – залучення до різноманітних видів творчості (образотворче, музичне та інші види мистецтв) шляхом виявлення та подальшого розвитку успадкованих здібностей, творчого вираження особистості).

Наведені компетентності, що вже впроваджуються в рамках реформи «Нова Українська Школа», вичерпно відображають напрями сьогоднішньої державної політики в системі загальної освіти, не зменшуючи своєї актуальності у роботі на уроках мистецтва, зокрема із учнями старшої школи (В. Антонюк, Н. Біла, Р. Верхолаз, Л. Масол, Г. Падалка).

Українські науковці висвітлюють важливі аспекти в роботі з учнями старших класів засобами музичного мистецтва, зокрема:

1. інтегрована система викладання мистецтва;
2. добір навчального матеріалу для уроків відповідно принципів духовного виховання учнів засобами мистецтва;
3. вивчення ролі української музичної культури в контексті світової. Це пов'язано з тим, що є очевидним: «покоління Тік-Току», представникам якого наразі від 5 років до ~15 років, вже недостатньо того, чого було достатньо їх батькам для втримання фокусу зацікавленості. Кольори, якими рясніють екрани смартфонів, - занадто яскраві; музика, що супроводжує відео – зазвичай занадто голосна та відверто сумнівної якості; екрани поділяються на дві, а іноді на чотири частини, в кожній з яких дитині пропонується різноманіття рухомих та яскравих подій, в розрахунок на те, що «щось тай прикує увагу», а час для моральної втоми від оцінки «чи хочу я це дивитися» доходить до мілісекунд, за які дитина встигає «втомитись» у разі, якщо те, що відбувається - не є достатньо захоплюючим. З точки зору традиційної педагогіки, ці речі – катастрофічні за своїми наслідками, і це стосується безпосередньо вчителів – тепер, коли очі школярів змалечку звикають до неприродно яскравого, вуха до різкого та галасного, а тонус фокусування досяг небачених досі масштабів скорочення, ми все ще маємо ефективно виконувати свою споконвічну функцію.

Зміст підручника авторства Л. Масол для 10-11 класів, що є на озброєнні сучасних вчителів мистецтва, надає можливість реалізацію завдань по формуванню толерантності школярів даного віку засобами різних видів мистецтва [9]. Окрім прямих функцій, що покладені програмними навчально-пізнавально-виховальними завданнями, сама будова підручника надає широкий простір саме для закладення відчуття поваги до інших культур, прищеплювання емпатії, безконфліктного співіснування та навичок відкритої до нового, творчої взаємодії, про що можна дізнатися вже на п'ятій сторінці, де у вступі чітко зазначено: «...порівняння особливостей мистецтва різних країн і континентів допоможе побачити не лише національні чи релігійні відмінності, що роз'єднують народи світу, а й ті, що об'єднують. Це дає змогу краще розуміти себе й інших, бути толерантним до різних традицій і поглядів у процесі комунікації і взаємодії».

Аналіз змісту підручника відкриває простір для повноцінного охоплення етнічного складу нашої планети, без географічних прогалів або культурних упередженостей, визначаючи самотність усіх регіонів світу за стандартами ЮНЕСКО (самодостатніми розділами про африканський, американський, далекосхідний, індійський, близького сходу та європейський регіони відповідно).

В той же час, модульна програма «Мистецтво» характеризується своєю варіативністю – з огляду на тематику та враховуючи індивідуальні педагогічні потреби, вчитель має право самостійно відбирати (впроваджувати, створювати) технології навчання, підручники, зміст та форму практичних завдань, твори мистецтва для огляду згідно їх культурної якості та приналежності до того чи іншого регіону. Окрім цього, надано можливість коригувати обсяг годин академічного навантаження на тиждень для вивчення тої чи іншої теми, розподіляти етапи опрацювання по уроках та, за необхідністю, коригувати порядок вивчення тем в рамках навчальної програми протягом року.

Ми пропонуємо варіант спецкурсу, що висвітлює один із напрямів роботи з учнями: формування толерантності (як прояв духовності) на уроках мистецтва в старших класах. Тематика онлайн-курсу відповідає сучасним умовам, в яких українські школярі навчаються зараз (табл.1). Події останнього року змушують дійти висновку, що за універсальністю освіти є не майбутнє, а вже теперішнє. Курс тісно взаємопов'язаний із культурологічними, музичними, педагогічними, психологічними, методичними дисциплінами і ґрунтується на сучасних підходах до формування мистецької компетентності майбутнього вчителя музичного мистецтва на принципах гуманності, системності, міжпредметних зв'язків та міждисциплінарної інтеграції в навчанні. Вибір шкільних підручників авторів (О. Гайдамака [13], О. Комаровська [14], Л. Масол [9], Н. Назаренко [12]) для опанування тематики спецкурсу можливе здійснювати самостійно: Однак, серйозну увагу слід звернути на добір навчального матеріалу для занять відповідно Методичних рекомендацій МОН України на 2022-2023 н.р [10]

Табл.1: Тематика онлайн-курсу для роботи з учнями старших класів на інтегрованих уроках мистецтва в умовах змішаної форми навчання

№	Назви тем	Всього	Лекції	Семінари	Практичні	Самостійні
1	Сутність основних категорій курсу: «толерантність», «емпатія», «інтегроване навчання», «змішана форма навчання», «урок мистецтва»	8	2		4	2
2	Принципи змішаного навчання інтегрованого курсу мистецтва	8	2		4	2
3	Особливості викладання мистецьких дисциплін на освітніх електронних платформах	10	2		2	6
4	Інтегровані методи навчання на уроках мистецтва, крос-предметність, міжпредметні зв'язки, принцип міждисциплінарної інтеграції	6	2		2	2
5	Впровадження методу «Вікна толерантності» в контексті вивчення мистецтва в 10-11 класах	6	2		2	2
6	Методика проведення рольових ігор як успішної стратегії активного формування толерантності на уроках мистецтва в 10-11 класах	8	2		4	2
7	Роль особистісних якостей вчителя музичного мистецтва під час виховання толерантності старшокласників на уроках в 10-11 класах	8	2		2	4
	Всього	54	14		20	20

Вікові особливості учнів старшої школи, зокрема когнітивна їх складова, характеризується відчутним розвитком здатності до абстрактного мислення; на цьому етапі, відносно глобальні проблеми часто здаються навіть більш важливими та значущими, аніж реальність, що їх оточує. Разом з тим, порівняно з підлітками, ріст самосвідомості набуває більшої психологічної зворотності на себе - юнаки та дівчата значно гостріше відчувають власну індивідуальність (або потребу до якнайшвидшого її формування), та є набагато більш схильними підкреслювати свої та чужі відмінності, що їх визначають.

Наближення випускних іспитів містить в собі поштовх до планування подальшого життя, визначення цілей, способів їх досягнення та пошуку власного місця в переплетеній соціальній структурі суспільства. В результаті, маємо стереотипну групу молодих людей, яка вже готова до обговорення віддалених та неочевидних категорій, яка втім має великий тиск з боку невизначенності як в майбутньому (пошук професійних орієнтирів), так і теперішньому (пошук індивідуальності). Така група вдячно сприймає більш «дорослий» та інтелектуальний формат спілкування, адже починає дедалі активніше сприймати та презентувати себе з позиції компетентності. Тож співпадіння такої, певною мірою «зручної» (з точки зору широких можливостей для формування толерантності) програмної теми із власне міжнародним Святом толерантності – є відмінною нагодою для ефективного використання наведених вище обставини.

В якості стислого прикладу, в темі № 4 спецкурсу аналізується «Музично-танцювальна магія африканців» (підручник для 10 класу Л. Масол) На уроці учням пропонується питання: як ритмічно-імпровізаційні традиції африканців вплинули на культуру країн Північної і, особливо, Латинської Америки (Бразилії, Гаїті, Куби). Вчителю слід підвести учнів до розуміння витоків джазової музики.

В процесі подальшої культурної трансформації, африканська культура дала життя створенню нового, «американського» стилю музики – джазу (тема підручнику «Музично-танцювальні ритми Америки»).

Тему №5 спецкурсу можна опанувати на прикладі ознайомлення з художньою спадщиною України за методом «Вікна толерантності». Усвідомлення духовних глибин української народної музики і її використання в творах відомих композиторів класиків можна дослідити на прикладі фрагменту опери Д. Гершвіна «Поргі та Бесс», де українська народна пісня «Ой, ходить сон» надихнула композитора на створення відомої арії «Summertime». Перелік напрямів української популярної музики, що формується наряду з такими жанрами, як рок- і поп-музика також стають цікавими прикладами для національно-патріотичного виховання підлітків та розуміння, що у діалозі культур ХХ ст. українська культура набуває значущості в міжнародному сенсі та займає достойне місце.

Недостатня пропрацьованість методичних рекомендацій щодо формування толерантності старшокласників на уроках мистецтва поступово долається силами в тому числі таких сучасних вчених, як: М. Ковальчук, М. Магура, О. Шарова, Л. Федоренко та ін. Аналіз індивідуальних та вікових особливостей школярів різного віку допомагає дійти висновку, що така особистісна риса, як толерантність, сприяє розширенню та поглибленню соціальної взаємодії. Учням старшої школи слід доводити, що, оскільки в недалекому майбутньому їм прийде стикнутися з питанням влаштування на роботу, то, закріплені на уроках мистецтва навички «Soft skills» (англ. «М'які навички»), тобто універсальні компетенції допоможуть їм вдало визначитися на ринку праці, оскільки такі якості як комунікабельність, здатність працювати в умовах стресу, схильність до командної роботи буде оцінено роботодавцями.

Складна природа самої суті толерантності, враховуючи вікові особливості старших школярів, безумовно потребує опанування спеціальних методів роботи з учнями. Студенти мають використовувати передусім творчий підхід до організації навчання старшокласників в процесі викладання інтегрованого курсу мистецтва. Психолого-педагогічні особливості учнів стають орієнтиром для вибору методичних прийомів інтегрованого навчання (табл.2).

Табл. 2. : Методичні прийоми для формування толерантності учнів старшої школи на уроках мистецтва

Назва прийому	Спілкуватися за правилами	Творчість на задану тему	Вигадай кінець мистецької історії	Імпровізація на вільну тему
Суть прийому	До виконання творчих завдань встановлюються правила, що регламентують поведінку та спілкування між учнями: порядок, формат та вимоги до висловлювань.	Вільна імпровізація на певну тематику у вигляді конструювання/ моделювання ситуацій, інсценування, створення загально-мистецьких, музичних або соціальних замальовок, коментарів, розробка завдань, «проблемних уроків» тощо.	Пропозиція логічно завершувати запропоновані історії із розвитком проблем, пов'язаних із роллю відкритості в історії мистецтва	Пропонується самостійний вибір теми, в якій учні відчують себе максимально комфортно та водночас, які викликають відчутний інтерес, з метою власного інтерпретування ними змісту, процесу тощо.
Примітка	Психологічно захищає учнів, надаючи певний імунітет, що дає змогу «зберегти обличчя»	Розвиває творчі здібності, направляючи до вирішення потрібних (програмних) завдань	Спонукає до розвитку фантазії та аналітичних здібностей, закріплюючи програмні знання.	Надає інформацію про вподобання та образ мислення учнів, з метою ефективнішої з ними роботи.

Слід звернути увагу студентів на те, що загальна вчительська професійна «стандартизація» викладання, що ще має місце бути на практиці у школі, не зможе забезпечити результативність взаємодії з учнями на підставі толерантності. З першого погляду така модель учительської поведінки може бути привабливою: це може бути закоханий в свій предмет умовний «Монблан», що надто підносить себе над учнями (його обізнаність спочатку захоплює, та потім – змушує відчувати себе зайвими). Може бути жорстокість у дисципліні, ворожий настрій до учнів типу «Китайської стіни», використання «агресивної оборони» в своєму ставленні до учнів; педантичний «Викладач-робот», що підпорядковує як власне життя так і навчальний процес жорсткому таймінгу. Окреме місце займає позиція педагога, коли діє категорична заборона порушувати урок навіть питаннями. Можна зустріти позицію вибіркового «Локатору», що бажає вести комунікацію виключно з вузьких колом тих учнів, яких він вважає «гідним свого часу». Можна стикатися з роллю «Викладача-друга», що спочатку приваблює, але потім наполягає на субординації та похідні від цього проблеми хибного відчуття своєї неповноцінності або жорсткий вимогливий «Генерал», який емпірично поринає в безодню авторитаризму та безкомпромісності.

Кожна з перелічених позицій: відмінність очікуваного від реального пропорційно знижує ефективність формування толерантності в учнів, та головне зменшує вірогідність того, що в подальшому житті вихованці не будуть використовувати подібні рольові тенденції в сімейних відносинах та інших сферах суспільного життєдіяльності.

Отже, вирішення завдань з формування толерантності цієї вікової групи визначається балансом між інноваційними, нетривіальними підходами та впровадженням класичної, перевіреної багаторічною практикою методично базою (табл. 2). Очевидно, що музичне мистецтво та інші види мистецтва здатні до педагогічного впливу на зможуть поширити розвиток необхідних людських якостей, зокрема толерантності, ніж переважна кількість інших шкільних предметів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підготовка музично-педагогічних працівників до такої складної роботи в старших класах вимагає суттєвих змін в організації навчання здобувачів ЗВО музично-педагогічних спеціальностей. Оскільки виконання завдань охоплює широке коло міжпредметних зв'язків, слід розширювати впровадження додаткових дисциплін міждисциплінарного змісту. Такі дисципліни повинні ставити намету – формування поліфонічного мислення здобувачів на підставі філософського, мистецтвознавчого, педагогічного, психологічного осмислення сучасної ролі вчителя, що викладає шкільні предмети мистецької освітньої галузі. Навіть технологічно спланований виступ кваліфікованого професіонала може хіба що захопити на деякий час учнівську аудиторію, але у разі відсутності системності в організації процесу підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва до викладання саме інтегрованих курсів мистецтва навряд чи можна сподіватися на високу результативність роботи з сучасними школярами.

Перспективи подальших досліджень, вважаємо необхідно спрямувати на дослідження взаємозв'язків та взаємовпливів практичної підготовки учителів різних мистецьких фахів, їх змістовній та методичній наповненості.

Список літератури

1. Антонова О. Є. Вплив полікультурного середовища на розвиток обдарованості майбутніх педагогів. Проблеми освіти: Збірник наукових праць. Вип. 82. Вінниця-Київ, 2015. С. 27 – 32.
2. Бакальчук В. О. Тенденції етнокультурної толерантності в українському суспільстві. Стратегічні пріоритети. 2007. № 4. С. 69 – 75.
3. Беземчук Л. В. Викладання мистецьких дисциплін в умовах закладу вищої освіти: принцип міждисциплінарної координації. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Вип. 1 (157) / Чернігів : НУЧК, 2019. С. 16–22. (Серія: Педагогічні науки). <https://doi.org/10.5281/zenodo.2620644>.
4. Безугла М. В. Формування у студентської молоді духовно-культурних цінностей освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Безугла Мілена В'ячеславна Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Київ, 2015. 20 с.

5. Декларація принципів толерантності (затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р.). URL: <https://www.religion.in.ua/9292-deklaraciya-principiv-tolerantnosti-zatverdzenarezolyuciyeu-generalnoyi-konferenciyi-yunesko-16-listopada-1995-roku.html>.
6. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318.
7. Кірсанова С. С., Казьміна Н. О. Формування міжособистісних взаємин студентської молоді в полікультурному просторі закладів вищої освіти Інноваційна педагогіка. Вип. 22. Т. 1. 2020. С. 24 – 27.
8. Масол Л. М. Загальна мистецька освіта: теорія і практика: монографія. Київ: Промінь, 2006. 432 с.
9. Масол Л. М. Рівень стандарту. Профільний рівень. Підручник для 10(11) класів закладів загальної середньої освіт. Київ: Видавничий дім Освіта 2018, 224 с.
10. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу в школах у 2022-2023 навчальному році. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/metodichni-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-osvitnogo-procesu-v-shkolah-u-20222023-navchalnomu-roci>.
11. Михайлова Л. М. Естетично ціннісний розвиток особистості в навчально-виховному просторі закладу освіти: теорія і практика: наук.- метод. посіб. для керівників шкіл, педагогів, студ. пед. спец. / авторуклад. Л. М. Михайлова. Харків: Видавництво «Точка», 2018. 248 с
12. Мистецтво. Рівень стандарту. Профільний рівень.. Підручник для 10(11) класів закладів загальної середньої освіти / Назаренко Н. В. та ін. 2019. Київ, Ірпінь: «Перун», 2019. 224 с.
13. Підручник з Мистецтва. 10 (11) клас. Гайдамака О. В. - Профільний рівень. Підручник для 10 (11) класів закладів загальної середньої освіт. Київ: Генеза, 2019, 224 с.
14. Підручник з Мистецтва. 10 (11) клас. Комаровська О. А. Підручник для 10(11) класів закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок ,2018.192 с.
15. Рибалка В. В. Духовність і духовна культура у становленні творчо обдарованої особистості. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2013. № 8-9. С. 108-113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_8-9_25.
16. Фукуяма Ф., Агарваль А. Три освітніх тренди, які революціонують в робочому просторі в 2019. URL: <https://www.forbes.com/sites/anantagarwal/2019/01/02/three-education-trends-that-will-revolutionize-the-workplace-in-2019/?sh=12a57a366363>.

Contact:

Беземчук Лариса

Кандидат педагогічних наук, доцент
Доцент кафедри музичного мистецтва
Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди
blv2007@ukr.net
0973311661

Мартем'янова Амалія

Доцент кафедри музичного мистецтва
Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди
blv2007@ukr.net
0505757036

У Юе

аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди.
(Викладач Нормального університету спеціальної освіти Нанкінг.Китай)

THE UKRAINIAN CHURCH IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY MILITARY CHALLENGES (BASED ON THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN-SPEAKING PERIODICALS OF THE USA DIASPORA)

LESIA BILOVUS, IRYNA NEDOSHYTKO

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА У КОНТЕКСТІ ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ДІАСПОРИ США)

ЛЕСЯ БІЛОВУС, ІРИНА НЕДОШИТКО

Abstract:

The article is devoted to the dominant role of religion in a person's national self-identification. The issue of the Ukrainian church is very important, especially in the context of the wartime challenges. That is why the purpose of our research is to consider the above-mentioned topical problems through the prism of Ukrainian-language periodicals of the US diaspora as an organic part of Ukrainianness.

At the time of Russia's armed aggression against Ukraine, religious communities and church representatives, both in Ukraine and in the diaspora, not only unitedly engage in volunteer activities, but also present the unity of world Ukrainians in confronting the enemy on all fronts. Ukrainian-language periodicals of the Ukrainian diaspora in the USA pay a lot of attention to these issues, as they see this as one of the important factors in the identification of Ukrainians as part of their nation.

Analytics, interviews, informative posts published in the newspapers «Mist», «Chas i Podii» («Time and events»), «NOVAhazeta» («New Newspaper»), and «Svoboda» («Freedom») highlight the volunteer activities of church communities in the USA and Ukraine, the pastoral care of the clergy of the UGCC, UOC, UOC USA, support Ukrainian refugees. Emphasis is placed on the transition of Orthodox parishes to the OCU, the loss of the Russian Orthodox Church and foreign parishes, the problem of the presence of the Russian Church in Ukraine.

Despite all attempts to marginalize the religious presence and silence the religious topic as an alleged factor of division in the Ukrainian society, the importance of religion in Ukraine is growing stronger, as well as in the world in general. Although many Ukrainians do not go to church that often, they are still a part of the society whose national consciousness, customs and spiritual values are shaped by the Christian faith. The activity of Ukrainian church communities, highlighted in the Ukrainian-language periodical of the US diaspora, once again confirms this.

We remember that in order to build a strong state, we need our own church. It is not only about the unity of the Ukrainian Orthodox church, but also about the spiritual health of the nation, promotion of our culture and traditions.

Such church must be united in its teachings, spreading the same values, which will be the basis for the development of the civil society and a powerful state.

Keywords: church, religion, volunteering, Ukrainian-language periodical.

Анотація:

Стаття присвячена домінуючій ролі релігії у національній самоідентифікації людини. Питання української церкви є вельми важливим, особливо в контексті викликів воєнного часу. Через те метою нашого дослідження є розгляд актуальних вищезазначених проблем крізь призму українськомовної періодики діаспори США як органічної частини українства.

У часи збройної агресії Росії проти України релігійні громади та представники церкви, як в Україні, так і в діаспорі, не тільки згуртовано займаються волонтерською діяльністю, а й своєю діяльністю презентують єдність світового українства у протистоянні ворогу на всіх фронтах. Українськомовна періодика української діаспори у США приділяє цим питанням багато уваги, оскільки вбачає у цьому один із важливих чинників ідентифікації українців як частини своєї нації.

Аналitика, інтерв'ю, інформаційні дописи, що вміщені у газетах «Міст», «Час і Події», «NOVAгазета», «Свобода» висвітлюють волонтерську діяльність церковних громад у США та Україні, душпастирство духовенства УГКЦ, УПЦ, УПЦ США, підтримку українських біженців. Заакцентовано на процесі переходу православних парафій до ПЦУ, втраті РПЦ також і закордонних парафій, проблемі присутності в Україні російської церкви.

Попри всі спроби маргіналізувати релігійну присутність та замовчувати релігійну тему як нібито чинник розколу в українському суспільстві, значущість релігії в Україні міцнішає, як і в світі загалом. Навіть якщо багато українців бувають в церкві не так часто, вони все одно є частиною суспільства, чії національна свідомість, звичаї та духовні цінності сформовані християнською вірою. І діяльність українських церковних громад, висвітлена в українськомовній періодиці діаспори США, це вчергове підтверджує.

Пам'ятаємо, що для розбудови міцної держави нам потрібна своя церква. Ідеться не лише про єдність українських православних, а й про духовне здоров'я нації, пропагування нашої культури і традицій.

І ця церква має бути єдиною у своєму вченні, у поширенні однакових цінностей, які будуть основою розвитку громадянського суспільства та міцної держави.

Ключові слова: церква, релігія, волонтерство, українськомовна періодика

Постановка проблеми. Церква з своєю природою функціонує як агент миру, молячись за мир всього світу. Життя Церкви – у своєму боголюдському, сакраментальному та літургійному, а також духовному, моральному та пастирському вираженні, в доброму свідченні про благодать, що прийшла у Христі, а також очікуванні «спільного воскресіння» – втілює і відображає знищення сили смерті через Хрест і Воскресіння нашого Спасителя разом із звільненням людства від «поневолення зла».

Згідно із соціологічним дослідженням Українського інституту майбутнього (УІМ) у 2021 р. щодо релігійності українців, 87% респондентів називають себе релігійними (для порівняння, у 2000 р. – 58% українців називали себе віруючими, 2019 р. – 66%)¹. За оцінками соціологів, це відповідає загальносвітовій тенденції. Тим не менш, кількість релігійних українців збільшується швидкими темпами. Такі результати вкотре мають нагадати про те, що нехтувати релігійним фактором не варто. З часів відновлення незалежності такі тенденції можна було пояснити скоріше демонстрацією відмежування від тоталітарного радянського минулого, адже церква – це, передусім, досить стійка спільнота не просто віруючих, а тих, хто розділяє спільні цінності. Тому становлення Православної Церкви України в уяві багатьох наших співгромадян міцно асоціюється зі становленням дійсно незалежної держави України. Релігія грає ледь не домінуючу роль у національній самоідентифікації людини².

Тому питання української церкви є вельми важливим, особливо в контексті викликів воєнного часу. Через те метою нашого дослідження є розгляд актуальних вищезазначених проблем крізь призму українськомовної періодики діаспори США як органічної частини українства.

1 Чебаненко О. Деякі роздуми щодо релігійності українців. Час і Події. 2021. № 36. 08 вересня.

2 Чебаненко О. Деякі роздуми щодо релігійності українців. Час і Події. 2021. № 36. 08 вересня.

Виклад основного матеріалу. Згуртованість релігійної громади є великим рушієм суспільно-політичного процесу, поширення державотворчих ідей. Запит на це є, бо після Революції Гідності розпочався процес усвідомлення того, що в єдності ідей та поглядів лежить велика сила. Представники різних конфесій активно реагують на всі значимі суспільні події. Згадаймо бодай дзвони Михайлівського собору під час розгону студентів на Майдані або ж коли цей монастир став прихистком та шпиталем для поранених. Велика кількість священнослужителів різних конфесій стали капеланами, багато з них дали прихисток переселенцям зі сходу.

У часи збройної агресії Росії проти України релігійні громади та представники церкви, як в Україні, так і в діаспорі, не тільки згуртовано займаються волонтерською діяльністю, а й своєю діяльністю презентують єдність світового українства у протистоянні ворогу на всіх фронтах. Українськомовна періодика української діаспори у США приділяє цим питанням багато уваги, оскільки вбачає у цьому один із важливих чинників ідентифікації українців як частини своєї нації. Якщо держава хоче бути державою, то ми повинні зосередитися на зміцненні нашої української церкви. Архієпископ Сімферопольський та Кримський ПЦУ владика Климент вважає, що «без церкви Україна не буде державою. Без держави не буде церкви. Це – взаємопов'язані речі. Це ілюструється історією від Ярослава Мудрого, Петра Могили й Івана Мазепи»³.

Ще у 2017 р. у газеті «Час і Події» було опубліковано інтерв'ю із секретарем Синоду єпископів УГКЦ владикою Богданом (Дзюрахом), який проводив численні зустрічі із закордонними парафіями, бо вбачав тривожні тенденції «забутої війни» на Сході України. «Люди часто не усвідомлюють, що в Україні надалі триває військова агресія. Оскільки місцеві ЗМІ мовчать про події на Сході в Україні, пересічний європеець припускає, що Мінські домовленості стали тією базою, на основі якої вдалося досягнути вирішення конфлікту. Коли ж вони чують про десятки мінометних обстрілів української території, які здійснюються бойовиками щоденно, про нові руйнування і нові жертви, вони, дослівно, переживають шок. І однозначно, що симпатія та підтримка є на боці України»⁴.

Із початком російсько-української війни зросла роль капеланів. Священник на війні – головне. В українській духовній традиції ґрунт був вже готовий. Для тих, хто був релігійний, війна лише загострила ці почуття: він став розуміти, для чого капелан, у церкві стало більше потреби. Чи в російській армії ми бачимо якихось капеланів відомих? Ні. Тому що в тому суспільстві цього нема і не буде⁵.

Українська православна церква США 28 лютого провела спільний молебень на підтримку України перед Церквою-пам'ятником св. Андрія Первозваного у Баунд-Бруці (Нью-Джерсі), за присутності представників американської адміністрації, інших релігійних конфесій. Вкінці Служби Божої промовляли Владика Антоній, Генеральний консул України в Нью-Йорку Олексій Голубов, представники американської влади, імам мусульман, вшановуючи пам'ять загиблих⁶. Панахиди також відбулися в інших духовних центрах, зокрема, в Українській православній катедрі св. Андрія Первозваного у Блумінгдейлі (Іллінойс)⁷.

У травні Митрополит Антоній благословив велорейд від митрополії Української православної церкви США, який мав на меті протягом чотирьох днів подорожі від Сомерсету, Нью-Джерсі, до Вашингтону довжиною 340 миль донести людям правду про війну Росії проти України⁸.

28 серпня в Українській православній церкві Андрія Первозваного, де на службі з приводу Успіння Пресвятої Богородиці та 31-ої річниці незалежності України був присутній Генеральний консул України в Нью-Йорку Олексій Голубов, біля храму відкрили виставку 52 плакатів про жорстокість російської війни супроти українського народу. На плакатах представлені світлини диякона ПЦУ Андрія Сидора

3 «Без української держави не буде церкви, а без церкви – не буде держави»: [інтерв'ю владика Климента, архієпископа Сімферопольського та Кримського ПЦУ; записала Лана Самохвалова]. Час і Події. 2019. № 13. 28 березня.

4 «Церква в потребі» найдовше стоїть пліч-о-пліч з усіма викликами, які переживає наша церква і наш народ»: [інтерв'ю владика Богдана (Дзюраха); розмовляла Оксана Климончук]. Час і Події. 2017. № 29. 20 липня.

5 «Священник, який не любить свій народ, приречений на дуже провальну проповідь»: [інтерв'ю Сергія Дмитрієва, капелана; записала Лана Самохвалова]. Час і Події. 2021. № 38. 22 вересня.

6 Хмельковський Л. УПЦ США провела спільний Молебень. Свобода. 2022. № 9. С. 9.

7 Вшанували пам'ять Героїв Небесної сотні. Свобода. 2022. № 8. С. 9.

8 Провели велорейд до столиці США. Свобода. 2022. № 21. С. 9.

про трагедію міст України, які постраждали від російських обстрілів. Виставку відвідали і численні гості з України⁹.

Асоціація «Клівленд Майдан» (Огайо) разом з парафіями Покрова Пресвятої Богородиці Української греко-католицької церкви в Пармі та Української православної церкви св. Трійці ПЦУ в Норт Роялтоні провели благодійний марафон «Разом з Україною». Метою цього заходу, учасниками якого були мери міст Норт Роялтон і Сeven Гилс Ларрі Антоскевич та Ентоні Д. Бясіотта, музикант Девід Куртіс, було зібрати кошти для допомоги Україні у час визвольної війни з російськими загарбниками¹⁰.

Але не тільки духовну підтримку отримує Україна від українських церков у США. Від початку війни Українська Православна Церква (УПЦ) США оголосила про збір коштів на сайті церкви – uosofusa.org та на сторінці Української православної церкви США на Facebook. У квітні 2022 р. загальна сума внесків у фонд «Прояв любові» перевищила 825 тис. дол. Митрополит Антоній і особливо Архієпископ Даниїл зробили особливий внесок у роботу зі збору коштів, надаючи десятки інтерв'ю через різноманітні засоби масової інформації і, що найважливіше, молячись та зустрічаючись з лідерами інших релігійних організацій. Усе це стало можливим завдяки спільним зусиллям вірян церкви, ієрархів та консисторії¹¹.

Ієрархи УПЦ США підтримують зв'язок із Православною церквою України (ПЦУ) та Митрополитом Київським і всієї України Епіфанієм від початку конфлікту. Архієпископ Даниїл майже щодня спілкується з Митрополитом безпосередньо. До літа УПЦ США перерахувала 100 тис. дол. ПЦУ для благодійної діяльності по всій країні.

УПЦ США підтримує старших чоловіків і жінок, біженців, котрі були змушені тікати зі своїх домівок після другої фази вторгнення Путіна на Донбас. Гуманітарна допомога свого часу надходила до Маріуполя. У тісній співпраці з представниками ПЦУ у Волинській області (диякон Андрій Сидор) УПЦ США перерахувала 50 тис. дол. На потреби біженців і сімей поранених та загиблих бійців. Також УПЦ США співпрацює у благодійній діяльності з українськими православними парафіяльними громадами в Німеччині, особливо у Мюнхені, у закупівлі багатьох видів гуманітарної допомоги, яка доставляється у різні місця України, зокрема до Михайлівського золотоверхого монастиря у Києві. Довірені харківські волонтери отримали фінансову допомогу в розмірі 5 тис. дол. для забезпечення основних потреб у харчуванні після тривалого бомбардування міста російськими військовими¹².

Під час візиту до Константинополя для зустрічей з Патріархом Варфоломієм ієрархи УПЦ США відвідали українське консульство та передали 20 тис. дол. на допомогу в закупівлі та доставці медикаментів і продуктів харчування в декілька областей України. Влітку 2022 р. відбулися зустрічі з різними благодійними організаціями, з якими заплановано співпрацювати для подальшого розподілу зібраних у США коштів. Однією з найважливіших з них є Міжнародна православна християнська благодійна організація (ЮСС), котра має значний досвід у розподілі коштів по всьому світі, допомагаючи тим, хто постраждав від катастроф. Така співпраця допоможе церкві у процесі фінансування благодійності. ЮСС також має власний Фонд для допомоги Україні, приблизно зібравши вже таку ж суму, що й УПЦ США¹³.

Українська православна церква США та діаспори протягом останніх двох десятиліть, з благословення Митрополита Антонія організувала місійні поїздки до різних дитячих будинків по всій Україні, особливо зосередившись на дитячому будинку для дітей з важкими вадами розвитку в Знам'янці. Коли Російська Федерація вторглася в суверенну Україну, дітей вивезли до Польщі. Однак архієпископ Даниїл знайшов можливості їх відвідати¹⁴.

Українська православна церква св. Володимира в Нью-Йорку у середині липня провела у Сомерсеті (Нью-Джерсі) молебен за Україну, за її визволення від московської навали, після якого обговорювали питання допомоги українському війську. До цього часу громада вже збрала 5 805 тис. дол., а на той час

9 Хмельковський Л. Фотовиставка про війну в Україні. Свобода. 2022. № 35. С. 13.

10 Федорчук О. Благодійний марафон «Разом з Україною». Свобода. 2022. № 32. С. 8.

11 Гості підтримали Україну. Свобода. 2022. № 8. С. 9; Закликаємо допомогти Україні. Свобода. 2022. № 9. С. 7; УПЦ США надає допомогу в Україні. Свобода. 2022. № 16. С. 9.

12 УПЦ США надає допомогу в Україні. Свобода. 2022. № 16. С. 9.

13 УПЦ США надає допомогу в Україні. Свобода. 2022. № 16. С. 9.

14 Діти-сироти знайшли притулок у Польщі. Свобода. 2022. № 34. С. 11.

ще 1,055 тис.¹⁵.

З 27 червня по 1 липня у Філадельфії пройшов літній християнський табір «Веселі канікули з Богом. Пресвята Родина», який зорганізувало Релігійне товариство українців-католиків «Свята Софія» США (ТСС А) у співпраці з Сестрами Чину св. Василя Великого, за підтримки Української федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» у Філадельфії. У заході, що відбувся в Духовному центрі сс. Василянко Провінції Христа Чоловіколюбця у Дженкінтавні (Пенсильванія), взяли участь 32 дітей віком від 5 до 14 років, серед них – діти-біженці, які прибули до США внаслідок війни в Україні. Програму було створено з метою поєднання духовної та культурної спадщини українського народу. В рамках табору діти аналізували основи здорової сім'ї; молилися; вивчали пісні; танцювали; навчалися рукоділлю; робили трафаретні картини; взяли участь у майстер-класах з виготовлення воскових свічок та ляльки-мотанки; грали в навчальні та рухові ігри; відвідали Музей української спадщини при Менор-коледжі. Це – шоста ініціатива Товариства «Свята Софія» США у співпраці з Сестрами Чину св. Василя Великого в царині духовного виховання молодого покоління українців, які перебувають за межами України¹⁶.

Молитовний Тризуб, викладений із 550 світлин війни в Україні, став об'єктом духовного моління та роздумів на Оселі всіх святих (Емлентон, Пенсильванія). Цього року до дітей, які щороку приїздять у табір, приєдналися обличчя дітей, які намагалися оговтатися від пережитої травми, смерті, яку вони бачили, та руйнувань, свідками яких вони були. Табір став місцем притулку для дітей війни, які прийшли, щоб відновити своє дитинство. Щоб допомогти цим дітям, 550 табличок із зображеннями лихоліття війни в Україні розклали на полі у формі тризуба.

Табір відвідав Архієпископ Даниїл, Правлячий Архієрей Західної Єпархії УПЦ США, який пояснив, що в США, живучи у свободі, маємо відповідальність поширювати слово, інформувати світ про те, що відбувається в Україні, піклуватися та допомагати біженцям, переміщеним особам в Україні¹⁷.

Під патронатом єпископа Філадельфійського Луки (Згоби) Української Православної Церкви Київського Патріархату в США та Канаді розпочався набір у Філадельфії на безкоштовне навчання дітей-біженців з України у бординговій школі String Theory Schools, яка відповідає найвищим сучасним американським стандартам освіти. Вона має унікальне восьмиповерхове приміщення, обладнання, оснащена комп'ютерним, хорovým, балетним, дизайнерським, архітектурним, природничим класами, а також там є бізнес-школа¹⁸.

Але не тільки українські церкви у США підтримують Україну. У Білоруській автокефальній православній церкві Жировицької ікони Божої Матері (Гайланд Парк, Нью-Джерсі) настоятель митрофорний протоєрей Зиновій Жолобак і о. Петро Круашвілі з Батумі, Грузія, відслужили молебень за Україну. Були внесені державні прапори США, України та Білорусі (прапор заборонений режимом Олександра Лукашенка). У молитві взяли участь білоруси, українці, молдавани, грузини, представники інших національностей¹⁹. На храмове свято, яке проходило під знаком єдності з Україною, до Білоруської автокефальної православної церкви на честь Жировицької ікони Божої Матері прибув з Канади Архієпископ цієї церкви Святослав²⁰. 29 березня 2022 р. до Білоруської автокефальної православної церкви на честь Жировицької ікони Божої Матері надійшов лист від Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Православної церкви України Епіфанія, який від себе особисто та від ПЦУ сердечно дякував за щедру благодійну допомогу. Білоруська громада на той час уже збрала 23,400 дол. і передала для українського війська та всіх потерпілих від війни²¹. Волонтерський рух «Карії оченята» з Києва на початку серпня надіслав листа, опублікованого в газеті «Свобода», де дякував небайдужим громадянам Нью-Джерсі за надану грошову

15 Хмельковський Л. Молилися за Україну. Свобода. 2022. № 28. С. 18; Хмельковський Л. У Сомерсеті молилися за Україну. Міст. 2022. 04 липня.

16 Відбувся дитячий табір «Пресвята Родина». Міст. 2022. 29 липня.; Християнський табір «Пресвята Родина». Свобода. 2022. № 28. С. 18.

17 Молитовний Тризуб у таборі. Свобода. 2022. № 29. С. 13.

18 Набір на безкоштовне навчання дітей біженців з України у бординговій школі. Свобода. 2022. № 30. С. 9.

19 Білоруси молились за Україну. Свобода. 2022. № 9. С. 9.

20 Хмельковський Л. Білоруси підтримують Україну. Свобода. 2022. № 21. С. 9.

21 Мигалкович А. Білоруська церква збрала пожертви. Свобода. 2022. № 11. С. 9; Мигалкович В. Митрополит Епіфаній подякував білорусам. Свобода. 2022. № 13. С. 9.

допомогу в розмірі 28,640 грн. для придбання обладнання українським воїнам²². 21 серпня цього року на святі Преображення Господнього в Білоруській автокефальній православній церкві Жировицької ікони Божої Матері настоятель парафії митрофорний протоєрей Зіновій Жолобак прочитав листа від командира взводу управління Першої артилерійської батареї Протитанкового артилерійського дивізіону, де висловлюється подяка в наданні грошової підтримки цьому підрозділу, яка була витрачена на придбання планшетів та іншого супутнього обладнання. Це обладнання дозволить ефективніше бити ворога, зберігаючи життя побратимів²³.

Вселенський патріарх Варфоломій у перші дні березня 2022 р. закликав негайно припинити війну в Україні. Патріарх повторив свою підтримку Православної церкви України (ПЦУ), а також усієї української нації, яка обрала жити вільно і встановила свій курс²⁴. У Вселенському патріархаті в Стамбулі (Туреччина) молилися за Україну, її перемогу у війні проти РФ²⁵.

Напередодні Воскресіння Христового, яке є ядром віри, культури і надії християн, в періодичних виданнях вміщено чимало послань і привітань від очільників церкви. Патріарх Варфоломій, пишучи послання під впливом свого візиту до Польщі, де перебуває більшість українських біженців, зазначив, що «ми стоїмо і страждаємо поруч із благочестивим і мужнім народом України, що несе тяжкий хрест», бо неможливо мовчати, коли нищиться людська гідність²⁶. У великодньому посланні українських католицьких ієрархів у США оплакуються замордовані мешканці Бучі, Бородянки, Гостомеля, Маріуполя і Краматорська, полегли воїни, які віддали життя, засвідчивши про найбільшу любов, а також усі невинні жертви жорстоких агресорів – розстріляні, розтоптані, задушені²⁷.

Цього року тисячі християн-паломників зі США у духовному центрі Митрополії Української православної церкви США у Баунд-Бруці (Нью-Джерсі) у Провідну неділю взяли участь поминальних богослужінь. Свято-Андріївська церква, яка стала першим у США меморіалом пам'яті мільйонам українців-жертв Голодомору 1932-1933 рр., тепер стала храмом, у якому молилися за душі невинно вбитих жертв новітнього геноциду, вчиненого російськими варварами проти українського народу. Уздовж усієї дороги до храму було розкладено 550 світильників, чийі життя обірвалися в Києві, Маріуполі, Бучі, Бородянці... На цих фотофактах – закатовані тіла, стражденні обличчя, понівечені долі. Серед них є і діти. Тому кожен, хто прийшов на поминальну молитву до Свято-Андріївської церкви-пам'ятника, так чи інакше мав пройти повз сотні соляних свічок, які символізували сотні дітей, убитих російськими загарбниками цього року, дітей, які були «світлом і сіллю української землі»²⁸. Цьогорічне паломництво, у якому взяв участь Генеральний консул України в Нью-Йорку Олексій Голубов, не лише молитовно обєднало родини, покоління, імміграційні хвилі, а й продовжило бути важливим уроком пам'яті та збереження українських християнських традицій.

Архієпископ Савіо Хон Тай-Фай, апостольський нунцій у Греції, завітав до української церковної спільноти Святого Миколая Української греко-католицької церкви (УГКЦ) на запрошення владики Мануїла Ніна, екзарха для католиків східного обряду, й о. Ігоря Посоленика, душпастиря для українців греко-католиків в Греції. «Сьогодні разом зі Святішим Отцем ми молимося до Бога за український народ, який показав героїзм всьому світу: мир, мир, мир, ніякої війни, ніякого вбивства, ніякого вторгнення»²⁹.

Під час загарбницької агресії з боку Росії саме через церковні центри до України йдуть багато гуманітарних вантажів. Глава Української греко-католицької церкви Святослав (Шевчук), серед інших душпастирських обов'язків, відвідує численні церковні громади, які сьогодні перетворилися на центри соціальної допомоги, щоб духовно та матеріально підтримати людей, які пережили жахіття війни³⁰. Біля Львова, у Солонці, згромадження сестер-бенедиктинок допомагає усім, хто потребує захисту і тепла³¹.

22 Хмельковський Л. «Карії оченята» допомагають Україні. Свобода. 2022. № 32. С. 9, 14.

23 Хмельковський Л. Переважали барви України. Свобода. 2022. № 34. С. 10.

24 Варфоломій закликав «закінчити цю війну зараз». Міст. 2022. 13 березня.

25 У Вселенському патріархаті молилися за Україну. Міст. 2022. 30 червня.

26 Патріарше послання Вселенського патріарха Варфоломія Константинопольського. Свобода. 2022. № 16. С. 15.

27 Ми переможці над смертю! Свобода. 2022. № 16. С. 6, 15.

28 225 свічок. NOVAгазета. 2022. № 17(647). С. 17.

29 Апостольський нунцій помолівся з громадою УГКЦ. Міст. 2022. 09 травня.

30 Костирко О. Владика привіз подарунки. Свобода. 2022. № 17. С. 5.

31 Дідула П., Стареправо Н. Сестри-бенедиктинки допомагають потерпілим. Свобода. 2022. № 18. С. 13.

Митрополит Київський і всієї України Епіфаній, який порівняв ідеологію «руського міра» з нацизмом³², 19 квітня зустрівся з родинами з Бучі, Василькова та Ірпеня, які постраждали від нападу російських військ. Десять родин з дітьми, зазнавши горя війни від неспровокованої атаки агресора, завітали цього дня до Свято-Михайлівського золотоверхого монастиря, щоб поспілкуватися з предстоятелем Православної церкви України. Проект допомоги постраждалим родинам втілено завдяки тісній співпраці Православної церкви України та Української православної церкви США за безпосередньої участі Митрополита Антонія та Архієпископа Даниїла³³. Українська православна церква США передала Україні сім автомобілів швидкої допомоги для потреб медичних закладів та громад на прифронтових територіях. А Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Епіфаній 2 липня на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря їх освятив³⁴. Завдяки надісланим коштам, які були зібрані вірянами Української православної церкви в США на чолі з її Митрополитом Антонієм та при сприянні Львівсько-Сокальської єпархії Православної церкви України було закуплено 15 пральних машин на суму 5,360 тис. дол. для модульних містечок, які розташовані у Львові³⁵. Парафія українського православного собору Святого Андрія у Вашингтоні спрямувала до України на потреби медичних закладів і шпиталів для військових велику партію медикаментів на загальну суму понад 210 млн грн. «У співпраці Міністерства охорони здоров'я України та благодійного фонду родини Довгих «Можемо разом» забезпечено цільове збирання на потреби кожного медичного закладу, організаційну роботу, розподіл і доставлення ліків безпосередньо до госпіталів України»³⁶. У київському Свято-Михайлівському Золотоверхому соборі Митрополит Київський і всієї України Епіфаній освятив гуманітарну допомогу та висловив вдячність партнерам гуманітарного проекту.

Митрополит Київський і всієї України Епіфаній Православної церкви України у травні зустрівся із керівництвом ДСНС. Глава Церкви обговорив із гостями актуальну ситуацію щодо відбиття російського нападу на Україну, відновлення пошкодженої ворогом інфраструктури, міжнародну допомогу державі та поглиблення співпраці між Церквою і рятувальниками. Крім того, під час спілкування було присвячено увагу створенню у лавах ДСНС інституту капеланського служіння та залучення священників ПЦУ до надання духовної й психологічної підтримки тим, хто постраждав від дій окупантів. «Ми з радістю готові сприяти рятувальникам, адже захищати життя і здоров'я громадян – це почесна та шляхетна місія. Господь бачить самовіддану, жертвовну і правдиву боротьбу нашого народу і Він неодмінно допоможе нам здолати агресора. Надія на Бога і наша єдність – це запорука перемоги»³⁷.

18 липня Митрополит Львівський і Сокальський Димитрій відвідав Комунальний заклад Львівської обласної ради «Підбузький геріатричний пансіонат», щоб передати від Української православної церкви у США, від її парафіян і Митрополита Антонія за сприяння та організації коштів Архієпископом Даниїлом Зелінським 60 ліжок на суму 150 тис. гривень. Це вже друга благодійна акція православних українців Америки, скерована через Львівсько-Сокальську єпархію Православної церкви України для допомоги тимчасово переселеним особам, які потерпають від війни, розв'язаної Росією проти України³⁸.

Митрополичий фонд ПЦУ за підтримки благодійників зведе на Київщині тимчасове житло для людей, які втратили власні домівки. Про це повідомив Блаженніший Епіфаній, глава ПЦУ. «Митрополичий фонд Православної церкви України будуватиме тимчасове комфортне житло для тих, хто зараз його найбільше потребує, – для українських родин, чії домівки були зруйновані окупантами. Вартість першого етапу ініціативи – 20 млн грн, їх уже виділив фонду Андрій Мацала, голова його Меценатської ради»³⁹. За словами митрополита, йдеться про зведення модульних будиночків у населених пунктах Київщини, що сильно постраждали через війну: Гостомель, Бородянка, села Озерне, Мощун та інші.

Взяти участь у програмі фінансової допомоги з відбудови зруйнованих внаслідок російської агресії храмів в Україні, яка буде реалізована спільно з Митрополичим фондом Православної церкви України,

32 Епіфаній засудив ворожу ідеологію. Свобода. 2022. № 14. С. 2.

33 Митрополит Епіфаній зустрівся з родинами. Свобода. 2022. № 16. С. 5.

34 УПЦ США передала авта швидкої допомоги. Свобода. 2022. № 28. С. 3.

35 Придбали пральні машини. Свобода. 2022. № 28. С. 3, 15.

36 УПЦ США передала Україні ліки. Свобода. 2022. № 29. С. 3.

37 Владика ПЦУ зустрівся з керівництвом ДСНС. Міст. 2022. 21 травня.

38 УПЦ США подарувала ліжка. Свобода. 2022. № 30. С. 9, 11.

39 Дуляба Н. ПЦУ збудує модульне містечко на Київщині. Міст. 2022. 30 травня.

готовий Тайвань. Про це йшлося під час віртуальної зустрічі митрополита Епіфанія з Джозефом У, міністром закордонних справ Тайваню. Митрополит Епіфаній подякував за надану Тайванем фінансову і матеріальну допомогу для міст України, зокрема шпиталю у Львові, а також за допомогу українським біженцям у сусідніх європейських країнах⁴⁰.

У резиденції владики Венедикта Алексійчука, єпарха Чиказької Української греко-католицької церкви (УГКЦ), відбулася зустріч із керівниками волонтерських організацій міста Чикаго (Іллінойс), під час якої він висловив слова вдячності та підтримки тим, хто присвячує свій час для добрих справ, роблячи добро для українського народу в цей жахливий час війни РФ проти України⁴¹. За ініціативи Світового конгресу українців у червні 2022 р., у резиденції глави Української греко-католицької церкви у Києві відбулася зустріч з проводом СКУ, під час якої обговорили низку питань, зокрема, підтримку українських біженців у світі. На таку зустріч члени проводу СКУ прибули вперше після повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України. Головними темами стали підтримка українських біженців у світі, їхній духовний і культурний зв'язок із Україною та допомога в інтеграції в українські громади по всьому світу. Провід СКУ відзначив, що УГКЦ є правдивим голосом України у світі та важливим джерелом правдивої інформації, зокрема, в інформаційній війні, яку ведуть проти України. У свою чергу, глава УГКЦ висловив сподівання, що співпраця допоможе, з одного боку, гуртувати світове українство довкола підтримки України, української держави та українського війська, а з іншого – дозволить разом промовляти до світової громадськості, щоби будити чутливість світу, який уже починає втомлюватися від війни в Україні. «Чим довше війна триватиме, тим менше світ про неї говоритиме. Війна, на жаль, вже перестає бути новиною. Чутливість світової спільноти до трагедії в Україні потрібно буде будити й утримувати надалі. Тому співпраця між Церквою і діаспорою в цьому напрямку буде тільки розвиватися», – констатував він⁴².

Владика Степан Сус, голова Пасторально-міграційного відділу Української греко-католицької церкви під час візиту до Словаччини освятив у Братиславі Центр допомоги, що слугуватиме притулком для українців, які вимушено покинули Батьківщину через воєнну агресію РФ. Центр організували коштом української церковної громади і фонду All4Ukraine – Support Ukrainians, а також за сприяння Velvyslanectvo Ukrajinu v SO, Посольства України в Словацькій Республіці та керівництва району Ламач. Центр може прийняти 30 осіб, наразі в ньому вже мешкають українці-переселенці з Донецької й Одеської областей⁴³.

У хорватському містечку Селіне відбувся десятиденний екологічний сімейний табір «Зелен-світ», організований Українською греко-католицькою церквою. Цього року табір відбувався в часи війни, тому переважна більшість учасників табору були жінки з дітьми. Серед них були матері та дружини українських воїнів, зокрема, полонених. Тема табору залишається незмінною всі ці роки: плекання відповідального ставлення до створеного Богом світу та пізнання Бога Творця через красу його творіння. В УГКЦ розповіли, що табір провадили два священники: о. Олег Кобель, екореферент Стрийської єпархії, й о. Ярослав Турик із Жидачева Львівської області, які щодня служили Божественну літургію та виголошували тематичні проповіді⁴⁴.

Фонд збереження сакрального мистецтва України та Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць (ICOMOS) у партнерстві зі Всесвітнім фондом пам'яток 11 липня передали 440 вогнегасників з водяним туманом для захисту дерев'яних церков під час війни. В Україні знаходиться понад 2500 дерев'яних церков, що мають статус пам'яток. Вісім дерев'яних церков Карпатського регіону в Польщі та Україні занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Дерев'яні церкви часто розташовані у віддалених сільських громадах і особливо вразливі до пожежі, особливо в екстремальних конфліктних ситуаціях. Проект дозволить захистити понад 100 історичних дерев'яних церков в Україні, в найбільш небезпечних районах⁴⁵.

40 Тайвань готовий відновлювати українські храми. Міст. 2022. 28 червня.

41 Владика УГКЦ зібрав керівників волонтерських організацій. Міст. 2022. 16 травня.

42 Глава УГКЦ обговорив із СКУ підтримку біженців. Міст. 2022. 22 червня.

43 Владика УГКЦ освятив Центр для переселенців. Міст. 2022. 04 червня.

44 УГКЦ провела екологічний табір «Зелен-світ». Міст. 2022. 31 липня.

45 Вогнегасники для захисту дерев'яних церков України. Свобода. 2022. № 29. С. 3.

Агресія Росії в Україні активно запустила процес переходу православних парафій до ПЦУ. Українськомовна періодика приділяє цій темі багато уваги, бо до початку цьогоорічних трагічних подій в юрисдикції Московського патріархату в Україні було приблизно 13 тисяч парафій, об'єднаних у 53 єпархії Української православної церкви (УПЦ МП). Ще приблизно 8 тис. українських парафій належать до незалежної від Москви Православної церкви України (ПЦУ). За словами О. Солдатова, вже в перші дні «спецоперації» одна за одною українські єпархії стали припиняти поминання патріарха Кирила, який, на їхню думку, поділяє відповідальність за те, що відбувається, і заявляти про своє прагнення автокефалії (повної церковної незалежності)⁴⁶. У православній традиції відмова від поминання предстоятеля практично означає вихід з-під його юрисдикції. Географія «непам'ятання» охоплює всю Україну. Незважаючи на погрози про відлучення, на російськомовному сході від Кирила зреклися Сумська та Вознесенська єпархії, на україномовному заході – Луцька, Володимир-Волинська, Львівська, Мукачівська, Тернопільська, Чернівецька, в центрі – Білоцерківська, Вінницька, Шепетівська. Почаївська лавра на Волині також припинила поминання, а в інших лаврах – Києво-Печерській та Святогірській – Кирила згадують скоромовкою, без пишних титулів. 20 березня 2022 р. до ПЦУ перейшов цілий монастир УПЦ МП – Новоафонський у Львові. Лише у квітні одразу чотири парафії на Черкащині, що належали до Української православної церкви Московського патріархату, оголосили про розірвання зв'язків з цією церковно-політичною структурою та юридично оформили свій перехід до ПЦУ. 9 квітня в Смілі відбулася знаменна подія: вперше священники – настоятелі всіх православних парафій міста – зібралися на соборне богослужіння та спільну молитву. Привітати духовенство і парафіян з цією подією, а також очолити історичне служіння до Сміли прибув Архієпископ Харківський і Полтавський Афанасій, який висловив слова щирої вдячності смілянам, котрі в цей непростий час вирішили об'єднатися заради майбутньої перемоги, заради світлої долі України⁴⁷.

Але для країни-агресора, яка всюди позиціонує себе як найбільш духовна, для її війська немає жодних святинь, і це спостерігається від самого початку воєнних дій. Російські окупанти взяли в полон священника Одеської єпархії Православної церкви України. А в Михайлівському Золотоверхому монастирі кафедрального собору ПЦУ охорона знешкодила російську диверсійну групу, яка намагалася проникнути на територію. Також поруч із територією храму виявили мітки для ворожої авіації. Відомо, що у своїй промові перед початком гарячої фази російсько-української війни Путін однією із претензій до України назвав існування в ній Церкви, незалежної від Росії⁴⁸. Рашисти взяли в полон і катували о. Василя Вирозуба, настоятеля одеського Свято-Троїцького собору. Панотця захопили в полон російські окупанти разом із іншими учасниками гуманітарної місії рятувального корабля «Сапфір». Крім нього, в СІЗО перебувають ще майже 150 українських військовослужбовців⁴⁹.

Глава ПЦУ звернувся до патріарха Московського Кирила з проханням забрати до Російської Федерації (РФ) тіла вбитих в Україні російських солдатів. У спеціальному зверненні він написав, що триває неспровокована повномасштабна агресія Росії проти України, страждають мільйони людей, гинуть військовослужбовці та мирні жителі. «На жаль, із Ваших попередніх публічних заяв уже зрозуміло, що збереження прихильності Путіна та керівництва РФ для Вас набагато важливіше, ніж турбота про людей в Україні, частина з яких до війни вважала Вас своїм пастирем. Але в мене ще залишається надія, що хоча б щодо своїх власних співгромадян, більшість із яких – православні християни, Ваша паства, у Вас знайдуться духовні сили виявити людяність та турботу»⁵⁰.

«Православне воїнство», яке принесло смерть в Україну, зараз знищує все, навіть споруди, яким сотні років. Щодня вони руйнують приблизно по два храми. І не лише православні, руйнувань також зазнали мечеті, синагоги, протестантські церкви, релігійні освітні заклади. Тільки за місяць війни російськими варварами знищено більше 60 українських храмів і релігійних споруд у щонайменше вісьмох областях України – Київській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Луганській, Сумській, Харківській і Чернігівській. Та переважна більшість із них – православні церкви, в т. ч. Московського патріархату.

46 РПЦ втрачає парафії в Україні. Свобода. 2022. № 13. С. 5.

47 Бзікадзе М. Ще дві громади РПЦвУ перейшли до ПЦУ. Міст. 2022. 01 квітня; Курпіта Т. Церкви МП закривають. Міст. 2022. 16 квітня; Парафії перейшли до ПЦУ. Свобода. 2022. № 15. С. 5.

48 Безбожники воюють зі священниками. Міст. 2022. 09 березня.

49 Мелешко І. Нелюди катують у полоні священника ПЦУ. Міст. 2022. 28 квітня.

50 Безбожники воюють зі священниками. Міст. 2022. 09 березня.

Через обстріли у Донецькій області постраждав Успенський Миколо-Василівський монастир РПЦвУ під Волновахою. Поранення отримав єпископ Волноваський Амвросій⁵¹. Унаслідок чергового обстрілу міста Святогірськ російсько-терористичні війська зруйнували будівлі Свято-Успенської святогірської лаври. Загинули двоє ченців і черниця, трьох монахів поранили. «Окупанти точно знають, який об'єкт обстрілюють. Вони знають, що на території Святогірської лаври немає військових цілей. Знають, що там укриваються від бойових дій близько 300 мирян, зокрема, 60 дітей. Але все одно окупаційна армія обстрілює лавру. [...] Їм байдуже, що саме перетворювати на руїни»⁵². І тільки розвідники Головного управління розвідки (ГУР) Міністерства оборони України (МОУ) змогли евакуювати звідти групу мирних мешканців, які прибули на прощу ще до початку активних бойових дій. Але через війну люди не змогли евакуюватись у безпечне місце і звернулися з проханням про організацію безпечного коридору⁵³. Унаслідок ударів по Харкову постраждав і найдавніший харківський храм – Свято-Успенський собор, збудований ще 1771 року. У с. В'язівка на Житомирщині окупанти знищили церкву Різдва Пресвятої Богородиці, збудовану 1862 р., також обстріляли дім молитви Євангельських християн баптистів у місті Ізюм Харківської області⁵⁴.

Предстоятель УПЦ МП Митрополит Онуфрій ще 24 лютого 2022 р. звернувся до Президента Росії В. Путіна, щоб припинити війну, і підтримав українське військо⁵⁵. 176 російських православних священників закликали негайно припинити війну в Україні. У відкритому листі, опублікованому 1 березня, вони заявили, що «поважають свободу будь-якої людини, дану їй Богом», додавши, що народ України «повинен робити власний вибір самостійно, а не під дулами автоматів, та без тиску Заходу чи Сходу»⁵⁶. Патріарх Кирило не підписав листа. Крім того, після того, як він підтримав вторгнення російсько-терористичних військ до України 24 лютого 2022 р., яке назвав справедливим, видав нову ересь, що Москва ніколи ні на кого не нападала. «Ми ні з ким не хочемо воювати, Росія ніколи ні на кого не нападала. Це дивовижно, коли велика і могутня країна ні на кого не нападала, вона лише захищала свої межі», – заявив він під час проповіді в Архангельському соборі Кремля⁵⁷. Більшість московського духовенства теж підтримує політику В. Путіна, а його підлеглі закликають «стерти українську націю з лиця землі». Про вбивства християн і знищення міст в Україні Кирило не шкодує, бо як виявилось, «то плата за розширення НАТО, створення Православної церкви України (ПЦУ), і продиктоване захистом російської мови в Україні». Мало того, звірства у Бучі патріарх охрестив «подвигом російських солдатів»⁵⁸.

21 березня 2022 р. синод ПЦУ, що зібрався у Києві, закликав духовенство та громади УПЦ МП перервати залишки канонічних зв'язків із Москвою та перейти до ПЦУ. Представники Російської православної церкви в Україні (РПЦвУ) вимагають скликати міжнародний церковний трибунал проти патріарха Російської православної церкви (РПЦ) Кирила. Про це йдеться у повідомленні протоієрея РПЦвУ Андрія Пінчука. «Йдеться про Собор предстоятелів древніх східних Церков. Вже багато століть у Православній церкві існує традиція звертатися до суду такого Собору у випадку серйозних конфліктів. Собор східних патріархів не раз розглядав позови проти найвищих церковних сановників», – зазначив він⁵⁹. На тлі «спецоперації» у православних українців, які бажають зберегти зв'язок із світовим православ'ям, не залишається вибору. Просити автокефалію у Москви, як раніше пропонували «помірковані» архієреї УПЦ МП, за нових умов абсолютно нереально. Патріарха Кирила звинувачують у тому, що він проповідує доктрину «руського міра», яка не відповідає православному вченню та має бути засуджена як ересь того, хто скоїв моральні злочини, благословивши війну проти України та повністю підтримав агресивні дії російсько-терористичних військ на території України. Московська патріархія навіть скасувала Архиєрейський собор, призначений на травень, через те, що на нього не прийдуть українські та інші закордонні архиєреї. А без такого собору, який за Статутом РПЦ скликається не рідше одного разу на чотири роки, патріархія опиняється поза правовим та канонічним полем. Її авторитет у світовому

51 І вони ще називають себе християнами... Міст. 2022. 12 квітня.

52 Надтока С. Під час ворожого обстрілу загинули ченці лаври. Міст. 2022. 20 червня.

53 Пиріг В. Розвідники ГУР евакуювали з лаври цивільних. Міст. 2022. 27 липня.

54 Російські окупанти знищують українські церкви. Міст. 2022. 20 березня.

55 Митрополит Онуфрій засудив Путіна. Свобода. 2022. № 10. С. 2.

56 Костирко О. Митрополит Феодосій погрожує прокляттям. Свобода. 2022. № 12. С. 7.

57 Патріарх РПЦ запевняє, що РФ «ні на кого не нападала». Міст. 2022. 14 травня.

58 Патріарх РПЦ запевняє, що РФ «ні на кого не нападала». Міст. 2022. 14 травня.

59 Курпіта Т. Про міжнародний церковний трибунал проти Кирила. Міст. 2022. 23 квітня.

православ'ї втрачено. Спількування з Кирилом тепер виглядає як «співучасть», а християнський світ не розпізнає РПЦ як свою частину. На знак солідарності з українськими побратимами клірики Білоруського екзархату РПЦ також припиняють поминання патріарха, і цей рух у Білорусі набирає обертів⁶⁰.

Але не тільки українські парафії втрачає Росія, а й закордонні. Після кількох тижнів вагань, 17 березня, Митрополит Віленський і Литовський Інокентій (Васильєв) заявив, що «рішуче засуджує війну Росії проти України», і визнав «незбіг поглядів» своєї пастви з Патріархом Кирилом. Наступного дня з'явилося звернення Митрополита Ризького та всієї Латвії Олександра (Кудряшова), в якому стверджується: «Вирішення питань міжнародних відносин військовим шляхом є неприпустимим». Відзначаючи закономірне зростання у Латвії антиросійських настроїв, Владика запевнив, що «православні російськомовні латвійці не несуть відповідальності за дії інших держав»⁶¹.

Митрополит РПЦ в Естонії Євген (Решетников), який ще недавно очолював Московську духовну академію, підписав заяву Ради церков Естонії засудженням «жахливих подій в Україні». Священик Вадим Карпенко з берлінського собору Воскресіння наприкінці лютого перейшов до Константинопольського патріархату, за що РПЦ заборонила його у служінні. У Свято-Миколаївській парафії в Амстердамі всі шість священників перейшли з РПЦ до Константинопольського патріархату.

У скрутному становищі опинилася та частина Російської зарубіжної церкви (РПЦЗ), яка у 2008 році визнала над собою владу Московського патріархату. Її паства зосереджена здебільшого у США і вкрай негативно сприймає «спецоперацію» Росії. Синод цієї церкви напівофіційно дозволив парафіям самостійно вирішувати питання про поминання патріарха, визнавши, що частина єпископів перестала його згадувати. Секретар Іспансько-Португальської єпархії РПЦ протоієрей Андрій Кордочкін поки що залишається під омофором патріарха, але суворо критикує його позицію, зазначаючи, що прагнення Кремля та патріархії вирішувати за українців їхню власнудолю не має перспектив, а отже, «спецоперація» не матиме успіху. Єпископат Польської православної церкви безпосередньо звернувся до президента Росії Іменем Христа з вимогою припинити військові дії. Собор констатує осквернення святинь і руйнування храмів внаслідок військових дій і не може зрозуміти причини та цілі цих дій⁶².

Однак у газеті «Міст» опубліковано статтю В. Пирога, у якій йдеться про те, що представники української влади перешкоджають релігійним громадам, які належать до Російської православної церкви в Україні (РПЦвУ), яка нещодавно оголосила начебто про незалежність від Московського патріархату (МП), покидати московську Церкву і переходити до Православної церкви України (ПЦУ). Про це йдеться в заяві Священного Синоду ПЦУ щодо захисту права на свободу совісті. «Зрозумілим є занепокоєння представників МП через втрату підпорядкованих громад. Але дивним і незрозумілим є намагання доволі значної кількості наділених владою осіб, у т. ч. з органів, які мають турбуватися про правопорядок і безпеку держави, як у центрі, так і на місцях, штучно перешкоджати цьому процесу», – заявили владики⁶³. В їхній заяві наголошується, що право релігійних громад змінювати підпорядкування, виходити зі складу структур, підлеглих МП, і входити до ПЦУ гарантоване Конституцією й українськими законами. Втручання влади у вільне волевиявлення вірних українська Церква вважає «незаконним, аморальним і категорично неприйнятним». «Україну треба захищати від «руського міра», а не сприяти консервуванню його решток і метастазів. Священний Синод звертається до всіх, від кого це залежить, із закликом невідкладно вжити належних заходів для припинення практики перешкоджання православним громадам у справі виходу їх з-під влади структур Московського патріархату»⁶⁴.

Однак досі все ще великою проблемою є присутність в Україні російської церкви. Після порушення територіальної цілісності України 2014 року Московська церква успішно розпалює міжрелігійну, міжнаціональну, ідеологічну ворожнечі. Саме ця Церква роками розповідала про братовбивчу та громадянську війну, співпрацювала з окупаційними адміністраціями, а зараз допомагає з вивезенням українців до Російської Федерації. На початку повномасштабного вторгнення до України російсько-

60 Курпіта Т. Про міжнародний церковний трибунал проти Кирила. Міст. 2022. 23 квітня; РПЦ втрачає парафії в Україні. Свобода. 2022. № 13. С. 7; Юськів К. Санкції проти патріарха Кирила. Міст. 2022. 05 липня.

61 Парафії Європи покидають РПЦ. Свобода. 2022. № 14. С. 3.

62 Парафії Європи покидають РПЦ. Свобода. 2022. № 14. С. 11.

63 Пиріг В. ПЦУ заявила про протидію виходу вірних із РПЦвУ. Міст. 2022. 04 серпня.

64 Пиріг В. ПЦУ заявила про протидію виходу вірних із РПЦвУ. Міст. 2022. 04 серпня.

терористичних військ патріарх Кирило благословив їх на війну проти України. Його підлеглі теж відзначилися — ще в лютому ц. р. на Київщині затримали диверсанта, який мав записи та спеціальні прилади, які свідчили про співпрацю з агресором. Ним виявився Михайл Павлушенко, протоієрей Російської православної церкви в Україні. 16 березня у Києві, затримали о. Онуфрія, священника-колаборанта. Він «зливав» інформацію про українських військових, а у помешканні попа знайшли прапор РФ та Z-символіку. І це лише кілька прикладів, про які ми знаємо з новин. Ще з 2014 року священники РПЦвУ відмовлялися ховати українських воїнів, які загинули на російсько-українській війні. Огидно, що після стількох років війни священники досі вважають український і російський народи «братніми», причому з якимось одностороннім розумінням братерства⁶⁵. На похороні в селі ЯланецьТомашпільської громади стався інцидент між попом МП і панотцем Православної церкви України. Під час виступу настоятеля Томашпільської релігійної громади Вищого церковного управління протоієрея Михайла Василюка під сільської церкви спробував побити опонента хрестом. Його обурили слова, що Путін розв'язав війну в Україні, зокрема, під закликм захисту вірних МП⁶⁶.

Патріарх Російської православної церкви Кирило ще в листопаді 2016 р. заявив, що РПЦ ніколи не погодиться на незалежність Української церкви. Теза про те, що немає різниці, до якої церкви ходити, адже Бог один, – у нашому випадку має один нюанс. Хіба можна ходити до храму, де під час молитви згадують Кирила, чи кидати пожертви, які поїдуть до Москви і стануть «гуманітарною» допомогою у війні проти України, чи можна довіряти священнику, який не поважає мою країну та її героїв, прикриваючись миром між братськими народами. Та всі ми хотіли б миру, але справедливого. Для Росії ми завжди залишимося у пріоритеті, і тут її вплив відчутно найбільше⁶⁷. Під час фільмування репортажу у Києво-Печерській лаврі московські попи напали на знімальну групу агенції журналістських розслідувань «Слідство.Інфо». Інцидент трапився, коли журналісти намагалися дізнатися позицію «батюшок» щодо російського вторгнення й убивства мирних українців⁶⁸.

На території тимчасово окупованої Луганщини місцеві єпископи РПЦвУ зустрілися з Леонідом Пасічником, ватажком терористичної організації «Луганська народна республіка» (ЛНР). Пресслужба єпархії без лапок називає терориста главою республіки, визнаючи таким чином його владу. У попівському релізі зазначили, що зустріч відбулася «з метою зміцнення та розвитку церковно-державних відносин у регіоні». На інформаційних ресурсах про цю зустріч не згадують. Про вихід луганських єпархій зі складу РПЦвУ на пряму до РПЦ не оголошували ні її керівники, ні патріарх Кирило. Тому юридично вони досі визнають зверхність митрополита Онуфрія⁶⁹.

Сам митрополит Онуфрій, глава Російської православної церкви в Україні, зустрівся у Києво-Печерській лаврі з полоненими окупантами. На зустрічі він побажав окупантам здоров'я та повернення додому. На його думку, зупинити бойові дії можна «словом любові», а правителям Росії й України потрібно «знайти слово любові, яким зупиняється всяке зло». Він також додав, що молиться за «всіх людей на полі бою»⁷⁰. Додамо, що українським воїнам здоров'я митрополит ніколи не бажав, і тим більше з ними не зустрічався.

Однак незважаючи на явну дискредитацію Московського патріархату, в Україні все ще є чимало його вірян і прихильників. В інформаційному просторі у контексті війни чимало шуму наробила т.зв. «хресна хода» Української православної церкви Московського патріархату з Хмельниччини до Почаївської лаври. Багатотисячна хресна хода вийшла з Кам'янця-Подільського. Деякі міста не пропустили паломників, їм довелося йти полями. У Тернопільській єпархії УПЦ розповіли, що цьогогоріч до Почаєва прийдуть близько 10 тисяч людей. На запитання, чому проводять багатолюдну хресну ходу під час війни, секретар єпархії Стефан Балан відповів: «Ця хода розпочинається не в нашій області, не в нашій єпархії, а в Кам'янець-Подільській. І єпархія перед початком хресного ходу офіційно звернулася до всіх із заявою, що у зв'язку з воєнним станом єпархія не бере на себе відповідальності за цю ходу. Кожна людина сама вирішує і

65 Піпа Н. Чому РПЦвУ так «підгорає» через новий законопроект? Міст. 2022. 02 червня.

66 Троценко Л. Під Московського патріархату побив отця ПЦУ. Міст. 2022. 12 серпня.

67 Довгайчук Ю. Навіщо нам незалежна церква? Час і Події. 2018. № 28. 12 липня.

68 Час прогнати РПЦ із України. Міст. 2022. 22 березня.

69 Курпіта Т. Луганські єпископи зустрілися з ватажком ЛНР. Міст. 2022. 02 серпня.

70 Онуфрій зустрівся з полоненими окупантами. Міст. 2022. 01 вересня.

сама бере відповідальність, йти їй, чи не йти. Люди все-таки вирішили не переривати цю традицію і великою кількістю посилити молитву. В цьому році тема особлива, тому що війна. Моляться за мир в Україні, за Збройні сили, за перемогу, цілісність української держави. Тому зорганізувалися і пішли»⁷¹. Отже, проблема в тому, що цих людей намагались використати ієрархи МП, які, формально, лишилися в тіні. Мовляв, Єпархія УПЦ МП ні за що не відповідає. Фактично організатором хресної ходи виступила Кам'янець-Подільська єпархія УПЦ МП на чолі з Митрополитом Феодором (Гаюном). Юридично він відхрестився від хресної ходи.

Хмельницька обласна влада ніяк не зреагувала на хресну ходу, що вирушила з Кам'янець-Подільського. Першим увагу на це дійство звернув народний депутат Володимир Ар'єв, побачивши на фото кольори російського прапору. Через деякий час голова Хмельницької обласної військової адміністрації заявив, що немає в тому «зради», то лише стрічки з молитвами білого, червоного та синього кольорів.

Коли хресна хода перетнула межу двох областей, селяни Тернопільщини почали чинити їм перепони. Вийшло так, що Поділлям віряни УПЦ могли вільно пересуватись, а щойно вони зайшли на Галичину (а частина Тернопільщини належить до Галичини) почались «проблеми». Зокрема, виконавчий комітет Волочиської міської ради прийняв рішення про заборону пересування містом хресного ходу РПЦвУ. Так виконавчий комітет відреагував на невдоволені висловлювання місцевих жителів, які не бажали бачити в центрі Волочиська людей, які підтримують московську Церкву, а відтак і російську агресію проти України⁷².

Однак є кілька моментів, на які потрібно звернути увагу. Врешті-решт тисячі прочан УПЦ МП доходить до Почаївської лаври, де їх зустрічає Митрополит Тернопільський Сергій, а ієромонах Гавриїл (Авдей) говорить про «тяжкий хрест», що його «несли» прочани. Опівдні 26 серпня у Почаївській лаврі лишилися ледь не тисяча прочан. Решта роз'їхалися того ж дня не дочекавшись 28 серпня – свята, заради якого і влаштовуються хресні ходи. Люди співали церковні пісні українською мовою. Так само українською мовою проводили екскурсію Лаврою для дівчат з Черкаської та Чернівецької областей. У церковних крамницях так само українською обслуговували відвідувачів. Складається переконливе враження, що організаторам цієї хресної ходи потрібна була картинка «переслідуваної» УПЦ МП. На жаль, фактично, УПЦ МП досягла своєї мінімальної цілі – створити таку картинку. Можна сказати, що провидіння Боже і робота відповідних служб допомогли уникнути справжнього вибуху в цій ситуації. Не виключаємо, що проведення хресної ходи саме в такий спосіб мало на меті кілька аспектів створення картинки про «гоніння» УПЦ МП на заході України; мобілізація та цементування вірян УПЦ МП навколо цієї картинки; дестабілізація суспільної ситуації на заході України, що є тилом у війні з Росією. Про це свідчить розвиток подій: хресну ходу до Почаївської лаври на Тернопільщині організували попри заборону на проведення масових заходів під час воєнного стану в іншій, Хмельницькій, області, що ускладнює реагування органів влади на регіональному рівні; влада Тернопільщини не мала повноважень запроваджувати обмеження, тому захід був організований на території іншої області; під час ходи Хмельниччиною не було жодних проблем, за винятком синьо-червоно-білих стрічок, що нагадували російський триколор, а супротив руху хресної ходи «з'явився» тільки у Тернопільській області; інформаційні майданчики, близькі до УПЦ МП відразу почала голосити про «гоніння» та те, що «Україна – це не тільки Галичина»; переважна більшість учасників хресної ходи роз'їхалась з Почаєва вже наступного ранку, що красномовно свідчить, що для тієї самої більшості свято Успіння Пресвятої Богородиці було не найголовнішою метою⁷³.

На тлі жахів війни в Україні та численних руйнувань наших святинь є й світлі події, на кшталт повернення чудотворної ікони Святого Миколи (Мокрого) (приблизно 1091 р.). Остання вважається першою чудотворною іконою Київської Русі, найшановнішою святинею Софії Київської, що пов'язана з давнім переказом про «Чудо про немовля в Києві». У православній свідомості це була найбільша храмова святиня: у дореволюційних путівниках, у переліку найдавніших ікон, що визнавалися за чудотворні, вона йшла першою. Вже за нею називали Куп'яницьку, Любецьку та Дубовицьку⁷⁴.

71 УПЦ Московського патріархату провела хресну ходу. Свобода. 2022. № 35. С. 3.

72 Хресний хід не впустили до Волочиська. Міст. 2022. 03 вересня.

73 УПЦ Московського патріархату провела хресну ходу. Свобода. 2022. № 35. С. 3, 14

74 Білокінь С. Перша чудотворна ікона Русі: утаємничена історія. NOVAгазета. 2022. № 14(644). С. 25.

Квітневий молебень перед образом Святого Миколи (Мокрого) у Нью-Йорку передував його історичному поверненню до Софії Київської, де вона первісно знаходилася і звідки в 1940-ві роки її було вивезено за кордон, щоб врятувати від знищення та незворотної втрати. Напередодні вступу до Києва радянських військ єпископ Переяславський, майбутній Патріарх Київський, Мстислав (Скрипник) вивіз ікону до Варшави, де передав її архієпископу Палладію (Видибіди-Руденку), який переправив святиню до США.

Митрополит Антоній, глава УПЦ США, та архієпископ Даниїл, правлячий єпарх Західної єпархії, які очолили це важливе богослужіння, зазначили: «Цю ікону було врятовано від знищення багато років тому, й сьогодні ми молимося перед нею за заступництво Святого Миколая й визволення України від російських загарбників... Духовна історична спадщина ікони Святого Миколи (Мокрого) єднає нас у ці дні з народом України, як ніколи»⁷⁵. Маємо надію, що це повернення стане для нашого народу фундаментальним символом того, що ми повернемо в Україну все наше, національне, всіх українців та свою землю.

Все йде до того, що в Україні більшість населення стали співвідносити себе з помісною Православною церквою України. Про це йдеться у результатах дослідження Київського міжнародного інституту соціології. Так, якщо у червні 2020-го з ПЦУ себе асоціювало 34 % опитаних, у червні 2021-го – 42 %, то у липні 2022 року цей показник сягнув 54 %. При цьому якщо до початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації збільшення цієї частки відбувалося за рахунок православних без конкретизації церкви (22 % 2020-го, 12 % 2021-го та 14 % 2022 року), то за останній рік – за рахунок тих, хто асоціює себе з Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП) – 2020-го їх було 15 %, 2021-го – 18 %, 2022 року – лише 4 %. Частка греко-католиків за цей час майже не змінилася (8 % 2020-го, 9 % 2021-го, 8 % 2022 року), як і частка римо-католиків, протестантів та інших християнських Церков (по 1-2 % у кожній за кожного опитування). Дещо зріс відсоток атеїстів (8 % 2020-го, 7 % 2021-го, 10 % 2022 року). Заявили, що сповідують іслам або юдаїзм у всіх випадках менше ніж 1 % опитаних. Загалом 72 % українців назвали себе православними (найменше на заході країни – 59 %), 8 % греко-католиками (на заході 26 %, в інших макрорегіонах – близько 1%), 10 % – атеїстами⁷⁶.

Зараз українці реєструють петиції, виходять до парафій із вимогами вийти із московського підпорядкування. За дослідженням соціологічної служби «Рейтинг», у квітні ц. р. 74 % опитаних підтримало розрив з Російською православною церквою. А 51 % українців вважає, що держава взагалі має заборонити діяльність РПЦвУ⁷⁷. Львівська районна рада у липні 2022 р. ухвалила рішення про заборону на території Львівського району діяльності Української православної церкви МП. Парафіям дали два тижні, щоб перейти у підпорядкування ПЦУ. Як повідомила Марта Ільчишин, заступниця голови райради, депутати також звернулися до керівництва держави про ухвалення аналогічної заборони на державному рівні. «Діяльність московського патріархату упродовж багатьох років підривала територіальну цілісність України, а тепер відкрито підтримує геноцид української нації та несе пряму загрозу існуванню України. Саме тому її подальше існування та діяльність в Україні є неприпустимою»⁷⁸.

Синод Православної церкви України утворив нову релігійну організацію та звернеться до Кабінету Міністрів із проханням надати для неї один із храмів Києво-Печерської лаври, яку орендує Російська православна церква в Україні. Синод створив Свято-Успенську Києво-Печерську лавру (чоловічий монастир), затвердив її статут і визначив, що новостворена організація підпорядковується Блаженнішому Епіфанію. Такі рішення прийняли, враховуючи особливе значення Свято-Успенської Києво-Печерської лаври як святині всеукраїнського та світового значення, з метою подолання наслідків неканонічного підпорядкування цього монастиря владі Московського патріархату, а також на пропозицію митрополита Київського і всієї України Епіфанія. Крім цього, Синод Православної церкви України утворив у складі Львівської єпархії Свято-Воскресенський Новоафонський монастир. Нещодавно він вирішив вийти з підпорядкування московського патріархату. Своїм рішенням Синод ПЦУ утворив Свято-Воскресенський

75 Дем'янчук О. Україні віддадуть ікону періоду Київської Русі. Міст. 2022. 01 травня; Микола Мокрий повертається додому! NOVAгазета. 2022. № 14(644). С. 24.

76 Більше половини українців асоціюють себе з ПЦУ. Міст. 2022. 28 серпня.

77 Піпа Н. Чому РПЦвУ так «підгорає» через новий законопроект? Міст. 2022. 02 червня.

78 Шутка Н. Діяльність УПЦ МП заборонена. Міст. 2022. 11 липня.

Новоафонський монастир у складі Львівської єпархії, а також затвердив його намісника⁷⁹.

Тобто численні злочини церков Московського патріархату таки мають бути покарані. Духовний статус осіб не може ховати московські злочини на території України. Ми занадто довго толерували взаємини з РФ у культурних і духовних сферах. Тепер, коли для багатьох стало очевидно, що РПЦвУ шкодить українцям, веде підривну діяльність, залишається єдино правильний вихід: заборонити Московський патріархат⁸⁰.

Різноманіття церков не є пагубним для суспільства. Свобода конфесійного вибору повинна бути. Проте йдеться про церкву, яку б підтримувала більшість суспільства і яка давала би фундаментальні моральні цінності для побудови громадянського суспільства. Якби вона була, то багато наявних українських проблем можна було б уникнути. Зустріч духовенства Української православної церкви (УПЦ) та Православної церкви України (ПЦУ), що відбулася 5 липня за присутності представників влади, справедливо можна назвати доленосною. Її результатом стало погодження декларації порозуміння, якою ієрархи закликали розпочати офіційний діалог між УПЦ і ПЦУ. «Закликаємо наших ієрархів розпочати офіційний діалог між УПЦ і ПЦУ вже до Дня Хрещення Київської Русі-України, який минуло річ був визначений як День української державності. Це стане найкращим подарунком до цього свята як вірним наших церков, так і всьому українському суспільству», – сказано в документі⁸¹. Представники духовенства домовилися, що у міжконфесійних стосунках вбачається єдність поглядів щодо засудження війни, яку розв'язала Росія проти України, та деструктивної позиції Московської патріархії, яка, «занедбавши Заповіді Божі, перетворилася на «прислугу» путінського режиму і благословляє російських агресорів на кровопролиття»⁸². Сторони порозумілися щодо необхідності єдності українського православ'я та відмови від агресії, стереотипів, упередженості й мови ультиматумів та ворожнечі у спілкуванні один з одним та в публічному просторі, відмови від неканонічної практики перехрещення. На цій зустрічі пролунала заява про доцільність і необхідність конструктивного діалогу між двома гілками українського православ'я. «Висловлюємо сподівання, що такий діалог, розпочавшись з ініціативи священнослужителів УПЦ і ПЦУ, стане початком процесу єднання, до якого будуть долучатися церковні громади, духовенство і всі, кому не байдуже майбутнє духовності народу України», – сказано в повідомленні. Декларація відкрита до підписання і обговорення духовенством та вірянами УПЦ та ПЦУ. Перед цим духовенство УПЦ та ПЦУ зустрілися у Софії Київській для обговорення важливих питань, пов'язаних із війною⁸³.

Греко-католицька церква в Україні теж має питання, які вже давно назріли і потребують вирішення, адже порушувалися ще свого часу Патріархом Йосипом Сліпим. 7-15 липня проходив у Перемишлі Синод єпископів Української греко-католицької церкви. Такий Синод відбувається щороку, переважно в Україні. Війна перенесла його у цьому році з Києва до Польщі. Синод розглядає найважливіші церковні питання. А. Лозинський, якому належить стаття з цього приводу, вважає, що найбільше на цьому Синоді бракувало духу Патріарха Йосифа Сліпого, який перший підніс на Вселенському соборі і протягом 20 літ подовжував справу Патріархату. Ватикан збувався цієї невідгидної «проблеми» переважно мовчанкою або відмовками на кшталт відсутності власної території. Однак Патріарх Йосиф відійшов у вічність у 1984 році, прийшли нові верховні архієпископи, прийшла врешті і незалежність, і Церква вийшла з катакомб і вже посіла жадану територію. Навіть збудували собор у столиці тієї території і назвали Патріаршим. На початку ХХ ст. – століття жертви – УГКЦ мала три західноукраїнські єпархії і три єпископи. Зараз є 33 єпархії і єкзархати з 53 єпископами на чотирьох континентах. Якщо 1989 року, коли Церква виходила з підпілля, залишилося лише 300 священників з 3 000, що були перед війною, зараз ми знову маємо 3 000, середній вік яких 38 років. Церква в Україні жива та динамічна. Однак можна прочитати постанови щорічних синодів, можна знайти постанови про підготовку патріархального процесу, але немає постанови проголошення Патріархату і подання остаточного прохання до Вселенської столиці про Патріархат УГКЦ. Сьогодні маємо знов нагоду. Хіба будемо зволікати, мовляв іде війна? Відкладати на

79 Дуляба Н. ПЦУ проситиме надати їй один із храмів лаври. Міст. 2022. 09 червня.

80 Піпа Н. Чому РПЦвУ так «підгорає» через новий законопроект? Міст. 2022. 02 червня.

81 Лук'янчук Г. Декларація порозуміння між ПЦУ і УПЦ. Свобода. 2022. № 28. С. 1.

82 Лук'янчук Г. Декларація порозуміння між ПЦУ і УПЦ. Свобода. 2022. № 28. С. 1; Троценко Л. Відбулася зустріч духовенства ПЦУ та РПЦвУ. Міст. 2022. 21 липня.

83 Лук'янчук Г. Декларація порозуміння між ПЦУ і УПЦ. Свобода. 2022. № 28. С. 1; Троценко Л. Відбулася зустріч духовенства ПЦУ та РПЦвУ. Міст. 2022. 21 липня.

потім це більше не можна⁸⁴.

У часи переслідування УГКЦ своєю кров'ю показала солідарність із Римом і світовою католицькою спільнотою. Зараз час Католицькій Церкві в солідарності принести цілющий бальзам милосердя до своїх братів і сестер, котрі страждають в Україні. Український народ доводить свою відданість європейським цінностям гідності людини та верховенства права. Зараз час Європі зрозуміти: якщо вона не обстоюватиме ці цінності в Україні, то вони опиняться під загрозою на всьому континенті. Зараз час підтвердити, що народи Європи та різні релігійні спільноти вмють захищати і цінувати найдорожче, – час побачити, чи свободу і добробут, якими насолоджуються західні країни, можна розділити повніше з багатостраждальним народом⁸⁵. Тому Синод має внести постанову проголошення Патріархату і направлення листа до Вселенської столиці, стверджуючи однакостайність членів Синоду про Патріархат та прохаючи Апостольського благословення⁸⁶.

Керівництво УГКЦ звернулося до Святішого Отця і світу з проханням допомогти припинити війну та полегшити гуманітарну кризу, спричинену російською агресією проти України. Для українців, які належать до різних церков та релігійних організацій і навіть невіруючих, Святіший Отець є глобальним моральним авторитетом, який говорить правду. Цей голос правди є особливо важливим для українців, які сьогодні страждають.

А Ватикан, у свою чергу, від початку військової агресії Росії ніяк не може чітко визначитись із своєю позицією щодо цього.

Кажучи про війну в Україні у листі до президента Ради єпископських конференцій Європи з нагоди початку Католицьких соціальних днів у Братиславі (Словаччина), Папа Франциск наголосив, що українці «захищають власну землю», та закликав католицьких єпископів Європи «розділити страждання народу, самотність, історію та традиції якого зранили»⁸⁷. А 25 березня, коли католики в усьому світі святкували Благовіщення, глава Римо-католицької церкви очолив богослужіння у базиліці Святого Петра, під час якого оголосив молитву про посвячення Росії й Україні Непорочному Серцю Марії. Водночас так же обряд провели на місці об'явлення Діви Марії у португальському місті Фатіма. Його здійснив кардинал Конрад Краєвський, який перед тим побував в Україні.

Святіший Отець також відвідав відділення педіатричної лікарні «Дитятка Ісуса» у Римі, де на лікуванні перебувають діти, які прибули з України⁸⁸.

«Ватикан доступний для будь-якого виду посередництва, щоб допомогти завершити війну в Україні», – заявив кардинал П'єтро Паролін, державний секретар Святішого Престолу⁸⁹. Він повторив заклик папи Франциска про негайне припинення вогню в Україні, яку понтифік озвучив під час телефонної розмови з Сергієм Лавровим, міністром закордонних справ Російської Федерації. Кардинал наголосив, що в Україні йде саме війна, а не спецоперація, як стверджує РФ. Водночас державний секретар Ватикану дуже обережний у підтримці України. «Соціальна доктрина Церкви завжди визнавала законність збройного опору перед обличчям агресії. Проте вважаю, що перед обличчям того, що відбувається, необхідно задати собі питання: чи робимо ми все можливе, щоб досягти перемир'я? Чи є збройний опір єдиним шляхом вперед?»⁹⁰.

У червні у Ватикані випустили спеціальну срібну монету, прибуток від продажу якої витратять на допомогу Україні. «Ватиканський офіс філателії та нумізматики випустив спеціальну срібну монету, присвячену нашій державі. Вартість кожної такої монети – 50 EUR»⁹¹. Своєю чергою, Президент Володимир Зеленський спілкувався з Папою про пошук миру для України, звірства окупантів, та про гуманітарні коридори до оточених міст. Він зазначив, що зараз «реально організувати візит, який підтримає кожного

84 Лозинський А. Настав час проголошення Патріархату. Свобода. 2022. № 28. С. 7.

85 УГКЦ: «Папа Франциск нас почув». URL: <https://svoboda-news.com/svwp/угкц-папа-франциск-нас-почув/>

86 Лозинський А. Настав час проголошення Патріархату. Свобода. 2022. № 28. С. 7.

87 Клен Є. Папа Франциск підтримує Україну. Міст. 2022. 30 березня.

88 Клен Є. Папа Франциск підтримує Україну. Міст. 2022. 30 березня.

89 Котенський А. Ватикан закликає РФ припинити війну та пропонує посередництво. Міст. 2022. 18 березня.

90 Котенський А. Ватикан закликає РФ припинити війну та пропонує посередництво. Міст. 2022. 18 березня.

91 У Ватикані випустили монету, присвячену Україні. Міст. 2022. 26 червня.

з українців»⁹², однак понтифік ще не знайшов можливості приїхати в Україну.

З початку війни Папа Франциск тричі просив президента Російської Федерації забезпечити гуманітарний коридор для евакуації цивільного населення з Маріуполя. Понтифік заявив, що готовий приїхати до Москви для зустрічі з ним, але відповіді від Кремля так і не отримав⁹³. Папа Римський провів у Римі зустріч з двома дружинами українських захисників, які зараз перебувають в оточенні на заводі «Азовсталь» у Маріуполі⁹⁴. Глава Римо-католицької церкви констатував, що Москва проігнорувала всі заклики Ватикану до припинення війни. Натомість Україна підтверджує свою прихильність до діалогу постійно й учергове поновлює запрошення Папі Римському здійснити візит до Києва⁹⁵.

У травні Ватикан скасував зустріч Папи Римського з патріархом РПЦ, хоча глава Римо-католицької церкви заявив, що «шкодує» про те, що зустріч довелося перенести. «Я завжди пропагував міжрелігійний діалог»⁹⁶. На запитання, чому не їде в Україну, де його чекають прості люди, понтифік відповів, що не може робити те, що «ставить під загрозу вищі цілі, якими є закінчення війни, перемир'я чи, принаймні, гуманітарний коридор». «Яка користь Папі Римському від поїздки до Києва, якщо наступного дня війна продовжиться?», – додав Франциск⁹⁷.

Натомість у серпні 2022 р. Папа Франциск зустрівся у Ватикані з митрополитом Антонієм, якого називають другим за впливом лідером Російської православної церкви. Це був перший візит до Ватикану митрополита Антонія в статусі нового голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків МП. Російська інформаційна агенція «Інтерфакс» повідомила, що під час зустрічі обговорювали «численні питання, що стоять на порядку денному православно-католицьких відносин, у т. ч. в контексті політичних процесів, що відбуваються у світі»⁹⁸. Наступного дня понтифік прийняв Андрія Юраша, українського посла у Ватикані. За словами останнього, обговорили можливу поїздку Папи Римського до України.

А вже 24 серпня Папа Франциск наприкінці загальної аудієнції виступив із промовою з нагоди шести місяців повномасштабної війни в Україні, назвавши у ній невинною жертвою війни Дар'ю Дугіну, доньку головного ідеолога «руського міра» Олександра Дугіна, яка вела Телеграм канал, у якому підтримувала війну Росії проти України. Світовий конгрес українців разом із мільйонами українців з різних конфесій в усьому світі висловив занепокоєння останніми заявами Апостольської столиці щодо війни в Україні. «Ми щиро вдячні молитвам Його Святості за мир в Україні та тій турботі, яку Папа приділяє своїй українській пастві по всьому світі, однак стурбовані, що його публічні заяви щодо російської агресії несправедливо ставлять знак рівності поміж агресором та його жертвою»⁹⁹. У СКУ наголосили, що Україна та її героїчний народ стали жертвами жорстокої, неспровокованої агресивної війни, яку розв'язали Кремль та путінський режим у своєму прагненні повернути світ у часи тоталітарного мороку. Щодня від жорстокості російських загарбників гинуть сотні мирних українських людей. Конгрес закликав Папу Франциска відвідати місця масових нелюдських знущань та вбивств, скоєних російськими військовими злочинцями в Україні, разом із постраждалими та родичами загиблих помолитись за душі померлих та зробити все, щоб зупинити агресора у його брутальних діях геноциду проти всього народу України¹⁰⁰.

26 серпня МЗС України викликала Апостольського нунція в Україні Вісвальдаса Кульбокаса у зв'язку з висловлюваннями Папи Франциска про загибель Дарії Дугіної. Йому сказали, що в Україні «глибоко розчаровані» словами Папи, «які несправедливо прирівнюють агресора та жертву». «При цьому викликає нерозуміння рішення Папи Франциска згадати у контексті російсько-української війни смерть російської громадянки на території Росії, до якої Україна не має жодного відношення», – зазначили у міністерстві¹⁰¹. МЗС України звернуло увагу нунція на те, що понтифік жодного разу не приділив окремої уваги конкретним жертвам війни, серед яких уже 376 українських дітей, які загинули від рук російських

92 Клен Є. Папа Франциск підтримує Україну. Міст. 2022. 30 березня.

93 Папа просив Путіна забезпечити гумкоридор. Міст. 2022. 11 травня.

94 Папа зустрівся з дружинами бійців полку «Азов». Міст. 2022. 28 травня.

95 Папа просив Путіна забезпечити гумкоридор. Міст. 2022. 11 травня.

96 Стець А. Ватикан скасував зустріч Франциска з Кирилом. Міст. 2022. 05 травня.

97 Стець А. Ватикан скасував зустріч Франциска з Кирилом. Міст. 2022. 05 травня.

98 Бережанський І. Папа зустрівся з митрополитом РПЦ. Міст. 2022. 18 серпня.

99 СКУ висловив занепокоєння. Свобода. 2022. № 35. С. 1, 3.

100 СКУ висловив занепокоєння. Свобода. 2022. № 35. С. 1, 3.

101 МЗС України викликала Апостольського нунція. Свобода. 2022. № 35. С. 1.

окупантів. МЗС висловлює сподівання, що «надалі Святий престол уникатиме несправедливих висловлювань, що викликають розчарування в українському суспільстві»¹⁰².

Така прискіплива увага до позиції Папи, який є моральним авторитетом у світі, змусила прес-службу Святого Престолу виступити із заявою, у якій йдеться, що у контексті війни в Україні мали місце численні виступи Папи Франциска та його співробітників. Проте протягом останнього часу виникали «публічні дискусії щодо політичного значення, присвоюваного таким висловлюванням»¹⁰³. У цьому зв'язку у прес-службі Святого Престолу наголосили: «Слова Папи щодо цього драматичного питання потрібно розуміти як голос, піднесений на захист людського життя та цінностей, пов'язаних з ним, а не як зайняття політичної позиції. Стосовно широкомасштабної війни в Україні, яку розпочала Російська федерація, виступи Папи Франциска є чіткими й однозначними в засудженні її як морально несправедливої, неприйнятної, варварської, безумної, огидної та святотатської»¹⁰⁴. Сподіваємось, що Церква як духовний та моральний орієнтир чітко відрізнятиме втрати тих, що прийшли вбивати, та втрати українців, які гинуть захищаючи свої сім'ї та землю від агресора. Це допоможе світові чітко зрозуміти різницю поміж добром і злом.

Ще одне актуальне запитання, яке потребує уточнення у контексті нашої статті: як глибока релігійність і дотримання Божих заповідей співвідносяться із інститутом капеланства, прощенням людей, які взяли в руки зброю? У переддень початку воєнних дій у лютому 2022 р. міжконфесійне об'єднання Християнська служба порятунку опублікувало звернення до українських християн в умовах зростання російської загрози, у якому **закликало до максимальної мобілізації як задля фізичного, так і задля духовного протистояння ворогові**¹⁰⁵. На запитання: до чого власне ми покликані у ці дні і тижні як християни, як українці, як громадяни своєї країни, екуменічний корпус служителів Християнської Служби Порятунку закликає всіх робити ту роботу, яка йому вдається найкраще: не тільки душпастирською діяльністю і молитвою, а й зі зброєю в руках захищати свою землю від окупантів у складі військових формувань ЗСУ і добробатів, або ж служити в якості військових капеланів та бути надійним духовним і ресурсним тилом для українських воїнів; стати опорою для територіальної оборони, основою для місцевого руху опору та стержнем для системи цивільного захисту мирного населення у кожному місці свого служіння; перетворити кожен українську парафію чи помісну церкву у місіонерський центр і цитадель милосердя, де можуть зустріти Бога та знайти прихисток і необхідну допомогу постраждалим внаслідок бойових дій; вести духовну війну за Росію, за зцілення історичної пам'яті її народів від імперських міфів «руського міра», за духовне пробудження росіян на шляху до істинної свободи та пізнання своєї справжньої ідентичності. «І єдине, до чого ми як християни не покликані зараз, то це боятися, ховатися та втікати, ... бо зараз не час і не місце для літеплого, декоративного, лінивого, лякливого і лукаво-паціфістського християнства»¹⁰⁶.

На фронті загинув ієромонах-доброволець, що кілька місяців тому змінив священницьку рясу на військовий однострій. Митрополит Олександр Драбинко каже, що не міг не благословити ієромонаха Пімена воювати. «Так, священник може брати до рук зброю, коли це необхідно, коли це війна захисна, а не загарбницька. Є певні правила, які треба чітко розуміти, коли береш до рук зброю і береш участь у бойових діях, то, можливо, після цього ти не зможеш стати біля престолу. Кожна людина і кожен священник це знає і він робить свідомо цей вибір», – пояснює він. Чи не вперше священничий чин похорону довелося поєднувати з військовим¹⁰⁷. І це не є поодиноким випадком.

Висновки. Як бачимо, попри всі спроби маргіналізувати релігійну присутність та замовчувати релігійну тему як нібито чинник розколу в українському суспільстві, значущість релігії в Україні міцнішає, як і в світі загалом. Навіть якщо багато українців бувають в церкві не так часто, вони все одно є частиною суспільства, чий національна свідомість, звичаї та духовні цінності сформовані християнською вірою. І діяльність українських церковних громад, висвітлена в українськомовній періодиці діаспори США, це

102 МЗС України викликало Апостольського нунція. Свобода. 2022. № 35. С. 1.

103 Папа Франциск засуджує війну. Свобода. 2022. № 35. С. 3.

104 Папа Франциск засуджує війну. Свобода. 2022. № 35. С. 3.

105 Зараз не час для лукаво-паціфістського християнства. Час і Події. 2022. № 7. 16 лютого.

106 Зараз не час для лукаво-паціфістського християнства. Час і Події. 2022. № 7. 16 лютого.

107 Бережанський І. Прощалися зі священником, який пішов боронити Україну. Міст. 2022. 10 серпня.

вчергове підтверджує.

Маємо пам'ятати, що для розбудови міцної держави нам потрібна своя церква. Ідеться не лише про єдність українських православних, а й про духовне здоров'я нації, пропагування нашої культури і традицій. «Від виховної сили Церкви в якомусь краю чи народі, від напруженості виховної праці духовенства з молоддю та в проповіданні Євангелія і пояснюванні християнських чеснот великою мірою залежить могутність Батьківщини», – писав Андрей Шептицький у своєму посланні «Як будувати Рідну Хату»¹⁰⁸. І ця церква має бути єдиною у своєму вченні, у поширенні однакових цінностей, які будуть основою розвитку громадянського суспільства та міцної держави.

Список літератури

1. Апостольський нунцій помолився з громадою УГКЦ, Міст. 2022. 09 травня.
2. Безбожники воюють зі священниками. Міст. 2022. 09 березня.
3. «Без української держави не буде церкви, а без церкви – не буде держави»: [інтерв'ю владика Климента, архієпископа Сімферопольського та Кримського ПЦУ; записала Лана Самохвалова]. Час і Події. 2019. № 13. 28 березня.
4. Бережанський І. Папа зустрівся з митрополитом РПЦ. Міст. 2022. 18 серпня.
5. Бережанський І. Прощалися зі священником, який пішов боронити Україну. Міст. 2022. 10 серпня.
6. Бікадзе М. Ще дві громади РПЦвУ перейшли до ПЦУ. Міст. 2022. 01 квітня.
7. Білокінь С. Перша чудотворна ікона Русі: утаємничена історія. NOVAгазета. 2022. № 14(644). С. 25.
8. Білоруси молились за Україну. Свобода. 2022. № 9. С. 9.
9. Більше половини українців асоціюють себе з ПЦУ. Міст. 2022. 28 серпня.
10. Варфоломій закликав «закінчити цю війну зараз». Міст. 2022. 13 березня.
11. Відбувся дитячий табір «Пресвята Родина». Міст. 2022. 29 липня.
12. Владика ПЦУ зустрівся з керівництвом ДСНС. Міст. 2022. 21 травня.
13. Владика УГКЦ зібрав керівників волонтерських організацій. Міст. 2022. 16 травня.
14. Владика УГКЦ освятив Центр для переселенців. Міст. 2022. 04 червня.
15. Вогнегасники для захисту дерев'яних церков України. Свобода. 2022. № 29. С. 3.
16. Вшанували пам'ять Героїв Небесної сотні. Свобода. 2022. № 8. С. 9.
17. Глава УГКЦ обговорив із СКУ підтримку біженців. Міст. 2022. 22 червня.
18. Гості підтримали Україну. Свобода. 2022. № 8. С. 9.
19. 225 свічок. NOVAгазета. 2022. № 17(647). С. 17.
20. Дем'янчук О. Україні віддадуть ікону періоду Київської Русі. Міст. 2022. 01 травня.
21. Дідула П., Стареправо Н. Сестри-бенедиктинки допомагають потерпілим. Свобода. 2022. № 18. С. 13.
22. Діти-сироти знайшли притулок у Польщі. Свобода. 2022. № 34. С. 11.
23. Довгайчук Ю. Навіщо нам незалежна церква? Час і Події. 2018. № 28. 12 липня.
24. Дуляба Н. ПЦУ збудує модульне містечко на Київщині. Міст. 2022. 30 травня.
25. Дуляба Н. ПЦУ проситиме надати їй один із храмів лаври. Міст. 2022. 09 червня.

¹⁰⁸ ЦДІАЛ, Бібл., інв. №756. Пастирське послання Митрополита Андрея Шептицького до духовенства (3 декретів АЕп Собору 1942). Львівські Архієпальні Відомості, [ЛАЕВ], Львів, 1942. С. 1–19.

26. Епіфаній засудив ворожу ідеологію. Свобода. 2022. № 14. С. 2.
27. Закликаємо допомогти Україні. Свобода. 2022. № 9. С. 7.
28. Зараз не час для лукаво-паціфістського християнства. Час і Події. 2022. № 7. 16 лютого.
29. І вони ще називають себе християнами... Міст. 2022. 12 квітня.
30. Клен Є. Папа Франциск підтримує Україну. Міст. 2022. 30 березня.
31. Костирко О. Владика привіз подарунки. Свобода. 2022. № 17. С. 5.
32. Костирко О. Митрополит Феодосій погрожує прокляттям. Свобода. 2022. № 12. С. 4, 7.
33. Котенський А. Ватикан закликає РФ припинити війну та пропонує посередництво. Міст. 2022. 18 березня.
34. Курпіта Т. Луганські єпископи зустрілися з ватажком ЛНР. Міст. 2022. 02 серпня.
35. Курпіта Т. Про міжнародний церковний трибунал проти Кирила. Міст. 2022. 23 квітня.
36. Курпіта Т. Церкви МП закривають. Міст. 2022. 16 квітня.
37. Лозинський А. Настав час проголошення Патріархату. Свобода. 2022. № 28. С. 7.
38. Лук'яничук Г. Деклярація порозуміння між ПЦУ і УПЦ. Свобода. 2022. № 28. С. 1.
39. Мелешко І. Нелюди катують у полоні священика ПЦУ. Міст. 2022. 28 квітня.
40. МЗС України викликало Апостольського нунція. Свобода. 2022. № 35. С. 1.
41. Мигалкович А. Білоруська церква збрала пожертви. Свобода. 2022. № 11. С. 9.
42. Мигалкович В. Митрополит Епіфаній подякував білорусам. Свобода. 2022. № 13. С. 9.
43. Микола Мокрий повертається додому! NOVAгазета. 2022. № 14(644). С. 24.
44. Ми переможці над смертю! Свобода. 2022. № 16. С. 6, 15.
45. Митрополит Епіфаній зустрівся з родинами. Свобода. 2022. № 16. С. 5.
46. Митрополит Онуфрій засудив Путіна. Свобода. 2022. № 10. С. 2.
47. Молитовний Тризуб у таборі. Свобода. 2022. № 29. С. 13.
48. Набір на безкоштовне навчання дітей біженців з України у бординговій школі. Свобода. 2022. № 30. С. 9.
49. Надтока С. Під час ворожого обстрілу загинули ченці лаври. Міст. 2022. 20 червня.
50. Онуфрій зустрівся з полоненими окупантами. Міст. 2022. 01 вересня.
51. Папа зустрівся з дружинами бійців полку «Азов». Міст. 2022. 28 травня.
52. Папа просив Путіна забезпечити гумкоридор. Міст. 2022. 11 травня.
53. Папа Франциск засуджує війну. Свобода. 2022. № 35. С. 3.
54. Парафії Європи покидають РПЦ. Свобода. 2022. № 14. С. 3.
55. Парафії перейшли до ПЦУ. Свобода. 2022. № 15. С. 5.
56. Патріарх РПЦ запевняє, що РФ «ні на кого не нападає». Міст. 2022. 14 травня.
57. Патріарше послання Вселенського патріарха Варфоломія Константинопольського. Свобода. 2022. № 16. С. 6, 15.
58. Пиріг В. ПЦУ заявила про протидію виходу вірних із РПЦвУ. Міст. 2022. 04 серпня.
59. Пиріг В. Розвідники ГУР евакуювали з лаври цивільних. Міст. 2022. 27 липня.
60. Піпа Н. Чому РПЦвУ так «підгорає» через новий законопроект? Міст. 2022. 02 червня.

61. Придбали пральні машини. Свобода. 2022. № 28. С. 3, 15.
62. Провели вельорейд до столиці США. Свобода. 2022. № 21. С. 9.
63. Російські окупанти знищують українські церкви. Міст. 2022. 20 березня.
64. РПЦ втрачає парафії в Україні. Свобода. 2022. № 13. С. 5, 7.
65. «Священник, який не любить свій народ, приречений на дуже провальну проповідь»: [інтерв'ю Сергія Дмитрієва, капелана; записала Лана Самохвалова]. Час і Події. 2021. № 38. 22 вересня.
66. СКУ висловив занепокоєння. Свобода. 2022. № 35. С. 1, 3.
67. Стець А. Ватикан скасував зустріч Франциска з Кирилом. Міст. 2022. 05 травня.
68. Тайвань готовий відновлювати українські храми. Міст. 2022. 28 червня.
69. Троценко Л. Відбулася зустріч духовенства ПЦУ та РПЦВУ. Міст. 2022. 21 липня.
70. Троценко Л. Піп Московського патріархату побив отця ПЦУ. Міст. 2022. 12 серпня.
71. У Ватикані випустили монету, присвячену Україні. Міст. 2022. 26 червня.
72. У Вселенському патріархаті молилися за Україну. Міст. 2022. 30 червня.
73. УГКЦ: «Папа Франциск нас почув». URL: <https://svoboda-news.com/svwp/угкц-папа-франциск-нас-почув/>
74. УГКЦ провела екологічний табір «Зелен-світ». Міст. 2022. 31 липня.
75. УПЦ Московського патріархату провела хресну ходу. Свобода. 2022. № 35. С. 3, 14.
76. УПЦ США надає допомогу в Україні. Свобода. 2022. № 16. С. 9.
77. УПЦ США передала авта швидкої допомоги. Свобода. 2022. № 28. С. 3.
78. УПЦ США передала Україні ліки. Свобода. 2022. № 29. С. 3.
79. УПЦ США подарувала ліжка. Свобода. 2022. № 30. С. 9, 11.
80. Федорчук О. Благодійний марафон «Разом з Україною». Свобода. 2022. № 32. С. 8.
81. Хмельковський Л. Білоруси підтримують Україну. Свобода. 2022. № 21. С. 9.
82. Хмельковський Л. «Карії оченята» допомагають Україні. Свобода. 2022. № 32. С. 9, 14.
83. Хмельковський Л. Молилися за Україну. Свобода. 2022. № 28. С. 18.
84. Хмельковський Л. Переважали барви України. Свобода. 2022. № 34. С. 10.
85. Хмельковський Л. УПЦ США провела спільний Молебень. Свобода. 2022. № 9. С. 9.
86. Хмельковський Л. У Сомерсеті молилися за Україну. Міст. 2022. 04 липня.
87. Хмельковський Л. Фотовиставка про війну в Україні. Свобода. 2022. № 35. С. 13.
88. Хресний хід не впустили до Волочиська. Міст. 2022. 03 вересня.
89. Християнський табір «Пресвята Родина». Свобода. 2022. № 28. С. 18.
90. ЦДІАЛ, Бібл., інв. №756. Пастирське послання Митрополита Андрія Шептицького до духовенства (3 декретів АЕп Собору 1942). Львівські Архієпальні Відомості, [ЛАЕВ], Львів, 1942. С. 1–19.
91. «Церква в потребі» найдовше стоїть пліч-о-пліч з усіма викликами, які переживає наша церква і наш народ»: [інтерв'ю владика Богдана (Дзюраха); розмовляла Оксана Климончук]. Час і Події. 2017. № 29. 20 липня.
92. Час прогнати РПЦ із України. Міст. 2022. 22 березня.
93. Чебаненко О. Деякі роздуми щодо релігійності українців. Час і Події. 2021. № 36. 08 вересня.

94. Шутка Н. Діяльність УПЦ МП заборонена. Міст. 2022. 11 липня.

95. Юськів К. Санкції проти патріарха Кирила. Міст. 2022. 05 липня.

Contact:

Леся Біловус

доктор історичних наук, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності,
заступник декана соціально-гуманітарного факультету
Західноукраїнського національного університету (Україна)

Ірина Недошитко

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційної
та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету (Україна)

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINIAN UNIVERSITIES IN THE CONDITIONS OF WAR: PUBLIC CHALLENGES AND REALITIES

OLENA BUDNYK

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ В УМОВАХ ВІЙНИ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ

ОЛЕНА БУДНИК

Resume.

The article defines the relevance of the development and support of educational innovation processes and the peculiarities of the organization of university education in Ukraine during the difficult period of the Russian military aggression. The experience of distance education of Ukrainian students in wartime conditions is substantiated, in particular, the creation of special educational projects: online lessons, video lessons on YouTube and national TV; International Ukrainian School (for temporarily displaced persons abroad), All-Ukrainian Online School with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine, etc.

The peculiarities of distance learning in the conditions of the Russian-Ukrainian war as a large-scale innovation in the activities of universities are presented, and the ways of using digital resources and tools in educational activities are outlined. The management aspect of the organization of the educational process in university education is substantiated. Emphasis is placed on the necessity to use effective planning of an innovative strategy for the development of an educational institution, the management focus on qualitatively new changes, psychological-pedagogical team interaction based on empathy and partnership, the formation of a common vision of the directions of professional progress of a modern university. The effectiveness of the pedagogy of partnership is proven and an example of the solidarity of Ukrainian universities in the conditions of the Russian military aggression is presented.

The results of a survey of higher education staff (146 respondents from different regions of Ukraine) are presented regarding their understanding of the current issues of technologization of education, the organization of distance learning, and the necessity to use educational innovations in the conditions of war. The innovative potential of digital education for improving learning/teaching methods in higher education institutions, as well as teachers' ability to vary and be mobile in responding to social challenges of technology development, and socio-economic and military-political situation in the country, is emphasized.

Keywords: pedagogy of partnership, innovations in wartime, distance education, university solidarity, information war, educational management in wartime.

Резюме.

У статті визначено актуальність розвитку та підтримки освітніх інноваційних процесів та охарактеризовано особливості організації навчання в університетах в Україні у складний період російської військової агресії. Обґрунтовано досвід дистанційного навчання українських здобувачів

освіти в умовах війни, зокрема створення спеціальних освітніх проєктів: уроки онлайн, відеоуроки на YouTube і національному телебаченні; Міжнародна української школа (для тимчасово переміщених за межі країни осіб), Всеукраїнська школа онлайн за підтримки Міністерства освіти і науки України та ін.

Представлено особливості дистанційного навчання в умовах російсько-української війни як масштабної інновації у діяльності університетів, окреслено шляхи використання цифрових ресурсів та інструментів у навчальній діяльності. Обґрунтовано управлінський аспект організації освітнього процесу в університетській освіті. Акцентовано на необхідності ефективного планування інноваційної стратегії розвитку закладу освіти, спрямованості його керівника на якісно нові зміни, психолого-педагогічній взаємодії у колективі на засадах емпатії і партнерства, формуванні спільного бачення напрямів прогресивного професійного поступу сучасного університету. Доведено дієвість педагогіки партнерства і презентовано приклад солідарності українських університетів в умовах російської військової агресії.

Подано результати опитування педагогів вищих навчальних закладів, в якому взяло участь 146 респондентів із різних регіонів України щодо розуміння ними актуальних питань технологізації освіти, організації дистанційного навчання, необхідності використання освітніх інновацій в умовах воєнного часу. Наголошено на інноваційному потенціалі цифрової освіти для вдосконалення методик навчання / викладання у закладах вищої освіти, а також здатності педагогів до варіативності та мобільності щодо реагування на суспільні виклики розвитку технологій, соціально-економічної та військово-політичної ситуації в країні.

Ключові слова: педагогіка партнерства, інновації в умовах війни, дистанційна освіта, солідарність університетів, інформаційна війна, освітній менеджмент у воєнний час.

1. Problem statement

Today, Ukrainian education has to function at a specific time, wartime, because of the current large-scale Russian aggression. Educational institutions in most regions of the country continue to work remotely. In September 2022, some educational institutions are allowed to switch to offline learning, provided they have a security passport. In case students feel unsafe and fear full-time education, they can choose any form – distance, individual, or externship.

In higher education institutions, a mixed (blended) training option is also considered, when some disciplines are taught offline, and others – online. At the same time, we will develop a new experience of a comfortable educational environment under the existing war circumstances, namely: creating safe shelters (bomb shelters), providing signs of evacuation in case of air alert, evacuation schemes, estimated evacuation time, informing all students and institution employees, etc. These are new challenges that Ukrainian educators are facing in the XXIst century so that our educational front continues to work in the most comfortable conditions for the acquisition of new knowledge.

These conditions require a variable approach to the organization of educational processes, rapid adaptation to teaching, including its continuation in shelters, as well as the introduction of pedagogical innovations for face-to-face and distance learning.

Accordingly, social challenges require a new teacher, capable of change, and innovation based on co-creation, cooperation, humanity, and tolerance for every student. Similar requirements apply to students of pedagogical universities. Today, the emphasis on universal priorities has strengthened the values of democracy, freedom, humanity, and responsibility in education, and thus – Ukraine's integration into the European Community. The psychological factor of the educational community is important – a conscious European choice, the establishment of European identity in Ukrainian society, and the national self-identification of the country's citizens. Therefore, innovation in the realities of war involves a focus on universal and national values in education, and teachers' desire to study the best world (European) experience of teaching or education. These and other aspects of innovation in education in Ukraine at different levels of its understanding and implementation will be covered in this article.

The research task is to analyze innovative approaches to the organization of the educational process in world

(European) practice and to determine the possibilities of their implementation in educational institutions of Ukraine in the conditions of Russian military aggression; to prove the expediency of using distance learning technologies in the work of educational institutions in modern conditions; to present the results of an empirical study on the readiness of Ukrainian teachers to implement digital innovations in professional activities, taking into account social challenges and the realities of war.

2. Instrument and Procedures of Research

As a result of the research, a questionnaire was developed for conducting an online survey for teachers, which contained questions of a theoretical and practical nature. The research at its various stages covered 146 respondents from different regions of Ukraine. The choice of the studied sample was random since the questionnaire was sent to various educational institutions, including those forcibly displaced to other territories of Ukraine during the wartime period. The survey was conducted online in May 2022. The survey was anonymous. The respondents were provided with multiple-choice questions. The respondents, secondary school teachers, and university professors helped to collect practical material regarding their understanding of the essence of the main research concepts, the relevance, and the necessity of using educational innovations, in particular digital technologies, in remote education of children in wartime conditions. The statistical analyses were prepared based on data obtained from the surveys. Considerable attention was paid to their experience of using specific e-resources in the educational process.

3. The innovative potential of digital education

In current conditions, when most countries of the world have already recovered from the coronavirus pandemic and are gradually moving to offline training, all institutions in Ukraine continue to work remotely due to Russia's military invasion. Alternative learning as a challenge of today is digital education, it is important to emphasize digital culture, digital literacy, and competence of all participants in the educational process. After all, digital culture and human thinking affect learning outcomes, requiring the development of pedagogical innovations (Rosen, 2010). The realities of the war led to the creation of special educational projects in Ukraine so that children could continue their education even during martial law. These are online and video lessons on YouTube; for students evacuated to other countries, the programs of the International Ukrainian School, and relevant online resources are offered (for example, the All-Ukrainian Online School website, which contains teaching materials for secondary school students). In addition, Ukrainian TV is involved in the educational process, which systematically broadcasts video lessons for 5-11 grade students within the project "Learning without borders" with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine (Learning without borders, 2022). Thus, the innovative potential of digital education is growing, improving teaching and learning methods, and technologies for working with students.

Since the beginning of the war, the International Ukrainian School of the Ministry of Education and Science of Ukraine (external study on an individual basis) has also started operating in Ukraine. It is also a kind of innovation influenced by social realities (International Ukrainian School, 2022). On the website of this school, you can find programs for independent work with links to electronic textbooks and didactic/multimedia materials for different classes and grades.

Today, the world community also helps Ukrainian teachers who, due to objective reasons, left their schools and cannot work online. 188 teachers from different countries became volunteer teachers: Canada, Italy, Turkey, Iceland, the USA, and Australia. Such world educational stars, as Howard Gardner, Barbara Oakley, Esther Wojcicki, Gordon Newfeld, and many others consider it an honor to hold webinars for Ukrainian educators (One hundred days of war, 2022). Through joint efforts, the experience of "How not to lose the national education system in the war conditions" has been accumulated, and the possibilities of social and psychological support of citizens are used.

The system of postgraduate and higher education in Ukraine also provides distance learning, but admission to undergraduate, bachelor's, and master's degrees is carried out especially, without the traditional use of external independent assessment, a single entrance exam, and a single professional entrance test. The current situation in the Ukrainian education system is a testament to the ability of teachers, students, the government, and the community to respond to changes and challenges of real life and to introduce new forms and methods of working with digital technologies and resources in distance work.

However, digital education is not only necessary in emergencies (wars, pandemics, etc.). It determines the quality of education and the implementation of educational innovations.

The effectiveness of digital educational technologies is usually evaluated by the following indicators: "improved and enhanced teaching and learning; digital maturation, including tackling the first and second digital divide; data-driven decision making and evidence-based education; and AI in education" (Gabriel et al, 2022).

A study presented in the Apple Classrooms of Tomorrow research (ACOT) (Apple, 1991) identified five steps in integrating technologies into teaching practice – representing the entry of digital culture into the teaching-learning process: exposure, adoption, adaptation, ownership, and innovation. This demonstrates that pedagogical innovation is part of a process that demands technological use that may initially be limited, but that creative integration of digital technologies in the learning process can enhance efficient and engaging pedagogical practices (Flávia Angeli Ghisi Nielsen, et al., 2019).

The results of our study show that more than a third of teachers are convinced that "digital education is based on the concept of digitalization and involves the replacement of special programs" (37.5%), and the priority and effectiveness of learning depend on a successful combination of online and offline technologies (blended learning, 8%), non-formal education through online learning (12.5%); use of ICT for distance learning (16.7%).

In the context of the European Higher Education Area, various possibilities of information technologies are considered today, and active methods of teaching students are introduced, which motivate them to creative research, and non-standard decision-making, as opposed to traditional lectures or seminars of reproductive nature (Lord, 1997). Therefore, today the problem of acquiring competencies and personal abilities in e-learning technologies as a necessary condition for their continuous professional development, as well as readiness to use digital resources and tools, especially in remote rural schools, is relevant (Budnyk, Matveieva, Fomin, 2022).

To the questionnaire "What digital resources do you use most often in working with students?" we got 98 responses from high school educators. Of course, the coronavirus pandemic has led to the transition to distance learning for a long time, which means that universities have created some digital and logistical support to work with students online (distance learning platforms, e-libraries, e-journals, e-classrooms for virtual laboratory experiments, etc.).

Russia's military invasion of Ukraine (February 24, 2022) forced all educational institutions to return to distance work. And the use of digital resources and tools for communication with students is the creativity and every innovative teacher's autonomy.

The following digital tools are most often used in the educational process of Ukrainian universities: Kahoot (24,5%), QR-code (50%), Padlet (15,3%), Maid Map (10,2%), Wordwall (12,2%), Mentimeter (10,2%) та ін.

According to the study, 34.7% of high school teachers fully support distance learning, and 63.3% partially approve of it due to the lack of offline communication, difficulties in objective evaluation of laboratory work and experiments, as well as creative projects, etc.

The important nowadays problem for educational institutions not only in Ukraine but also in many countries around the world is "developing support materials, usually commissioned by teachers, that can enhance the learning process", and "using data science to understand online experiences of students" (Flávia Angeli Ghisi Nielsen, et al., 2019). After all, in the line of innovation, first of all, it is necessary to improve organizational and methodological tools, methods, and forms of pedagogical work for the development of critical thinking, skills of dialogic learning, project teamwork, inquiry-based learning, etc. For this purpose, the latest technologies must be adapted from the content of educational programs, and in addition, we should practice brainstorming sessions to create new teaching tools.

4. Technologization of higher education and the teacher's spiritual development

In the world of global digitization and technical progress, a new society is formed through the development of technologies (computer, cyber, or nano-technologies), which changes the world of human values and priorities, and the technological approach in education is gaining more and more popularity (Reinsfield, 2020). Educational technologies (problem-based learning, inquiry-based learning, game technologies, technologies of distance learning, etc.) are aimed at optimizing pedagogical tools, methods, and forms of organization of education and training, obtaining the highest efficiency, learning results with minimal expenditure of time, human and technological resources, etc.

According to the interviewed teachers, technologization involves the final result of the pedagogical activity (8.3%), strict adherence to the content and sequence of the stages of the innovation introduction (54.2%), the ability of the educational institution to create and implement certain innovations (16.7%), readiness for a pedagogical experiment and corresponding risks (20.8%). At the same time, we are increasingly operating with the concept of "educational services", "quality of provision of educational services", and "measurement of learning results", which is also in a certain way connected with "technology of education" and the impact of the virtual world on a person. Therefore, the issue of formation and development of spiritual values, personality education based on humanity, empathy, tolerance, honesty, benevolence, etc. (Rembierz, 2021b), when it comes to online or offline learning, the interaction of participants in educational process in the virtual world.

"Watching the destructive consequences of the pandemic, we observe... a revaluation in the world of human values, which is happening at a frantic pace: what is valued and prioritized in activity as something especially valuable, more essential than anything else... The invasion of the world of values creates and strengthens as well as fundamental conflicts of values regarding which choices must be made that cannot be repeated..." (Rembierz, 2021c).

Regarding the development of a student's or teacher's personality, when we are dealing with distance learning, let's consider M. Nowak's interpretation of this concept: *"...the process of progressive and constant changes that accompany a person throughout his / her life, affecting both his/her personality and manifesting behavior", therefore "development always indicates a certain growth, the transformation of reality, the transformation of things, opinions, ideas, culture, humanity and actions"* (Nowak, 2015). It is also about the development of a person's critical thinking, the emotional intelligence, teaching a child to distinguish situations *"in which you have to fight against manifestations of stupidity and try to strive for wisdom"* (Rembierz, 2021a).

Digital education should serve as a means of developing the spiritual creativity of an individual, which H. Vasianovych vividly describes: *"...Spiritual creativity is an immutable socio-cultural value of an individual and society. Its real manifestation, formation, and functioning take place under the conditions of socio-economic and spiritual freedom, and under these conditions, it can be an important means of development of both the individual and society as a whole"* (Vasianovych, 2014).

Actually, these questions are extremely important today, when behind the world of virtuality there is sometimes a kind of spiritual and ideological vacuum, which is often associated with a crisis of values and insufficient mastering of a new socio-spiritual state. The absence of a spiritual ideal not only creates spiritual apathy but also reduces general social activity, inhibits the expression of creativity, and reduces young people's interest in printed books, art, meaningful leisure, culture, etc.

"The spiritual and moral sense of using ICT solves the following tasks: students' involvement in spiritual and moral values (faith, love, freedom, gratitude, mercy); awakening and development of moral feelings (shame, compassion, sincerity, tolerance); formation and development of moral will (ability to serve good and resist evil, readiness to overcome life challenges and resist temptations, striving for spiritual self-improvement); encouraging moral behavior (obedience, empathy, family, and Motherland)" (Vasianovych, 2014).

Development education notes M. Nowak, in addition to theoretical models, changes over time and takes on a different form depending on trends in the world, in a specific region or country... (Nowak, 2015, p. 35). Therefore, in fact, digital education should be focused on human rights, spiritual values, diversity, tolerance, nationality, and multiculturalism.

The results of the teachers' survey proved the necessity to use personally-oriented learning technologies in practice, especially in war conditions, when a significant part of students experience stress, emotional disorders, anxiety, worries, etc. More than half of the respondents indicate the need for a systematic analysis of the student's own and other people's actions in the direction of personally oriented technology (54.2%), a significant part (45.8%) consider it useful to create emotionally enriched educational situations on purpose, to use empathy as a psychological mechanism in learning (37.5%), orientation to personal interests and development features in the use of ICT in distance education (29.2%) and others. However, the largest number of respondents (70.8%) consider developing communication, constructive exchange of information, dialogic speech skills, and interactivity to be an effective principle of person-oriented education.

5. Pedagogy of partnership and solidarity of Ukrainian universities under conditions of Russian military aggression

The pedagogical partnership serves as an important aspect in the organization of the educational process in Ukrainian universities during the war.

The key principles of the pedagogy of partnership:

- Respect for personality;
- Benevolence and a positive attitude;
- Confidence in relationships;
- Dialogue, interaction, and mutual respect;
- Distributed leadership (proactive behaviors, the right of choice and taking responsibility for it, the horizontality of connections);
- Principles of social partnership (equality of parties, acceptance of responsibilities, obligation to fulfill agreements) (The New Ukrainian School, 2016).

In educational institutions in New Zealand, programs providing a pedagogical partnership between secondary school teachers and university educators were launched Fig 1. Such practices have been successfully implemented in many progressive countries in the last century (Sirotnik, & Goodlad, 1988). "School and university staff members valued working together as professional development for all partners, as a potential avenue for joint research, and as a platform to enhance student teacher's preparedness for their first classroom" (Bernay, Stringer, Milne, et al., 2020).

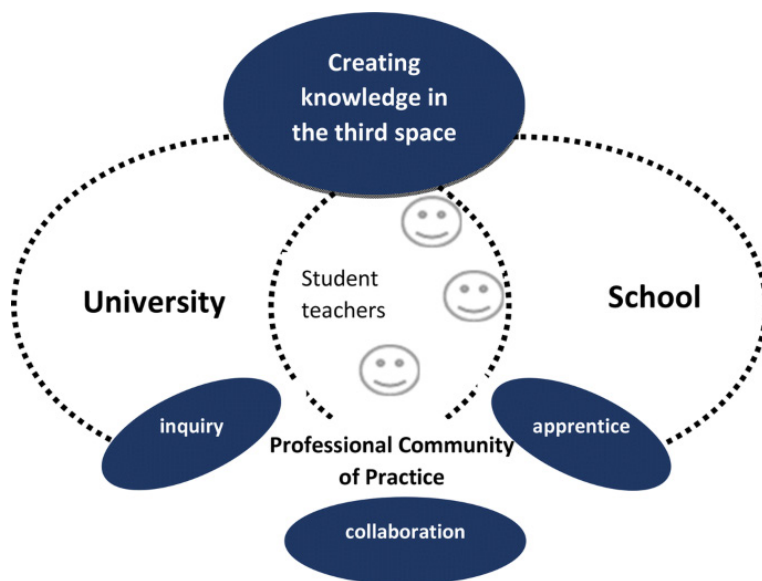

Рис. 1. *School-University partnerships* (Bernay, Stringer, Milne, et al., 2020).

According to our survey, many teachers consider partnership as a pedagogical innovation: the organization of educational dialogue between teachers and students (25%), cooperation between students, teachers, and parents (54.2%), school-community interaction, school-family cooperation – respectively 8.3%, the implementation of the principle of individualization in distance education – 4.2% (Panchenko, et al., 2022).

Thus, more than half of the respondents consider the principle of partnership as cooperative learning through the interaction of students, teachers, and parents. And this is not accidental, as the pedagogy of partnership is a truly democratic way of cooperation between teachers and students, considering differences in their life experiences, competencies, and skills, and providing unconditional equality concerning respect, trust, tolerance, and friendliness. Therefore, this approach is innovative for post-Soviet countries that used to practice totalitarianism. The model of partnership in education, for example, in Africa is public-private (Mathonsi, 2013).

In partnership, we emphasize the readiness of all subjects of the educational process (students, teachers, parents) for constructive cooperation and effective interaction in learning.

Cooperation between schools and universities is based mostly on ensuring continuity in obtaining an education and mastering relevant competencies, the professional orientation of high school students regarding the choice of a future profession, pedagogical marketing, and popularization of the image of educational institutions, etc.

During the war, pedagogical cooperation between educational institutions became especially popular. Ukrainian universities showed great solidarity in facing Russian military aggression. After all, a significant number of universities, primarily in the southern and eastern parts of the country, suffered significant destruction and/or ended up on the temporarily occupied territory. Therefore, they were forcibly relocated and hospitably received as independent institutions for full functioning in other universities of the country. An example of such solidarity is the long-term cooperation between Vasyl Stefanyk Precarpathian National University and Kherson State University, which have been working as a team in Ivano-Frankivsk since March 2022 until today. Under bomb shelling and occupation, the university continues working in Kherson. Currently, more than 600 workers are in the territory controlled by the occupiers. Many educators and students are abroad, but the higher education system continues to function. It is important that the management center of Kherson University was moved to Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (the rector's office, the accounting department, the educational and methodological center, and administrator of the unified state database on education issues), and the logistics center also operates ensuring the salaries, scholarships, transferring students from one course to another, legalization and receiving diplomas, website and academic services of the university, etc. According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kherson State University will work on the basis of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University until the end of the war.

The solidarity is manifested primarily in the fact that universities in relatively better conditions, do not try to «pull» students from those institutions that have suffered destruction or were under occupation. Rather, it is the opposite: everything contributes to the fact that they develop autonomously, retain their student contingent, accept new students, and, after the end of the war, were able to continue to function successfully within the walls of their universities.

6. The impact of the information war on the young specialist's development

There are many definitions of information warfare today. We consider the following definition “*a form of conducting an information confrontation between various subjects (states, non-governmental, economic and other structures), which involves conducting a harmful complex concerning the information sphere of a competing party and protecting one's own information sphere*” (Pashkov, 2017).

The modern scientist-theoretician of information wars M. Libiki defines 7 forms of information warfare:

- *command and control* (aimed at destroying communication channels between the command and the executors);
- *intelligence* (collection of important and protection of own information);
- *psychological* (propaganda, information processing of the population, demoralization);

- *hacking* (subversive actions and attacks against the enemy by creating special programs);
- *economic* (information blockade and information imperialism);
- *electronic* (directed against means of electronic communications: radio communications, radars, computer networks);
- *cyber war* (Kudryavtsev, 2017, p. 188).

Nowadays Russian informational aggression has become one of the tangible factors in the social and political life of Ukraine. Information terrorists have already changed their tactics several times, which means that information expansion against Ukraine has been going on for quite a long time (Suhrakov, 2020). At the same time, as experts note, the information space of the state, in which certain values are promoted, is the basis of its security (Karpenko, 2005, p. 185), because the axiological and anthropological information war conducted by Russia against Ukraine is destroying national identifications, ideals, and values.

Therefore, when we survey the experience of Ukrainian universities in wartime, it is worth focusing on important tasks related to the formation and development of information media literacy of teachers and students.

Media literacy in modern normative documents is interpreted as “a component of media culture, which refers to the ability to use information and communication technology, to express one’s opinion and communicate with the help of media, to obtain the necessary information successfully, to perceive consciously and interpret information critically, obtained from various media, to separate reality from its virtual simulation, that is, to understand the reality constructed by media sources, to understand the power relations, myths and types of control that they cultivate” (Concept of Media Literacy, 2016). The concept of infomedia literacy synthesizes “information” and “media” literacy as a necessary competence of the 21st century, which involves the use of appropriate competences for working with various types of information, including the network environment.

In foreign scientific literature, infomedia literacy as an important skill includes the following components: (1) understanding the nature and functions of infomedia and critical awareness of their impact on people and society; (2) the skill of critical analysis of information transmitted with the help of media technologies; (3) the ability to search and select information effectively; (4) practical knowledge of the use of information media technologies for self-expression; (5) aesthetic evaluation; and (6) social participation by influencing the development of information media technologies (Alice, 1999).

In this context, it is extremely important to demonstrate infomedia hygiene, to interpret any information critically, to counter disinformation and fakes, to check the facts that are being spread about the war and the situation in the country, etc. Actually, universities in wartime should serve not only as centers of education and science but also as volunteering, logistic activities in the rear, information culture, etc.

7. Management of the process of introducing educational innovations into practice

In the context of the study of the outlined problem, it is important to emphasize the importance of the principal’s activity in terms of increasing innovativeness and the positive image of the educational institution in wartime conditions. It is important to establish proper interaction and communication between all participants of the educational process, to define clear criteria for the form of education and evaluation of its results. After all, a significant part of students and teachers can be in different regions of the country or even abroad. However, universities must provide all conditions for providing educational services to applicants in a distance format, taking into account the war. This is a kind of innovative model of each university’s educational process because the head’s competence was to decide on the strategy and tactics of the work of the university, taking into account the existing social challenges.

The specificity of such interaction in a professional pedagogical environment is characterized by a certain set of management situations – a system of external conditions concerning the subject of interaction, which motivates or mediates this activity. Meeting the requirements of the management system in the field of innovation implementation creates prerequisites for its transformation or development, and going beyond the limits of the situation takes place when the subject forms and begins to implement new requirements (Budnyk, Kushniruk,

Tsybulko, et al., 2022). It is worth paying attention to the peculiarities of the management situation, which in a certain way determine the principal's behavior and is characterized by the relations of the constituent elements (Table 1).

The principal's responsibilities in the structure of managerial interaction are as follows: high internal motivation, a high level of responsibility for making and implementing professional decisions, organizing feedback, the ability to promote his/her activities and the institution, a specific style, innovative and predictive thinking, etc. At the same time, he/she must prove to be an initiative leader and agent of educational change (Halim, Senin, & Manaf, 2009).

Table 1: Parametric model of the innovative image of the educational institution

Internal parameters of the innovative image of the educational institution	The main characteristics according to the specified parameters
Relationships between team members	Humane, respectful attitude towards each member of the team
Communication and interaction	Mutual assistance, partnerships
Attitude to pedagogical activities	A creative focus on innovative activity
Dominant values	Personality development, spiritual values, self-actualization
Attitude to the goal of joint activities	Positive, team-oriented, partnership-oriented
Prevailing emotional tone (modality)	Optimistic major tone, psychological comfort
Emotional response to negative events	Experience, empathy, active search for reserves to overcome negative phenomena
General emotional and personal feelings of each member of the team	Safe feelings
External parameters of the innovative image of the educational institution	The main characteristics according to the specified parameters
Science and technology development	Complications of the mental activity of an individual, tension, and influence on relationships in an educational institution
Socio-economic organization	Pragmatization of attitude towards others, colleagues
The activity of management institutions in the education system	Decreasing external control
Regional features of education management departments	Decentralization of the education system, increasing the importance of the microclimate, and professional environment in each team
Interaction of self-governing institution of an educational institution with district and city organizations	Peculiarities of the influence at a specific stage of society's development

Planning an innovative development strategy for an educational institution is a kind of search for answers to the following basic questions: What are the strengths and weaknesses, opportunities, and risks facing the institution? What do you want the educational institution (university) to look like in the future? What should be

done step by step to achieve the goal and overcome possible obstacles? Perhaps the most important condition for the introduction of innovations at the university is the principal's steady focus on qualitatively new changes and renewal of his/her activities in all strategic areas (Budnyk, Kushniruk, Tsybulko, et al., 2022).

In the context of psychological-pedagogical interaction among the educational institution staff, the principal as an education manager forms a common vision of a qualitatively new level of the institution's work, predicts the phased implementation of this vision, and the evaluation of progressive changes. In case of innovation in a specific educational institution has a positive effect and shows sustainability, it should be publicly presented and proposed for use in other educational institutions.

At different stages of educational changes, M. Fullan notes, there are usually three components that influence the achievement of a result in the implementation of a new program or policy, namely: 1) use of new or revised materials such as curriculum materials or technologies; 2) new teaching approaches or strategies; 3) the alteration of beliefs or attitudes. However, success depends on the principal's management competence, because educational innovation "must be properly led and managed" (Fullan, 2007).

In managing the process of introducing educational innovations at the university level, it is important to have the criteria and skills to evaluate them in practice.

In education, we can estimate the effect of innovation via learning outcomes or exam results, teacher formative and summative, formal and informal assessments, and student self-assessment. Innovation can also be computed using such factors as productivity (more learning outcomes in a given time), time efficiency (shorter time studying the same material), or cost efficiency (less expense per student) data (Serdyukov, 2017).

In addition, we can take into account students' success, their admission to post-graduate schools for Ph.D., the level of university graduates' professional employment, their work productivity and career growth, etc. After all, the new (innovative) model of university management should ensure the coordination of the university interests, the state, business, and the sociocultural sphere in adapting the system to the processes of the formation of a new economy (Buga, 2016).

8. Conclusions

The development and support of educational innovations in Ukraine during the difficult period of the Russian military aggression is an extremely important area of activity of universities and governing bodies. The principle of innovation in the management of an educational institution is, first of all, a change of the principal's tasks, goals, content, organizational forms, methods of work, and orientation towards partnership interaction in a professional environment. Therefore, regardless of the difficult conditions of wartime, modern Ukrainian universities are oriented towards integration into the European (world) space of education and such principles as patriotism, solidarity, compliance with social challenges regarding the development of science and technology, partnership, sustainability, innovation, compliance with international and national professional quality standards for the training of highly qualified specialists.

As a result of the research, it was found that during the few months of the war with Russia, Ukrainian education has indeed undergone significant changes, primarily in the direction of the implementation of digital innovations in distance learning. The survey, which was conducted using Google Forms, made it possible to carry out a quantitative and qualitative analysis of its results. In particular, the professional experience of teachers gained during the war has been summarized. It is extremely important that teachers across the country are united on the educational front in order to continue to provide students with quality educational services. Despite the forced relocation of a significant number of teachers, students, or entire educational institutions to currently safer regions of the country or abroad, the experience of organizing the educational process in the conditions of a full-scale war in the 21st century in Ukraine, which is located geographically in the center of Europe, is quite interesting. After all, the education system in this country has passed the sustainability test, which means that the future young generation will be educated on the principles of freedom, peace, patriotism, independence, and humanism (Panchenko, et al., 2022). Therefore, students are motivated to study in order to protect their country in the

long run and to acquire quality education for the development and revival of a bright future. The teacher plays a significant role in this process, focusing on the introduction of progressive innovations, national education, and the development of the creative potential of children and youth.

References

- Alice Y.L. Lee. Infomedia Literacy: an educational basis for young people in the new information age. *Information, Communication & Society*. Vol. 2. Issue 2. 1999. P. 134-155. Publ. online: 02 Dec 2010. <https://doi.org/10.1080/136911899359673>
- Bernay, R., Stringer, P., Milne, J. et al. (2020). Three Models of Effective School–University Partnerships. *New Zealand Journal of Educational Studies*, 55, 133–148. <https://doi.org/10.1007/s40841-020-00171-3>
- Budnyk, O., Kushniruk, S., Tsybulko, L., Shevchenko, A., Fomin, K. & Konovalchuk, I. (2022). Education innovations: new wartime experience of Ukrainian universities. *Journal for Educators, Teachers, and Trainers JETT*, 13 (5), 464-471. <https://doi.org/10.47750/jett.2022.13.05.042>
- Budnyk, O., Matveieva, N., Fomin, K., Nazarenko, T., & Kalabska, V. (2021). Preparation of future teachers for the introduction of digital innovation in a rural school: problems and prospects. *Revista Brasileira De Educação Do Campo*, 6, e13124. <https://doi.org/10.20873/uft.rbec.e13124>
- Buga, N. (2016). Current trends in Universities under the new economy. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*, 3(23), 141-147.
- Karpenko, V. (2005). Information space as a factor of national security of Ukraine. *Ukrainian studies. Scientific social-political cultural-artistic religious-philosophical pedagogical journal*. 2005. No. 3. P. 182–192.
- Kudryavtseva, N.A., Pavlichenko, O.O., Rublyova, R.I. (2017). The role of humanitarian disciplines in the formation of resistance to informational and psychological influence. *Modern war: the humanitarian aspect (Materials of the scientific and practical conference of the Kherson NU, June 30, 2017)*. P. 187-190. URL: <https://www.hups.mil.gov.ua/assets/doc/science/stud-conf/suchasna-viyna-gumanitarniy-aspekt/56.pdf>
- “Learning without borders”: the educational process for students of 5-11 grades is organized on Ukrainian television. Website of the Ministry of Education and Science of Ukraine. 2022. <https://mon.gov.ua/ua/news/navchannya-bez-mezh-na-ukrayinskomu-telebacheni-organizovano-osvitnij-proces-dlya-uchniv-5-11-klasiv-International-Ukrainian-School>. 2022. <https://uis.org.ua/>
- Flávia Angeli Ghisi Nielsen, João Paulo Bittencourt, William A. Presada, Carolina Costa Cavalcanti, Barbara Maionchi Berardo. *Pedagogical Innovation: Best Practices Through the Perspective of some Major Business Schools Around the World*. UNICON Research Report, 2019. <https://uniconexed.org/wp-content/uploads/2022/02/UNICON-Research-Report-2019-Pedagogical-Innovation-Best-Practices.pdf>
- Florence Gabriel, Rebecca Marrone, Ysabella Van Sebille, Vitomir Kovanovic & Maarten de Laat (2022). Digital education strategies around the world: practices and policies. *Irish Educational Studies*, 41(1), 85-106. <https://doi.org/10.1080/03323315.2021.2022513>
- Fullan, M. (2007). *The New Meaning of Educational Change*. Teachers College Press, New York, NY.
- Halim, R. A., Senin, A., & Manaf, A. R. (2009). *Innovation in Educational Management and Leadership: High Impact Competency for Malaysian School Leaders*. <https://www.seameo.org/vl/library../dlwelcome/projects/jasper/jasper09/FullPaper.pdf>
- Concept of implementation of media literacy in Ukraine: new edition, 2016. URL: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27-kontseptsiya-vprovadzhennya-mediaosviti-v-ukraini-nova-redaktsiya/>

- Nowak, M. (2015). Rozwój i jego wychowawcza wartość w pedagogice rozwoju według Jana Pawła II [Development and Its Educational Value in the Pedagogy of the Development According to John Paul II]. *Labor et Educatio*, 3, 31-50.
- One hundred days of war: challenges of Ukrainian education. *Osvitoria Media*. 2022. <https://osvitoria.media/experience/sto-dniv-vijny-vyklyky-ukrayinskoyi-osvity/>
- Panchenko, O., Shynkarova, V., Maistryk, T., Budnyk, O., Nikolaesku, I., Matsuk, L., & Fomin, K. (2022). Pedagogical innovations in Ukrainian educational institutions: social challenges and realities of war. *Revista Brasileira De Educação Do Campo*, 7, e14557 <https://doi.org/10.20873/uft.rbec.e14557>
- Pashkov, M. (2017). Russian information expansion: the Ukrainian bridgehead. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Information_Warfare_ukr.pdf
- Reinsfield, E. (2020). A future-focused approach to the technology education curriculum: the disparity between intent and practice. *International Journal of Technology and Design Education*, 30, 149–161. <https://doi.org/10.1007/s10798-019-09497-6>
- Rembierz, M. (2021a). Bezgraniczność głupoty i granice mądrości. Na rozdrożach sokratejskiej pedagogii niewiedzy. *Ethos*, 34, 1(133), 243-273. <https://doi.org/10.12887/34-2021-1-133-15>
- Rembierz, M. (2021b). Stan pandemii jako ćwiczenie duchowe. O uczeniu się i oswojaniu siebie w stanie pandemicznej zapaści i dezorientacji witalnej, w: Gumuła Wiesław (red.): *Dzienniki stanu pandemii*, Kraków, Zakład Wydawniczy Nomos. S. 223-245. ISBN 978-83-7688-586-5.
- Rembierz, M. (2021c). Revaluations of the times of pandemics: on the interference of the pandemic in the world of human values. *Transformacje*, 3, 132-146.
- Rosen, L. D. (2010). *Rewired: Understanding the iGeneration and the Way They Learn*. New York: Palgrave Macmillan.
- Sirotnik, K. A., & Goodlad, J. I. (Eds.). (1988). *School-university partnerships in action: Concepts, cases, and concerns*. New York, NY: Teachers College Press.
- Serdyukov, P. (2017). Innovation in education: what works, what doesn't, and what to do about it? *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*, 10 (1), 4-33. <https://doi.org/10.1108/JRIT-10-2016-0007>
- Suhrakov, A. S. (2020). Modern challenges of the Russian-Ukrainian information war. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 22: Political sciences and methods of teaching socio-political disciplines: [Coll. of science works]*. Kyiv: Publishing House of M. P. Drahomanov National University of Applied Sciences, 27, 83-88.
- The New Ukrainian School: conceptual principles of secondary school reform. 2016. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf>
- Vasianovych H. P. (2014). Spiritual culture and anti-culture: possibilities of ICT in the education of student youth. *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*. Vol. 37. P. 76-80.

Kontakt:

Олена БУДНИК

доктор педагогічних наук, професор,

директор Центру інноваційних освітніх технологій «PNU EcoSystem»

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-5764-6748

olena.budnyk@pnu.edu.ua

+38066 0724940

**DEFORMATION OF THE CONTENT AND DESTRUCTION OF UKRAINIAN-CENTRIC
SCIENTIFIC STUDIES UNDER THE CONDITIONS OF THE APPROVAL OF THE
BOLSHEVYKS' TOTALITARIAN STATE INFORMATION POLICY (FIRST THIRD OF THE
20TH CENTURY)**

OKSANA HOMOTIUK

**ДЕФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ТА ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНИХ НАУКОВИХ
СТУДІЙ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ
ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

ОКСАНА ГОМОТЮК

ANNOTATION

The purpose of the work is to reproduce the intensity of Ukrainian studies during the period of the establishment of Bolshevism in Ukraine (the first third of the 20th century), to clarify the motives and methods of ideologizing Ukrainian science and education in the conditions of the establishment of a totalitarian regime, to reveal the contradictory nature of the policy of «Ukrainization» and its impact on the development of Ukrainian studies, the reasons for their collapse. It was established that the policy of «Ukrainization» was a chance for the development of Ukrainian studies in the conditions of the establishment of totalitarianism in Ukraine. In its context, the activity of M. Hrushevskiy and associates, the work of the structural units of the All-Ukrainian Academy of Sciences, was of epoch-making importance for the development of Ukrainian-centric studies, which completed the process of transforming Ukrainian science into a socially recognized phenomenon, which provided for the organic unity and integrity of the system of knowledge about Ukraine and Ukrainians.

Emphasis is placed on the contradictory consequences for Ukrainian studies of the policy of «Ukrainization» as a manoeuvre for the establishment of the Bolshevik regime in Ukraine, the introduction of a new worldview monoperadigm into science and education – Marxism-Leninism and the party-class interpretation of social and national development. However, the expansion of the sphere of use of the Ukrainian language, the creation of a network of national educational and cultural institutions, the training of scientific personnel, and the activities of the Academy of Sciences contributed to the development of the scientific foundations of Ukrainian studies.

Ukrainian studies activities of M. Hrushevskiy, K. Hrushevskiy, D. Bagaliy, M. Vasylenko, O. Germayze, O. Hrushevskiy, V. Danylevich, I. Zhitetskiy, V. Romanovskiy, M. Slabchenko, E. Tymchenko, V. Kharlampovych, D. Yavornytskyi, the involvement of the young generation of scientists contributed to the progress of Ukrainian studies, the formation of its new centers, the concentration of efforts in the direction of working out the key problems of the history and culture of Ukraine, the integration of archaeological, historical, linguistic, economic knowledge about the ethnogenesis of the Ukrainian people, the uniqueness of its language, traditions and customs about national liberation competitions for independence and own statehood. The main achievement of this period was the development of new methods of knowledge, primarily sociological, and the development of synthetic knowledge about Ukraine and Ukrainianness. Involvement of a wide range of scientists in cooperation, expansion of the scope of scientific research, use of new archeographic information, a wide range

of popularization of publishing products, and combination of scientific and research work with educational and pedagogical work were characteristic parameters of the activities of the institutions headed by M. Hrushevskiy. What was new was the study of southern Ukrainian issues and the development of other regional studies through the organization of sub-district commissions. The scientific concept of Ukrainian studies organically combined the development of knowledge about Ukraine and Ukrainians with the revival of national traditions and the assimilation of European values.

From the end of the 1920s and throughout the 1930s, the offensive of the command-administrative and repressive Stalinist machine intensified in Soviet Ukraine. All branches of Ukrainian studies were subjected to violence: Ukrainian history, philology, archaeology, ethnography, anthropology, art history, economic history, law, etc. Through bloody repressions, «purges», famine, and campaigns against «Ukrainian bourgeois nationalism», the so-called Marxist interpretation of Ukrainian life was established, its national values and peculiarities were levelled, the scientific school of M. Hrushevskiy was defeated, and his scientific scheme was rejected. Interference in the internal affairs of scientific institutions, the holding of elections to the National Academy of Sciences and the organization of its activities under strict party control, the transition to the total ideologization of all science, the deployment of a campaign to «expose enemies and pests on the cultural and scientific front», mass repressions against scientists, primarily Ukrainian studies, caused the collapse of Ukrainian studies. The elimination of «Ukrainization» caused the deformation of the content of Ukrainian studies, and the spread of totalitarianism and mass repressions led to their final curtailment and ban in the USSR, which led to a change in geographical emphasis in favour of the diaspora.

Keywords: Ukrainian studies, «Ukrainization», Bolshevism, Marxism, totalitarianism.

АНОТАЦІЯ

Метою роботи є відтворення інтенсивності українознавчих досліджень у період встановлення більшовизму в Україні (першої третини ХХ ст.), з'ясування мотивів і способів ідеологізації української науки та освіти в умовах утвердження тоталітарного режиму, розкриття суперечливого характеру політики «українізації» та її вплив на розвиток українознавчих досліджень, причини їхнього згорання. Констатовано, що шансом для розвитку українознавства в умовах утвердження тоталітаризму в Україні була політика «українізації». У її контексті епохальне значення для розбудови україноцентричних студій мала діяльність М. Грушевського та однодумців, праця структурних одиниць Всеукраїнської Академії наук, що завершило процес перетворення української науки у суспільно визнане явище, яка передбачала органічну єдність і цілісність системи знань про Україну та українців.

Зроблено наголос про суперечливі наслідки для українознавства політики «українізації» як маневру для утвердження більшовицького режиму в Україні, впровадження в науку й освіту нової світоглядної монопарадигми – марксизму-ленінізму та партійно-класового трактування суспільного і національного розвитку. Проте розширення сфери вживання української мови, створення мережі національних навчальних і культурних закладів, підготовка наукових кадрів, діяльність Академії наук сприяли розвитку наукових засад українознавства.

Українознавча діяльність М. Грушевського, К. Грушевської, Д. Багалія, М. Василенка, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, І. Житецького, В. Романовського, М. Слабченка, Є. Тимченка, В. Харламповича, Д. Яворницького, долучення молоді генерції науковців сприяли поступу українознавства, формуванню його нових осередків, зосередженню зусиль у напрямку опрацювання вузлових проблем історії та культури України, інтеграції археологічних, історичних, лінгвістичних, економічних знань про етногенез українського народу, самотність його мови, традицій і звичаїв, про національно-визвольні змагання за незалежність і власну державність. Головним здобутком цього періоду було опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, розвиток синтетичного знання про Україну та українство. Залучення до співпраці широкого кола науковців, розширення масштабів наукового пошуку, використання нової археографічної інформації, широкий діапазон популяризації видавничої продукції, поєднання науково-дослідницької роботи з виховною та педагогічною були характерними параметрами діяльності очолюваних М. Грушевським установ. Новим було дослідження південноукраїнської проблематики, розвиток інших регіональних досліджень шляхом організації порайонних комісій. Наукова концепція українознавства органічно поєднувала розвиток знань про Україну та українців з відродженням національних традицій і засвоєнням європейських цінностей.

З кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. у радянській Україні посилювався наступ командно-адміністративної та репресивної сталінської машини. Насилля зазнали всі ланки українознавства: українська історія, філологія, археологія, етнографія, антропологія, мистецтвознавство, історія економіки, права та ін. Шляхом кривавих репресій, «чисток», голодомору, кампаній проти «українського буржуазного націоналізму» утверджувалося так зване марксистське трактування українського буття, нівелювалися його національні цінності й особливості, розгромлено наукову школу М. Грушевського, відкинуто його наукову схему. Втручання у внутрішні справи наукових установ, проведення виборів до ВУАН та організація її діяльності під жорстким партійним контролем, перехід до тотальної ідеологізації всієї науки, розгортання кампанії з «викриття ворогів і шкідників на культурному і науковому фронті», масових репресій проти вчених, насамперед українознавців, спричинило згорання українознавства. Ліквідація «українізації» спричинила деформацію змісту українознавчих досліджень, а поширення тоталітаризму і масових репресій привело до остаточного їх згорання та заборони в УСРР, що зумовило зміну географічних акцентів на користь діаспори.

Ключові слова: українознавчі студії, «українізація», більшовизм, марксизм, тоталітаризм.

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабної українсько-російської війни зростає роль соціально-гуманітарної сфери і усіх її складових у забезпеченні життєдіяльності нації та держави. 24 лютого 2022 року – це не лише новий масштабніший етап українсько-російської війни, що триває століттями, чимало уроків якої у попередніх періодах, ми, на жаль, так і не засвоїли, а і початок європейського цивілізаційного зламу. **Ми переконані, що рішуче просування, в умовах воєнного стану, світоглядних та гуманістичних цінностей у освітньому та культурному просторі формують інтелектуальну та духовну міць українського суспільства, а отже – невпинно наближають нас до Перемоги над віковичним ворогом нашого народу.**

У контексті світових подій наша країна – одна з найдавніших держав Європи – то виникала на її геополітичних картах, набуваючи обертів, вражаючи сучасників могутністю, розумом, шляхетністю, то знов зникала за назвою складової чужого державного організму. При цьому нищилося українство, його здобутки, ділили на частини матірню територію. Українське буття супроводжували криваві події, зради провідників, інколи бездумні, анархічні виступи широкого загалу, міжособиці й суперечки. Проте паралельним джерелом життя була історична пам'ять про величні мрії та прагнення, вчинки безмежної жертвності і відваги.

Ідея вільної, соборної, духовно багатой України пронизує наукові студії багатьох поколінь вітчизняних українознавців, які доклали зусиль для подальшого поступу нашої держави, що великою мірою залежав від сформованої ідеології. Історично склалося так, що великі українознавці були й «вихователями» у громадсько-політичному житті. Власне, наука ставала генератором національної самосвідомості, була в епіцентрі пошуку моделей розвитку українського суспільства. На зламі епох (XIX-XX ст.) відбувалася, з одного боку, інституціоналізація українознавства, утвердилися його наукові засади, було нагромаджено великий досвід українознавчих студій, а з іншого – в добу більшовицького тоталітаризму на нього накладено репресивно-ідеологічне табу. Дослідження цих проблем дає змогу отримати повчальні уроки і для сьогодення, оскільки розвиток українознавства, його впровадження у суспільство, державу зумовлювали як нерозуміння з боку владних структур його значення, недооцінку світоглядно-виховних функцій українознавства, так і повне несприйняття. Тенденції розвитку українознавства дадуть змогу відповісти на виклики XXI ст. лише за умов критичного використання набутого досвіду, консолідації українознавчих сил материкової України та діаспори, утвердження україноцентричності наукових досліджень, підготовки нової генерації дослідників.

Об'єкт дослідження – це діяльність наукових осередків і провідних учених України першої третини XX ст., наукові та науково-популярні праці з українознавства, які відображають розвиток гуманітарних студій.

Предметом дослідження є процес розвитку україноцентричних студій як цілісної системи знань про Україну та українців в умовах суперечливої «українізації» та згодом їхнє згорання.

Метою дослідження є відтворення інтенсивності українознавчих досліджень у період встановлення більшовизму в Україні, з'ясування мотивів і способів ідеологізації українознавства в умовах утвердження

тоталітарного режиму, розкриття суперечливого характеру політики «українізації» та її вплив на розвиток українознавчих досліджень.

Хронологічні межі розвідки охоплюють першу третину ХХ ст.

Географічні межі дослідження – це етнічна територія України з урахуванням тогочасної державної належності та адміністративно-територіального поділу.

Виклад основного матеріалу. Виникнення Української Академії наук у 1918 р. зумовило системне і цілісне вивчення українства. Нові структури і підрозділи основою своєї діяльності визначили українознавство як методологію, філософію національного відродження. В. Вернадський щодо методологічних змін у науці зазначав: «Ми часто даємо просто набір фактів і спостережень там, де ми маємо дати ціле... А навколо величезна кількість нагромаджених даних, які тільки й чекають такого охоплення» [290, 410]. У 20-х рр. ХХ ст. продовжувалася розробка теоретичних проблем українознавства у працях М. Грушевського, Д. Багалія, С. Єфремова, І. Стешенка, В. Старосольського, Д. Дорошенка, Н. Григоріїва, С. Рудницького та ін. Зокрема, С. Єфремов визначив такі завдання: знати рідний край, знати минуле і сучасне України у різних виявах, формах українського життя, щоб найдоцільніше йому служити [426, 5].

Розвиток революційних подій 1917–1920 рр. позитивно вплинув на концептуальне визначення державницького напрямку. Генерація українознавців, зокрема В. Липинський, С. Томашівський, М. Кордуба, Д. Дорошенко, В. Кучабський, В. Старосольський, Р. Лашенко, С. Шелухін, О. Бочковський та інші, відобразила нову ідеологію. Змінилися акценти у співвідношенні народ – держава; почали застосовуватися нові оцінки до аналізу українського буття, утверджувалися нові концептуальні підходи. Предметом вивчення стала державність, креативна роль української еліти. Досліджуючи короткотривалий період самостійності української держави на початку ХХ ст., українознавці сприяли зростанню національної свідомості українського народу, створювали моральне і наукове підґрунтя для виборення незалежності. Паралельно із національно-демократичним напрямом утверджувалася марксистська методологія пізнання, «нове» розуміння історичного процесу, на чому акцентуємо увагу.

У 1919 р. унаслідок збройного експорту більшовицького режиму з Росії і насадження його в Україні діяльність україноцентричних осередків намагались припинити. Зазнавши спротиву національно-демократичних сил, більшовики були змушені застосувати в спекулятивних цілях гасла національно-культурного відродження. Як маневр для своєрідного «утихомирення» було організовано «загравання» з некомуністичними силами українського суспільства під маскою захисту його національних інтересів для остаточного встановлення своєї влади і насадження відповідної ідеології [929, 572]. Одним із засобів реалізації цієї мети став спецпроект за назвою «політика «коренізації», або «українізації». Ця політика була складовим елементом стратегії придушення українського руху опору, завоювання українського села («до українського селянина можемо підійти зрозумілою йому мовою, а коли треба й вивчаючи цю мову») [546, 12], радянізації суспільства, виявлення борців за українську справу. Попри позитивні моменти, які створювали сприятливе середовище для розбудови українознавства, значна частина інтелігенції доволі швидко зрозуміла реальну суть цієї політики. В оприлюдненій у празькому журналі «Нова Україна» статті «Модерні езуїти» Д. Ісаевич наголосив, що «українізаторська місія більшовиків» є підготовкою широкомасштабного нищення всіх виявів українства та заманювання з еміграції українських елементів при створенні позитивного іміджу більшовицької влади у світової громадськості [771, 133].

Кадровий кістяк «українізації» становили так звані націонал-комуністи, до яких належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський, а також представники української інтелігенції, які намагались поразку у революції компенсувати культурницькою діяльністю, українські реемігранти, зокрема М. Грушевський, Ю. Тютюнник, і галицькі українці, що повірили у значимість визначеного курсу [834, 280]. Багато з них були щиро переконані у потребі «українізації», як невід'ємного завдання соціалістичної перебудови країни [547, 185–192]. Так, для М. Скрипника «життєвим апогеєм» стало керівництво цим процесом [968, 278]. Він неодноразово наголошував, що немає іншого культурного розвитку, ніж у національних формах [551, 203].

Політику «українізації» стимулювала інерція, започаткована Українською революцією. Її

підштовхнули науковці, що аналізували причини і масштаби зросійщення українців, а також наслідки валуєвських та емських указів. Ця стратегія на певному етапі імпонувала більшовикам, збігаючись з їхніми основними гаслами в національному питанні [782, 260]. Проте вони стежили за тим, щоб впровадження «українізації» не вийшло з-під їхнього контролю і не перешкоджало стратегічному плану інтернаціоналізації суспільного життя.

Про потребу контролювати процес провадження цієї політики з боку більшовиків свідчило створення спеціальної Комісії Політбюро ЦК КП(б)У з українізації та щотижневе обговорення результатів її роботи. Так, членами цієї комісії були Л. Каганович, В. Затонський, В. Чубар, М. Скрипник, Г. Гринько, О. Шліхтер, В. Галицький, Ф. Корнюшин, О. Шумський, М. Попов та ін. [90, арк. 1зв.; арк. 8]. У межах комісії функціонували такі підкомісії: народної освіти; преси, літератури, партосвіти; партапарату; військова; профспілок; кооперативна; ЛКСМУ. Головне їхнє завдання – «...попередня підготовка доповідей і пропозицій та розробка матеріалів для Комісії Політбюро по українізації» [90, арк. 11]. Однак невдовзі підкомісії були ліквідовані, а «українізацію» радянських установ доручили їхнім керівникам [90, арк. 115].

Аналізуючи процес запровадження політики «українізації», слід зазначити, що вона була доволі суперечливою за характером. Так, згідно з постановою Раднаркому «Про українізацію освітніх і наукових закладів», ухваленою у розвиток Декрету від 27 липня 1923 р. «Про заходи з українізації навчально-виховних і культурно-просвітницьких закладів», передбачалось реалізувати магістральну лінію «українізації», водночас сприяючи, щоб «...компактні маси кожної національності могли отримати освіту на своїй рідній мові», тобто у всіх навчальних закладах обов'язковою для вивчення мала бути російська мова, а українська і українознавство – лише у школах нацменшин [10, арк. 34–35].

Про міфічність «українізаційних» заходів можна стверджувати на основі даних офіційних джерел інформації про їхнє виконання за станом на 1 січня 1926 р., в яких наголошувалося на недопустимості створення в радянських установах освіти окремих навчальних курсів з українознавства, а також проведення будь-яких іспитів зі знання українознавчої літератури, крім мінімуму, передбаченого політграмотою. Для партійців вищих політгруп було запропоновано організувати семінари з українознавства, а Наркомосві разом з Агітпропом ЦК КП(б)У доручено скласти необхідні конспекти з українознавства і вжити заходів щодо видання відповідних підручників [90, арк. 1 зв.].

Проте навіть такі «куці» вимоги у провадженні «українізації» сприяли покращенню ситуації у сфері українознавства, становище якої було дуже складним. Слід зазначити, що чимало проектів залишилось нереалізованими. Так, у період «українізації» планувалося створити окремий Український Комітет з українознавства згідно з протоколом засідання адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР від 26 січня 1926 р. – відповідну установу при Укрголовнауці НКО освіти УСРР у складі 4 осіб [10, арк. 109].

Подібною була ситуація щодо запланованого на квітень 1924 р. Першого всеукраїнського з'їзду з краєзнавства. В умовах розпочатої «українізації» передбачалося з'ясувати потреби краєзнавчих організацій та шляхи їхнього забезпечення [3, арк. 93]. Незабаром відповідно до завдань промислового розвитку колишнього СРСР та України було змінено його назву на З'їзд з вивчення продуктивних сил і народного господарства, а підготовку краєзнавчих питань доручено Комісії з краєзнавства при ВУАН [3, арк. 165, 165 зв.]. Лише деякі науковці у виступах звертали увагу на стан українського краєзнавства (А. Лобода) та перспективи його розвитку (М. Птуха). Актуальною була тема розвитку та поширення української наукової мови, з приводу чого в програмі передбачено доповіді О. Курила, О. Яната, П. Тутківського, Ф. Калиновича, О. Черняхівського, С. Пилипенка, І. Черкаського, О. Новицького [3, арк. 171].

Влада стримувала ініціативу української інтелігенції, національно свідомої частини селян і робітників, побоюючись широкого національно-культурного відродження. Зокрема, на засіданні Комісії Політбюро з українізації 13 грудня 1926 р. були висловлені зауваження Наркомосу щодо українізаційної діяльності. У відповідь на них М. Приходько зазначив, що «...помилки в роботі з українізації, як і в будь-якій іншій, можуть бути. Але в чому ці помилки полягають? Очевидно, товариші хочуть сказати, що Наркомос здійснює українізацію дуже інтенсивно і що українізацію потрібно здійснювати повільніше» [90, арк. 113].

Виникали об'єктивні труднощі у проведенні «українізації», спричинені наслідками війни, політики «воєнного комунізму», репресій, голоду 1921–1923 рр. Ці труднощі негативно відобразилися на матеріальній базі науки, її кадровому забезпеченні, стримуючи українізацію культурно-освітніх установ. Проте головною перешкодою українізаційних процесів було упереджено-негативне ставлення до них з боку значної частини зросійщеної партійно-радянської номенклатури. Згідно з Постановою Раднаркому УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних установ», упродовж найближчих двох років планували перейти до викладання у вищих навчальних закладах українською мовою, проте і через два роки проблема не була вирішена. За Постановою про українізацію навчальних закладів і наукових установ установили граничні терміни українізації вищої школи – 1926–1927 рр. Відтоді посаду професора могли посісти лише ті, хто викладав українською мовою [198]. Проте навіть у 1926 р. під час обговорення доповіді Наркомосу з українізації вищих навчальних закладів секретар ЦК КП(б)У М. Попов констатував, що цей процес відбувається дуже повільно насамперед у технічно-господарських закладах освіти. В. Чубар наголошував, що не можливо здійснити українізацію народної освіти без забезпечення відповідними фахівцями-українознавцями [90, арк. 95, 109]. У Резолюції Комісії Політбюро ЦК КП(б)У з українізації (1926) зазначалося, що головною перешкодою в справі українізації народної освіти є спротив російської професури, а також неусталеність наукової термінології, недостатня кількість підручників, а також коштів на потреби українознавства [91, арк. 1].

Архівні документи свідчать, що багато викладачів не лише продовжували викладати російською мовою, а й виступали проти українізації. Наприклад, у Київському політехнічному інституті четверта частина професорсько-викладацького складу чинила опір [88, арк. 47]. Подібні приклади були характерні для установ освіти Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Донбасу. Доповідна записка В. Затонському від О. Корнюшина, який брав участь у зборах партактиву Одеси, документально підтверджує, що багато науковців трактували українізацію як акт насильницьких дій, властивих політиці буржуазії [90, арк. 3]. Так, саме у вищих школах Одеси та Миколаєва були найбільш вираженими форми українофобії, де серед викладачів і студентів переважали росіяни та зросійщені євреї. В 1925 р. в Одесі діяла єдина українська вища школа – Інститут народної освіти, яка через відсутність наукових кадрів не була повністю українізована [966, 86]. Українізаційний процес гальмувався через байдужість місцевих органів більшовицької влади, котрі не прагнули дати відсіч українофобам [966, 85–86]. Найбільше було українізовано наукових установ у Києві. За станом на 1 січня 1926 р. вони становили 59% від усіх установ, а на 1 грудня 1926 р. – 76%. В інших містах України, крім Ніжина та Кам'янця-Подільського, де українізація досягла 100%, ситуація кардинально відрізнялася: в Одесі за станом на 1 січня 1926 р. було українізовано лише 13% вищих шкіл, а на 1 грудня 1926 р. – 31%; у Дніпропетровську відповідно 13% та 21%; у Харкові – 29% та 32% [88, арк. 40]. Співзвучною з українофобськими настроями була позиція багатьох представників російської інтелігенції, зокрема Максима Горького, який на пропозицію О. Слісаренка (українського письменника і видавця) перекласти і опублікувати «Мать» українською мовою дав таку відповідь: «Мене дуже дивує той факт, що люди, визначаючи для себе одну й ту саму ціль, не тільки стверджують про відмінність наріч – прагнуть зробити наріччя «мовою» – а й пригнічують тих великоросів, які перебувають у меншості на території поширення цього наріччя» [89, арк. 32].

Усупереч об'єктивним (у тому числі, як зазначав М. Скрипник, «це коефіцієнт 300-літнього русифікаторства, це наслідок пригноблення українського народу, цю спадщину зліквідувати відразу абсолютно неможливо» [547, 186] і суб'єктивним труднощам, завдяки натиску та ініціативі «знизу» процес «українізації» розгортався, позитивно впливаючи на розбудову українознавства, що призвело до занепокоєння кремлівського керівництва та його представників в УСРР. З огляду на це було висловлено таку тезу: «Революція пробудила культурний рух, розбудила широкий національний рух, а ми не зуміли направити по нашому руслу цей національний рух, ми прогавили його і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція й куркульство» [550, 54].

В умовах так званої політики «українізації» розгорнулися два паралельні процеси – насадження нової світоглядної парадигми в образі марксизму та розвиток українознавства завдяки намаганням національно свідомих науковців як потужного засобу збереження національної основи українського народу, його ідентичності. Провідником українознавчого процесу була київська школа М. Грушевського, яка активізувала діяльність після його приїзду з еміграції в 1924 р. До УСРР повернулися й інші науковці,

зокрема, А. Ніковський, літературознавець, згодом активний учасник історико-філологічного відділу ВУАН; С. Рудницький – академік, керівник секції географії і картографії науково-дослідної кафедри географії та антропології Харківського ІНО, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (1927–1933). Саме він був ініціатором створення інституту географії, щоб «... поставити географію на європейську стопу» [92, арк. 120]. Слід зазначити, що багато науковців з Галичини, як наприклад, В. Бабек, Й. Гірняк, А. Крушельницький, М. Лозинський, були переконані у перевагах «українізації» й брали участь у соціалістичних перетвореннях. Так, М. Скрипник зніціював залучення галицьких вчених до реалізації процесу «українізації». Найвідомішими серед них були: О. Баден-Яворенко (вчений секретар НКО УСРР у 1927–1930 рр.), М. Зозуляк (учений секретар НКО УСРР у 1930–1931 рр.), М. Ерстенюк (особистий секретар М. Скрипника у 1927–1933 рр.), М. Лозинський (правознавець, з 1927 р. викладав у Харківському інституті народного господарства, автор підручника «Міжнародне право»), професор Гаврилів (ректор Харківського ІНО), професори Гаморак і Геринович (ректори Кам'янець-Подільського ІНО), В. Гоца (ректор Житомирського ІНО), К. Коник (ректор Одеського інституту народного господарства), І. Сіяко (директор Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві), С. Семко-Козачук (ректор Київського ІНО) та ін. Активну участь у діяльності Спілки революційних письменників «Західна Україна» брали Мирослав Ірчан, В. Атаманюк, М. Гаско, В. Гжицький, Л. Дмитерко, В. Касіян та ін. Так, О. Рубльов подає інформацію про рееміграцію в Україну близько 500 осіб – колишніх військових УГА [945, 100].

Лідером наукового українознавства в УСРР упродовж десятиріччя був М. Грушевський, навколо якого сформувався потужний українознавчий центр з низкою дослідницьких осередків. Н. Полонська-Василенко наголошувала, що величезною й найбільшою, на її погляд, подією в історії ВУАН було повернення до Києва з-за кордону професора М. Грушевського [923, 44]. Як відомо, його обрали академіком ВУАН до приїзду в Україну, а вже в березні 1924 р. у доповіді на спільному зібранні ВУАН та УНТ з питань методології українознавчих досліджень він запропонував перенести Український соціологічний інститут з Відня до Києва [698, 109]. Саме в цьому інституті вчений оприлюднив курс генетичної соціології і прагнув впровадити її методи в українознавство, щоб наблизити його до європейського рівня. Головним методологічним орієнтиром було відтворення цілісності історії людини і суспільства в усіх соціальних вимірах. Питання вивчення українського буття як основного інституту соціальної дійсності потребувало аналізу соціальної структури суспільства. На думку М. Грушевського, варто було досліджувати багатовекторність суспільства у його взаємозв'язку з політичними, економічними, культурними, релігійними, фольклорними, етнографічними, психологічними чинниками. При цьому важливого значення він надавав дослідженню психології народного життя, її залежності від соціальних явищ. Аналізуючи завдання соціологічних досліджень, науковець вказував на залежність мислення від соціального процесу. «На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апіорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мислення... на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мислення з фактів соціального розвитку дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлюватись і вияснитись тільки з соціальних таких фактів. Поруч того стають і далеко йдучі постулати дослідження в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів останків старших, колективістичних методів пізнання і оцінки фактів, останків дуже значних і впливових, цілих верств прелогізму...» [361]. Ці методи соціологічного обґрунтування історії були основою діяльності історичних установ, які очолював М. Грушевський, як ядра наукового українознавства. І. Колесник зазначала, що 1920-ті рр. – це «золота доба» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націотворчого процесу [801, 64]. Правничі, економічні складові тільки окреслювали методологію, виробляли самостійний шлях розвитку. У цьому полягали певні труднощі в процесі створення довершеного інтегрованого знання про Україну та українців. Насамперед це підтверджує відсутність української наукової термінології як юридичної, політичної, так і філософської тощо. Так, І. Лисяк-Рудницький наголошував, що до 1917 р. навіть в «українофільських» колах поширилось переконання, що українська мова надається лише до ліричної поезії, або «...для п'єс з народного побуту, або для брошурок популяризаційного змісту, але не для поважної наукової чи публіцистичної продукції» [843, 128]. Зрозуміло, що за короткотривалий період, коли увага зосереджувалася на створенні науково-популярної літератури, це питання залишилось

невирішеним. Воно ускладнювалось економічними труднощами, спричиненими політикою більшовиків, її великодержавницькою і репресивною спрямованістю.

Основними ланками українознавства були історична секція Української Академії наук та кафедра історії українського народу, питання про утворення якої вирішувалося у зв'язку з приїздом М. Грушевського на колеґії Укрголовпроосвіти [11, арк. 89]. «Секція при Академії існує як організація науково-громадського характеру, під завідуванням виборного бюро, служачи зв'язком між історичними установами Академії з ширшими позаакадемічними кругами дослідників і любителів історичного знання» [204, 160]. М. Грушевський аргументував потребу в створенні окремої кафедри історії України та пов'язаних з нею дисциплін тим, що «...Київ здавна мав живу традицію передусім історичних студій, і тепер його роля як традиційного центра української культури особливо життєва і з огляду на завдання українізації і на культурні потреби Західної України, відтятої від нас, котра всіма силами тягнеться до свого національного центра» [11, арк. 96]. Науковець керував значною кількістю комісій з різної тематики: культурно-історичною, української пісенності, археографічною; порайонними комісіями: з історії Києва і Правобережної України, Лівобережної України, Південної України, Західної України; зі старої історії України та з новітньої історії України; а також тематичними: з дослідження нової української історіографії, історії козаччини, історії освіти, бібліографії історії України. До цих структур належали й історико-економічна підсекція та Комісія українсько-молдавська.

Новаторські українознавчі дослідження були характерні для науково-дослідної кафедри історії України в Києві, створеної в 1924 р. Це зумовило структурний поділ на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології, яку очолював О. Гермайзе; соціально-економічної і політичної історії під керівництвом О. Грушевського; історико-культурної з підрозділами матеріальної та духовної культури, якою керував М. Грушевський. Варто зазначити, що вперше в окремій структурі було поєднано питання теоретичного і методологічного характеру, зокрема, науково-дослідну роботу з навчальною, в тому числі передбачалася підготовка аспірантів. Науково-дослідна діяльність базувалася на українознавчих студіях XVI–XIX ст. з акцентом на соціально-економічній проблематиці. Активно працювали у цій сфері М. Грушевський, О. Грушевський, П. Клименко, В. Щербина, О. Гермайзе та ін. О. Оглоблин зазначав, що головне завдання кафедри полягало у підготовці нових кадрів українських істориків шляхом теоретичного навчання і долучення до реальних досліджень [896, 100]. Протягом п'яти років діяльності (1924–1930) кафедра за участю аспірантів видала три томи «Студій з історії України» (1926–1930) та кілька монографій переважно з історії України XVII–XIX ст.

Підвищення наукового рейтингу українознавства, його доказової бази безпосередньо пов'язано з іменем М. Грушевського. Саме він сконцентрував сили на пошуку, систематизації, публікації нового документального матеріалу, опрацюванні малодосліджених або недосліджених тем; популяризації знань серед української та європейської громадськості. Лист М. Грушевського до празького професора Я. Бідлова (стосовно якого клопотав про присвоєння звання академіка) від 2 січня 1924 р. дає змогу прокоментувати вказану ситуацію: «Тепер збираюсь до Києва: Українська Академія наук закликає мене на катедру історії України, котра зісталась не обсадженою, бо я раніше не бачив ніякої користі з сього вступу до академії, тепер же обставини змінились, і мої товариші порадили мені не зрідатись... Маю наукові плани широкі і різноманітні: хотів би й історію України, й історію літератури продовжити, і видавництво джерел організувати і наукову часопись, не знаю, що з того удасться» [172, арк. 1]. Слід зазначити, що всі структури, які очолював М. Грушевський, – це попередники сучасних інституцій. Характерними ознаками видів їхньої діяльності була ґрунтовність, всебічність, охоплення різних пластів українського буття на основі соціологічного підходу, порівняння різних періодів українського історичного процесу, а також взаємозв'язок із новітніми досягненнями європейської науки та відданість ідеї національного відродження.

Так, наприклад, для роботи Археографічної комісії, на яку покладалося одне з пріоритетних українознавчих завдань – створення ґрунтовної українознавчої бази – характерними були принципи наступності, неперервності, критичного аналізу документального матеріалу та нові підходи до пошуку і публікації. Варто наголосити, що було зреалізовано українознавчий підхід до археографії, розширено діапазон територіальних і тематичних меж видань, зокрема з історії козаччини. Проте більшовицька ідеологізація суспільних наук, насадження партійно-класового підходу до видання документальних

матеріалів перешкоджали здійсненню окреслених планів повною мірою.

Так, з нагоди 350-річчя українського друкарства приділено увагу опису стародруків, вивченню документальних свідчень із соціальної та політичної історії XIX ст. Окрім цього, продовжено опрацювання неопублікованих документів, зокрема, ділової кореспонденції 1650-х рр. з московського архівосховища, архівів і бібліотек Петербурга, Львова, Кракова, Варшави. Увагу українознавців привернули також протоколи польської військово-судової комісії, що вели справи гайдамаків та ін. За порадою голови Археографічної комісії М. Грушевського науковці реєстрували актовий матеріал, необхідний для аналізу соціально-економічної та політичної історії України, напрямів колонізації та її діловодства. Вперше було введено в науковий обіг молдавські історичні джерела, угорські документи та листи, що висвітлювали події Хмельниччини. Інвентаризація та реєстрація матеріалів українського державного діловодства, приватних документів та листування становило основу так званого «українського дипломатарію».

Слід зазначити, що діяльність в Археографічній комісії була ґрунтовною методологічною школою для молодих учених. М. Кордуба, В. Герасимчук, С. Томашівський і І. Крип'якевич здійснювали пошук документів у Польщі, Римі, Стокгольмі. Важливим підсумком джерелознавчої роботи було регулярне оприлюднення нового матеріалу в «Українському археографічному збірнику», який продовжував кращі традиції «Сборника...» Комісії для розбору давніх актів. Його перший випуск побачив світ у 1927 р., де були опубліковані матеріали з історії Києва 1494–1835 рр., підготовлені В. Щербиною; інформація з історії Лівобережжя та українського права XVII–XVIII ст. М. Василенка; «Книга Глухівського цеху калачницького» К. Лазаревської; «Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство у Володимирському повіті на Волині» М. Корниловича; матеріали з історії українського руху періоду світової війни О. Гермайзе [205, 193]. Окремі видання присвячено визначним вченим, матеріали про яких давали змогу проаналізувати тогочасне суспільне, економічне становище та побут українців. Одним із таких проектів став підбір інформації про життя, діяльність і родину О. Лазаревського.

Паралельно з археографічними збірниками видано 3 томи «Українського архіву», що презентували здебільшого цінні актові матеріали, а також документи Стародубського полку, «Коденську книгу», переписні книги 1666 р. Крім цього, комісія видавала цінні матеріали з української картографії за редакцією В. Кордта, карти намісництва України тощо.

Нагромадження українознавчого матеріалу відкрило шлях для нових розвідок, в яких наша країна фігурувала як територіально-етнічна цілісність. Межі українського буття розширилися економічними, правничими, соціальними та іншими чинниками поряд із філологічними, етнографічними, історичними. Дослідження охопили передісторичну добу, середньовіччя, нову історію останніх трьох століть та історію України новітньої доби. У повідомленні про діяльність науково-дослідної кафедри історії України акцентувалася увага на тому, щоб «...охопити по можливості всю територію українського розселення в його природних, фізичних, господарчих і колонізаційних межах» [224, 195].

Новизною українознавчих студій був соціологічний підхід, комплексне студювання українського буття, малодосліджених проблем і регіонів. До цих проектів долучалися вчені Галичини, Кубані, Білорусі, що мало важливе значення для утвердження неперервності історичного процесу та соборності українських земель.

Провідне місце в українознавчих дослідженнях посіли монографічні праці М. Грушевського, котрий продовжив видання «Історії української літератури» та «Історії України-Руси». Останній том «Історії України-Руси», що висвітлював події 1657–1658 рр., був опублікований у 1937 р. посмертно завдяки старанням доньки К. Грушевської. Він засвідчив остаточний перехід М. Грушевського на державницьке трактування української історії. Хоча головну увагу в ньому було звернено на повчальні уроки для української державності XVII ст., автор подав їх на широкому фоні соціальної історії українського народу, на чому наголошував М. Василенко в рецензії на «Історію України-Руси», оприлюдненій у часописі «Україна» в 1925 р. [288, 158]. Доволі детально М. Грушевський проаналізував характер і роль провідної верстви в період Хмельниччини. Найбільшу увагу він сконцентрував на аналізі причин, що призвели до втрати української державності. Це було важливим і для розуміння революційних процесів XX ст., в яких учений брав активну участь.

М. Грушевський поряд з історією українського народу вивчав історію національної культури. Пріоритетне місце в цьому напрямку посідає багатотомна «Історія української літератури», створення якої було розпочате в період еміграції, а перші томи з'явилися у 1923–1927 рр. У цій фундаментальній праці вперше досліджено культурний компонент етногенезу українців, подано нове трактування понять «етнос» та «нація». Крім цього, автор застосував дані з багатьох дисциплін: історії, археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії, літературознавства, щоб культурологічно реставрувати духовне буття українського народу впродовж тисячоліття. Історія української літератури була подана через особистості в контексті всього наукового і культурного життя українського народу із залученням надбань історіографії та біографістики. Ця проблематика широко відображена в редактованому М. Грушевським часописі «Україна» (1924–1930). Слід зазначити, що організаторський талант М. Грушевського насамперед виявився в тому, що на фоні мізерної академічної платні дописувачі «України» отримували гонорари. Так, В. Гнатюк із Житомира у лютому 1928 р. сповістив редакцію про отримання гонорару в сумі 25 крб. Аналогічні повідомлення надходили від О. Суслова, О. Рябініна-Скляревського з Одеси, від Л. Миловидова з Чернігова, Ф. Колесси зі Львова та ін. [144, арк. 1–20].

За участю М. Грушевського опубліковано такі періодичні та інші видання: «Науковий збірник історичної секції ВУАН» (1924–1929), «За сто літ» (1927–1930), «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», «Праці історичної секції», збірники «Київ та його околиця» (1926), «Чернігів та північне Лівобережжя» (1928), «Київський збірник з історії, археології, побуту та мистецтва» (1931), «Український архів», «Український археографічний збірник» (1926–1930), «Історично-географічний збірник» (за ред. О. Грушевського, 1927–1931). Видавнича діяльність науковця поряд із публікацією невідомих матеріалів дала змогу реставрувати в українській пам'яті «Літопис Самійла Величка», історичні, етнографічні, публіцистичні статті М. Костомарова, розвідки І. Джиджори з НТШ, розпочати видання творів В. Антоновича. З огляду на великі заслуги на честь 60-річчя із дня народження та 40-ліття наукової праці М. Грушевського ВУАН видала ювілейний збірник у 3 томах з бібліографією праць ученого за 1905–1928 рр.

Важливу роль у розробці українознавчих проблем найдавнішого періоду відіграла Культурно-історична комісія Всеукраїнської Академії наук і науково-дослідна кафедра історії України з підсекціями матеріальної та духовної культури, Кабінетом примітивної культури. Зусилля цих підрозділів були зосереджені на дослідженні найбільш «законсервованих» частин української території, що у фольклорі та обрядовості зберегли сліди матеріальної та духовної культури первісного суспільства. За прикладом «Історії української літератури» акцентувалася увага на соціальному аспекті пам'яток. Так, завдання Кабінету примітивної культури полягало в дослідженні соціально-побутових, обрядових та інтелектуальних традицій народного життя України на основі соціологічного, етнологічного, порівняльно-фольклорного аналізу [211, 213]. Цю роботу здійснювали у формі екскурсій і розсилання анкет, обговорення на семінарах, спеціальних розвідок, оприлюднених в українознавчих часописах «Україна» та «Первісне громадянство». У численних розвідках, повідомленнях зверталася увага на еволюційний розвиток українського суспільства, організацію родоплемінного колективу, історію обрядовості, вірувань, побуту, характерні риси усної народної творчості. Головним об'єктом вважали Прип'ятське Полісся як найбільш архаїчну та найменш досліджену територію. Пробними екскурсіями з позначенням опорних пунктів для більш детального пошуку та збирання матеріалу, залученням широкого кола кореспондентів характеризувалася організаційна робота у напрямку студіювання первісного суспільства в Україні. Стрижнем культурно-історичних дослідів була К. Грушевська, яка організувала методичну, науково-дослідну діяльність з вивчення доісторичного періоду [860]. Маючи досвід студіювання соціології, етнології у Відні, Берліні, Парижі, вона застосувала передові підходи в українській науці. Паралельно з'явилися нові теми для досліджень і обговорення, зокрема, теми статусу та ролі жінки у первісному суспільстві, а також форм обміну в примітивному господарстві тощо.

Розвитку етнографії велику увагу приділяла історично-культурна секція науково-дослідної кафедри історії України, а також Комісія історичної пісенності, члени якої збирали, систематизували, публікували, досліджували історичні думи у соціологічному контексті. Так, побачили світ збірки «Пригоди на морі Поповича» – на професійні мотиви водника, «Іван Богуславець та Маруся Богуславка» – невільничі мотиви, «Чабанські думи» – мотиви ведення скотарства, «Сава Чалий і Гнат Голий» – магічні мотиви в історичній поезії та ін. На шпальтах «Первісного громадянства» дослідник усної народної словесності

Ф. Колесса презентував оригінальні студії цього напрямку українознавства, а К. Квітка – розвідку в галузі музичної етнографії.

Перед українськими вченими постала складна проблема «...використання даних світової етнології для вивчення Рідного Народу як частини того безперервного процесу, що розгортається у безмежних різновидностях від найпримітивніших громад до найцивілізованіших націй» [315, 96]. Важливою у напрямку опрацювання української термінології була публікація К. Копержинського щодо трактування таких термінів: «антропологія», «народознавство», «етнологія», «етнографія», «фольклор». Так, питання розмежування «етнографії» та «етнології» було винесено на порядок денний II Конгресу слов'янських етнографів та географів (червень 1927 р.). Зокрема, професор А. Фішер запропонував визнати «... етнографію як описове виучування матеріальної, суспільної й духовної культури поодиноких народів, а етнологію як науку, що має порівняльним способом досліджувати культуру різних народів та змагати до загальних висновків» [148, арк. 20]. Я. Бистроня, як і представники німецької школи, серед цих термінів, виокремив «народознавство», що було вужчим за змістом, ніж попередні поняття, і дало змогу характеризувати народну культуру. Слід зазначити, що частина науковців у країнах Європи намагалася запровадити загальний термін для означення науки про людину – «антропологія» або «етнологія». Погоджуємося з думкою К. Копержинського, що «...відмінність наукових дисциплін не завжди є позитивним моментом у розвитку – вона є наслідком обмеженности індивідуальних людських сил, які не в стані досягнути все» [445, 106].

Зауважимо, що організаційні настанови етнографічне українознавство отримало у вересні 1924 р. після опублікування статті М. Грушевського «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» [319, 1]. У ній зазначалося, що після «...довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок... нарешті бодай тепер, бодай те, що зісталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів» [319, 2]. Разом із цим, влада в її більшовицькому варіанті не вирішувала вказаних проблем. З огляду на це М. Грушевський порушив практичні питання щодо організації етнографічних експедицій у північно-полісько-підляський та карпатсько-гірський регіони. Він запропонував при науково-дослідних кафедрах історії, літератури, краєзнавства утворити секції фольклору та матеріальної культури, наголошуючи на розвитку археології, вивченні історії господарства і техніки, народного мистецтва. Науковець вважав за доцільне заснувати на базі вищих шкіл курси історії матеріальної культури та етнографії для зацікавлення дослідників українським минулим. Розуміючи, що організація фольклорного та етнологічного досліджень потребує як підготовлених кадрів, так і відповідної наукової літератури, М. Грушевський запропонував налагодити процес навчання молодих науковців у центрах соціологічних та історико-культурних студій у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, Берліні. Для збереження залишків матеріальної культури передбачалось організувати відповідний музей. Поряд з цим велику увагу звертав учений на проведення екскурсій, залучення широкого кола місцевих діячів до збору інформації. Важливе значення для науковця мало заснування періодичного органу, котрий давав змогу коригувати організаційну та науково-дослідну роботу на місцях. Проте переважна більшість цих та інших пропозицій щодо збереження і дослідження пам'яток українського буття натрапила на ідеологічні та фінансові перешкоди, які штучно створював більшовицький режим.

Значна кількість програм реалізовувалася здебільшого зусиллями ентузіастів на громадських засадах. Приклад такої роботи подала етнографічна секція краєзнавчого гуртка при Київському інституті народної освіти (у минулому університет), заснована в 1926 р. переважно вихідцями із села. Спрямування її діяльності визначали член Кабінету примітивної культури науково-дослідної кафедри історії України Ф. Савченко за активної участі голови секції Т. Гавриленка та її співробітників. Поряд із проведенням наукових засідань з оголошенням доповідей важливе значення для охоплення всієї української території науковими студіями мали тісні контакти з рідною місцевістю, запис етнографічного матеріалу за програмами Кабінету примітивної культури. Зоною пошуку українознавчих матеріалів стали населені пункти Кубані, Білоцерківщини, Уманьщини, Київщини, Степової України. Цінною за здобутками була пошукова діяльність на території Запоріжжя за спеціально складеною Кабінетом примітивної культури програмою, що дало змогу зібрати унікальні перекази про Запоріжжя, період панщини та її скасування, матеріали з історії місцевого побуту та господарства, козацькі пісні [194, 201]. Успіхи секції краєзнавчого

гуртка зініціювали оголошення роком етнографічних досліджень 1928–1929 академік.

Важливо, що українознавство 20-х рр. ХХ ст. характеризувалося збільшенням питомої ваги правознавчих досліджень. Поряд із лідером історико-правничої науки М. Василенком до них долучалися молоді вчені.

Загальне піднесення українознавчих досліджень дало поштовх економічним студіям насамперед з боку історико-економічної підсекції історичної секції при ВУАН, увага якої здебільшого зосереджувалася на регіональній проблематиці. Варто наголосити, що регіоналізм, як його трактував М. Грушевський, не заперечував соборності, а підсилював її. Не було випадковим і розширення регіональної проблематики, зокрема південноукраїнської. Так, у першому томі «Історії української літератури» М. Грушевський виокремив значення цієї частини України у чорноморсько-дунайську добу, наголосивши на особливостях української колонізації ХVІІІ–ХІХ ст., своєрідності життя запорізького козацтва ХVІ–ХVІІІ ст. та феномені чумацтва. Комісія Південної України, яку очолював М. Ткаченко, здійснювала науковий синтез історичного досвіду Степової України та Чорноморсько-Азовського узбережжя. Запланований збірник мав назву «Полуднева Україна. Степ і море в історії України», проте він не був опублікований.

Важливу роль у збагаченні українознавства відіграли комісії з вивчення Лівобережжя, Києва та Правобережжя, Західної України. Так, перед Комісією з дослідження Західної України поряд із розгортанням наукової роботи, як наголошував М. Грушевський, постало «...величезне завдання не тільки досліду, але і наукового зв'язку з краями, що разом становлять майже третину української території, потребують крайньої уваги і підтримки, а всякого рода зносини з ними незвичайно утруднені політичними обставинами» [228, 243]. Важливим проектом у справі утвердження соборності української науки була спільна підготовка збірника, присвяченого Західній Україні.

У серії проблемно-тематичних студій зверталася увага на міжнародні відносини, на взаємовідносини України та українців із національними меншинами, із сусідніми народами Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Угорщини, Молдови, де були великі анклавні українців. Проте «...за недержанням обіцяної дотації все спинилося на організації першої такої комісії, зложеної для проби – Комісії українсько-молдавської» [255, 168].

Учені під керівництвом академіка М. Грушевського намагалися висвітлити тогочасний стан наукового життя не лише в УСРР, а й за її межами. Так, у часописі «Україна» з'являлася інформація про наукові дослідження в Галичині («Нові палеолітичні знахідки в Галичині» (1929)), аналізувалась періодика Угорщини, діяльність слов'янських інститутів за кордоном у відділі «Хроніки» (1926), оприлюднювались розвідки зарубіжних науковців, зокрема, віденського професора О. Менгіна, пражського професора Л. Нідерле та ін.

Про зростання питомої ваги українознавчих студій і залучення місцевого матеріалу дослідниками ВУАН [212, 222] свідчать візити українських науковців у різні населені пункти як України, так й інших країн: М. Грушевського – у Харків, Чернігів, Москву, Ленінград; О. Гермайзе – Харків, Чернігів; М. Ткаченка – на Переяславщину, у Кременчук, Катеринослав, Запоріжжя, К. Грушевської – Чернігів, К. Квітки – Вінницю, Житомир, Овруч; М. Гайдая – на Волинь; С. Глушка – у Чернігів, а також їхнє листування, розсилання програм, анкетних листів про започаткування наукової праці на місцях, відновлення роботи видавництва тощо.

Зазначимо, що найбільш колоритною фігурою реальної українізації в Одесі був М. Слабченко (1882–1952), який на початку 20-х рр. ХХ ст. намагався заснувати школу українознавства. Він був ініціатором створення та активним учасником Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. З 1926 р. науковець завідував Одеською секцією (філією) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Новизною характеризуються його висновки в історико-правовому, історико-економічному напрямках. З праць М. Василенка та М. Слабченка у радянській Україні почався відлік історико-правового та державницького компонентів українознавства, а історико-економічні студії вказували на самотність господарського життя українців, спонукаючи до висновків про відмінність економічних інтересів України і Росії. М. Слабченко продовжив кращі традиції козацької історіографії, перевершивши за

об'єктивністю оцінки та глибиною аналізу розвідки А. Скальковського, Д. Яворницького та ін. За рукопис «Організація господарства запорожжя. – Т. 1. Економічно-соціальний уклад Січі в умовах військового права» М. Слабченко отримав у 1926 р. нагороду Комісії преміювання наукових праць при Укрнауці Наркомосу УСРР, а за перероблений і опублікований варіант «Соціально-правова організація Січі Запорозької» – премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим України [892, 2876]. Ці праці були підставою для присудження вченому в 1928 р. без захисту дисертації ступеня доктора історичних наук та обрання академіком ВУАН. Українознавчу спрямованість мала і друга частина монографічного дослідження М. Слабченка «Паланкова організація Запорозьких вольностей» (1929). Аналізуючи характер українсько-російських відносин у період Гетьманщини, науковець дійшов висновку, що це був васальний союз феодалної республіки та російського царя. Вчений один із перших подав наукову схему українського історичного процесу ХІХ ст. у «Матеріалах до економічно-соціальної історії України 19 століття» [893, 44]. Потреба в такій схемі була зумовлена особливістю розвитку українознавства в 1920-ті рр., коли тривав пошук відповідей на основні проблеми передреволюційної доби. Саме М. Слабченко та його учні зосередилися на дослідженні подій ХІХ – початку ХХ ст. з метою продовження історичної схеми М. Грушевського [831, 100]. Ідея державності стала об'єднуючою для київської школи М. Грушевського, харківської Д. Багалія, одеської М. Слабченка, київської історико-правової школи М. Василенка.

Таким чином, поряд із Києвом центрами розвитку українознавчих дисциплін ставали Харків, Одеса, Дніпропетровськ (з яким пов'язана діяльність вищої партійної еліти в 1920-х рр.), а також Чернігів, Ніжин, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ, Полтава. В 1922 р. у Катеринославі засновано науково-дослідну кафедру українознавства, а в 1926 р. на базі дніпропетровської (Катеринослав перейменовано на Дніпропетровськ) науково-дослідної кафедри українознавства поряд із секціями загальної історії, історії робітничого та селянського руху утворились секції української історії, історії української літератури та мови [1, арк. 2–3]. Д. Яворницький як керівник кафедри і вчений продовжував досліджувати історію запорізького козацтва; у галузі лексикографії він доповнив «Словник української мови» шляхом збирання з «народних уст» і друкованих джерел фактичного матеріалу; підготував трьохтомну збірку етнографічних матеріалів. У 1926 р. професорсько-викладацький склад кафедри формували М. Бречкевич, М. Злотников (секція історії робітничого руху), В. Пархоменко (секція історії України); П. Єфремов (секція історії української літератури та мови), В. Єфстафіїв та ін. [90, арк. 2]. Так, зокрема, діалектологію української мови та історію української літературної мови досліджував П. Єфремов, науковці кафедри вивчали творчу спадщину М. Драгоманова, І. Франка, роль і місце українства у світовій історії репрезентував М. Бречкевич. Представники секції історії України здебільшого спрямовували наукову діяльність у напрямку дослідження Катеринославщини від періоду заселення території; початків козаччини, економічного життя та соціальних відносин у Запорізькій Січі тощо. Кафедра здійснювала науково-педагогічне керівництво аспірантами [225, 224].

До українознавчих досліджень у Дніпропетровську та інших наукових центрах УСРР як наукові товариства долучилися філії ВУАН, які працювали в галузі філології, математики, фізики, природознавства. Товариства практикували відкриті засідання, на яких звертали увагу громадськості на українознавчу проблематику. Так, багатими інформативно і цікавими з наукової точки зору були доповіді «Друкарство на Україні ХVІІ–ХVІІІ ст.» І. Степаніва, «Запорізьке козацтво перед судом історії» Д. Яворницького та ін. [253, 170].

Слід зазначити, що в цей період активізувалась діяльність наукового товариства в Чернігові, яке було ініціатором походу на могилу М. Коцюбинського у роковини його смерті та заснування комітету щодо спорудження пам'ятника видатному письменнику. Крім цього, заслугою товариства була організація українознавчої бібліотеки. [251, 181]. У напрямку розвитку українознавства працювала етнографічна секція товариства та етнографічний музей, які вели експедиції з метою дослідження території, збирання етнографічних матеріалів краю. При Чернігівському ІНО організовано історико-архівний гурток, головним напрямком діяльності якого була не лише підготовка кваліфікованих архівознавців, а й здійснення наукових досліджень. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. члени гуртка опрацювали і систематизували документальну спадщину Новгород-Сіверського намісництва за 1782 р., якій загрожувало знищення; підготували наукові дослідження із соціально-економічної історії Лівобережжя. Матеріали археологічних розкопок і архітектурних дослідів місцевих храмів, виявлені обрядові предмети,

цінні стародруки та монети XVII–XVIII ст. слугували розвитку краєзнавства на Чернігівщині. Проте ці досягнення не оцінила належним чином адміністрація ІНО, оскільки не було передбачено в плані основної роботи навчального закладу діяльності гуртка [252, 170].

Незважаючи на спротив антиукраїнських сил у ході «українізації», українознавство поширилося і в Одесі. В резолюції виробничої наради Одеського ІНО від 12 червня 1925 р. зазначалося, що інститут, сконцентрувавши найголовніші українські культурні сили Одеси, мусить посісти авангардне місце в українізаційній діяльності. Серед першочергових завдань передбачалось складання відповідних програм з різних центрів українознавства, необхідних для самоосвіти. Навчальні програми мали орієнтувати на засвоєння цілісних знань з історії України, культури, української мови, а також економіки. При ІНО планували створити кабінет українознавства. В цей період в Одесі організовано кафедру мовознавства та історії літератури з поділом на чотири секції: загальної літератури (керівник В. Мазурський), української і російської літератури (П. Потапов), порівняльного мовознавства (А. Томсон), слов'янського мовознавства (Б. Ляпунов) [8, арк. 2, 13–15].

Процес «українізації» відбувався у складних умовах, насамперед гостро відчувалася потреба у кадрах. Випадки залучення до апаратної роботи неукраїнізованих осіб були доволі поширеними, оскільки багато керівників «...не почували себе відповідальними за українізацію установ», не приділяли належної уваги виховній роботі. З «Матеріалу про стан українізації по місту Дніпропетровському» за 1928 р. можна зробити висновок, що ця проблема вирішувалась дуже складно. З огляду на це визначено завдання створити гуртки українознавства для дорослих, щоб у такий спосіб «...українська мова, знання побуту, історії та особливостей своєї країни було досягненням кожного робітника та працюючого» [219, 17].

Проголошена політика «українізації» дала змогу українству відродити національно-культурне життя і за межами УСРР. Українці Далекого Сходу, Сибіру, Північного Кавказу, Казахстану, Поволжя та інших регіонів СРСР засновували українські школи, поширювали українські книги, виховували національні культурні та наукові сили. Під впливом національно-визвольних змагань у 1917–1920 рр. активізувалися українознавчі та краєзнавчі студії на Кубані, отримавши подальший розвиток в умовах «українізації». Так, у 1927 р. при науковому відділі Кубанського державного музею створено Українську етнографічну комісію, що досліджувала місцевий матеріал. Серед провідних науковців-краєзнавців слід виокремити Б. Луніна, Г. Кокієва, Б. Городецького та ін. [855, 353].

Загалом політика «українізації», будучи за суттю неоднозначним і суперечливим явищем, стала важливим чинником національно-культурного відродження та розвитку українознавства. В процесі її реалізації значно збільшилася чисельність учнів і студентів українізованих навчальних закладів, було утворено багато українських наукових установ, також зросла кількість науковців корінної національності. Спостерігалися динаміка зростання українськомовної книжкової продукції, кількісне збільшення та поліпшення розповсюдження українських газет і журналів [968, 335–338]. Повернення з еміграції М. Грушевського, К. Грушевської, А. Ніковського, С. Рудницького та інших українських учених, їхнє долучення до активної науково-дослідної діяльності в системі УВАН та установ освіти сприяли формуванню нових осередків, зосередженню зусиль на дослідженні вузлових проблем українознавства, інтеграції історичних, етнографічних, правових, економічних, лінгвістичних та інших знань про етногенез українського народу, самобутність його мови, традицій, звичаїв, про національно-визвольні змагання за незалежність і власну державність. Головним здобутком цього періоду був розвиток наукових засад українознавства, що передбачало опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, формування документальної бази українознавчих досліджень та оприлюднення історичних джерел, створення організаційної структури науково-дослідних установ та їхніх друкованих органів, підготовку молодшої генерації науковців. Наукова концепція українознавства органічно поєднувала розвиток знань про Україну та українців з відродженням національних традицій і засвоєнням європейських цінностей. Реалізація цієї концепції, зазнавши спротиву антиукраїнських сил, була зупинена сталінським режимом, масовими репресіями та голодомором.

Отже, «українізація» мала суперечливий характер, оскільки насаджувану російськими більшовиками владу представляли у національних формах до певного періоду, поки це не заважало стратегічній лінії більшовицької партії. **Як відомо, саме під гаслом «Вся влада Радам!» більшовики прийшли до влади**

у Петрограді в жовтні 1917 р. Поборюючи Україну, як й інші демократичні республіки, більшовики намагалися завуалювати гасло про самовизначення націй аж до відокремлення, поширивши думку, що жовтневий переворот поклав кінець старому буржуазно-визвольному національному рухові і тепер ведеться боротьба тільки проти буржуазії, хоч якими б національними ідеями це не прикривалося.

З початком більшовицької революції і пізніше було розгорнуто інтенсивний ідеологічний наступ на національну ідею. Ідеологія марксизму мала свідомо визнаний класовий характер, а ідеологічна боротьба між антагоністичними класами – це одна з форм класової боротьби. Більшовики насаджували українцям радянський патріотизм. Це було явище соціально-історичне, в різні епохи наповнене різним соціальним і класовим змістом.

Більшовики фетишизували марксистську теорію, трансформували її в інструмент ідеологічного примусу. Це відбувалося не тільки на фоні господарської розрухи, а й в умовах політичної зміни як соціального становища, так і суспільних функцій інтелігенції. Її дорадянське покоління, розуміючи власну маргінальність, зійшло з історичної сцени. Інтелігенція «нової формації», ґрунтовно не вивчаючи культурно-історичної, національної спадщини, будучи носієм масової «народної науки» і «класової пролетарської культури», активно допомагала політичному авангарду в насильницькому викоріненні національного укладу, впроваджуючи за допомогою сили цінності більшовицького способу життя.

Накладення жорстких адміністративно-командних форм взаємовідносин на реанімовані традиційно-архаїчні типи солідарності формували особливу ментальність суспільства в Україні – патерналістсько-бюрократичну раціональність. Саме в межах цього типу раціональності все соціальне життя, в тому числі й побутова сфера, були загалом об'єктом управління, який підлягав регламентації. Цей феномен можна визначити як дискурс просвіти в провінційно-більшовицькому варіанті, де великомасштабним соціальним проектом, відповідно до котрого доцільно перебудувати життя, незважаючи на втрати, була утопія «комуністичного майбутнього» [964, 49].

Таким чином, об'єктом загального управління визначено релігійні відносини. У програмі РКП(б), ухваленій на VIII з'їзді (1919), зазначалося, що партія сприятиме фактичному звільненню трудящих від релігійних забобон і організовуватиме найширшу науково-просвітницьку й антирелігійну пропаганду [214, 150]. З огляду на програмні позиції більшовики України розгорнули політику войовничого атеїзму, спрямовану на зміну парадигми місця релігії в історії людства. Так, у 1921 р. були згорнуті дослідження з історії церкви, які здійснювали Ф. Міщенко, К. Харлампович, емігрували за кордон такі провідні дослідники історії церкви, як В. Біднов, О. Лотоцький. Разом із цим, заохочувалися публікації антирелігійного спрямування [782, 260].

У процесі комунізації та радянзації українського суспільства важливе місце посіла ідеологізація історії України, історії української літератури, мистецтва, археології, права – всього того, що об'єднує термін «українознавство», який «...зосереджує свою увагу на розробленні теоретико-методологічних проблем винятково в сфері самопізнання і самотворення українського народу як цілого й розвитку синтетичної науки про нього» [990, 48].

Основну роль у процесі ідеологізації відіграло насадження вихідного методологічного принципу формаційного підходу до історичного розвитку. Формаційна концепція вважалася єдино правильною теорією еволюції людства і зводилася до того, що кожний народ у своєму прогресивному розвитку проходить п'ять суспільно-економічних формацій: первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Формаційна теорія – це безособова історія однакових, запрограмованих на базі загальних формаційних закономірностей, історичних напрямків розвитку кожного окремого народу. Так, реальна історія з її історичною непередбачуваністю замінювалася псевдоісторією. Процеси, які відбувались, утрачали статус реальних подій і лише ілюстрували те, що на початку було визначено як характер певного способу виробництва. Замість сприятливої для розвитку дійсних процесів історичної свідомості формаційна теорія формувала пасивну «детерміністську». Народ перестав бути реальним суб'єктом історії, яка набула масштабних фаталістичних ознак. Ця теорія створювала своєрідну «планову історію», в котрій не було місця для творчості не тільки індивіда, а й народу, етносу загалом. У ній було чітко визначено

кінцеву мету історії – комунізм, до якої «прямували» всі нації та народності. Таким чином, системи, що уподібнювалися радянському соціальному устрою, оголошували прогресивними, а ті, котрі не вписувалися в більшовицьку модель, вважали регресивними, архаїчними [972, 149–150].

Вагомий внесок, як уже зауважувалось, у розвиток українознавства зробила Науково-дослідна кафедра історії української культури у Харкові. Її членами були відомі українознавці Д. Багалій, В. Барвінський, О. Татарінова-Багалій, А. Ковалевський, В. Романовський та ін. Проте в другій половині 20-х рр. ХХ ст. їхня наукова діяльність зазнала негативного впливу марксистської ідеології і класового трактування історичного процесу. Формацийний підхід став визначальним для наукової роботи секцій історії України, історії Росії, історії українського права, етнології та краєзнавства. Характерним він був і для публікацій науковців соціально-економічного напрямку, який очолював Д. Багалій як керівник кафедри. Праця вченого «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» найбільше зазнала впливу марксистської ідеології і відображала історію як процес боротьби класів. Марксистська тенденція пронизувала наукові розвідки інших членів історичної секції. Літературна секція за головування М. Плевака, що в 1924 р. відокремилася від етнографічної, основну увагу приділяла утвердженню «соціалістичного методу» в літературознавстві. Предметом наукового студіювання її співробітників також була творча спадщина і революційні ідеї діячів ХІХ ст., зокрема Т. Шевченка та І. Франка [254, 186–187].

Принцип комуністичної партійності, який висунув В. Ульянов (В. Ленін) у 1905 р., головними критеріями мав чіткість класових (пролетарських) позицій, висвітлення наукової зумовленості, революційності, народності програми і політики партії, непримиренність до будь-яких виявів буржуазної ідеології, рішуча боротьба з нею. Більшовицька партійність мала бути основою мислення й творчості науковця. Партія, згідно з В. Леніном, мала визначати магістральний напрямок науки «...не в розумінні наукової завершеності наукових досліджень, а в розумінні того, які кроки і як робити потрібно» [837, 282].

Більшовики України пов'язували з історичною наукою власні класові політичні інтереси, не бажали визнавати наявності в нашій країні будь-яких історіософських течій і шкіл, крім марксистської, підміняли класичні методи дослідження апологетикою партійних рішень, заперечували права на самостійне функціонування національних історії та історіографії, прагнули перетворити історичну науку на периферійну, провінційну, зорієнтовану переважно на краєзнавство та охоронно-пам'яткову діяльність.

Цю партійну політику, спричинену великодержавницькими особливостями більшовицької інтерпретації комуністичної концепції, впроваджували поступово зі зміцненням тоталітарного режиму в Україні. Тогочасний дослідник історії компартії нашої країни М. Попов зазначав, що «...більшовики в Україні були партією росіян і зрусифікованого пролетаріату» [682, 38].

Після встановлення радянської влади в Україні утворилося Українське товариство істориків-марксистів. Очолив нову історичну школу українського комунізму вчений М. Яворський (1884–1937). Він був автором першої праці з історії України, що базувалася на методології марксизму, а також «Нарису історії України» (1923–1924), «Короткої історії України» (1927), «Історії України у стислому нарисі» (1928). Крім цього, М. Яворський написав низку праць із суспільно-політичної історії та революційного руху в нашій країні: «История революционного движения на Украине» (1922), «Революция на Украине в її головніших етапах» (1923), «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (1927–1928).

Слід зазначити, що марксистський напрям мав два відгалуження – радянський та український. Так, радянську історіографію сформували історики партії М. Попов, М. Волін, М. Рубач, Д. Фрід та інші ортодоксальні прихильники марксизму, дослідження яких не можна вважати працями національної історіографії. Проте завдяки науковій творчості М. Яворського, згідно з твердженням С. Водотики, марксистський напрям, зокрема до кінця 20-х рр. ХХ ст., за ідейно-політичними та теоретико-методологічними концепціями продовжував перебувати «у річищі національної історіографії» [711, 343]. Цей висновок науковця, на наш погляд, слід розширити і уточнити.

Так, М. Яворський виступав за марксистську схему українського історичного процесу, але як самостійну, не підпорядковану попередній великодержавній російській традиції. «Марксистська

конструкція українського історичного процесу, – наголошував дослідник, – не може розглядати історичні явища цього процесу лише у межах етнографічної самобутності..., як не може механічно й звалювати їх в загальну закономірно-процесову форму російської схеми історичної» [14, арк. 30]. Як критерій належності до української історії він пропонував застосувати територіальний та класовий принципи. Офіційний історик відстоював ідею про своєрідність української історії новітнього часу, періоду революційних перетворень, яка від початку 20-х рр. XX ст. була «забороненою зоною» для немарксистських істориків. М. Яворський на противагу цьому стверджував, що «...характер української революції, що своїми національним елементом, Центральною радою, Гетьманатом та Директорією так різниться від революції російської, також не був випадковий, видуманий: він був неминучим наслідком українсько-російських відносин, що склалися протягом XIX – початку XX століття» [613, 15]. Щодо цього можна погодитися з висновком А. Санцевича, який вважав, що М. Яворський визначав українську історію як своєрідну, власне національну, хоч і вказував, що на певних етапах вона належала до спільноєвропейського, спільнополітичного, спільно-австрійського процесів [948, 183]. Це пришвидшило якісні зміни в суспільному сприйнятті української історичної думки, пробудженні інтересу до історії серед мас.

Водночас офіційна марксистська історіографія в колишній УСРР, репрезентована М. Яворським, залишаючись у межах загальнонаціональної історичної думки, спричинила надмірну політизацію та ідеологічну заангажованість наукового процесу. Слід зазначити, що вчений, як й інші «національні марксистки», про що далі йтиметься, стануть жертвами цієї трансформації науки у владний ідеологічний придатак. Проте під час недовготривалої підтримки вони доволі критично ставилися до запропонованої М. Грушевським концепції, вбачаючи в ній домінування соціальних і політичних інтересів буржуазії, хоча при цьому не брали під сумнів правомірність існування саме національної історичної науки взагалі, якій марксистки намагалися надати лише пролетарського характеру. Варто наголосити, що в діяльності М. Грушевського і М. Яворського як істориків було більше об'єднуючих чинників. Зокрема, це підтверджує заява ув'язненого М. Яворського Центральній атестаційній комісії ГУЛАГ НКВС про те, що він «...українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом...» [245, 194].

Більшовицькими настановами про партійно-класовий підхід і марксистське трактування української історії та культури щораз ускладнювалася праця на ниві українознавства. З другої половини 20-х рр. XX ст. дедалі ширших масштабів набула боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», що було головним завданням усіх науково-дослідних установ і кафедр. Зміст історичних та інших знань у програмах шкіл і вищих навчальних знань вибудовували за союзнаю схемою, що підпорядковувалася завданням комуністичної пропаганди та агітації, тому вони втрачали українознавчу спрямованість. Крім цього, з 1924–1925 рр. розпочався процес ліквідації історії як окремої навчальної дисципліни, яку замінили на комплексні програми марксистської освіти, а вивчення української історії звели до краєзнавства. Найбільш руйнівний вплив на процес «українізації» та українознавство здійснила Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві (грудень 1928 р. – січень 1929 р.), метою якої було остаточно утвердити марксизм в історичній науці і «марксистсько-ленінські методи дослідження історичних явищ» [302, 173]. У доповіді М. Покровського, виголошеній на конференції, українська наука кваліфікувалась як націоналістична, а її представники були названі націонал-шовіністами. Нищівній критиці піддавалася школа М. Грушевського, вплив котрої вбачався і в науковій діяльності історика-марксиста М. Яворського [96, арк. 1], який у свою чергу звинувачував М. Грушевського за безкласове трактування українського історичного процесу, Д. Багалія – за «аполітичний документалізм», запозичений у В. Антоновича. Громадянську історію мала замінити ідеологічна дисципліна – «Історія партії», яка виокремлювалася в самостійну науку і котрій відводилась головна роль у боротьбі з українознавством як «знаряддям буржуазного націоналізму».

Слід зазначити, що зідеологізованою була не лише історія України. Реалізовувалося програмне партійне завдання ліквідувати «...такі форми науки і мистецтва, які не були б пов'язані з великими ідеями комунізму і нескінченно різноманітною працею по створенню комуністичного господарства» [214, 82]. Як зауважувалося, основою культури визначено марксистсько-ленінську ідеологію, а більшовицьку партійність – стрижнем мислення й творчості діяча літератури і мистецтва. Кожний митець, незважаючи на те, чи він член більшовицької партії, чи безпартійний, мав насамперед бути партійним художником.

Найважливішу роль відводили більшовики вивченню історії класової боротьби та жовтневого перевороту. В 1921 р. у Харкові утворено Всеукраїнську комісію з історії української [Мали на увазі соціалістичної. –Авт.] революції і комуністичної партії – Істпарт ЦК КП(б)У. Друкованим органом Істпарту був «Літопис революції», на сторінках якого регулярно публікували для громадськості матеріали про революційний рух, листівки, спогади учасників. Так, Харків, будучи батьківщиною соціалістичної революції в Україні, став притулком для всіх антинаціональних, пробільшовицьких структур. На противагу ВУАН, з 1921–1922 рр. почали функціонувати Харківський інститут червоної професури, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема. Здебільшого діяльність цих структур була присвячена оприлюдненню творів класиків марксизму-ленінізму: В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса; документів більшовицької партії та її лідерів. Вивчення революційного минулого стало головним у наукових дослідженнях. Так, на честь ювілейних дат видано збірники статей і документів, зокрема, «1905 год. Революционное движение в Одессе и на Одещине» (1925), «Октябрь на Одещине» (1927).

14 червня 1921 р. Раднарком УСРР перейменував УАН на Всеукраїнську академію наук (ВУАН), а в 1936 р. – АН УСРР. Обраного в 1921 р. президентом ВУАН М. Василенка влада не затвердила. В 1924 р. відбувся один з перших політичних процесів над представниками інтелігенції, переважно викладачами вищих навчальних закладів, яких звинувачували в участі в контрреволюційній організації «Київський обласний центр дії». Серед них був і М. Василенко, якому пом'якшили покарання, зважаючи на протести громадськості, проте тавро «неблагонадійності» супроводжувало його впродовж життя [713, 69–71].

На місці ліквідованих Українського наукового товариства, інститутів та кафедр, які розвивали українознавство, сформовано нові інституції: Всеукраїнський інститут марксизму, кафедри ленінізму у ВУАН, Інститут марксизму тощо. Про їхню наукову діяльність, вивчення проблем марксизму-ленінізму, загартування нових молодих комуністичних сил наголошувалося на Х з'їзді КП(б)У в 1927 р. [215, 507].

У висновках Комісії Президії Наркомату робітничо-селянської інспекції з обслідування ВУАН, яка відбулася в лютому 1925 р., зазначалось, що «...процес советизації ВУАН починає бути виразний і нестримний...», але «...ув'язка наукової праці із сучасністю, зокрема з радянським будівництвом, ще не всебічна і не закінчена» [12, арк. 369, 372]. ДПУ УСРР у 1926 р. підготувало таємний обіжник «Про український сепаратизм», в якому названо найнебезпечніші, з точки зору ДПУ, осередки українства, які використовують умови «українізації» для власних цілей. Передусім це Українська автокефальна православна церква і Всеукраїнська Академія наук, яка «...зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітивних діячів УНР» [1029, 32]. Так, у 1924 р. Укрголовнаука, обіцяючи М. Грушевському допомогу у діяльності його кафедри, у 1925 р. оприлюднила проект «Основних положень реорганізації ВУАН», що передбачав звуження повноважень історичних осередків М. Грушевського [209, 35]. Цим структурним змінам Раднарком УСРР надавав не тільки наукового, а й політичного значення [89, арк. 103]. Питання ідеологічного обґрунтування існування радянської влади мали виконувати співробітники-комуністи Українського інституту марксизму-ленінізму, науково-дослідних кафедр тощо [89, арк. 170–171]. Важливу увагу звертали насамперед на бойкотування надбань «буржуазних» цивілізацій. У висновках і пропозиціях Комісії НКО з обстеження стану та роботи ВУАН у 1929 р. зазначалося, що наукова діяльність Всеукраїнської Академії наук переважно здійснюється силами, чия робота «...цілковито зв'язана з старим дореволюційним укладом та дореволюційними суспільними формаціями, що виходять з передточок зруйнованої пролетарською революцією псевдонауки, як скажімо, церковної історії, майнового права» [95, арк. 22 зв.]. У цьому ж документі звинувачували ВУАН у недостатній увазі до фізико-математичних, технічних наук. Від кінця 20-х рр. ХХ ст. Наркомос до затвердження на академічні посади підходив не лише з критерію науковості, а й соціально-політичної надійності [95, арк. 23 зв.]. У 1925 р. у доповідній записці Я. Ряппо В. Затонському наголошувалося на потребі введення у кожний підрозділ ВУАН, зокрема у соціально-історичні відділи, наукових співробітників і кореспондентів із комуністів [89, арк. 173]. Контакти із закордонним науковим світом обмежувались до поодиноких випадків, не було налагоджено доставки тогочасних новинок науки з країн Заходу, обмежено зв'язки із західноукраїнським суспільством. Неодноразово Академія зверталась до Раднаркому для того, щоби без перешкод посилати наукові видання за кордон [12, арк. 194].

У 1927–1928 рр. у ВУАН відбулися поворотні зміни у відносинах науки і держави: змінилось академічне

керівництво, функції управління загальні збори передали раді Академії, в якій провідну роль почали відігравати чиновники Наркомату освіти. Для цього Наркомос організував комісію з метою обстеження роботи ВУАН, у складі якої були товариші Озерський, Левицький, Білик, Семко, Левика. Таємно ухвалено відповідні постанови Політбюро ЦК КП(б)У [93, арк. 9, 16] з метою кадрової реорганізації ВУАН. Вибори в Академії в 1929 р. проведено під жорстким партійним пресингом, що знаменувало перехід до активної її радянзації і було сигналом до масових репресій проти вчених, насамперед українознавців. Не сприяв зростанню фаховості ВУАН процес виборів академіків за участю широкого кола громадськості шляхом публікування у пресі переліку кандидатур і загального їхнього обговорення [677, 72]. Водночас ліквідовано значну кількість наукових товариств. У пробільшовицькій газеті «Пролетарська правда» від 12 травня 1929 р. зазначалося, що Декрет Раднаркому про вибори 30 академіків до ВУАН «...знаменує нову добу в історії найвищої наукової установи України. Великі завдання, що стоять перед радянською наукою на Україні у зв'язку з 5-літнім планом, повинні лягти в основу оновленої Академії, наближеної до потреб пролетарської держави...» [116, арк. 168]. Паралельно у цьому виданні було продубльовано зміни, які спланували більшовики щодо підбору нових кадрів у структурі Академії. Наголошувалося, що в обранні нових академіків беруть участь не тільки дійсні члени ВУАН, а й авторитетні представники широкої наукової громадськості. Більшовицький набір критеріїв для майбутніх академіків передбачав поряд із високою науковою кваліфікацією кандидатів, участю в українському науковому та культурному житті, громадську діяльність учених на республіканському рівні та їхню активну роль у соціалістичній перебудові пролетарської держави. Крім цього, планували підсилити кадровий склад академії політично-авторитетними товаришами для налагодження контакту з пролетарською громадськістю. Популістською вважаємо пропозицію щодо поповнення академічних лав західноукраїнськими вченими з метою демонстрування переваг радянського способу життя [948, арк. 168]. Організаційні форми науки в бюрократичній управлінській структурі суспільства дедалі більше набували лінійного характеру, що спричинювало руйнування механізмів функціонування наукового товариства.

З 1928 р за ініціативою М. Скрипника звільнено двох дійсних членів ВУАН – Ф. Міщенка і К. Харламповича, а згідно з новою інструкцією затвердження всіх академіків мало відбуватися за згодою Наркомату освіти [924, 53]. Загалом процес ротації кадрів призвів до дегуманітаризації її керівного складу, оскільки в 1928 р. після звільнення А. Кримського до 1939 р., коли у президію як керівника відділу обрано М. Калиновича, серед провідників Академії не було представників українознавчих дисциплін. Ідеологізація та радянзація досягли апогею із заснуванням у 1930 р. партосередку КП(б)У у ВУАН, періодичним органом котрого стала багатотиражна газета «За Радянську Академію». Більшовицька влада, перетворивши українознавство в знаряддя ідеологізації мас, у радянське краєзнавство, загальмувала реалізацію планів і проектів школи М. Грушевського.

У напрямку бібліотечної і музейної справ, пам'яткознавства тощо визначено мету поступового нищення історичної пам'яті українського народу, його духовних цінностей, нав'язування марксистської точки зору на хід розвитку історичного процесу.

Ідеологізації підлягали і юні українці. За вказівкою партійних органів освітянські інститути забезпечували проведення у школах і дитячих будинках відповідної комунізаційної роботи. Для цього в зазначені заклади спрямовували вишколених ідеологічних працівників. Обов'язковими компонентами їхньої діяльності було залучення дітей до щотижневого проведення Дня Леніна, до участі в оформленні ленінського кутка, а також у театральній комуністичній студії. Обов'язком ідеолога-вихователя було також публікування збірника «Молода комуна» [2, арк. 154]. Мета цього «виховання» полягала у знищенні в юних українців почуття любові, доброти, справедливості, чесності, обов'язку, що зростали в природному середовищі, були суттю внутрішнього життя, повсякденного побуту, і ставали фундаментом поглядів на соціальний устрій, діяльність державних установ, кадрів, оцінювання їхньої роботи тощо.

Більшовики насаджували серед інтелігенції і народу ленінське вчення про «дві культури», «боротьбу двох культур». Небезпечним для української національної культури було нав'язування тези В. Леніна про те, що в умовах класових антагонізмів і революційного зіткнення класів немає і не може бути «національної культури» взагалі [838, 121]. Окремі ортодоксальні комуністи навіть «творчо» розвивали щодо України цей висновок: «Ми – країна, яка вийшла за межі національного етапу, ми – країна, де матеріальна і економічна культура вступає у протиріччя з національною. Національна культура існує

тільки для відсталих країн по інший бік барикад, для капіталістичних країн, а ми – країна комуністична» [217, 529–530]. «Мислителі» подібного типу адекватно відображали атмосферу «національної кастрації», що створювалась у новому суспільстві, яке претендувало на «світле майбутнє». Це призводило до поширення демагогії, побудованій на апологетичному цитуванні класиків марксизму-ленінізму, нігілістичному ставленні до класичної культурної спадщини, навішуванні політичних ярликів.

Слід зазначити, що ідеологізація українознавства, як і всієї суспільної системи загалом й особистості зокрема, базувалася на державному механізмі, головне місце в якому посів репресивно-каральний апарат. Під гаслом оголошення національно-визвольних рухів буржуазними більшовики насильно впровадили тоталітарне правління. Тоталітарний режим – це спосіб організації державної влади, за якого здійснюється контроль у всіх сферах життя суспільства загалом і над особистістю зокрема. Тоталітаризм характеризується утворенням партійно-державної монополії, ліквідацією демократичних прав і свобод з метою створення так званої соціальної або національної спільноти, поширенням офіційної ідеології, усуненням будь-якої опозиції режиму, масовим безособовим терором населення, терористичною ротацією кадрів усередині керівної верхівки, агресивною зовнішньою політикою, насадженням культу вождя тощо [823, 29].

Більшовики, керуючись вказівками з Москви, намагались відтворити в Україні російське державотворення. Вони знищували інститути національної державності, оголосивши їх «буржуазними». Створювалася духовна атмосфера нетерпимості до інакомислення, яка мала сприяти стандартизації суспільства, уніфікації особи і повній ідеологізації всіх сфер життя, всіх соціальних структур. Поступова переорієнтація більшовицького режиму від підтримки в умовах політики «українізації» до повної заборони і нищення у контексті насадження режиму одноособової влади та масових репресій призвела до зміни суті, а згодом і повної заборони україноцентричних студій.

Репресії стосовно науковців були частиною спланованої та організованої тоталітарним режимом антиукраїнської кампанії, спрямованої на придушення руху опору, знищення національної пам'яті, деформацію науки та культури. Слід наголосити на великих втратах українознавства, ліквідації його інституцій, кадрів, наукової бази в умовах згорання українознавчих досліджень й утвердження тоталітарного режиму.

Так, таємний циркуляр ГПУ від лютого 1924 р. у черговий раз підтвердив суперечливість і замаскованість реальних намірів «українізації», чітко визначаючи неблагонадійні групи населення. З огляду на вказівки, подані в ньому, будь-кого з українців можна було вписати у схему «націоналістів всіх мастей» із «колишнього командного та рядового складу армій, відділів, загонів, котрі виступали проти радянської влади», та «учасників державного будівництва періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.», установити їхню належність до «осіб релігійних культів», «вчених та фахівців старої школи» або «всіх тих, хто має родичів закордоном» [186, 108–110].

Розправи з українськими науковцями набували щораз більших масштабів. У 1928 р. відбулась серія запрограмованих зборів студентських, робітничих та інших колективів, що засудили виступ у «фашистській» газеті «Діло» академіка С. Єфремова як антирадянський, який дискредитував стан наукової діяльності у радянській Україні [116, арк. 137, 138, 156]. Разом із ним з Києва у Перм вислано В. Чехівського, О. Корчак-Чепурківського, професорів Кам'янець-Подільського університету, а лікаря О. Крупського було затримано на три місяці без висування обвинувачення. Після божевільля дружини останнього, яка внаслідок цього заподіяла собі смерть, його відпустили на похорон. Ф. Савченко повідомляв К. Студинському, що в ІНО зменшили обсяг українських лекцій або їхнє викладання передали російським науковцям. У цей період О. Янату та С. Веселовського перевели в Харків без їхнього на це бажання. Слід зазначити, що всі ці події відбувались на фоні дорожчання «...життя щодня, бо транспорт погано працював, все вивозилось збіжжя з України до Москви. Продналог дуже високий» [116, арк. 63].

З 1929 р. почався наступ на наукові установи, які очолював М. Грушевський, що спричинило їхнє закриття, а також критику його поглядів, звинувачення в буржуазному націоналізмі та керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією. Першими зазнали утисків історичні заклади науки в період найбільш гучного судового процесу над українською елітою, що був пов'язаний з «викриттям» радянськими каральними органами «підпільної контрреволюційної організації – Спілки визволення

України». Серед репресованих за переліком учасників «СВУ» були і О. Гермайзе, М. Слабченко.

Характерною особливістю етапу боротьби, що розпочався восени 1930 р., було те, що його спланували не стосовно окремих учених, а проти українського фронту загалом, починаючи, згідно із сучасним трактуванням, із «правого крила», що уособлювало історичну секцію ВУАН, яку очолював М. Грушевський, а також наукові осередки Д. Багалія та О. Оглоблина, і завершуючи «лівим», марксистським, котре репрезентував М. Яворський. За допомогою старань більшовицьких прислужників до 1937 р. на свободі не залишилося жодного учня М. Яворського. На початку 1930-х рр. розгорнуто діяльність щодо критики наукових праць Д. Багалія. В 1931 р. об'єктом звинувачень стала концепція історії України О. Оглоблина, що базувалася на засадах «економічного матеріалізму», «вузького об'єктивізму». Науковця названо «типовим буржуазним істориком», що лише прикривався марксизмом, але не вів належним чином боротьби з концепцією М. Грушевського.

Пожвавився, перейшовши в наступ у 1930 р., «похід» радянської влади проти М. Грушевського, який приховано розпочався ще в другій половині 20-х рр. ХХ ст. У 1929 р. було переглянуто структуру Історичної секції й ухвалено рішення про її реорганізацію відповідно до марксистської періодизації історії. За М. Грушевським залишили лише кафедру історії промислового капіталізму [933, 35]. Так, одна за одною ліквідовано створені вченим науково-дослідні установи при ВУАН, у листопаді-грудні 1929 р. згідно з рішенням сесії ради Академії припинено діяльність комісій, якими він керував (остаточне ліквідування відбулось у 1933 р.); у вересні 1930 р. – науково-дослідної кафедри історії України; у 1930 р. – усіх серійних видань, які створив або редагував науковець. У цьому році розпочалися арешти співробітників і учнів М. Грушевського. На початку 1931 р. науковець переїхав до Москви (лише дружина і донька Катерина залишались поруч), де 23 березня був заарештований органами ДПУ, відправлений у Харків та звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією Український національний центр [234, 258–261]. «Хіба два-три роки тому сподівався Грушевський, що буде в Соловках...», – писав у 1932 р. Є. Маланюк до Є.-Ю. Пеленського з Варшави. В цей трагічний період українська інтелігенція чітко зрозуміла, що «...політика Росії виразно закреслилася на фізичне винищення інтелігенції, як перед тим – куркулів» [180, арк. 10–11].

Згортання українознавства з початку 30-х рр. ХХ ст. розпочалося з перебудови Академії в систему галузевих науково-дослідницьких інститутів, яких налічувалося 36 структурних одиниць. ВУАН у цей період підпорядковано Раднаркому УСРР, а на перше місце серед наук висунуто математику, електрозварювання, гірничу механіку, клінічну фізіологію. Цей процес, з одного боку, сприяв концентрації кадрового та матеріально-технічного потенціалу, а з іншого – саме інститути стали основою централізованої наукової діяльності з всеохоплюючим плануванням і жорстким контролем, спричинивши гіпертрофований розвиток ланок управління в науці [208, 319]. Слід зазначити, що така «перебудова» гальмувала розвиток історії України, філології, географії, етнографії, права та інших українознавчих досліджень.

У 1931 р. почалася акція фальсифікації історії України в шкільних підручниках і програмах, оголошення видатних діячів літератури і мистецтва «прислужниками капіталізму», «фашистами», «націоналістами» [816, 125]. Представники більшовизму, базуючись на засадах марксизму, вважали істинною історією лише період боротьби класів, з одного боку, а з іншого – тільки як підготовку людства до соціалістичної революції. Загалом історія людства, за їхнім ученням, була передісторією, оскільки справжня історія розпочалася лише з моменту соціалістичної революції. Подібні ідеї, спотворені наукові факти було вміщено в національні межі української історіографії. Так, термін «українознавство» півстоліття перебував під ідеологічним табу. Розгорталася широкомасштабна кампанія русифікації під гаслом інтернаціоналізації суспільного життя, що супроводжувалася масовими репресіями щодо провідників «українізації», української інтелігенції. Ці процеси відбувалися у контексті офіційного згортання «українізації» за директивою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від 15 грудня 1932 р., що на основі критики помилок остаточно був завершений спочатку за межами УСРР, а потім і в Україні [956, 67–68].

Трагічним для українознавства був 1934 р., упродовж якого остаточно ліквідовано гуманітарні установи ВУАН. Продовжували діяти лише Історико-археографічний інститут, Інститут матеріальної культури та Інститут наукової мови. Внаслідок «чисток» і репресій у 1934 р. у поле зору органів ДПУ

потрапили майже всі науковці, які мали творчі зв'язки з М. Грушевським.

Як зазначав український історик, історіограф, учасник цих подій і репресивних процесів О. Оглоблин, згорання української науки не обмежилось науковими установами лише ВУАН [897, 35]. У 1933 р. у Харкові розгромлено Інститут української культури ім. Д. Багалія. Значну частину співробітників звільнено, багато заарештовано та заслано.

Однією з перших було припинено діяльність Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, потім Дніпропетровської й Ніжинської науково-дослідних історико-філологічних кафедр. Ліквідація цих установ не тільки загальмувала науково-дослідну роботу у галузі українознавства, а й припинила на тривалий період підготовку кадрів для української науки.

Нова хвиля тотальних репресій припала на 1936–1938 рр., коли міністром внутрішніх справ СРСР був М. Єжов. Кількість обвинувачених у «контрреволюційних злочинах» збільшилася у 1937 р. порівняно з 1930 р. у 10 разів [1024, 238]. Чимало українознавців заарештовано і зникло безслідно у в'язницях і таборах НКВД.

За підрахунками Н. Полонської-Василенко, у 30-х рр. ХХ ст. репресовано понад 250 наукових співробітників ВУАН (у тому числі 22 академіки). Найбільша кількість репресованих була серед учених-українознавців, з яких 49 істориків, 15 археологів, 12 мистецтвознавців, 18 етнографів, 53 літературознавці і філологи, 29 правників, 29 економістів [922, 45]. Слід зазначити, що це неповні дані, які стосуються лише ВУАН.

Слід зазначити, що згідно з більшовицькими директивами з ужитку зник термін «археологія», який замінено на «історію матеріальної культури». На базі Всеукраїнського археологічного комітету створено Інститут історії матеріальної культури (1934–1938), а лише згодом – Інститут археології АН УРСР. Марксизм мав бути базою цих структур. З огляду на це в «українському буржуазному націоналізмі» звинувачено до 100% науковців, зокрема, Д. Щербаківського, М. Макаренка (відстоював збереження як національної пам'ятки Михайлівського золотоверхого монастиря), М. Рудинського (видавець збірників «Антропологія»), Ф. Козубовського, П. Клименка, В. Грінченка, В. Крокоса та ін.

Більшовицька влада спрямувала удар проти українського слова. Тривалий період комуністична партія балансувала в національному питанні, врівноважуючи «українізацію» ідеологічною боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом», проте дедалі більше вона пересвідчувалася, що ситуація не підлягає контролю. Насамперед це виявилось у період зніщеної М. Хвильовим у 1925–1928 рр. літературної дискусії під гаслом «Геть від Москви! Дайош Європу!». Автор дискусії висловив вимогу для нової української літератури перестати наслідувати Москву і орієнтуватися на «психологічну Європу». Він вважав, що на зміну Європі, яка відіграла провідну роль у культурному процесі, має прийти «євразійський Ренесанс», в якому головне місце посяде українська література. М. Хвильовий зазначав, що «...ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але й вже робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною думкою будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов не є що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне» [90, арк. 18]. З позицією науковця були солідарними українські націонал-комуністи, літературна група «неокласиків», яку очолював М. Зеров, та широкі кола національно свідомої української інтелігенції. Це спричинило «хвилювання» ортодоксальних і великодержавницьких сил в Україні та Москві. Внаслідок цього виступи кваліфіковано як дрібнобуржуазні з орієнтацією на капіталістичну Європу [232, 335]. Таким чином, компартійне керівництво вирішило оновити склад літераторів і митців шляхом поповнення з робітників і селян. У 1931 р. до діяльності в літературних гуртках залучено близько 2 тис. робітників-ударників [830, 261], яких навчали літературному ремеслу та водночас реалізовували гасло «пролетарської інтелігенції». Це спричинило винищення чималих здобутків української інтелігенції, зокрема літературознавців М. Зерова, А. Лебідя, Михайла Драй-Хмари, М. Могилянського, М. Плеваки та ін. (за інформацією В. Плюща, з 1921 по 1941 рр. було репресовано 335 письменників та поетів [920, 92]). Окрім цього, повністю знищено групу українських письменників з організації «Західна Україна», членами якої були В. Атаманюк, Мирослав Ірчан, В. Бобринський, М. Гаско, М. Кічура, І. Ткачук, О. Березинський, В. Гжицький, Й. Зозуляк, Д. Загуд та ін. Навіть звичайний український письменник-комуніст викликав

підозру у Москви за те, що він український.

Радянська влада вжила жорстких заходів стосовно діалектологів В. Ганцова та О. Курила, які в численних дискурсах довели безпідставність теорії «праруської єдності», наголосивши на особливостях виокремлення української мови; мовознавця П. Бузуки, що оприлюднив інформацію про шляхи розвитку старослов'янської мови; творців українських словників і підручників: Г. Голоскевича, О. Курило, М. Грунського, О. Ізюмова та ін. Загалом після 1937 р. в Інституті мовознавства розпочалось «глибоке мовчання», що тривало до середини 50-х рр. ХХ ст. У цей період заборонено «Історію української мови» М. Сулими (Харків, 1928) – перше синтетичне і непереврене досягнення українського мовознавства, що презентувало самобутність та особливість постання української мови. Аналогічних дій зазнали «Український правопис» (1928) і «Норми української літературної мови» (1931) О. Синявського. Так, було вилучено з бібліотеки і знищено записки історико-філологічного відділу ВУАН із статтями І. Борщака «Слідами гетьмана К. Розумовського по Франції», О. Оглоблина «Мануфактури на Правобережній Україні в XVIII столітті» та ін. У переліку заборонених книг, як правило, містилися дослідження з історії козацтва, Запорізької Січі, діяльності українських гетьманів І. Виговського, І. Мазепи, П. Дорошенка, **подій трагедії Батурина** і навіть вивчення творчості Т. Шевченка. «Неугодними» були дискурси Михайла Драй-Хмари, М. Зерова. Навіть акцент М. Зерова в історичному нарисі «Історія українського письменства» (1923) на творах таких значимих особистостей української культури, як Лесі Українки, С. Єфремова, М. Туган-Барановського, публікація Д. Донцова не пом'якшив «класового, групового» підходу до українського письменства та читача загалом [435, 5].

Українська партійна еліта також не викликала довір'я у північного сусіда, оскільки окремі її представники, як наприклад М. Скрипник, «дозволяли» собі обороняти українську національну культуру. «Ті хто хоче звести проблему культурно-національного будівництва, національну проблему за реконструктивної доби до проблеми розчинення всіх національних культур у єдиній космополітичній культурі, не тільки роблять реакційні політичні помилки, але фактично грають на руку контрреволюційним елементам...» [551, 204] – зазначав ідеолог українізації, за що був покараний, як і решта 90% українського складу більшовицької партії.

Розгорнутий наступ на всі галузі українознавства, що розпочався наприкінці 1920-х рр. і тривав до кінця 1930-х рр., передбачаючи перебудову терміна «українознавство», архівної, музейної справ, нищення історичних пам'яток, церковного середовища українства, переслідування і «чистку» вчених, призивів, за неповними даними, до нищення 750 осіб різних фахових українознавчих груп. Протягом 1923–1928 рр. репресовано 12 тисяч українських науковців і вчителів – потенційних носіїв українознавства. Лише за 1932–1933 рр. зникло 122 установи, 1649 науковців, 874 аспіранти, в 1933 р. із Наркомату освіти «вичищено» дві тисячі осіб «націоналістичних елементів» [920, 87–88]. Мартиролог учених-українознавців наголошує на голодоморі в 1932–1933 рр. як спеціально зорганізованому геноциді, що припинив природний процес історичного буття українського народу, завдавши нації глибокої психологічної травми, від якої українці не оправилися досі [188].

Висновки. Викладений матеріал дає підставу стверджувати, що шансом для розвитку українознавства в умовах утвердження тоталітаризму в Україні була політика «українізації». У її контексті епохальне значення для розбудови наукової концепції українознавства, яка передбачала органічну єдність і цілісність системи знань про Україну та українців мала діяльність М. Грушевського та однодумців, праця структурних одиниць ВУАН, що завершило процес перетворення українознавства у суспільно визнане явище. Наукова концепція українознавства органічно поєднувалася із відродженням національних традицій на лише в УСРР, а й на західноукраїнських землях.

Суперечливі наслідки для українознавства мала політика «українізації» як маневр для утвердження більшовицького режиму в Україні, впровадження в науку й освіту нової світоглядної монопарадигми – марксизму-ленінізму та партійно-класового трактування суспільного і національного розвитку. Проте розширення сфери вживання української мови, створення мережі національних навчальних і культурних закладів, підготовка наукових кадрів, діяльність Академії наук сприяли розвитку наукових засад українознавства.

Епохальне значення для розвитку україноцентричних наукових студій мало повернення

М. Грушевського з еміграції та очолення ним системи українознавчих установ у структурі ВУАН, формування київської наукової школи. Українознавча діяльність М. Грушевського, К. Грушевської, Д. Багалія, М. Василенка, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, І. Житецького, В. Романовського, М. Слабченка, Є. Тимченка, В. Харламповича, Д. Яворницького, долучення молодішої генерації науковців сприяли поступу українознавства, формуванню його нових осередків, зосередженню зусиль у напрямку опрацювання вузлових проблем історії та культури України, інтеграції археологічних, історичних, лінгвістичних, економічних знань про етногенез українського народу, самобутність його мови, традицій і звичаїв, про національно-визвольні змагання за незалежність і власну державність. Головним здобутком цього періоду було утвердження наукових засад українознавства, що передбачало опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, розвиток синтетичного знання про Україну та українство. Залучення до співпраці широкого кола науковців, розширення масштабів наукового пошуку, використання нової археографічної інформації, широкий діапазон популяризації видавничої продукції, поєднання науково-дослідницької роботи з виховною та педагогічною були характерними параметрами діяльності очолюваних М. Грушевським установ. Новим було дослідження південноукраїнської проблематики, розвиток інших регіональних досліджень шляхом організації порайонних комісій. Наукова концепція українознавства органічно поєднувала розвиток знань про Україну та українців з відродженням національних традицій і засвоєнням європейських цінностей.

Отже, з кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. у радянській Україні посилювався наступ командно-адміністративної та репресивної сталінської машини. Насилля зазнали всі ланки українознавства: українська історія, філологія, археологія, етнографія, антропологія, мистецтвознавство, історія економіки, права та ін. Шляхом кривавих репресій, «чисток», голодомору, кампаній проти «українського буржуазного націоналізму» утверджувалося так зване марксистське трактування українського буття, нівелювалися його національні цінності й особливості, розгромлено наукову школу М. Грушевського, відкинуто його наукову схему. Втручання у внутрішні справи наукових установ, проведення виборів до ВУАН та організація її діяльності під жорстким партійним контролем, перехід до тотальної ідеологізації всієї науки, розгортання кампанії з «викриття ворогів і шкідників на культурному і науковому фронті», масових репресій проти вчених, насамперед українознавців, спричинило згорання українознавства. Ліквідація «українізації» спричинила деформацію змісту українознавчих досліджень, а поширення тоталітаризму і масових репресій привело до остаточного їх згорання та заборони в УСРР, що зумовило зміну географічних акцентів на користь діаспори.

Воєнне сьогодення особливо загострило проблеми україноцентричного змісту, де соціально-гуманітарне знання виступає вагомим складником сучасних світоглядних орієнтирів в українському суспільстві. Освіта і наука мають стратегічне значення для розвитку держави і суспільства, як показують сьогоденні події в Україні та ганебні дії загарбників на окупованих територіях стосовно знищення підручників з української історії та запровадження в школах викладання російської історії, що тісно пов'язані з питаннями національної безпеки. Для українців важливо, щоб нас чули у Європі у світі, бо саме так можна вистояти у протистоянні з Росією, важливо, щоб у світі поширювалась україноцентрична інформація про розвиток Української держави, її культури, науки, освіти у минулому та сьогоденні. Маємо надію, що ця розвідка стане маленьким кроком на шляху об'єднання зусилля освіти і науки у питаннях миробудування та створить новий суттєвий імпульс для прийняття оптимальних рішень та пропозицій спільних проектів у розвитку гуманітарної політики у Європі.

Перелік використаних джерел

1. Вернадский В. Научная революция и философия. Философские мысли натуралиста. М., 1988. 410 с.
2. Єфремов С. Українознавство. К., 1920. 120 с.
3. Попович М. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 2000. 727 с.
4. Скрипник М. Донбас і Україна. Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Б. м., 1974. С. 10–15.

5. Ісаєвич Д. Модерні єзуїти, або перемога української стихії. З нагоди виставки книг в Празі. Нова Україна. 1925. № 2–3. С. 133.
6. Лазарович М. Ілюстрована історія України: Короткий курс лекцій. 3-тє вид., перероб. і допов. Тернопіль: Джура, 2007. 470 с.
7. Скрипник М. Есперантизація чи українізація. Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Б. м., 1974. С. 185–192.
8. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Б. м., 1974. С. 201–229.
9. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 495 с.
10. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2247. Протоколи засіданій Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации и приложения к ним. Протокол проверки знаний украинского языка работниками аппарата ЦК КП(б)У. Список членов Комиссии и подкомиссий Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации (02. 02. 1926 – 20. 12. 1926 гг.). 167 арк.
11. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР. Оп. 4. Спр. 231. Постанови, положення, обіжники та виписки з протоколів Раднаркому СРСР та УСРР, ВУЦВКу і Укрекономради про роботу наукових установ України, встановлення українського правопису, українізацію учбових закладів та охорону культурних цінностей (9 травня 1924 р. – 27 вересня 1927 р.). 169 арк.
12. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 2. Спр. 450. Матеріали про підготовку та проведення I Всеукраїнського наукового конгресу, з'їзду Російської асоціації фізиків, Всеукраїнського з'їзду по краєзнавству в м. Києві, Всесоюзного з'їзду астрономів в м. Харкові, з'їзду по вивченню продуктивних сил і народного господарства України та проекти положення про I-й з'їзд у справі вивчення продуктивних сил та народного господарства України, I Всеукраїнський науковий конгрес, протоколи, звіти організаційних комітетів, доповідні записки, програми, кошториси та пояснюючі записки до них. Список членів II з'їзду російської асоціації фізиків в м. Києві (18 вересня 1921 р. – 8 грудня 1925 р.). 194 арк.
13. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України) за 20-ті рр. XX ст. К., 1923. Ч. 29. 680 с.
14. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2251. Проект резолюцій Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации об украинизации народного просвещения на Украине. Отчеты, таблицы Народного комиссариата просвещения УССР в Комиссию Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации о состоянии украинизации в институтах, техникумах, школах в 1923–1926 гг. 31. 12. 1923 – 31. 12. 1926 гг. 100 арк.
15. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Ч. II. 1924–1930 рр. Спр. 1978. Обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о проведенной работе по украинизации за период от VIII Всеукраинской партийной конференции до IX съезда КП(б)У. 1925. 88 арк.
16. Баранівський В. Філософсько-методологічні засади українознавства. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За заг. ред. П. П. Кононенка. К.: Міленіум, 2004. Т. III. С. 26–34.
17. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Ч. II. 1924–1930 рр. Спр. 1978. Обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о проведенной работе по украинизации за период от VIII Всеукраинской партийной конференции до IX съезда КП(б)У. 1925. 88 арк.
18. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2008. Циркулярные письма, проекты постановлений ЦК КП(б)У, СНК УССР, тезисы докладов, обзоры, справки партийных, советских, комсомольских органов и учреждений по вопросам

- народного образования, деятельности Главполитпросвета, подготовке специализированных кадров народного хозяйства. В деле имеется докладная записка Наркомпроса УССР «О реорганизации Украинской Академии наук» (12. 01. 1925 – 17. 12. 1925). 212 арк.
19. Скрипник М. Есперантизація чи українізація. Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Б. м., 1974. С. 185–192.
20. Скрипник М. Національне питання і Червона армія. Національна політика на Україні. Скрипник М. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Б. м., 1974. С. 47–53.
21. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б) У. Оп. 20. Спр. 2264. Тезиси к докладам, письма, докладные записки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высшего образования на Украине, организации научно-исследовательской кафедры марксизма и Украинской сельскохозяйственной академии в г. Киеве, работе Президиума Академии наук УССР, превращении Киево-Печерской лавры в историко-культурный заповедник и др. вопросам (11. 01. 1926 – 31. 12. 1926). 256 арк.
22. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.
23. Полонська-Василенко Н. Історія Академії наук. Мюнхен, 1957. 123 с.
24. Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1996. 160 с.
25. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія). Україна. 1925. Кн. 3. С. 152–155.
26. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): навч. посіб. для студ. вузів. К.: Генеза, 2000. 256 с.
27. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К.: Основа, 1994. Т. 1. 424 с.
28. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 4. Спр. 236. Проект положення про Всеукраїнський науковий комітет. Доповідь про роботу Українського соціологічного інституту і дослідної кафедри історії української загальної культури. Листування з науковими установами РРФСР і України про видання наукових бюлетенів, проведення наукових робіт та екскурсій, обмін інформаціями (24 січня – 23 грудня 1924 р). 784 арк.
29. Історична Секція Української Академії Наук в 1925 році. Україна. 1926. Кн. 1. С. 162–163.
30. Оглоблин О. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920–1930-х роках. Український історик. 2003. № 1–5 (156–160). С. 92–140.
31. Ф. 357. Грушевський Михайло Сергійович. Спр. 70. Повідомлення про запланований виїзд у Київ. 2. 01. 1924. 1 арк.
32. Історичні установи Української Академії наук. Археографічна комісія. Україна. 1927. Кн. 6. С. 191–194.
33. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві. Звідомлення за рр. 1925–26. Україна. 1926. Кн. 4. С. 193–195.
34. Василенко М. Рецензія на працю М. Грушевського «Історія України-Руси». Т. 8. Україна. 1925. Кн. 5. С. 158–159.
35. Ф. X. Всеукраїнська Академія наук. Спр. 15427–15443. Листи Абрамовича Д., Гнатюка В., Гроховецького Д. та ін. до редакції журналу «Україна». 1927–1928 рр. 20 арк.
36. Кабінет примітивної культури. Україна. 1929. Кн. 4. С. 213–215.
37. Матяш І. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. К.: Україна, 2004. 238 с.
38. Грушевська К. До взаємин між загальним та спеціальним народознавством. Первісне громадянство. 1928. Кн. 2–3. С. 86–98.

39. Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. Спр. 17503. Колесса Філарет. Другий Конгрес слов'янських географів і етнографів. 2–12 червня 1927 р. 38 арк.
40. Копержинський К. До питань систематики і термінології в народознавстві. Первісне громадянство. 1928. Кн. 2–3. С. 99–102.
41. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. Україна. 1925. Кн. 5. С. 1–13.
42. Етнографічна секція краєзнавчого гуртка Київського інституту Народної освіти. Україна. 1927. Кн. 6. С. 201.
43. Осібна гадка акад. М. М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання ВУАН 17 жовтня, зачитаного на засіданні 31 жовтня 1927 р., в справі непорозумінь з Президією та Правлінням ВУАН. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. С. 242–243.
44. Хроніка. Україна. 1928. Кн. 2. С. 168–183.
45. Катедра Історії Українського Народу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Україна. 1925. Кн. 1–2. С. 222–223.
46. Оглоблин О. Слабченко Михайло. Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії. Репр. відтворення. Львів, Париж, Нью-Йорк, 1976. Т. 8. Ч. II. С. 2876.
47. Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. 291 с.
48. Курас І., Водотика С. Академік М. Є. Слабченко. Український історичний журнал. 1993. № 11–12. С. 92–108.
49. Ф. 66. Українська Академія наук. Оп. 1. 1921–1926 рр. Спр. 2. Отчеты Днепропетровской и Нежинской научно-исследовательских кафедр украиноведения за 1926 г. 38 арк.
50. Науково-дослідна кафедра українознавства в м. Дніпропетровськ за рр. 1925–1926. Україна. 1927. № 1–2. С. 223–225.
51. Хроніка. Україна. 1926. Кн. 1. С. 170–182.
52. Хроніка. Україна. 1925. Кн. 3. С. 179–181.
53. Хроніка. Україна. 1925. Кн. 6. С. 170–175.
54. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 3. Спр. 436. Випис з протоколу президії Укрнауки та доповідна записка про організацію кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти (15 листопада 1923 р. – 13 липня 1925 р.). 15 арк.
55. Матеріал про стан українізації по місту Дніпропетровському. Дніпропетровськ: Вид-во Президії Дніпропетр. міськради, 1928. 22 с.
56. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кін. XIX – перша третина XX ст.). Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 439 с.
57. Солдатенко В. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). К.: ІПіЕНД, 1992. 360 с.
58. Смирнова Н. Социально-культурное многообразие в зеркале методологии. Общественные науки и современность. 1993. № 3. С. 79–80.
59. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. 8-е изд., доп., испр. М.: Прогресс, 1970. Т. 2. 550 с.
60. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 495 с.
61. Токар Л. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін. Українознавство. 2003. № 2–3 (7–8).

С. 47–52.

62. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність. Тернопіль, 1995. 210 с.
63. Хроніка. Україна. 1926. Кн. 5. С. 163–169.
64. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М., 1971. Т. 19. 580 с.
65. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. К.: Генеза, 1994. Кн. 1. 280 с.
66. Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. К., 1999. 360 с.
67. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 7. Спр. 245. Матеріали II Всеукраїнської конференції викладачів суспільствознавства вузів (протоколи та доповіді) і протоколи засідання Державного науково-методологічного комітету (21 жовтня 1927 р. 6 травня 1929 р.). 36 арк.
68. Яворський М. Нарис історії України. К.: Держвидав України, 1923. Ч. I. 180 с.
69. Санцевич А. Концепция истории Украины М. И. Яворского и судьба ученого России в XX веке: Судьбы исторической науки. М.: Прогресс, 1996. 210 с.
70. У центральну атестаційну комісію ГУЛАГ НКВС з. к. Яворського Матвія Івановича. Репресоване відродження. К.: Основи, 1993. 330 с.
71. Гермайзе О. 1-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві. Україна. 1929. Кн. 3. С. 173–174.
72. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділ Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2924. Докладная записка Всеукраинской Академии наук в ЦК КП(б)У о Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. 12. 1928 – 4. 01. 1929). 40 арк.
73. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. 8-е изд., доп., испр. М.: Прогресс, 1970. Т. 2. 550 с.
74. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Другий президент: історико-біографічний нарис про М. І. Василенка. Вісник АН УРСР. 1990. № 2. С. 69–71.
75. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК (1918–1941). К.: Знання, 1976. Т. 1. 507 с.
76. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 4. Спр. 244. Матеріали про роботу Всеукраїнської Академії наук (статути, плани, доповіді, звіти, кошториси, доповідні записки, списки дійсних членів та співробітників, листування). Список наукових робітників 4 та 5-ї категорій по вузах України. 1924 р. (5 лютого 1924 р. – 23 березня 1926 р.). 493 арк.
77. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. К.: Генеза, 2001. 560 с.
78. Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського та ін. / Упоряд. В. Кучмаренко та ін. К.: НБУВ, 1998. 762 с.
79. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділ Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2008. Циркулярные письма, проекты постановлений ЦК КП(б)У, СНК УССР, тезисы докладов, обзоры, справки партийных, советских, комсомольских органов и учреждений по вопросам народного образования, деятельности Главполитпросвета, подготовке специализированных кадров народного хозяйства. В деле имеется докладная записка Наркомпроса УССР «О реорганизации Украинской Академии наук» (12. 01. 1925 – 17. 12. 1925). 212 арк.
80. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділ Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2923. Протоколы Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о работе Всеукраинской Академии наук (ВУАН). Выводы и предложения Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе ВУАН (31. 01. 1929 – 27. 05. 1929). 52 арк.

81. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 4. Спр. 244. Матеріали про роботу Всеукраїнської Академії наук (статути, плани, доповіді, звіти, кошториси, доповідні записки, списки дійсних членів та співробітників, листування). Список наукових робітників 4 та 5-ї категорій по вузах України. 1924 р. (5 лютого 1924 р. – 23 березня 1926 р.). 493 арк.
82. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2705. Докладные записки Агитпропа ЦК КП(б)У, Наркомпроса УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, письма академиком о состоянии и деятельности Академии наук УССР. В деле имеется циркулярное письмо Комиссии Политбюро ЦК ВКП(б) всем партийным организациям о мероприятиях в связи с выборами в Академию наук СССР (04. 01. 1928 – 19. 12. 1928). 40 арк.
83. Білінський Я. Советизація Української Академії наук (1928–1987). 125 років київської української академічної традиції (1861–1965) / Укр. Вільна Академія наук у США. Нью-Йорк, 1993. 642 с.
84. Ф. 362. Студинський Кирило. Оп. 1. Спр. 378. Листи Савченка Федора. Т. I. 1926–1929 рр. 230 арк.
85. Санцевич А. Концепция истории Украины М. И. Яворского и судьба ученого России в XX веке: Судьбы исторической науки. М.: Прогресс, 1996. 210 с.
86. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Мюнхен: Ін-т для вивч. історії та культури ССР, 1955. Ч. I. 320 с.
87. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). Оп. 1. Спр. 863. Кошторис видатків перепису книжкових магазинів і складів при видавництвах м. Києва та список книжкових магазинів і видавництв, взятих на облік (червень – серпень 1919 р). 154 арк.
88. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М., 1972. Т. 24. 550 с.
89. КПСС: Двенадцатый съезд. М.: Прогресс, 1963. 714 с.
90. Кравчук М. Теорія держави і права. Тернопіль: Економічна думка, 1999. 250 с.
91. Всем Р. Р. Лубенского округа Чернуховский район, тов. Шаревскому. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою. Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. 173 с.
92. Ф. 362. Студинський Кирило. Оп. 1. Спр. 378. Листи Савченка Федора. Т. I. 1926–1929 рр. 230 арк.
93. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / НАН України, СБ України, Укр. іст. т-во. К.: Україна, 1996. 336 с.
94. Протокол допиту М. Грушевського головою ГПУ УСРР В. Балицьким від 3.04. 1931 р. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / НАН України, СБ України, Укр. іст. т-во. К.: Україна, 1996. С. 258–261.
95. Ф. 232. Пеленський Є.-Ю. Спр. 75. Маланюк Є. Листи до Пеленського Є. Т. I. 1933 р. 30 арк.; Т. II. 1933 р. 22 арк.; Т. III. 1933–1935, 1937 рр. 19 арк.
96. Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського та ін. / Упоряд. В. Кучмаренко та ін. К.: НБУВ, 1994. 640 с.
97. Коцур В. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті – 30-ті рр. XX ст. Історіографія проблеми. Питання історії, історіографії, джерелознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 2000. Вип. 1. 287 с.
98. Сергійчук В. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. К.: Українська видавнича спілка, 2000. 232 с.
99. Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку. Український історик. 2000. № 1–3 (144–146). С. 33–38.
100. Шаповал Ю. «Єжовщина». Довідник з історії України. 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. К.: Генеза, 2002. С. 238.

101. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків: Зб. на пошану укр. учен., знищених большевицькою Москвою. Париж – Чикаго, 1962. 214 с.
102. Про підсумки українізації. З резолюції Пленуму ЦК КП(б)У. 2–6 червня 1926. Історія української культури: Зб. м-лів і док. / За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. К.: Вища школа, 2000. 607 с.
103. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. 350 с.
104. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. 173 с.
105. Зеров М. Історія українського письменства / Упоряд. М. Сулима. К.: Основи, 2003. 1301 с.
106. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. Статті і промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Б. м., 1974. С. 201–229.
107. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. 173 с.
108. Голодомор 1932–33 років в Україні. Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1125 с.

Contact:

Оксана Гомотюк

доктор історичних наук, професор,

декан соціально-гуманітарного факультету

Західноукраїнського національного університету (Україна)

CONCEPTUAL MODEL OF THE MODERN MULTI-VECTOR PEOPLE-CENTERED DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION AS A COMPLEXLY ORGANIZED SYSTEM

LJUDMILA KALININA, NATALIJA LISOVA, ALLA ZAGORODNAJA, OLENA BINIĆKA

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ СУЧАСНОГО БАГАТОВЕКТОРНОГО ЛЮДИНОЦЕНТРИСТСЬКОГО РОЗВИТКУ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЯК СКЛАДНО ОРГАНІЗОВАНОЇ СИСТЕМИ

ЛЮДМИЛА КАЛІНІНА, НАТАЛІЯ ЛІСОВА, АЛЛА ЗАГОРОДНЯ, ОЛЕНА БІНИЦЬКА

Abstract:

In the course of the research, it was determined that the strategic tasks of the reforming education management are the modernization of the existing management system and the transition to the state-public form of decentralized management based on the principles of people-centered trust.

The essence of such concepts as “modeling” and “model” has been revealed, theoretically based conceptual model of multi-vector people-centered development of the supporting educational institution as a socio-cultural ternary system “child - supporting school – community” based on foundations of human-centrism and as a complex mega-system has been presented.

It is emphasized that during the construction of the conceptual model and sub-models in this research, we were guided by the level system of methodological knowledge, various methodologies of the system approach - hard and soft, - synergy, the philosophy of information civilization, etc., as well as theories that consider the formation of people-centered societies, which are represented by various scientific schools of management.

Theoretically grounded conceptual model of multi-vector people-centered development of the supporting educational institution and vectors of innovative development of the supporting school have been presented: “School of trust formation” – “School of public trust” – “School of culture of trust”. The “School of trust formation” is considered as a resource for the own development of the supporting school, in which student, pedagogical and parental teams begin to study and build a trusting subject-subject interaction in various types of activities on the basis of the concept of child (human) centrism, human and symbolic capital “trust/mistrust”, implement step by step the program “Lessons of trust in the modern school”, projects, activities.

During the modeling and practical implementation of the conceptual model, the key ideas in the context of decentralization and united territorial communities were identified and implemented in the activities of the supporting educational institutions. These are the ideas of freedom and personal responsibility, peace and tolerance; social justice and equal access to quality education; implementation of full-fledged organizational, academic and financial autonomy; self-governance in institutions with the focus on personality development, improving the quality of processes and results of the subjects’ activities, efficiency of processes; equality and compliance with the main principles of successful activity – trust, social guarantees, social justice.

Key Words: supporting educational institution, conceptual model, multi-vector, people-centered development.

Анотація:

У ході дослідження визначено, що стратегічними завданнями реформування управління освітою є модернізація існуючої системи управління та перехід до державно-громадської форми децентралізованого управління на довірчих засадах людиноцентризму.

Розкрито сутність таких понять, як «моделювання» і «модель», подано теоретично обґрунтовану концептуальну модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада» на довірчих засадах людиноцентризму та як складної мегасистеми.

Акцентовано, що під час побудови концептуальної моделі та субмоделей у цьому дослідженні ми керувалися рівневою системою методологічного знання, різними методологіями системного підходу – жорсткого та м'якого, – синергетикою, філософією інформаційної цивілізації та ін., а також теоріями, що розглядають формування людиноцентристських суспільств, які представлені різними науковими школами менеджменту.

Подано теоретично обґрунтовану концептуальну модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти та вектори інноваційного розвитку опорної школи: «Школа формування довіри» – «Школа громадської довіри» – «Школа культури довіри». «Школу формування довіри» розглянуто як ресурс власного розвитку опорної школи, у якому учнівські, педагогічний і батьківські колективи починають вивчати та будувати довірчу суб'єкт-суб'єктну взаємодію у різних видах діяльності на засадах концепції дитино(людино)центризму, людського та символічного капіталу «довіра/недовіра», упроваджувати покроково програму «Уроки довіри в сучасній школі», проекти, заходи.

Під час моделювання та практичного втілення концептуальної моделі відбулося визначення та впровадження в діяльність опорних закладів освіти ключових ідей в умовах децентралізації та ОТГ. Це ідеї свободи та особистої відповідальності, миру та толерантності; соціальної справедливості та рівного доступу до якісної освіти; впровадження повноцінної організаційної, академічної та фінансової автономії; самоврядування у закладах із орієнтацією на розвиток особистості, покращання якості процесів і результатів діяльності суб'єктів, ефективність процесів; рівності та дотримання основних принципів успішної діяльності – довіри, соціальних гарантій, соціальної справедливості.

Ключові слова: опорний заклад освіти, концептуальна модель, багатовекторність, людиноцентристський розвиток.

Постановка проблеми. Людиноорієнтований підхід в освітньому процесі радикально переосмислює цілі освіти, природу навчання та стосунки між окремими людьми в закладах освіти [1]. Навчання, орієнтоване на людину, має важливе значення для сучасної України та й світу в цілому. В наслідок війни в Україні, соціальної та економічної нестабільності, а також викликів, пов'язаних із зміною клімату та розширеною глобалізацією змінюється основа, на якій ґрунтується система освіти. Тому заклади освіти, як складно організовані системи сьогодні намагаються адаптуватися до вимог суспільства та часу.

Реформаційні зміни відображено у значній кількості законодавчих документів, ідей, концепціях і теоріях, переважна більшість із яких створена академічними вченими та освітянською спільнотою, які мають бути реалізовані в практиці побудови Нової Української школи й опорних закладів освіти [11; 14; 17; 19;]. Важливу роль у реформаційних змінах відведено модернізації загальної середньої освіти та системі управління нею засобами пошуку, моделювання і впровадження нових відкритих і демократичних моделей, зважаючи на гарантовані державою права щодо здобуття загальної середньої освіти; застосуванню різних методологічних підходів і теорій для досягнення її якості та привабливості крізь призму цінностей для замовників освіти; системному аналізу викликів і ризиків, проблем та освітніх потреб усіх зацікавлених у якісній освіті. Таким чином, для науковців і практиків на державному рівні сформоване завдання щодо побудови інноваційних моделей освіти, шкіл, управління, адекватних сучасному етапу цивілізаційного багатовекторного розвитку суспільства в Україні. Це завдання зумовлене подоланням обґрунтованих в процесі дослідження тенденцій децентралізації управління

освітою, тенденцією необхідності зміни застарілих концептуальних моделей державного управління освітою та побудовою нових моделей децентралізованого управління закладами загальної середньої освіти, до яких належать і опорні заклади освіти в об'єднаних територіальних громадах, тенденцією зниження ефективності управління діяльністю закладів загальної середньої освіти і опорних закладів освіти, що відображається результатами зовнішнього незалежного оцінювання (мультитест 2022 р.) та основними результатами PISA-2018.

Аналіз досліджень. Теоретичну основу нашого дослідження становлять:

- положення загальної теорії систем і синергетики (Р. Акофф (R. Ackoff), У. Ешбі (W. Ashby), Г. Хакен (H. Haken), П. Чекленд (P. Checkland), У. Черчмен (W. Chercman), І. Блауберг, А. Богданов, О. Князева, С. Курдюмов та інші), синергетики освіти (О. Вознюк, І. Смагін, О. Пастовенський, С. Сисоєва та інші) [10; 15; 18; 39; 41; 42; 44; 61];
- наукові ідеї філософії та реформування освіти (Ф. Хайєк (F. Von Hayek), В. Андрущенко, С. Гончаренко, Г. Кремень, О. Локшина, В. Лутай, Н. Ничкало, П. Саух, С. Сисоєва та інші) [8; 17; 19; 23; 24; 35; 38; 44; 51; 59];
- загальні положення теорії управління (П. Друкер (P. Drucker), Н. Луман, М. Мескон (M. Mescon), Ф. Тейлор (F. Taylor), А. Файоль (H. Fayol), М. Фоллет (M. Follett), Ф. Хедоурі (F. Khedouri), Г. Дмитренко та інші) [9; 29; 36; 39];
- наукові положення теорії моделювання педагогічних і дидактичних систем і процесів (С. Гончаренко, О. Ляшенко, О. Малихін, О. Савченко, Р. Шеннон (R. Shannon), В. Штофф та інші) [8; 32; 34; 60; 61];
- теоретичні підходи до аналізу педагогічних і організаційних систем, компетентнісно орієнтованої освіти, освітнього і виховного процесів із позицій динаміки їх розвитку та забезпечення рівного досвіду до якісної освіти (С. Алексеєва, Н. Арістова, В. Беспалько, Н. Бібік, М. Бурда, В. Биков, Ю. Габермас, Н. Лісова, О. Локшина, О. Малихін, О. Пометун, С. Сисоєва, О. Топузов та інші) [3; 4; 6; 25; 26; 27; 31; 33];
- наукові праці з управління закладами загальної середньої освіти, відкритої освіти (В. Бондар, Г. Єльнікова, М. Гриньова, Л. Калініна, В. Маслов, М. Кириченко, Н. Лісова, Г. Луценко, О. Онаць, В. Приходько, Л. Парашенко, З. Рябова, Т. Сорочан, О. Топузов та інші) [5; 12; 14; 15; 40; 49; 55];
- теоретичні положення щодо участі громадськості в управлінні освітою (В. Бочкарьов, В. Грабовський, Л. Калініна, С. Крисюк, Н. Лісова, О. Локшина, О. Пастовенський, А. Пінський, С. Шевченко та інші) [2; 20; 21; 22; 28; 37; 50].

Мета дослідження – розробити концептуальну модель сучасного багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти.

Моделювання опорного закладу освіти як складно організованої системи

Відповідно до моделей розвитку науки (класична, некласична, постнекласична) в науковому дискурсі доцільно констатувати наявність множини методологій. Компетентність дослідника зумовлює необхідність застосування, крім загальнонаукової методології, до якої належать системний і діяльнісний наукові підходи, характеристика різних типів наукових досліджень, їх етапи та елементи: гіпотеза, об'єкт і предмет дослідження, мета і завдання, ще й методології спеціальних наук, які дослідники використовують у тих чи тих галузях наукових знань, а потім в організації дослідження на окреслених методологічних і теоретичних засадах.

З позицій системології система методологічних знань є рівневою. Ієрархічність системи методологічних знань виявляється в тому, що кожна система утворена з рівнів і, водночас, є одним із компонентів вищого ієрархічного рівня системи. За обґрунтованими в науці класифікаціями Г. Щедровицького (наприкінці 50-х р. ХХ ст.), І. Блауберга і Е. Юдіна (1973 р.), пізніше М. Кагана (1991 р.), В. Келле (1996 р.), В. Краєвського і О. Бережної (2006 р.), О. Новікова і Д. Новікова (2006 р.), Б. Волкова, Н. Волкової та А. Губанова (2005 р.) та інших учених, методології за рівнями розгляду є різними та мають від двох до чотирьох рівнів [Цит. за: 12].

До першого рівня методології належать філософські знання, другий рівень охоплює загальнонаукову методологію, третій – це конкретно-наукова методологія. Четвертий рівень посідають методики і техніки

дослідження, зокрема включаючи сукупність прийомів і засобів дослідження та різноманітні операції з емпіричним матеріалом, подіями, фактами та ситуаціями.

Методологія управління освітою, так само, як і методологія педагогіки, методологія розвитку ЗСО, методологія культурології, методологія дидактики, розвивається за законами, закономірностями, тенденціями розвитку наукових знань у галузях їх розгляду. Ураховуючи, цей висновок, опорні заклади освіти як об'єкт пізнання, дослідження та управління доцільно розглядати цілісно, на основі ядра теорій системології, синергетики, тектології, кібернетики, управління освітою та ядра теорій інших галузей наук, функційно пов'язаних із сферою освіти. Звісно, це не просто завдання для дослідника, яке потребувало насамперед чіткого визначення сутності самого опорного закладу освіти. Наприклад, заклади освіти є не просто системами, як зазвичай констатують більшість дослідників і практиків, уточнюючи, що це соціально-педагогічна, або освітня, або відкрита, або соціоекономічна та соціокультурна система.

Заклади освіти є складними, самоорганізованими і саморегульованими системи, яким притаманні багаторівнева структура, наявність автономних і варіабельних підсистем, масова стохастична (випадкова) детермінація, наявність ієрархічних рівнів управління та зворотних зв'язків, ускладнення закладу освіти як організації в процесі цивілізаційного розвитку, незворотність процесів розвитку, відкритість, нелінійність (багатоваріантна спрямованість розвитку), динамічна нестабільність.

Виконання поставлених завдань цього фундаментального дослідження ґрунтувалося на дескриптивній (описовій) та прескриптивній (нормативній) формах методологічних знань у їх органічній єдності.

Методологічне знання в дескриптивній формі є науково-пізнавальним описом предмета дослідження – організаційно-педагогічних засад та аналізу економічного забезпечення функціонування опорних закладів освіти як центрів децентралізованого управління в об'єднаних територіальних громадах.

Воно охоплює: теоретичне пояснення суті об'єкта дослідження – державно-громадського управління опорними закладами освіти, феномену механізмів управління, теоретичне обґрунтування методологічних джерел, загальнофілософської, конкретно наукової характеристики базових і похідних понять, раціональний добір методів, методик і технік дослідження, відповідних об'єкту та предмету дослідження.

Прескриптивна форма методологічних знань, пов'язана з визначенням нормативних орієнтирів (мета, завдання, характер наукового пізнання, логіка розгляду феноменів, програма дослідно-пошукової роботи, експерименту тощо) проведення дослідження, спрямована на регуляцію науково-дослідної діяльності. Для цього фундаментального дослідження мета полягала в науковому обґрунтуванні організаційно-педагогічних і економічних засад функціонування опорних закладів освіти та розвитку державно-громадської взаємодії суб'єктів управління в умовах децентралізації та об'єднаних територіальних громад.

Методологія цього фундаментального дослідження була спрямована на пізнання і розуміння сутнісної природи розвитку людини в опорній школі як мінісупільстві цифрової епохи, опорної школи як складно організованих мегасистем, феномену державно-громадського управління опорною школою та механізмів управління в їх взаємозв'язку.

У межах цього дослідження було застосовано поліпідхідність до пізнання та вивчення наведених вище явищ і концепція чотирирівневого методологічного аналізу вчених І. Блауберга та Е. Юдіна.

Міждисциплінарний і компаративістський вимір розгляду проблематики забезпечуватиме дослідницький апарат, який за структурою багаторівневий і охоплює ідеї, філософські концепції, терміносистему, поняття, а також сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, емпіричного й теоретичного рівнів дослідження [3; 4; 24; 26; 28; 30; 32; 60]. Наприклад, для порушеної проблематики дослідження це – філософські концепції людиноцентризму (В. Кременя), знака, філософії інформаційної цивілізації (Р. Абдеєва), функціональна та атрибутивна концепція інформації, фундаментальні концепції й теорії менеджменту, державного управління ЗСО, економіки та педагогіки [1; 19].

Відповідно до предмета цього дослідження опорний заклад освіти в ЗСО – це новий законодавчо

визначений тип школи в сільській місцевості в умовах децентралізації – опорна школа (hub school), що включає основний заклад та філії. У тексті монографії використано два терміни «опорна школа» і «опорний заклад освіти» як ідентичні за структурою і змістом, механізмами функціонування і розвитку, оскільки МОН України був введений у практичний і науковий обіг спочатку термін «опорна школа», а потім «опорний заклад освіти». Нині на сайті МОН України наявна рубрикація в інтерфейсі, що має назву «опорна школа» (<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/oporni-shkoli/stvorennya-opornoyi-shkoli>), а представлені на ній матеріали одночасно містять документи, що включають обидва ці два терміни.

Реалізація задуму дослідження потребувала конкретизації фундаментальних світоглядних і методологічних положень, що впливають із законів, закономірностей, тенденцій, принципів існування складних систем і систем управління ними та розкривають цілеспрямованість розвитку складних систем, організації державно-громадського управління як атрибуту складних систем, прогнозують і визначають засади суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії через відображення стійких причинно-наслідкових зв'язків у органіграмі опорного закладу освіти, організаційній структурі ресурсного забезпечення опорного закладу освіти та архітектурі інформаційного забезпечення, зокрема організації управлінської діяльності та ефективного децентралізованого управління.

Опорним закладам освіти як складно організованим, самоорганізованим і саморегульованим системам притаманні: багаторівнева структура, наявність автономних і варіабельних підсистем, масова стохастична (випадкова) детермінація, наявність ієрархічних рівнів управління та зворотних зв'язків, ускладнення організації в процесі еволюції, незворотність розвитку, нелінійність (багатоваріантна спрямованість розвитку), динамічна нестабільність; відкритість, а в деяких реальних ситуаціях – напіввідкритість, здатність до самоорганізації та активність елементів, зокрема суб'єктна активність у різних видах діяльності.

Креативно-прогностичне осмислення компонентів систем, змісту, інформаційно-комунікаційних зв'язків, особливостей функціонування актуалізували необхідність розроблення окресленої в процесі дослідження, концептуальної моделі опорного закладу освіти як складної соціокультурної системи та її субмоделей.

У науковому дискурсі існує чимало визначень та інтерпретацій терміна «модель» [Цит. за: 15, с. 102].

Модель, за визначення Р. Шеннона, «<...> це представлення об'єкта, системи чи ідеї в деякій формі, відмінній від самої цілісності» [61, с. 4]. Головною характеристикою моделі можна вважати спрощення реальної життєвої ситуації, до якої вона застосовується. «Оскільки форма моделі менш складна, а дані, що не стосуються справи й ускладнюють проблему в реальному житті, усуваються, модель найчастіше підвищує здатність керівника до розуміння і вирішення проблем, які постають перед ним. Модель також допомагає керівнику поєднати свій досвід і здатність до суджень з досвідом і судженнями експертів» [36, с. 226].

Семантичне значення сутності поняття «модель» багатозначне й означає зразок якогось об'єкта чи системи об'єктів, що представлений у найбільш загальному вигляді при певній схематизації структурних компонентів і зв'язків між елементами та відтворює його окремі сторони, характеристики, властивості, функції. Модель є системою, штучно створеною людиною, що набуває змісту аналога, має пізнавальний потенціал лише тоді, коли відтворює і заміщує об'єкт дослідження та в процесі його вивчення дає змогу здобути нову інформацію. Таким чином, термін «модель» базується на абстрактно-логічних процедурах теорії пізнання та використовується тоді, коли виникає необхідність поелементно, ретельно та логічно відобразити об'єкт, процес або деяку сукупність явищ дослідження за допомогою інших об'єктів, процесів, явищ, які вивчені, зрозумілі, досліджені з позицій різних методологій, або коли виникає в суб'єкта потреба пізнати, обґрунтувати, пояснити, модернізувати складні об'єкти та явища й поняття реальної дійсності.

Модель також дає змогу виокремити та інтерпретувати основні концептуальні положення дослідження, раціонально встановити оптимальний обсяг систематизованої інформації та шляхи забезпечення вільного та відкритого доступу суб'єктів-користувачів до різноманітних масивів інформації, змоделювати

технологізацію процесів і структуру та зміст управлінської, інформаційної та організаційної діяльності суб'єктів, компоненти та елементи системи управління.

Моделювання – це метод і універсальний спосіб пізнання явищ, процесів та об'єктів дослідження, побудова моделі з метою вивчення й перетворення явищ у будь-якій сфері діяльності, зокрема, – і в управлінні закладами .

Побудувати модель – означає провести мисленнєву або реальну імітацію об'єкта пізнання (одночасно цей об'єкт пізнання є об'єктом дослідження й моделювання) та шляхом створення аналогів, у яких відтворюються концептуальні засади побудови об'єкта, а також мета, органіграма, принципи організації, процеси і параметри функціонування й розвитку об'єкта як складної системи. Цільова варіативність побудови певної моделі впливає і на вибір її форм, які класифіковані за різними ознаками.

Розкриємо основні етапи моделювання опорного закладу освіти як складного об'єкта та мегасистеми, їх компонентів, до яких належать як підсистема мегасистеми і система управління опорним закладом освіти система ресурсного забезпечення, система інформаційного забезпечення управління та інші системи. Система є основною категорією теорії систем, якій притаманні специфічні властивості.

Будь-який об'єкт, процес чи явище – жива і нежива природа, мікро чи макросвіт, сфера пізнання, суспільство або опорна школа як мінісуспільство, – не існують поза системою, і кожен із них має системні взаємозв'язки. Природні чи штучно створені об'єкти, опорні школи у тому числі, можуть розглядатися як системи, що своєю чергою є складниками (підсистемами) великих мегасистем, і досліджуватися з позицій жорсткого та м'якого системного підходу, теорій загальних, відкритих і активних систем (рис.1) [13, с. 204].

Визначальною ознакою мегасистеми її цілісність зумовлена організованістю й упорядкованістю всіх її складників – систем. Організованість мегасистеми вказує на наявність прямих і зворотних зв'язків між компонентами системи і зовнішнього середовища, установлення й приведення в дію каналів зв'язку між об'єктом і суб'єктом управління. Упорядкованість системи свідчить про перевагу саме системних зв'язків над випадковими під час її функціонування та розвитку.

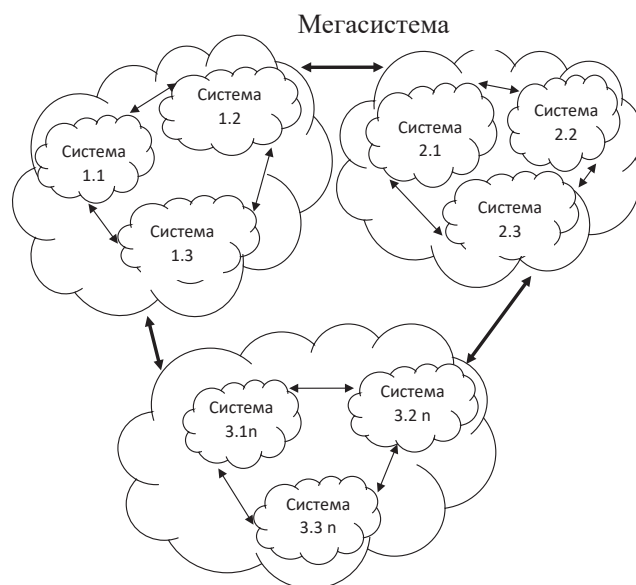

Рис. 1. Схема процесів композиції та декомпозиції складно організованої мегасистеми на системи

Опорний заклад освіти з позицій системології, системно-кібернетичного та синергетичного наукових підходів розглядаємо як мегасистему – складно організовану, саморегульовану, відкриту та активну систему, якій притаманна: мета, завдання, функції; багаторівнева структура, наявність ієрархічних рівнів управління та прямих і зворотних зв'язків, автономних і варіабельних підсистем; масова стохастична (випадкова) детермінація, ускладнення організації в процесі еволюції, механізми розвитку,

відкритість, нелінійність (багатоваріантна спрямованість розвитку), динамічна нестабільність, здатність до адаптивної активності.

Активна система – це складно структурована система, утворена з підсистем, які своєю чергою також є активними системами, та має певну ієрархічність (підпорядкованість) у зв'язках і відносинах між підсистемами. Системотвірними ознаками створюваних систем є наявність мети, завдань і функцій; властивості системи не впливають з властивостей її підсистемних рівнів і структурних компонентів; кожна підсистема, як і система, має межу поділу, що впливає на її структуру та ознаки і містить у собі чинники та процеси, які прагнуть до первісного стану неупорядкованості (хаосу), що може призвести до руйнації її цілісності; має іманентно притаманний складник, цілеспрямований на попередження хаосу, забезпечення її стабільності та розвитку – управління.

Елементами опорного закладу як складної мегасистеми можуть бути такі символи, як людина, людський капітал, довіра – символічний капітал, політика, мова, світогляд, погляди, цінності, ідеї, довіра, інформація, енергія, кредо, бачення, стратегії, переконання, міжособистісні взаємодії тощо. Ними можуть бути й матеріальні об'єкти, наприклад: парти, книжки, столи, обладнання, освітлення в класах закладу, різноманітні процеси. Елементами опорного закладу освіти, як мегасистеми, можуть бути й суб'єкти: дитина, людина, людський капітал, учні, викладачі, обслуговуючий та інженерно-технічний персонал, види діяльності суб'єктів управління й освітнього процесу, колективні суб'єкти управління та ін. Отже, мегасистема є сукупністю живих і неживих елементів – об'єктів і суб'єктів, символів, процесів, явищ, які відбуваються в ній та які притаманні їй, які впливають на характер її функціонування та розвитку, моделей поведінки суб'єктів у взаємодії з об'єктами та суб'єктами зовнішнього середовища та детермінують досягнення мети.

У межах цього дослідження обрано концептуальну форму моделі, що є сукупністю ідей, концепцій, теорій (філософських, освітніх, управлінських та ін.), наукових підходів, закономірностей, тенденцій, принципів та ресурсного забезпечення розвитку та управління складних систем, інформаційних процесів і дій суб'єктів управління, на основі яких буде схарактеризовано предмет дослідження та об'єкт аналізу – опорний заклад освіти в умовах багатовекторного розвитку цифрового суспільства. Враховано, що опорним школам притаманна напіввідкритість, у деяких реальних ситуаціях відкритість, здатність до самоорганізації та активність суб'єктів у різних видах діяльності, управління, освітнього процесу, самоорганізації та самоуправління.

Під час розроблення концептуальної моделі були дотримані вимоги, що дозволили зробити її чіткою, зрозумілою й простою: реалістичність осмислення задуму; подібність моделі об'єкта до оригіналу; цілеспрямованість моделі, тобто визначення й узгодження параметрів моделі зі встановленою метою функціонування або розвитку об'єкта вивчення; раціональність і доцільність визначення мети, структурних компонентів, процесів, кількісних показників, станів і умов функціонування об'єкта; гнучкість, тобто певна трансформація компонентів об'єкта моделювання при зміні умов його функціонування та розвитку; повнота відображення об'єкта-оригіналу при мінімізації кількості компонентів; продуктивність, яка забезпечує отримання реального кінцевого результату.

Під час побудови концептуальної моделі та її субмоделей ураховано пояснювальну, прогностичну, перетворювальну, ілюстративну, інформаційну функції моделювання, що надало змогу:

- розробити та теоретично обґрунтувати концептуальну модель опорного закладу освіти та її субмоделі;
- генерувати та відібрати ідеї, спрямовані на результат розв'язання конкретного наукового завдання;
- визначити та структурувати закони, закономірності, тенденції, принципи розвитку системи, які слугували концептуальною основою побудови моделі опорного закладу освіти як складної соціокультурної системи та її субмоделей;
- визначити керівну та керовані підсистеми бінарної системи «опорний заклад освіти – система управління опорним закладом освіти» на основі методології розгляду й теоретичних засад – визначених закономірностей, тенденцій, принципів організації та управління розвитком і інших концептів ядра теорій у їх взаємозв'язку;
- визначити структуру бінарної системи через подання організаційно-функційних та комунікаційно-

інформаційних вертикальних і горизонтальних зв'язків між ними та їх компонентами; проаналізувати, вивчити їх у взаємозв'язку та взаємодії;

- розглянути субмодель системи державного громадського управління опорним закладом освіти як підсистему опорного закладу освіти, в основі якої лежить система інформації та інформаційний ресурс з притаманним їм життєвим циклом, від періоду створення до періоду їх використання суб'єктом/ми управління в процесі здійснення державно-громадського управління в формі управлінського циклу;
- розробити, вивчити та проаналізувати стан змін параметрів системи управління опорним закладом освіти в ракурсі взаємозв'язків бінарної системи;
- визначити процеси взаємодії та взаємовпливу на основі світоглядної та теоретичної основи й розкрити особливості їх практичної реалізації в процесі державно-громадського управління та впровадження механізмів управління;
- з'ясувати зміст, оптимізувати інформаційні потоки в органіграмі та системі управління опорним закладом освіти, тобто між компонентами підсистем і суб'єктами управління та освітнього процесу з урахуванням функційно-посадових повноважень і сфер відповідальності;
- наочно представити опорний заклад освіти та систему управління, процеси, явища та їх взаємозалежність з окреслених методологічних позицій;
- здійснити моніторинг й та кількісних показників параметрів станів і процесів у опорному закладі освіти, які передбачено за потреби скорегувати за результатами аналізу та стану досягнення мети освіти;
- спланувати нові спостереження станів і процесів у опорному закладі освіти у звичайних, природних умовах експерименту;
- сформулювати необхідний та достатній обсяг інформації та її зміст про об'єкт пізнання, що є об'єктом дослідження та моделювання;
- спрогнозувати своєчасність надходження, аналізу, використання та передачі інформації завдяки високій пропускну здатності каналів зв'язку до суб'єктів управління та споживачів інформації, мережеву суб'єкт-суб'єкту та суб'єкт-об'єкту взаємодію з використанням цифрових технологій, Інтернет-технологій, ІКТ, онлайн-сервісів, платформ і соціальних мереж;
- досягти економії ресурсу часу під час дослідження, пізнання, планування експерименту та раціонально спланувати використання його результатів у практиці.

У процесі моделювання концептуальної моделі враховано, що опорний заклад освіти як мегасистема та як мінісупільство цілеспрямований на інноваційний розвиток та на прийняття консолідованих управлінських рішень, створення нових структур та нових знань, інформації, ресурсів, результативності освітнього процесу, розвитку культури суб'єктів у цифровому суспільстві, модернізації циклу управління та видів управлінської діяльності на інтеграційних засадах, підвищення ефективності управління та забезпечення рівного доступу до якісної освіти.

Таким чином, цільове призначення моделі, спрощеного аналога змодельованого об'єкта дослідження – опорного закладу освіти як складної відкритої та активної соціокультурної мегасистеми та її субмоделей як підсистем мегасистеми, окремих цілісних складних систем – це відтворення об'єкта (оригіналу) та його органіграм, принципів його побудови, властивостей, атрибутів, взаємозв'язків у ідеальному вигляді та специфіки функціонування у визначених умовах багатовекторного розвитку цифрового суспільства на окреслених методологічних і теоретичних засадах, опис об'єкта дослідження або пізнання, що є тотожною або спрощеною версією змодельованого об'єкта.

Теоретико-методологічні засади багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти

Концепція дослідження ґрунтується на визнанні взаємозумовленості діяльності державних і громадських суб'єктів управління, розумінні того, що державно-громадське управління розвитком загальної середньої освіти та опорних закладів освіти, як законодавчо визначених типів, у структурі освітньої мережі залежить від політичних, економічних і соціально-педагогічних чинників їх трансформації та розвитку, які детермінують переосмислення його сутності, цілей загальної середньої

освіти й управлінської діяльності в контексті децентралізації, демократизації та гуманізації.

Методологічною основою дослідження обрано системологію та синергетику з притаманними їм ідеями партисипативного управління (П. Чекленд (P. Checkland), Р. Акофф (R. Ackoff), І. Пригожин та інші), що спрямовані на демократизацію прийняття управлінських рішень з урахуванням інтересів здобувачів освіти, представників органів влади та місцевого самоврядування.

Синергетичний підхід передбачає суттєве зростання ефективності процесу управління розвитком загальної середньої освіти та опорних закладів освіти за умов довірчої взаємодії, підвищення мотивації та активізації співпраці державно-громадських інституцій щодо формування й реалізації освітньої політики, стратегій і програм розвитку опорних закладів освіти в тринарній соціокультурній системі «дитина – опорна школа школа – громада»; цілеспрямованої, узгодженої діяльності органів влади, місцевого самоврядування, громадськості та їх впливу на розвиток людських ресурсів у тринарній соціокультурній системі «дитина – опорна школа школа – громада» в умовах освітньої та адміністративно-територіальної реформ; принципи державно-громадського управління розвитком загальної середньої освіти на довірчих засадах дитино(людино)центризму, децентралізації, автономізації, відкритості, скоординованості дій, прямого спілкування, відкритого дія(полі)логу, законодавчого забезпечення пріоритетних прав громадськості.

Методологією розгляду державно-громадського управління розвитком опорного закладу освіти з притаманними йому ідеями обрано також «жорсткий» і «м'який» системний підходи у поєднанні з особистісним, цивілізаційним, діяльнісним, ціннісним, культурологічним, компетентнісним, інформаційним, інтеграційним науковими підходами [39; 41; 42].

Одночасно варто зазначити, що методологію м'якого системного підходу вперше у вітчизняному науковому дискурсі до дослідження державного управління загальною середньою освітою застосовано професоркою Л. Парашенко в монографії [40], пізніше сутність його застосування до інших об'єктів дослідження – школи як відкритої та активної системи, інформаційного управління, комплексного механізму управління, організаційних механізмів розкрито в монографічних дослідженнях Л. Калініної [12; 13; 15], в дисертаційних працях Н. Лісової та О. Пастовенського щодо громадсько-державного та державно-громадського управління ЗЗСО в регіоні та в малих містах України та працях вітчизняних учених [20; 41].

Цивілізаційний дискурс людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як мінісупільства

Згідно зі статтею 53 Конституції України кожен має право на освіту [16]. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, до мережі яких входять і опорні заклади середньої освіти. Суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, регулює чинний Закон України «Про освіту» № 2145 – VIII (2017 р.) [11]. До засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності віднесено, зокрема, людиноцентризм, верховенство права, забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності, забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності, єдність навчання, виховання й розвитку та ін.

Відповідно до завдань дослідження було обґрунтовано та враховано авторські концептуальні положення щодо створення й розвитку шкіл як мінісупільств у цивілізаційному вимірі. «Поняття цивілізація (від лат. *Civilis* – громадський, суспільний, державний, громадянський) введене у науковий словник французьким просвітником Оноре Габріелем Мірабо 1756 року. Під цим визначенням французькі просвітники мали на увазі суспільство, засноване на засадах розуму та справедливості» [53].

Відповідно до цих позицій принцип визначення для розв'язання означеної проблеми має цивілізаційний підхід, згідно з яким сукупність усіх форм життєдіяльності людини тієї чи іншої цивілізації загалом і менеджменту зокрема розглядається в конкретний історичний час розвитку суспільства.

Розвиток будь-якої цивілізації забезпечується науковим знанням і культурою. Культура й освіта, як її складова, є засобами формування цивілізації та розвитку людської діяльності. Продукти матеріальної та

духовної праці знаходять прояв у сукупності суспільних відносин людей і потребують нових форм знань, наукових узагальнень і досліджень, виділення провідних світоглядних питань, які складають основу світорозуміння, визначають ставлення людини до самої себе, природи, суспільства та до результатів своєї діяльності.

Система освіти та заклади загальної середньої освіти як складові соціальної сфери знаходяться у тісному взаємозв'язку, є «<...> головним чинником цивілізаційного і технологічного прогресу» [38, С. 4], перетворюючим фактором впливу на неї та духовну сферу суспільства. Саме тому вони (система освіти та закладу загальної середньої освіти) виступають одночасно і як об'єкт, і як суб'єкт керування відповідно до багатогранних аспектів соціального розвитку суспільства.

Варто зазначити, що кожний історичний етап відображає актуальні потреби й цінності, стратегічні цілі розвитку суспільства в цілому та кожної людини зокрема, певні вимоги до діяльності суб'єктів у всіх сферах суспільства, зазвичай вносить свої кон'юнктурні корективи до стилю керівництва, розроблення моделей керування соціально-виробничими системами й результатів управлінської діяльності. Отже, з урахуванням названих особливостей, нами зроблено такий висновок: для будь-якої цивілізації притаманними є школа, як мінісупільство, і менеджмент як універсальний феномен, пов'язаний із розробкою й удосконаленням виробництва, засобами комунікації та зв'язку, механізмами отримання інформації та реагування на неї, процесами становлення й розвитку цивілізації та людини.

Ключовим елементом і цивілізації, і суспільства, і школи є людина, для якої, якщо зробити ретроспективний екскурс, ще за часів Сократа було вперше створено афінське демократичне суспільство і первісні прообрази шкіл – філософські школи. Для філософських шкіл характерними були вільні бесіди філософів із учнями та їх послідовникам, дебати, навчальні заняття, публічні лекції, а пізніше створений був «Лицей».

Гіпотетичне припущення, що «встановлення демократії було пов'язане з утворенням книжного ринку» за Карлом Поппером, а ще, на нашу думку, також із організацією первісних шкіл у Афінах, біля витоків яких стояли Аристотель, Сократ, Платон, Протагор, навряд чи можна спростувати або просто довести як аксіому. Карл Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» (1945) у першому розділі «Зв'язок літератури, науки і демократії» пояснює і доводить переконливими фактами вплив «<...> вільного ринку книг <...>, що виник <...> близько 530 року Р.Х. у Афінах», «не тільки на культурний зліт Афін, а й на становлення афінської демократії».

«Майстерність письма і читання (яка швидко розповсюдилась у місті); велика популярність Гомера та, без сумніву, інших видатних драматургів, художників і скульпторів; обговорення багатьох нових ідей та інтелектуальний підйом – фундаментальні історичні події, котрі сталися під впливом уведення ринку книг. Навіть якщо припустити, що демократія була встановлена незалежно, величезний успіх молодого афінської демократії у визвольних війнах проти Перської імперії, напевне, не міг не бути пов'язаним з усіма цими подіями. Зазначений успіх можна зрозуміти тільки з огляду на нову самосвідомість, яку виробили афіняни через екстраординарні культурні та освітні досягнення (авторський курсив) [50, с. 119].

Школа має власну історію, людський капітал, культуру, традиції, технології. Будь-яка школа з позицій системної методології є складною, активною, м'якою, відкритою мегасистемою та може бути розглянута як соціокультурна, соціоекономічна й організаційно-технічна система. Опорна школа не є винятком під час пізнання, дослідження, реформування, модернізації, трансформації, прогнозування та моделювання в цифровій цивілізаційній епосі. Вона віддзеркалює не лише усі проблеми, характерні для суспільства, а ще й інноваційні зміни, закріплені в законі України «Про освіту» (2017 р.), та запропоновані ідеї, що реалізуються в системі освіти країни відповідальною громадсько активною освітянською спільною.

Школа, так само як і суспільство, є цивілізаційним феноменом, оскільки створені людьми і для людей у певний час і в певному просторі, визначені типи і назви шкіл, зміст освіти та діяльності суб'єктів, форми, функції й технології, що застосовуються в них, узаємопов'язані з культурно-історичними періодами соціокультурного розвитку цивілізацій. Ці феномени набували трансформацій відповідно до цивілізаційних етапів розвитку людства, розвитку науково-технічного прогресу, революцій – як

стрімких кардинальних змін (від першої до четвертої технологічної революції, промислової революції, соціальної революції, політичної революції, управлінської революції, технічної революції, революції в науці та ін. видах) та змін типів суспільств. І тому доречним вважаємо розгляд школи як мінісуспільства і як притаманним атрибутом тогочасних суспільств.

Як відомо, суспільство ідентифікується за цивілізаційними етапами їхнього розвитку, типом устрою суспільств, історичною епохою, специфікою життєдіяльності конкретних націй, народностей, національних спільнот, а також за обґрунтованими науковими концепціями та прийнятими законодавчими актами, що надають змогу виявити їхню специфіку за притаманними лише їм артефактам, символам, ідеям, а також визначити вектори розвитку і фактори впливу на процеси та феномени, які для них характерні.

З ХХ ст. і початку ХХІ ст. відбуваються зміни цивілізаційних етапів розвитку суспільств – від загальновідомих фундаментальних індустріальних до постіндустріальних, для яких пріоритетними є людські ресурси, що сприяють багатовекторному розвитку людиноцентристських суспільств.

У науковому дискурсі є низка концепцій, що характеризують або прогнозують етап цивілізаційного розвитку суспільств, окреслюють вектори їхнього розвитку та визначають назви. Наприклад, для суспільств другої половини ХХ ст. і початку ХХІ ст. відомі такі концепції як: «пострадянське суспільство» (Ж.-Ф. Ліотар), «посткапіталістичне суспільство» (П. Друкер), «інформаційне суспільство» (М. Порат, Й. Масуда), «нове індустріальне суспільство» (Дж. Гелбрейт), «постіндустріальне суспільство» (Д. Белл), «мережеве суспільство» (М. Кастельс), «активне суспільство» (А. Етціоні, Дарон Анджемонглу), «постекономічне суспільство» (В. Іноземцев), «організаційне суспільство» (Р. Престус), відкрите суспільство (К. Поппер), «суспільство знань» (ЮНЕСКО), громадянське суспільство, демократичне суспільство, цифрове суспільство, технотронне суспільство, суспільство ринкової економіки, е-суспільство, інноваційне суспільство, «суспільство освіченого загалу» (Концепція Міністерства освіти і науки України), «суспільство високої культури і рівних можливостей» (Концепція Міністерства освіти і науки України) та ін.

Для України характерним є синкретичний багатовекторний розвиток суспільства, що розвивається як відкрите, громадянське, ринкове, «активне суспільство – конкурентне демократичне суспільство», цифрове, суспільство знань, і цей перелік можна продовжувати залежно від відомих дослідникам концепцій і теорій розвитку сучасного суспільства й окресленого ними предмета дослідження.

Трансформоване сучасне суспільство в Україні, як багатовекторне, має багато назв відповідно до векторів його розвитку. Наразі саме трансформація сприяла формуванню активного суспільства, за висновками міжнародних економістів і політологів Дарона Аджемоглу і Джеймса Робінсона, авторів бестселера, у книзі «Чому нації занепадають [2]. Походження влади, багатства та бідності» відповідно до їх п'ятнадцятирічних досліджень у галузях історії, політології та економіки. Активне суспільство, яке вже сформувалось...між двома революціями, розглядається в ракурсі конкурентного демократичного суспільства зі свободами, «<...> у межах набору політичних і економічних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами» [2, С. 41].

Зрозуміло, що школа, як мінісуспільство, також розвивається багатовекторно й має багато назв, які збігаються з деякими назвами суспільств залежно від іманентно притаманних базисних процесів у них і характерних ознак [14, С.19].

У державній мережі закладів загальної середньої освіти існує не лише багато їх типів, а ще й широкий спектр за назвами, яких не можна знайти в офіційних статистичних збірниках, але які можна класифікувати за різними ідеями, починаючи від ідеї створення закладів до світоглядних, концептуальних і теоретичних засад їх функціонування. Крім авторських шкіл, наявні школи з назвами тематики програм, проєктів, різноманітних систем, які впроваджуються в них.

Проаналізувавши назви, типи шкіл і вектори розвитку суспільств, ми дійшли висновку, що існує причинно-наслідкова відповідність типу школи певному вектору або векторам розвитку суспільства. Так, активному демократичному суспільству відповідають такі типи шкіл як демократична школа, відкрита школа, вільна школа, громадсько-активна школа та інші (табл. 1).

Таблиця 1: Назви шкіл в сучасному багатовекторному інформаційному суспільстві

Багатовекторність розвитку суспільства	Типи шкіл
Постіндустріальне суспільство	Відкрита школа
Суспільство знань	Класна школа
Громадянське суспільство	Школа, що навчається
Демократичне суспільство	Школа соціального партнерства
Інформаційне суспільство	Громадсько-активна школа
Цифрове суспільство	Демократична і вільна школа
Технотронне суспільство	Е-школа і мережна школа
Ринкове суспільство	Цифрова школа
«Посткапіталістичне суспільство» (П. Друкер, 1993)	Бізнес-школа
Інноваційне суспільство	Школа успіху
Суспільство освіченого загалу	Інноваційна школа
Суспільство високої культури і рівних можливостей тощо	Авторська школа В. Сухомлинського, О. Захаренка, М. Гузика та ін.
	Нова сучасна українська школа

Школа, як мінісуспільство, завжди віддзеркалює цивілізацію або має віддзеркалювати те суспільство, у якому функціонує та розвивається, його світогляд, культуру, цінності, традиції, вірування й інші атрибути культури, морально-етичні імперативи. За визначенням Т. Парсонса, «суспільство – це система відносин між людьми, в основі якої лежать норми та цінності», школа – як мінісуспільство – це система довірчих, партнерських, надихаючих взаємовідносин між усіма зацікавленими в якісній освіті, в основі так само лежать норми та цінності, символи, герої, правила та інші атрибути культури.

Школа має постійно та вчасно реагувати на виклики суспільства й за типом, змістом, формою, технікою та технологіями відповідати типу його цивілізаційного розвитку. Для сьогодення суспільство в країні за різними законодавчо-нормативними документами й концепціями переважно означене як демократичне, інформаційне, цифрове суспільство, що в умовах глобального простору розвивається багатовекторно.

Варто зазначити, що аналіз праць учених з окресленої проблематики, розгляд ознак і багатовекторності розвитку суспільств різних типів і епох, представлених у науковому дискурсі, не завжди відбувається у взаємозв'язку з культурою, освітою, наукою, управлінням, організацією, інформацією та векторами особистісного розвитку людини. На підтвердження зазначимо, що у Всесвітній доповіді ЮНЕСКО «До суспільств знань» (2005 р.) указано на необхідність врахування «впливу типу суспільства не лише на природу, культуру, освіту та управління, а насамперед на людей, їхній розвиток». Уважаємо, що в сучасних умовах необхідно розглядати будь-який феномен цілісно, з урахуванням усіх факторів впливу на його розвиток, а тому важливим було дослідження опорної школи як законодавчо визначеного типу закладу освіти у взаємозв'язку й взаємодії з багатовекторним розвитком суспільства й людини в ньому.

Саме ці міркування та нові тенденції розвитку суспільства, науки, культури, освіти й цивілізації в цілому детермінували необхідність побудови нової моделі школи для так званого нового покоління, яка б не «відтворювала бідність», а надавала рівні шанси на отримання якісної освіти для всіх здобувачів освіти незалежно від фінансових статків і становища батьків, формувала та розвивала б новий соціальний тип – Людину Культури цифрової епохи, гідної довіри до себе, своїх рідних, громади, держави.

Поділяючи погляди Карла Поппера щодо природи демократії та зважаючи на оригінальну модель демократичного ладу – «відкритого суспільства», вважаємо, що школа, як мінісуспільство, має бути адекватною відповідному етапу цивілізаційного розвитку суспільства, у якому вона створена, функціонує, у яких умовах набуває розвитку, урахуовуючи освітню політику, тобто те, яким чином використовується влада та розподілені функції, обов'язки, сфери відповідальності в організації.

Розуміння розподілу влади (як в суспільстві, так і у школі) дає змогу дійти висновку, що в історії цивілізації неможливо знайти приклади існування демократично-ліберальної школи за тоталітаризму

чи авторитаризму, і, навпаки, у демократичній державі – адміністративно-бюрократичної школи, організованої у формі адміністративно-управлінської піраміди («ієрархічної управлінської вертикалі»), залежної лише від рішень однієї особи – її керівника.

Це надає змогу в процесі дослідження сформулювати практико орієнтований узаємозв'язок багатовекторності розвитку суспільства, системного розвитку школи в цьому суспільстві як мінісупільства та усебічного розвитку людини «<...> як особистості та найвищої цінності суспільства <...> з вихованням відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству <...>» (Закон України «Про освіту» (2017 р.), який має бути врахований під час побудови моделі, виявлений і експериментально підтверджений на практиці за умови достатніх ресурсів [11].

З огляду на це вважаємо доречним акцентувати увагу на широкому спектрі концептуальних назв сучасного типу суспільства, що надало змогу визначити пріоритетний вектор розвитку – цифровізації, що визначає цивілізаційний тип сучасного суспільства як цифрового в цифровому світі та цифровій епосі, й зважити на фактори впливу цифрового суспільства та на необхідність формування нового соціального типу людини і всебічний розвиток її в ньому.

Культурологічно-ціннісний дискурс людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти

Важливими в цьому контексті є дискурс-аналіз світоглядно-філософських положень, ролі та завдань освіти, ідей національної освіти для розвитку людини певного типу цивілізаційного розвитку суспільства, а також осмислення цих феноменів та ідей крізь призму розвитку людини, освіти, суспільства, школи, й визначення або окреслення тих концептуальних ідей та засад, що не втратили актуальності в умовах багатовекторного розвитку цифрового суспільства, для якого засадничими є людиноцентризм, технологізація, цифровізація.

У процесі дослідження з'ясовано, що освіта виконувала завдання щодо розвитку Людини-учня на соціально-значущих світоглядно-філософських засадах певного етапу цивілізаційного розвитку відповідно до хронологічних меж цього дослідження і запропонованих ідей: «істинна людина» (XIX ст.), «радянська людина» (XX ст.), «громадянин незалежної України», «патріот», «інноватор», «людина справи», «людина-гаджет» (XXI ст.).

Ідеї розвитку школи, учня в ці періоди цивілізаційного розвитку знайшли відображення через обґрунтування та практичне втілення таких моделей: «Народна школа», «Земська школа» (XIX ст.), «Школа радості», або «Школа під голубим небом» (автор В. Сухомлинський), «Богданівська трудова політехнічна школа» (автор І. Ткаченко), «Школа над Россю», або «Школа-толока» (автор О. Захаренко), «Южненська експериментальна спеціалізована загальноосвітня школа-комплекс I-III ступенів» (автор М. Гузик) (XX ст.), «Школа-родина», «Школа – гармонія серця й розуму», «Школа формування творчої особистості», «Школа життєтворчості», «Громадсько-активна школа» (70-80 рр. XX ст.), «Українознавча школа «Тривіта» (автор М. Чумарна) (90 рр. XX ст. – початок XXI ст.), Миколаївська спеціалізована школа I-III ступенів мистецтв і прикладних ремесел «Академія дитячої творчості» (автор Г. Матвеева) (90 рр. XX ст.), «Нова українська школа» (20-ті р. XXI ст.), «Опорна школа» (20-ті XXI ст.) та ін. Отже, провідною ідеєю, характерною для людини, освіти та суспільства, за результатами аналізу, виявлено ідею розвитку в системі «людина – освіта – суспільство», що була конкретизована як ідея розвитку людини, ідея розвитку шкільної освіти та ідея розвитку суспільства, як базисна ціннісна основа та детермінанта їх життєдіяльності. Назви моделей шкіл у визначені періоди дослідження переважно відтворювали не лише ідеї, покладені в основу їхнього створення й розвитку, а ще й ідеологічні доктрини та світоглядно-концептуальні засади суспільства, на яких воно базувалося, і тип його цивілізаційного розвитку.

Ретроспективний аналіз феномену шкільної освіти, ідей, цінностей надав змогу виявити сутність і специфіку реалізації управління на практиці, як атрибуту, іманентно притаманного школам, і шкільній освіті за переважною формою його здійснення. Так, з кінця XIX ст. до початку XX ст. не було створено системи управління освітою, а участь громадськості мала епізодичний характер. Із початку XX ст. до кінця другої половини XX ст. відбулася поступова централізація управління радянською школою, що набуло ієрархічної вертикалі та адміністративно-командної форми управління; участь громадськості

була законодавчо визначена і здійснювалася переважно формально за радянської доби. Починаючи з кінця ХХ ст., виникла потреба в упровадженні нових або оновлених форм управління, його змісту, методів, а також до співуправління, активізації та систематизації роботи щодо формування реально нової спільноти – громадянського суспільства. У незалежній Україні відбулося законодавче закріплення відомої форми управління – державно-громадського управління в освіті, але передбачена була його модернізація відповідно до формування нового суспільства в країні.

Реформаційні зміни в шкільній освіті кожного з зазначених періодів обумовлювали потребу не лише в зміні форм, а насамперед у трансформації шкільної освіти та її світоглядних засад, в обґрунтуванні нових моделей шкіл і управління ними, їх практичного втілення, більшість з яких потребували не формальної, а дієвої участі громади в управлінні, а також детермінували відповідні зміни цілей, змісту, форм, методів, механізмів, технологій управління.

У сучасному глобалізованому світі, як і в країні, попит на освіту високої якості зростає, оскільки освіта стає ключовим елементом сталого розвитку та розвитку цифрової цивілізації, сприяє формуванню й реалізації моделей науково-технічного та інноваційного розвитку держави.

Про важливість якісної освіти та її модернізацію на засадах відкритості, демократизації, міжнародної інтеграції, фундаменталізації, менеджменту в контексті сталого розвитку країн, як на європейському, так і на національному рівнях, наголошено у низці міжнародних документів: у Меморандумі Міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО «Фундаментальна (природничо-наукова і гуманітарна) університетська освіта» (1994 р.), в Комюніке Конференції міністрів європейських країн (2007 р.), у спільній заяві європейських міністрів освіти «Зона європейського простору вищої освіти» та на державному рівні, зокрема у Концепції середньої загальноосвітньої школи України, розробленої вченими академії НАПН України та в Концептуальних засадах реформування середньої освіти «Нова українська школа», у «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» та ін. [11; 14; 16; 17; 19; 20; 22; 23; 25; 28; 38].

На сучасному етапі багатовекторного розвитку суспільства в країні реформування освіти на державному рівні відбувається відповідно до чинного Закону України «Про освіту» (2017 р.) [11; 16] та включає ідеї, вироблені ще на попередніх етапах розвитку шкільної освіти, що мають значення для впровадження законодавчих змін. До таких ідей відносимо: створення української школи, самоврядних шкільних організацій, вплив органів місцевого самоврядування на розвиток системи загальної середньої освіти, розвиток учня, профілізацію старшої школи, типізацію шкіл, вплив громадської думки на прийняття управлінських рішень, поєднання державного і громадського контролю, а також ідею розвитку особистості.

Освіта як соціокультурна сфера та соціокультурний інститут передає майбутнім поколінням культурний досвід людства крізь призму його цивілізаційного розвитку, світоглядно-етичних засад, гуманістичних цінностей, змін і здобутків різних галузей науки, життєдіяльності, життєвих і освітніх потреб здобувачів освіти.

Конституція України [16], чинний Закон України «Про освіту» (2017 р.) [11], Концепція нової української школи, Національна доктрина розвитку освіти в Україні в ХХІ столітті та інші законодавчо-правові документи в умовах багатовекторного розвитку суспільства визначають «<...> розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу <...>», зумовлений такими процесами як: «глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації ознаки <...>» (курсив наш. – Л.К.). Ідея розвитку особистості за сучасних умов багатовекторного розвитку суспільства є актуальною і за цифрової епохи, але як його атрибут набуває дещо іншого ціннісно-змістового та символічного забарвлення, нових векторів і зумовлює необхідність проведення методологічного аналізу [14].

У системі методологічних підходів набуває актуальності ціннісний підхід як морально-етичний імператив розвитку «людини – освіти – суспільства», створення нових моделей шкіл та державно-громадського управління ними. Саме цей підхід у поєднанні з особистісним, діяльнісним, культурологічним, інформаційним та цивілізаційним дає змогу усвідомити загальнолюдську лінію

культурного розвитку особистості в суспільстві, в освіті та школі, визнання людини як найвищої цінності суспільства, як людей, гідних довіри.

На роль, значення освіти для людини, суспільства, цивілізації вказано в Доповіді Римського Клубу, зокрема: освіта на сучасному етапі покликана «<...> формувати у молоді «грамотність щодо майбутнього» (futures literacy) <...> базуватися на взаємодії між людьми <...>, мати ціннісний характер – квінтесенцію людської мудрості <...>, фокусуватися на стійкості знань, що стосуються екології, взаємозв'язку систем та сталого розвитку <...>, культивувати інтегральне мислення – «сприймати, організовувати, узгоджувати й об'єднувати окремі аспекти, досягати справжнього розуміння засадничої реальності» <...>, забезпечувати плюралізм у змісті освіти, культури та ін., тобто не жити за правилами «порожнього світу», а пізнавати філософію «нового Просвітництва» [35].

Ці положення лише підтверджують необхідність системного розгляду та потребують системного аналізу: культури, освіти й суспільства, а також детермінанти їх впливу на людину та її розвиток у взаємозв'язку; сутності цих феноменів, а також культурних, освітніх, управлінських, суспільних процесів і процесів розвитку в їх єдності та інтеграції, особливостей та перебігу цих процесів; специфіки суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії на окреслених світоглядних ціннісних засадах; ролі, значення цих феноменів у життєдіяльності людини та в практиці управлінської діяльності у сфері освіти. Зауважимо, що в межах цього дослідження вирішити сформульовані завдання неможливо, деякі з них знайдуть аспекте висвітлення, а деякі сформульовані для вирішення в подальших фундаментальних дослідженнях.

Наведені завдання не ставилися в цьому дослідженні, а сформульовані вже в процесі методологічного осмислення проблематики, але вони є важливими для майбутніх розвідок, оскільки навіть вдале розв'язання деяких аспектів заявленої проблематики не надає цілісного уявлення про результати, які можна одержати. Ця проблематика є важливою, оскільки розвиток людини в освіті приводить не лише до економічного розквіту країн, якості життєдіяльності людей в суспільствах, науково-технічному та технологічному прогресу, а й до змін у глобалізаційному світі та цивілізаціях.

У процесі дослідження окреслено взаємозв'язок між людиною, освітою і суспільством, зокрема її складником – загальною середньою та деякими векторами розвитку (на рис. 2), що надасть змогу більш чітко визначити шляхи багатовекторного розвитку в тринарних системах «людина – освіта – суспільство» та «дитина – опорний заклад освіти – громада».

Варто зазначити, що в нові державні акти внесено нові зміни до означених дефініцій та сутнісних характеристик. Так у Законі України «Про освіту» (2017 р.) [11] поняття «освіта» трактується як «основа інтелектуального, духовного, фізичного й культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорука розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями й культурою, та держави».

У статті 12 Закону України «Про освіту» (2017 р.) [11] вказано, що метою повної загальної середньої освіти «є всебічний розвиток, виховання й соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві й цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення та навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору й самореалізації, в ідповідальності, трудової діяльності та громадянської активності».

Рис. 2. Вектори розвитку в системі «людина – освіта – суспільство – громада»

У статті 4 цього ж Закону передбачено, що «держава забезпечує розвиток повної загальної середньої освіти», а в статті 10 наголошено, що «повна загальна середня освіта є невід’ємним складником системи освіти й має такі рівні: початкову освіту, яка відповідає першому рівню Національної рамки кваліфікацій; базову середню освіту, яка відповідає другому рівню Національної рамки кваліфікацій; профільну середню освіту, яка відповідає третьому рівню Національної рамки кваліфікацій» [11] та здобувається у різних типах закладів, до яких віднесено і опорні заклади освіти.

Освіта, як і опорний заклад, є соціокультурний феноменом і соціокультурним інститутом, який сприяє розвитку людини, громади, суспільства. У Закон України «Про освіту» в статті 13 «Територіальна доступність повної загальної середньої освіти» передбачено опорний заклад загальної середньої освіти як такий, що «має зручне розташування для підвозу дітей з інших населених пунктів, забезпечений кваліфікованими педагогічними кадрами, має сучасну матеріально-технічну й навчально-методичну базу та здатний забезпечувати на належному рівні здобуття профільної освіти», а також «освітній округ як сукупність закладів освіти (їх філій), у тому числі закладів позашкільної освіти, закладів культури, фізичної культури й спорту, які забезпечують доступність освіти для осіб, які проживають на відповідній території» [11]. Отже, постатейний аналіз Закону України «Про освіту» свідчить про те, що він є основою для розроблення нових нормативних актів, які стосуються кожного складника національної освіти, у тому числі загальної середньої освіти.

Саме у Законі «Про загальну середню освіту», ст.1 «Основні терміни та їх визначення» вказано, що заклад загальної середньої освіти – юридична особа, основним видом діяльності якої є освітня діяльність, що провадиться на певному рівні (рівнях) повної загальної середньої освіти. Опорний заклад освіти є закладом загальної середньої освіти, до якого застосовуються усі вимоги, нормативи і стандарти закладів загальної освіти.

Варто звернути увагу на те, що система освіти за чинним Законом «Про освіту» (2017 р.) базується на принципі людиноцентризму, який сприятиме доступності якісної повної загальної освіти шляхом створення освітніх округів та опорних шкіл [11]. Також забезпечуватиметься освіта для дітей з особливими потребами, внесено зміни щодо терміну навчання (12-річне), передбачено автономізацію закладів та ін., що забезпечить інтелектуальний, фізичний, духовний та культурний розвиток як учня, так і розвиток всієї системи загальної середньої освіти, кожного закладу зокрема.

Законодавчі зміни в сфері освіти детермінували передусім зміни в площині освітніх цілей та змісту освіти, пов’язані з культурним розвитком особистості й визначатимуть подальші перетворення у сфері освіти з урахуванням глобальних викликів і пріоритетів розвитку освіти XXI століття.

Організація Об’єднаних Націй, враховуючи виклики сучасного глобалізаційного світу, що потребує нової освітньої парадигми, орієнтованої на майбутнє, визначила три глобальні цілі для освіти:

- «доступ кожної людини до освіти упродовж усього життя для безперервного навчання компетентностей, що має відповідність вимогам глобалізованого суспільства знань;
- забезпечення сталого економічного розвитку через покращення зайнятості та підприємництва;
- посилення соціальної інтеграції та згуртованості через активне залучення до громадської діяльності» [10].

Законодавчі зміни у сфері освіти, як свідчить аналіз нормативно-правових документів у сфері освіти та Концепції НУШ, враховують виклики сучасного глобалізаційного світу, базуються на прогресивних теоріях та ключових психосоціальних навичках для освіти XXI століття. Вони детермінували чимало організаційних, структурних, академічних змін, зокрема і в розвитку мережі закладів загальної середньої освіти через новий законодавчо визначений тип школи в сільській місцевості в умовах децентралізації – опорна школа (hub school) та їх відкриття.

Законодавчі зміни у сфері освіти передбачають інноваційний розвиток, зміни в результатах діяльності та в результатах освіти учнівської молоді на людиноцентристських, культурологічних і компетентнісних засадах, у співпраці та взаємодії всіх суб'єктів, задіяних у сфері освіти, оскільки зміни є «<...> запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави» [11, с.1].

Проблема культурного розвитку здобувачів освіти в різних видах діяльності детермінована людинотворенням, розвитком цифрової епохи, науково-технічним прогресом, інноваціями, інноваційними технологіями, культурою та законодавчими змінами, що знайшли відображення у Законі України «Про освіту» (2017 р.) та в інших законодавчих актах.

Розв'язання цієї проблеми має ключове значення для розвитку цифрового суспільства, реформування освіти; формування Людини Культури цифрової епохи, гідної довіри; розвитку національної культури і культури педагогічних працівників і керівників сфери освіти.

Акцентуємо увагу, що визнання загальнолюдської лінії культурного розвитку, зорієнтованої на вільну людину, відбулося ще в епоху Відродження, але й нині вважається науковою спільнотою одним із її принципових досягнень.

Ідея формування Людини Культури в полісі, місті-державі первісно належить ще стародавнім грекам як втілення їхніх уявлень про гармонію, рівність, давногрецьку демократію тільки для вільних людей. Але попри це слід відзначити, що ця ідея за розвитку цифрової епохи та демократичного суспільства не втратила свого величезного культурного значення для усіх без винятку людей через набуття нового ракурсу розвитку людського капіталу в єдності з символічним капіталом, який становить саме довіра.

Реалізація цієї культурологічної ідеї за сучасних умов пов'язана насамперед зі школою як мінісупільством, що має, як і держава, свою територію, традиції, цінності, і найголовніше – людський капітал – Людину Культури як його головну цінність, зі зміною її мислення, діяльності і ролей в цифровому суспільстві, що набувають нових смислів і сенсів, знань та інформації.

З Людиною, що усвідомлює себе і усвідомлюється в суспільстві як носій гуманістичного світогляду й моральних імперативів, як носій ідей свободи слова, вибору, діяльності, як патріот і представник національних інтересів, як носій унікального досвіду та метакомпетентностей, як суб'єкт творчості й волевиявлення, як провідник змін і демократичних зрушень, як ключова фігура інноваційних перетворень у суспільстві, як професіонал і гарант розквіту нашої держави.

Реалізація загальнолюдської лінії культурного розвитку особистості в суспільстві, в освіті та школі, в управлінській діяльності з позицій суб'єктного підходу здійснюється на основі оволодіння світовою, загальнолюдською та національною культурою, менеджментом культури та їх критичного осмислення кожною особистістю і сприятиме розвитку «людини культури», що цілком узгоджується з потребами сьогодення.

Культурологічний підхід у єдності з цивілізаційним, особистісним, діяльнісним, ціннісним, інтеграційним науковими підходами забезпечують багатовимірний і полісистемний розгляд сутності культурних проблем в освіті, управлінській, правовій, педагогічній, економічній, організаційній та інших видів культури в опорному закладі освіти, цінностей, культурологічних знань і процесів.

Символічний капітал та довірча взаємодія як засадничі принципи децентралізованого управління опорним закладом освіти

З огляду на це за логікою дослідження передбачено дослідження сутності феномену «довіра», яке було об'єктом вивчення не одного покоління вчених. Серед українських науковців проблемою довіри цікавляться Л. Турчин, С. Погорелий, Л. Никоненко, О. Назарук, А. Міщенко, Г. Андрущенко, В. Кондрашова-Діденко, Л. Діденко, О. Кожем'якіна та інші [Цит. за : 20, С. 180]. Французький соціолог П. Бурд'є розглядав освіту в демократичному просторі суспільства з такими видами людського капіталу як економічний, культурний, інформаційний, символічний.

Останній означає довір'я. Цей висновок є важливим для цього дослідження, оскільки у сфері освіти відповідальне положення займають практично усі суб'єкти освітнього процесу та державно-громадського управління, але втрата цієї символіки, як свідчать багаточисленні цивілізаційні приклади у розбудові суспільств, взаємин і відносин у них, майже завжди веде до руйнівних процесів і результатів [9].

Проблему взаємозв'язку довіри й глобалізації аналізували П. Штомпка (Республіка Польща) та Ф. Фукуяма (Японія). Довіра розглядається цими вченими як елемент соціальної дії, який виконує низку функцій: інтегративну (поєднання різних елементів соціальної системи); функцію ціледосягання (довіра до іншого та до системи значною мірою сприяє досягненню людиною власних цілей), адаптації (позитивний вплив на розвиток інших підсистем у суспільстві) та латентну (механізм процесу соціалізації, у результаті якого відбувається утвердження культурних зразків) [52; 57, с. 8-15].

М. Луман (Німеччина) із позицій системного аналізу характеризує довіру як внутрішню властивість системи, необхідну для забезпечення її автономності. Також довіра передбачає можливість альтернативного способу дій інших суб'єктів взаємодії в умовах невизначеності та множинних ризиків [29, с. 94-107]. Це твердження стає актуальним в умовах глобалізаційних змін сучасного «суспільства ризику» та багатовекторного розвитку цифрового суспільства, де територіальні кордони не можуть забезпечити розподіл на «своїх /чужих».

Якщо у М. Лумана довіра виступає механізмом, що забезпечує стабільність системи, то для іншого представника посткласичної метапарадигми – Е. Гіденса довіра виступає механізмом, який підтримує стабільність життєвого простору індивіда [7, с. 145-153]. Зважаючи на взаємозв'язок простору та середовища, як системи та її компоненти, довіра є формою «онтологічної безпеки», яка сприяє формуванню комфортних умов життєдіяльності індивіда в умовах постійних змін і глобальних викликів у глобальному просторі та соціокультурному середовищі цифрового суспільства.

Учений Е. Гіденс розрізняє три форми довіри, характерні для сучасного світу: особистісна, що ґрунтується на кровноспоріднених та дружніх зв'язках; безособистісна довіра до абстрактних систем, інститутів та узагальнена довіра як базова настанова до взаємодії у суспільстві. Ці форми довіри пронизують весь спектр соціальних відносин [7, с. 207-261] у соціокультурному середовищі. Довіра є чинником, який полегшує сприйняття суспільною свідомістю трансформаційних змін у всіх сферах суспільства, в середовищі й викликів глобалізаційного світу і таким чином сприяє його модернізації та впровадженню інновацій, за твердженням Ш. Ейзенштадта.

Тривалість і здатність до трансформацій суспільних інституційних комплексів, вважаємо, залежить від можливостей для розвитку довіри від рівня малих закритих груп до рівня ширших спільнот і мереж або чітко визначених меж. У такому аспекті довіра постає динамічним чинником, що визначає зміни у суспільстві, але з іншого боку, довіра змінюється під впливом суспільних обставин [58, с. 1-29], що надає підстави для висновків про вплив світоглядно-моральних засад – довіри – на зміни в суспільстві й освіті, як його пріоритетній сфері, та відповідні зміни власне самої довіри під впливом суспільних трансформацій, що відбуваються у суспільстві та освіті.

Схоже розуміння довіри знаходить своє підтвердження і в неокласичній метапарадигмі, де розвивається ідея про довіру як соціальну дію, що слугує чинником інтеграції суспільства та формує умови для ефективного досягнення мети. Однак у межах цього напряму поняття довіри суттєво збагачується завдяки розширенню не тільки структурного, а й функційного /дисфункційного аспекту, що дозволяє застосовувати цей феномен для пояснення процесів, які відбуваються в суспільстві, у його

сферах і соціальних системах, до яких належить заклад загальної середньої освіти і опорна школа як його складник.

Ще одним важливим питанням, яке виникає та потребує розгляду в межах цього дослідження, є співвідношення довіри та ризику. Думки вчених сходяться на тому, що саме розвиток довірчих відносин та суб'єкт-суб'єктних взаємодій суттєво зменшує ризики, які виникають в умовах цивілізаційного розвитку сучасних суспільств, що розвиваються багатовекторно як інформаційні, відкриті, демократичні, громадянські, глобалізовані, цифрові, суспільства знань, активні та технологічні суспільства й інші вектори розвитку, а також є складно структурованими соціальними мегасистемами.

Соціокультурний підхід пропонує дещо інший вимір осмислення довіри, сутність якого полягає в аналізі певних соціальних феноменів крізь призму співвідношення культури, соціальності та суб'єктності в конкретно-історичних формах. Цей методологічний підхід набуває особливої актуальності в умовах цифрового суспільства, тобто наступної фази цивілізаційного розвитку інформаційного або постіндустріального суспільства, адже сьогочасне соціологічне знання характеризується парадигмальним зсувом – превалюванням культурологічної проблематики серед соціологічних досліджень [51]. У межах цього підходу довіра розглядається крізь призму співвідношення культури й соціального чинника довіри.

Довіра – це складний соціокультурний феномен, у якому можна виділити особистісний, соціальний та культурний компоненти. Культура виступає джерелом для зародження та відтворення довірчих відносин на різних рівнях взаємодії в суспільстві. До соціокультурних факторів, що впливають на розвиток довірчих відносин, Т. Супрунець відносить історичну спадщину, традиції, символи, стереотипи, якість освіти, рівень політичної культури середовища, нормативні та дискурсивні практики.

Довіра, зазначає Т. Супрунець, як соціокультурний феномен, протистоїть хаосу, аномії, є чинником, що пом'якшує конфлікт цінностей, укріплює моральну основу довірчих відносин, сприяє соціальній передбачуваності дій індивідів і груп [47]. Крім того, варто враховувати, що у глобалізованих суспільствах помітними є швидкі зміни в соціальному житті, які постають унаслідок глобальних культурних викликів. Тому функціонування довірчих відносин і розширює свій «радіус» дії та виходить на макро- та мегарівні.

Розкриємо аксіоматичну сутність поняття «довіра» за науковими концептами вченого Ф. Фукуями (рис. 3).

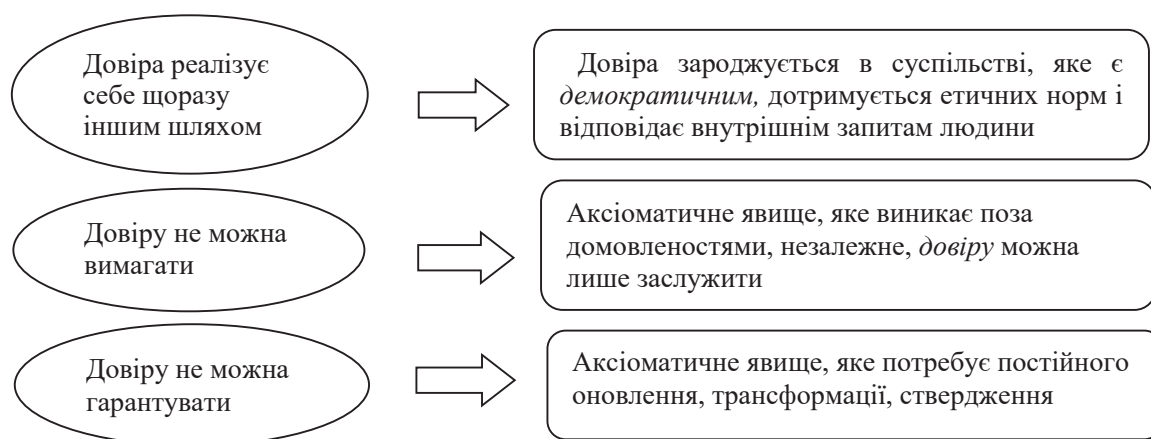

Рис. 3. Аксіоми довіри за Ф. Фукуямою [16]

Проаналізувавши сутність поняття «довіра», можемо зробити кілька висновків: по-перше, «довіра» – це функція у формі віри, тобто надійність, яка «ґрунтується на взаємній відповідальності та співучасті»; по-друге, це явище, що впливає на психічне здоров'я людини та не властиве інтелектуальному відчуттю;

по-третє, це очікування (притаманне співтовариству), яке базується на чесній поведінці й відповідає духу ustalених норм. Отже, довіра є соціокультурним феноменом, її не можна вимагати, гарантувати, а можна лише заслужити.

Професор Краківського університету (Республіка Польща) П. Штомпка пропонує тривимірну модель довіри в суспільстві на культурологічних засадах, як це показано на рис. 4.

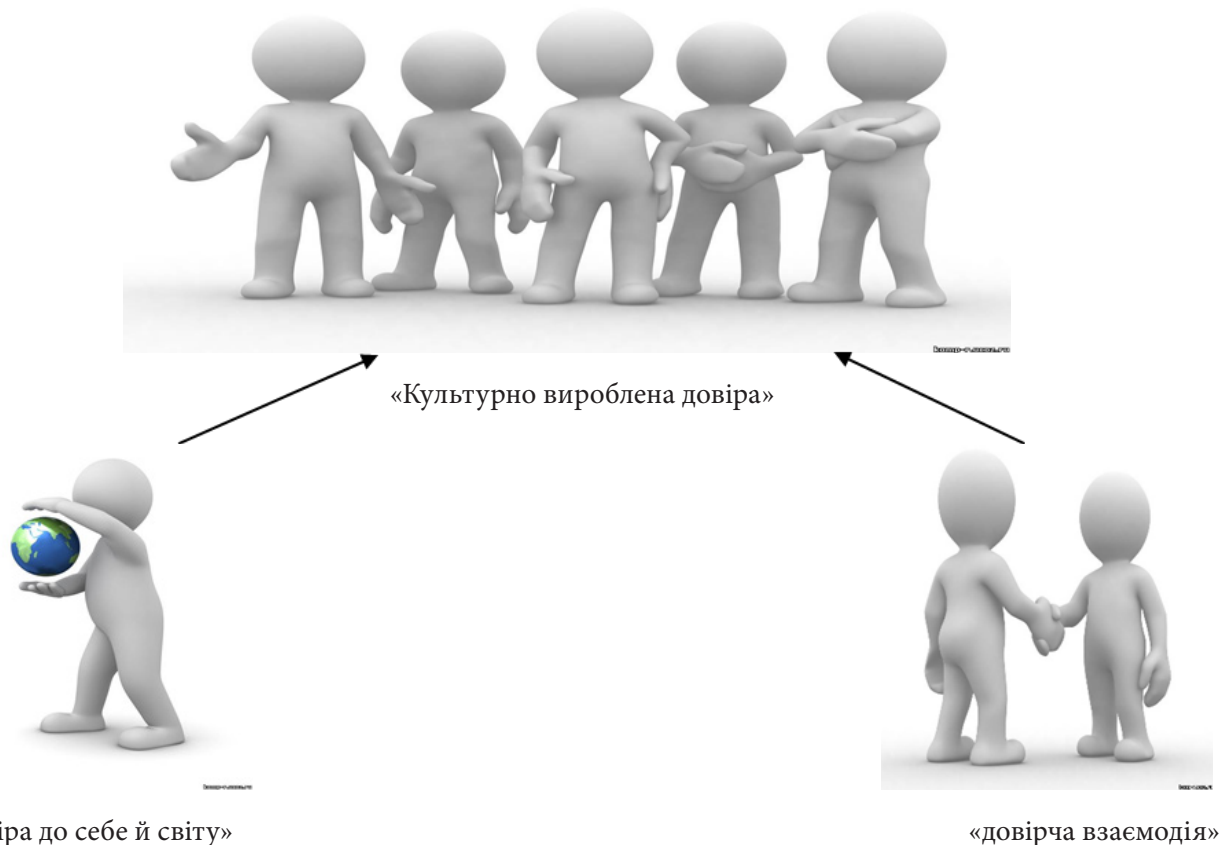

Рис. 4. Тривимірна модель довіри за П. Штомпкою [56]

Професор П. Штомпка обґрунтував тривимірну модель «довіри», що має властиву їй структуру. У центрі моделі П. Штомпки перебуває «основна довірливість особистості», другим складником є «відображена надійність», тобто міжособистісні стосунки, які ґрунтуються на надійності; та найосновніший елемент моделі, на нашу думку, – «культурно вироблена довіра», – що являє собою важливий потенціал суспільства та є однією з умов його розвитку.

Зважаючи на складники моделі «довіри» (за П. Штомпкою), варто уточнити сутність поняття «довірливість». На нашу думку, його треба розглядати як «довірчість». Вивчення філософської праці Е. Пінковської «Спаси й збережи» [43], дисертації Т. Черкашиної «Теоретичні і методичні основи професійного самовдосконалення викладача як суб'єкта самопізнавальної діяльності» [54] дало можливість виявити методик, в основу якої покладено принцип пізнання й удосконалення індивідуального ресурсу сил у їх взаємообумовлених зв'язках, реалізований методами самопостереження, самоаналізу, самокорекції.

Складником та аналітичним інструментом зазначеної методики слугує діагностична таблиця «Леонардо», яку було застосовано під час дослідження для вивчення сутності феномену «довіра», яке зазнає ступенево-поступового руху, що відображає якісний перехід «довіри» (від простого до складного, від низького до високого), однієї властивості в іншу (однієї якості в іншу) у структурі індивідуального ресурсу сил (бажань, емоцій, почуттів, думок) за п'ятьма рівнями. Перший рівень – «прірва бездуховності», другий рівень – «тенета демагогії», третій – «властивості характеру розумної людини, спрямованої до самопізнання», четвертий – «властивості характеру милосердної людини, спрямованої до

самовдосконалення», п'ятий – «властивості характеру розумно мислячої людини на шляху формування людської мудрості», що характеризується такими якостями: перша сходинка – упевненість, друга – переконливість, третя – стійкість, четверта – довірливість, п'ята – довірчість, шоста – довіра, сьома – віра.

За висхідним принципом поняття «довірливість» – якість людини, яка «легко довіряє або схильна довіряти кому-небудь» (не здатна аналізувати власну участь та інших) [43], а «довірчість» має вищий рівень якості, це така людина, яка здатна забезпечувати впевненість у взаємодії з кимось.

Підтвердження цієї думки доцільно доповнити порівнянням сутності двох понять – «довіра» та «довір'я». За результатами аналізу їх дефінів, між сутністю цих понять є присутня різниця: довірчість – «упевненість у взаємодії, а довірливість – надія на таку взаємодію». Ці поняттєві категорії важливі для об'єкта і предмета цього дослідження тим, що чіткіше окреслюють довірчу взаємодію між суб'єктами в соціокультурному та освітньому просторі ОТГ, державно-громадського управління опорним закладом освіти. Тобто довірча взаємодія є засадничою для демократичних форм управління, вона виступає механізмом, який підтримує стабільність життєвого простору й середовища індивіда, а головне, переконані, – формує комфортні умови життєдіяльності особистості в умовах постійних змін у глобальному світі й викликів цифрового суспільства.

Досліджуючи поняття «довіра», польський вчений П. Штомпка висловив застереження від підриву сили довіри: ніщо не є таким загрозливим, як порушення демократичних принципів. Демократія, за його вченням, породжує так звану мега-довіру. За умови її порушення в людей з'являється негативне відчуття: охоплює стан ошуканості, розгубленості й повної втрати довіри, тобто руйнується культура довіри. Небезпечною для демократії науковець вважає невдачу, яка й здатна зруйнувати культуру довіри, а це є ще більш небезпечним явищем у демократичному суспільстві, ніж режим повної самовлади. Одночасно П. Штомпка дійшов такого висновку: щоб стимулювати виникнення сильної культури довіри, треба дотриматися двох умов – перша умова передбачає послідовне, незмінне та повсюдне застосування демократичних принципів; друга умова вимагає, щоб важелі контролю застосовувалися помірно і як надзвичайний захід [56], який є важливим і використовувався б під час моделювання та експерименту.

П. Штомпка запропонував підходи до формування культури довіри в суспільстві загалом, а зважаючи на предмет цього дослідження, вбачаємо потребу за необхідності його екстраполювати. Адже формування культури довіри важливе за сучасних умов демократичного розвитку не лише в суспільстві в країні загалом, а важливо для кожної громади, незалежно від її розташування в місті чи в сільській місцевості, вже існуючий чи новостворений, для кожного колективу, а також і для громадянина.

До цього процесу доцільно залучити заклади освіти усіх типів і опорні школи зокрема та органи управління освітою, які можуть сприяти розвитку територіальних громад, а також модернізації системи місцевого самоврядування. Саме вони, на нашу думку, здатні зреалізувати принцип «об'єднання через довіру», можуть стати центрами для втілення в життя різних ініціатив, довірчої взаємодії між усіма суб'єктами в громаді, у школі для більш ефективного саморозвитку, об'єднання зусиль органів влади, освіти, органів самоврядування та представників бізнесових структур у процесі реалізації спільних проектів і освітньої політики.

У зарубіжному дискурсі довіра розглядається як явище, в основу якого покладено психологічний контакт між усіма її учасниками, тобто це такі стосунки між людьми, які дають змогу визначити рівень впливу одного індивіда на іншого – рівень довіри, симпатії, вдячності, поваги, серед яких особливу роль відіграє довіра, бо вона забезпечує стійку взаємодію й співпрацю [55, с. 22-23]. Він стверджує, що довіра змінює міжособистісне світосприйняття, виникає з віри-переконаності за наявності в іншої особи відповідних якостей. Коли функція довіри спостерігається в процесі спілкування та в забезпеченні сталої співпраці між людьми, то довіра ж до керівника залежить від послідовного й систематичного прояву його професійних і людських якостей. Крім того, принцип довіри передбачає наявність у суб'єктів управління сформованості комунікативних умінь, дотримання доброзичливості в спілкуванні, відповідальності за спільну діяльність та її результати, взаємоповагу, чесність, відкритість і врахування думок та пропозицій членів громади.

Концептуальна модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як

складно організованої соціокультурної системи

На визначеному методологічно-теоретичному підґрунті розроблено й обґрунтовано концептуальну модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада» на довірчих засадах дитино(людино)центризму й з урахуванням принципу системології – принципу множинності моделей.

Системний, полісуб’єктний, особистісно зорієнтований науковий підходи до

пізнання сутності опорного закладу освіти надав можливість осмислити й розглянути феномен опорного закладу освіти як соціокультурну тринарну систему «дитина – опорна школа – громада» в умовах трансформації сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства до активного, вільного, громадянського, демократичного; модернізацію державно-громадського управління опорним закладом освіти, його наближення до громадсько-державної моделі управління й європейських стандартів врядування [23; 25; 28]; державно-громадське управління опорним закладом освіти як активною системою у закладом освіти.

Застосування моделювання дозволило теоретично обґрунтувати концепцію й побудувати концептуальну модель, визначити інноваційні вектори розвитку школи: вектор власного розвитку забезпечує формування «Школи формування довіри»; вектор власного розвитку й розвитку громади – «Школи громадської довіри»; вектор розвитку культури мислення, культури спілкування та інноваційної культури – «Школи культури довіри» в об’єднаній територіальній громаді міської та сільської місцевості (рис. 5).

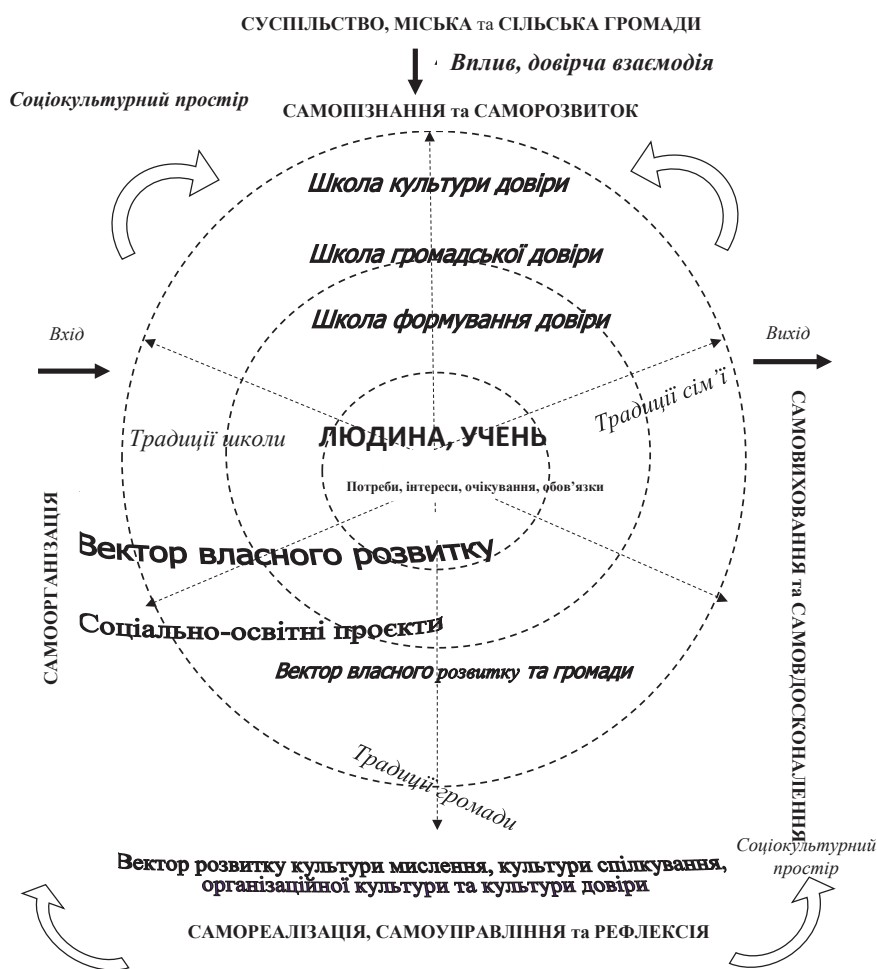

Рис. 5. Концептуальна модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада»

Концептуальна модель побудована на засадах теорії державно-громадського управління розвитком загальної середньої освіти в складній системі «дитина – школа – громада» в умовах самоврядування та самоорганізації громад малих міст (автор – Н. Лісова), принципів системології, зокрема принципу множинності моделей, що передбачало її створення з кількох субмоделей: субмодель учня-Людини, гідного довіри в соціокультурному просторі, що має три вектори інноваційного розвитку, четвертий вектор розвитку стосується розвитку об'єднаної територіальної громади – «Об'єднання через довіру», субмодель формування й розвитку особистості учня-Людини, гідного довіри (рис. 6), субмодель системи державно-громадського управління опорним закладом освіти, та інші моделі, що будуть розглянуто в монографії.

Перший етап розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада» на довірчих засадах дитино(людино)центризму – це вектор власного розвитку опорного закладу освіти, у результаті якого буде сформована «Школа формування довіри».

Другий етап – це вектор власного розвитку опорного закладу освіти та розвитку об'єднаної територіальної громади, у результаті якого буде сформована «Школа громадської довіри».

Третій етап – це вектор культурного розвитку опорного закладу освіти – культура як цивілізаційний феномен є складною системою, що представляє інтеграцію різних видів культур у середовищі й просторі опорного закладу освіти, результатів їх сформованості у суб'єктів освітнього процесу й управління за пріоритетами розвитку та за результати діагностування.

У процесі дослідження з усіх різновидів культури розглядалися лише ті, формування та розвиток яких передбачено програмою експерименту. Це такі різновиди культури, як: організаційна культура, культура мислення, культура спілкування й культура інноваційної діяльності суб'єктів управління освітнім процесом. За результатами розвитку різних видів культури на достатньому та високому рівнях гіпотетично передбачалося, що буде сформована «Школа культури довіри» як їхній синкретичний результат.

Четвертий етап розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної системі в об'єднаних територіальних громадах – це інтеграція вектора розвитку об'єднаної територіальної громади «Об'єднання через довіру» й вектора соціокультурного розвитку опорного закладу освіти. За визначених умов «Школа культури довіри» в об'єднаній територіальній громаді може стати опорною в реалізації спільного проекту «Від Школи культури довіри – до Громади(міста) культури довіри».

Об'єднання цих моделей у єдине ціле – концептуальну модель – не заперечує того, що кожна з них має однакове право на існування, згідно з теорією організаційного розвитку американського вченого Д. Шона, оскільки має властивість «розмноження центрів» відповідно до векторів розвитку опорного закладу освіти, що підсилює підхід цілісності складної соціокультурної системи розвитку «дитина – опорна школа – громада».

Школа формування довіри – це опорний заклад освіти (вектор власного розвитку), у якому учнівські, педагогічний, батьківські й колектив громади взаємодіють на нових світоглядних засадах – дитино(людино)центристських і довірчих засадах, опановують методи, форми й технології ефективного суб'єкт-суб'єктного діалогу(полі)логічного спілкування, вивчають феномен «довіра/недовіра», упроваджуючи покроково програму «Уроки довіри в сучасній школі» з урахуванням специфіки опорного закладу освіти, що модернізують зміст програми до потреб здобувачів освіти й громади.

Призначення концептуальної моделі багатовекторного розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада» полягає у створенні комфортних умов для усебічного розвитку Людини культури, гідної довіри, реалізації загальнолюдської лінії культурного розвитку особистості й забезпечення комфортної життєдіяльності особистості у глобальному цифровому світі; визначенні в цифровий спосіб ступені довіри, доброякісності, безпеки й чесності як громадян, гідних довіри; у її практичному впровадженні в опорних закладах освіти об'єднаних територіальних громад, порушенні й вирішенні проблеми етичності використання персональних даних у тринарній системі у ракурсі безпеки людини, її життєдіяльності, переформатування й інтеграції життєдіяльності людини в реальному і віртуальному світі цифрового суспільства.

Формування довіри в освітньому просторі (перший етап) опорного закладу освіти базується на основі розробленої програми «Уроки довіри в сучасній школі» (автор – Н. Лісова). Програма являє собою документ, що за структурою й змістом окреслює коло компетентностей, якими мають оволодіти учні в закладах освіти, зокрема й опорних закладах освіти закладів загальної середньої освіти.

Програма «Уроки довіри в сучасній школі» базується на шести концептах і положеннях діяльній концепції, що відтворюють «механізм трансформації біологічного в соціальне» [46, с. 15]:

- феномен «довіра/недовіра»;
- формування учня-Людини, гідного довіри, як соціально-освітній запит на новий соціальний тип людини в цифровому суспільстві – Людину, гідну довіри, що базується на прогресивних світоглядних поглядах формування культурної усебічно розвиненої особистості, ідеях розвитку, концепції Нової української школи в ракурсі формування креативної особистості інноватора, патріота-громадянина;
- культура спілкування в колективі як спосіб впливу й розвитку довірчої взаємодії між суб'єктами: керівник – колективи учнів, учителів, батьків, громади; керівник – педагог; педагог – педагог, педагог – учень (учні); педагог – батьки; учні – учні; учні – громада; педагоги – громада тощо;
- дитино(людино)центризм (автор В. Кремень);
- цінності здобувачів освіти, педагогів, громади;
- феномен розвитку – усебічний розвиток особистості, професійний розвиток педагогів, розвиток органів самоврядування, організаційних структур і зв'язків.

Мета програми «Уроки довіри в сучасній школі» полягає в управлінні процесом формування довіри в соціально-освітньому просторі опорної школи як чинника результативності й ефективності педагогічної, учнівської взаємодії, творчого розвитку й успішної соціалізації учнів, яка базується на основі довірчої взаємодії, позитивних загальнолюдських цінностей дітей, батьків, учителів, вихованні поваги, взаємної підтримки й розподіленої особистої відповідальності.

Програма включає розділи: «Хто я? Який я?: Хто ми? Які ми?» (для дітей підготовчої групи й учнів 1-4 класів); «Людина починається з добра: пізнаю, довіряю/не довіряю, змінюю/змінююсь» (для учнів 5-7 класів); «Людина з довірою до себе й світу – гармонійна людина» (для учнів 8-9 класів); «Людина, гідна довіри: життєвий вибір» (для учнів 10-11 класів).

Для впровадження програми «Уроки довіри в сучасній школі» в у процесі дослідження науково обґрунтовано субмодель формування й розвитку особистості учня-Людини, гідного довіри, що покладена в основу концепції програми. Доречно пояснити значення слова «гідний». У «Словнику української мови» гідний – це «який заслуговує чи вартий чого-небудь, який відповідає вимогам часу, обставинам, потрібний», той, що має «високі позитивні якості Людини» [45, с. 64].

Як зазначено у концепції «Нова українська школа» [17], її основна місія – «допомогти розкрити та розвинути здібності дитини (учня), її таланти, можливості на основі партнерства між учителем, учнем і батьками», щоб випускник був сформований як особистість, яка володіє ключовими компетентностями, а також наскрізними вміннями й навичками, зокрема: «різними видами читання, здатністю доносити думку, критично мислити, логічно захищати позиції, бути творчим, уміти вирішувати проблеми, долати ризики, ухвалювати рішення, мати високий емоційний інтелект» [37], учень, який, на наше переконання, готовий до роботи в команді, адже він як особистість знаходиться в центрі всіх етапів розвитку такої Школи.

Наведемо субмодель формування й розвитку особистості учня-Людини, гідного довіри в сучасній опорній школі, реалізація якої передбачає впровадження програми «Уроки довіри в сучасній школі» (рис. 3.6).

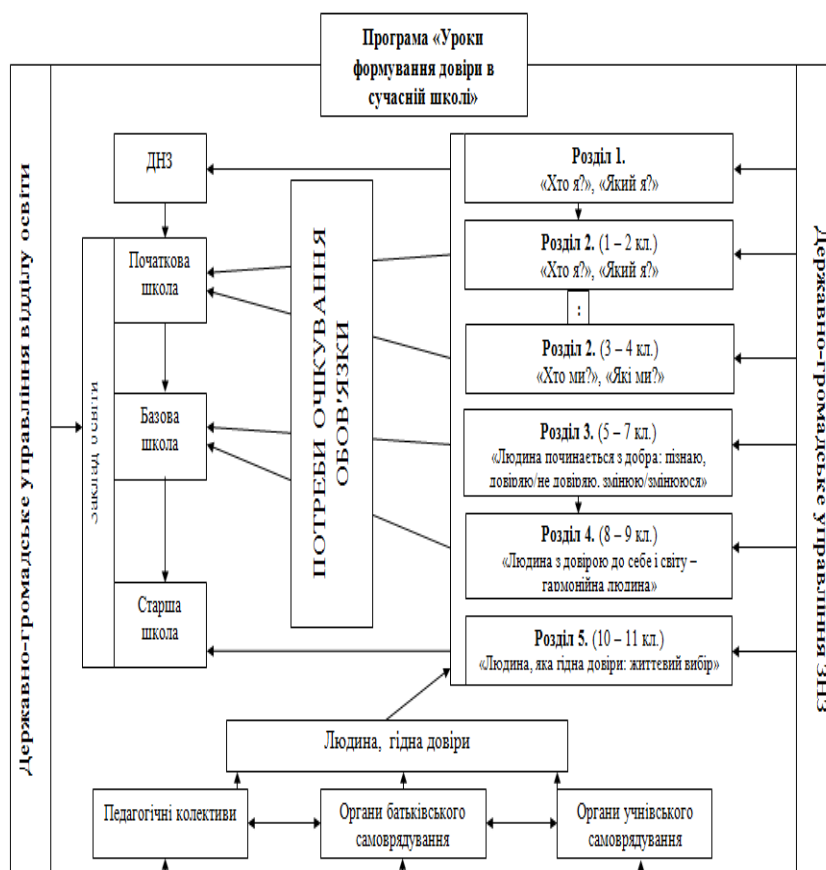

Рис. 6. Субмодель формування й розвитку особистості учня-Людини, гідного довіри в сучасній опорній школі

Модель формування й розвитку особистості учня-Людини, гідного довіри, включає такі компоненти: психофізіологічні властивості, які передбачають активне, цілісне й чуттєве сприйняття, прагнення власної природосоціальної цінності; володіння комунікативною культурою; дбайливе ставлення до свого здоров'я (морального, духовного, психічного, фізичного та соціально) й здоров'я інших. Наступний компонент – творчий потенціал, який знаходить прояв у активності планування й вирішення колективних справ, індивідуальних доручень, розробці правил для учнів класу й школи, ініціативності в прийнятті рішень, аналізі й оцінюванні зробленого (колективом й індивідуально), умінні працювати у команді.

Третій компонент реалізує світоглядні цінності щодо розвитку в учня морально-етичної рефлексії, самоаналізу, самоконтролю, самооцінювання; почуття власної цінності й гідності; ініціативно-активну відповідальність за власну й колективну справу; ціннісне ставлення до однокласників, дорослих людей, колективу, громади (товариськість, чуйність, уважність, колективізм, допомога, добротворення тощо), до себе (самоповага, гордість, самокритичність) й світу (любов, повага, чесність, совість, бережливість, доброчинність, працелюбність, старанність, відповідальність, ініціативність, настирливість тощо); розвинені якості (соціальні, екологічні, громадянські, організаційні, гуманістичні, родинні, морально-етичні, естетичні).

Концепція й програма «Уроки довіри в сучасній школі» в опорній школі, передбачає критерії оцінювання рівня розвитку учня-Людини, гідного довіри, що реалізує змістові, ціннісні компоненти й результати процесу формування довіри, тобто сформованість якостей, а також за змістом концепції, програм й уроків автором і творчими групами експериментальних шкіл розроблено програми психолого-педагогічних тренінгів для педагогів, батьків учнів школи й активу органів учнівського, батьківського самоврядування.

З метою науково-методичного супроводу впровадження програми «Уроки довіри в сучасній школі» розроблено навчально-методичний комплекс, який складається з 7 посібників, концепцій, програм,

розроблених уроків формування довіри, членами творчих груп експериментальних навчальних закладів під науковим керівництвом співавтора цієї монографії Н. Лісової (схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 14.10.2014 № 3), зміст яких постійно удосконалювався за результатами аналізу експерименту.

Розкриємо сутність і методи уроку формування довіри, який являє собою домінуючу форму освітнього процесу в школі. Особливістю такої форми є те, що вона реалізує спонтанну й організовану життєдіяльність, самоорганізацію учнів. Це урок морального розвитку, виховна година, що дає можливість зібратися учням разом, обговорити потреби, сподівання, обіцянки, спланувати роботу й передбачити контроль за їх виконанням у визначений термін. Друга особливість такого уроку – його змістове наповнення, яке реалізує можливості спілкування, налагодження взаємин, побудованих на очікуваннях, задоволенні освітніх потреб учнів і формуванні довіри. У межах уроку класний керівник має змогу організувати обговорення плану роботи на наступний період, спільно з учнями прийняти рішення й забезпечити контроль і самоконтроль за його виконанням. Оптимальним варіантом було б проведення такої години на початку тижня (у понеділок), однак можна проводити у будь-який інший день чи час.

Під час уроку формування довіри важливо заохочувати учнів дотримуватися «правил довіри», розроблених автором (табл. 2).

Таблиця 2: Правила довіри як символічного капіталу

Д	думка	Спочатку подумай, а потім – говори та дій
О	обіцянка	Дав слово – пообіцяв, а пообіцяв – виконай
В	віра	Вір у себе та вір у кожну людину. Разом ви унікальні та неповторні, маєте свої особливі здібності, таланти, обдарування
І	істина	Говори чесно й відверто, умій слухати іншого – ти на шляху до істини
Р	робота в команді	Я, ти, він, вона – разом ми сила: навчаємося, творимо, відповідаємо, взаємодіємо
А	активність	Прагни зробити себе й світ кращими

Для проведення уроків довіри необхідною умовою є створення відкритого діалогового середовища. Варто відзначити можливість для класного керівника перетворити класну кімнату із звичайного приміщення, де вчителі визначають правила й очікують від класу їх виконання, де учні й учитель спільно створюють умови для спілкування, взаєморозуміння, усвідомлення причетності до колективної діяльності, коли кожен спроможний давати обіцянку, брати на себе відповідальність, аналізувати власні вчинки й вчинки своїх ровесників. Такі умови сприяють процесу спілкування, що забезпечує однаковою мірою всім членам колективу можливість формувати довірчу взаємодію й перейти від монологу до діалогу.

Найважливішим досягненням уроку формування довіри на сучасному етапі є те, що змінюється вектор сприйняття учнем опорної школи. Якщо школа раніше була місцем, де події відбуваються навколо здобувачів освіти, тепер учень відчуває себе активним учасником прийняття рішень і відповідальним за їх виконання. Тут учитель є лідером, у якого є команда довірчих помічників. Учитель і учні формують довіру один до одного, правильно повідомляючи про власні сподівання, потреби, інтереси. Така робота вимагає з боку вчителя постійного діалогу з учнями й коригування освітнього процесу. Крім того, учні вчаться визначати й давати реальні обіцянки, вирішувати конфліктні ситуації, бути активними в колективній праці, відповідальними за роботу в команді.

Урок формування довіри в старших класах є уроком критичного, філософського мислення, здатності до дослідження людських почуттів, своєрідним психолого-педагогічним тренінгом, який сприяє самопізнанню, самовдосконаленню, самореалізації та самоактивізації старшокласників у

соціокультурному просторі.

Висновки

Стратегічними завданнями реформування управління освітою є модернізація існуючої системи управління та перехід до державно-громадської форми децентралізованого управління на довірчих засадах людиноцентризму, в якій органічно поєднуються, узгоджуються і координуються сфери діяльності, права «<...>особи, суспільства і держави.<...>», обов'язки і відповідальність суб'єктів державного управління, освітнього процесу, самоуправління і громадськості у межах визначених повноважень і сфер відповідальності, трансформаційні процеси та процеси нелінійності особистісного соціокультурного розвитку.

Конституція України, новий закон України «Про освіту» (2017 р.), концепція нової української школи, Національна доктрина розвитку освіти в Україні в XXI столітті та інші законодавчо-правові документи визначають «<...> розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу <...>» зумовлений такими процесами як «глобалізація, зміни технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації <...>» [38] ознаки, нову модель управління освітою, що має бути відкритою, демократичною, децентралізованою та передбачати розширення можливостей громадської думки та об'єднаних територіальних громад (ОТГ), меншу залежність управління від впливу конкретних посадових осіб.

У третьому розділі розкрито сутність таких понять, як «моделювання» і «модель», подано теоретично обґрунтовану концептуальну модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада» на довірчих засадах людиноцентризму та як складної мегасистеми.

Під час побудови концептуальної моделі та субмоделей у цьому дослідженні ми керувалися рівневою системою методологічного знання, різними методологіями системного підходу – жорсткого та м'якого, – синергетикою, філософією інформаційної цивілізації та ін., а також теоріями, що розглядають формування людиноцентристських суспільств, які представлені різними науковими школами менеджменту.

У процесі моделювання було враховано обґрунтовані Л. Калініної ключові ідеї та тенденції децентралізації управління освітою і опорними закладами освіти (поєднання державного та громадського контролю за якістю надання освітніх послуг і результатами освітньої діяльності закладів загальної середньої освіти, і опорних закладів освіти зокрема, функційна децентралізація на рівні закладів загальної освіти і опорних закладів освіти, фінансова децентралізація та ін.), тенденцію управління освітою, сутність якої полягає в зміні застарілих концептуальних моделей державного управління та побудові нових моделей децентралізованого управління опорними закладами освіти в об'єднаних територіальних громадах, адекватних багатовекторному розвитку сучасного суспільства та потребам практики. Ця тенденція є важливою не лише під час моделювання концептуальної моделі багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти як соціокультурної тринарної системи «дитина – опорна школа – громада» та її субмоделей, а й для практичного втілення нових демократичних моделей децентралізованого управління в ЗСО, що враховують специфіку, запити й інтереси замовників освіти та суспільства.

У концептуальній моделі органічно поєднано фактори й засоби державного впливу та громадського врядування через впровадження стратегічних змін державної освітньої політики, концептуальних, змістових, організаційних, технологічних змін і ресурсного забезпечення; цілей, завдань, функцій, структур і стилів центрального та регіонального управління сферою освіти та опорним закладом освіти. Контроль і пряме втручання в освітній процес передбачено в процесі експерименту замінити на відкритість, гнучкість та колегіальність рішень, компетентний науково-методичний супровід, планово-прогностичні, експертно-моніторингові, інформаційно-аналітичні та інші інтегративні функції в структурі управлінського циклу опорних закладів освіти, ефективно діючі механізми

управління загалом і контрольні-аналітичні механізми зокрема, автономію та інші нововведення, що позитивно впливають на культурний розвиток особистості та довірчу взаємодію. Функція контролю в діяльності опорних закладів освіти залишилася в структурі управлінського циклу, але було передбачено раціональне поєднання державного і громадського контролю суб'єктів громадського самоврядування здебільшого через процедури оцінювання, самооцінювання та моніторингових досліджень якості освіти та особистісного розвитку здобувачів освіти.

У підрозділі цієї монографії подано теоретично обґрунтовану концептуальну модель багатовекторного людиноцентристського розвитку опорного закладу освіти та вектори інноваційного розвитку опорної школи: «Школа формування довіри» – «Школа громадської довіри» – «Школа культури довіри». «Школу формування довіри» розглянуто як ресурс власного розвитку опорної школи, у якому учнівські, педагогічний і батьківські колективи починають вивчати та будувати довірчу суб'єкт-суб'єктну взаємодію у різних видах діяльності на засадах концепції дитино(людино)центризму, людського та символічного капіталу «довіра/недовіра», упроваджувати покроково програму «Уроки довіри в сучасній школі», проекти, заходи.

«Школа громадської довіри» – це опорний заклад освіти, якому притаманний ресурс власного розвитку й розвитку громади, у якому педагогічний, учнівський й батьківський колективи продовжують вибудовувати і реалізовувати стратегию інноваційного розвитку школи на людиноцентристських довірчих засадах, здійснювати довірчу суб'єкт-суб'єктну взаємодію в різних видах діяльності. «Школа громадської довіри» є ініціатором побудови суб'єкт-суб'єктної довірчої взаємодії у розв'язанні проблем навчання, виховання й розвитку дітей, учнівської молоді й громади, розширення свого впливу на територіальну громаду.

«Школа культури довіри» – опорний заклад освіти культури мислення, культури спілкування, інноваційної та організаційної культури, ініціативи, творчої діяльності суб'єктів в об'єднаних територіальних громадах, який має бути або є взірцем культури демократичних узасмін між представниками шкільного й позашкільного середовищ і територіальною громадою, органами самоврядування, реалізації мети й завдань розвитку як опорної школи, так і об'єднаної територіальної громади.

Отже, інноваційний розвиток загальної середньої освіти й опорного закладу освіти як її складника відбуватиметься в тринарній соціокультурній системі «дитина – опорна школа – громада» за умови узгоджених взаємодій суб'єктів державно-громадського управління на довірчих засадах людиноцентризму.

Під час моделювання та практичного втілення концептуальної моделі відбулося визначення та впровадження в діяльність опорних закладів освіти ключових ідей в умовах децентралізації та об'єднаних територіальних громадах. Це ідеї свободи та особистої відповідальності, миру та толерантності; соціальної справедливості та рівного доступу до якісної освіти; впровадження повноцінної організаційної, академічної та фінансової автономії; самоврядування у закладах із орієнтацією на розвиток особистості, покращання якості процесів і результатів діяльності суб'єктів, ефективність процесів; рівності та дотримання основних принципів успішної діяльності – довіри, соціальних гарантій, соціальної справедливості.

З'ясовано, що в практиці діяльності експериментальних опорних закладів освіти безпосередньо реалізуються такі ідеї, як: ідея дитино(людино)центризму (В. Кремень); ідея суб'єктної активності на основі синкретизму розумового, емоційного та соціального інтелекту людини в різних видах діяльності в активному суспільстві (Л. Калініна); ідеї децентралізації управління освітою та шкільної автономії.

Опорний заклад освіти як складна соціокультурна активна система потребує організації та управління. Ефективне здійснення означених процесів детермінувало розроблення обґрунтованої системи державно-громадського управління опорним закладом освіти в умовах багатовекторного розвитку цифрового суспільства та її факторно-критеріальних субмоделей на визначених методологічних, теоретичних і концептуальних засадах.

Список літератури

1. Gill S., Thomson G. *Human-Centred Education A practical handbook and guide*. London: Routledge; 1st edition., 2017. 176 p. <https://doi.org/10.4324/9781315454214>
2. Аджемоглу Д., Робінсон Д. А. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності; пер. з англ. О. Дем'янюк., 3-є вид. Київ: Наш формат, 2018. С. 41.
3. Алексеева С. В. Форми та методи онлайн консультування майбутніх фахівців з розвитку професійної кар'єри. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2016. № 44. С. 194–198.
4. Арістова Н. Сучасні підходи до розуміння змісту, сутності і структури поняття «мотивація» в науковій літературі. Збірник наукових праць «Педагогічні науки», 2017, Випуск LXXIX, Том 2. С. 9–13.
5. Відкрита освіта: інноваційні технології та менеджмент: кол. монографія / за наук. ред. М. О. Кириченка, Л. М. Сергеевої. Київ: Інтерсервіс, 2018. С. 101.
6. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство; переклад з німецької А. Онишко. Львів : Літопис, 2000. 317 с.
7. Giddens E. *Sociology*. Polity Press; 6th Edition (20 Mar. 2009). 1000 p.
8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. С.213. 373 с.
9. Greene R. *The 48 Laws of Power*. New York, 2000. p. 452.
10. Драйден Г., Вос Дж. Нова парадигма освіти у глобальному світі. URL: <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/50#3>.
11. Закон України «Про освіту». Київ: Паливода А. В., 2018. 128 с. (Закони України). Стаття 12. С. 1.
12. Калініна Л. М. Науковий дискурс сучасних методологій організаційного механізму управління в сфері освіти. Рідна школа. 2017. № 1–2. (січень-лютий). С. 8–17.
13. Калініна Л. М. Система інформаційного забезпечення управління загальноосвітнім навчальним закладом: монографія. Київ: Айлант, 2005. 275 с.
14. Калініна, Л. М. Управління новою українською школою. Порівняльна характеристика концептуальних змін. Директор школи. 2017. № 1-2. С. 19.
15. Калініна Л. М., Мелешко В. В., Осадчий І. Г., Паращенко Л. І., Топузов М. О. Управління загальноосвітніми навчальними закладами як активними системами: моделі та механізми. Л. М. Калініна (ред.). Київ: Педагогічна думка. 2018. С. 102. 224 с.
16. Конституція України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/z960254k?an=2>.
17. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
18. Methodology and Pedagogy. URL: <http://www.amvsomerset.org.uk/guidance/methodology-and-pedagogy/>.
19. Кремень, В.Г., Луговий, В.І., Топузов, О.М., Регейло, І.Ю., & Базелюк, Н.В. (2020). Про виконання Програми спільної діяльності Міністерства освіти і науки України та Національної академії педагогічних наук України на 2017-2020 роки. Вісник Національної академії педагогічних наук України. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/96>. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-2-3>
20. Лісова Н. І. Державно-громадське управління розвитком загальної середньої освіти в малих містах України : [монографія]. За наук. ред. Л. М. Калініної. Черкаси : Видавець ФОП Пономаренко Р. В., 2018. 360 с.
21. Лісова Н. І. Державно-громадське управління: тенденції, довіра, школа. *Scientific journal innovative solutions in modfrnscience*. 2018. № 1 (20). С. 79–92. URL: <http://naukajournal.org/index.php/ISMSD/article/view/1429/1524> URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713340>

22. Лісова Н. І. Наукові основи державно-громадського управління загальною середньою освітою. Інженерні та освітні технології. Кременчук, 2018. № 1 (21). С. 76–84. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/710863/> <https://doi.org/10.30929/2307-9770.2018.21.11>
23. Лісова Н. І. На шляху до нової української школи. Нова педагогічна думка. 2017. № 2 (90). С. 16-20.
24. Лісова Н. І. На засадах нової Української школи: довірча взаємодія, цінності, демократична форма управління. Slovak international scientific journal. 2018. № 15. С. 13–16. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/713337/>.
25. Лісова Н. І. Модернізація управління відділу освіти в умовах децентралізації та демократизації. Молодь і ринок. 2017. № 3 (146). С. 56–61.
26. Лісова Н. І. Феномен механізмів державно-громадського управління розвитком загальної середньої освіти. Психологічно-педагогічні проблеми сільської школи. Умань, 2018. С. 170–183. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712492/> <https://doi.org/10.31499/2307-4906.1.2018.134908>
27. Локшина О. І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року / О. Локшина. Український педагогічний журнал. 2019. № 3. С. 21–30. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-3-21-30>
28. Локшина О. І. Міжнародні порівняльні дослідження якості знань учнів як інструмент діагностики якості освітніх систем. Педагогіка і психологія. 2007. № 2. С. 60–70.
29. Luhmann N. Macht. Erschienen, 2012. 180 s. <https://doi.org/10.36198/9783838537146>
30. Малихін О. Аспектний аналіз категорій «пізнавальна самостійність» і «пізнавальна активність» у контексті організації самостійної навчальної діяльності студентів. Рідна школа № 3. 2011. С. 25-29. URL: <http://surl.li/awehq>
31. Малихін О. В. Ієрархія компетентностей сучасного педагога. 1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи: матер. Міжнародної наук. конф. К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2014. с. 65–75.
32. Малихін О. В. Мотиваційно-цільовий компонент самостійної навчальної діяльності студентів вищого педагогічного навчального закладу. Рідна школа. 2005. № 8. С.28–30.
33. Малихін О. В., Гриценко І. С. Теоретичні основи реалізації компетентнісного підходу в організації самостійної освітньої діяльності: монографія. Київ: НУБіП України, 2016. 489 с.
34. Малихін О. В. Дидактичні механізми формування рефлексивної компетентності студентів. Проблеми освіти. 2015. Вип. 84. С. 206–211.
35. Старий Світ приречений. Новий - неминучий! URL: https://art-slav.blogspot.com/2020/01/blog-post_12.html.
36. Mescon M. H. Fundamentals of Management. New York: Harper & Row, 2016, 672 p.
37. Назарук О. Довіра як передумова формування позитивного соціального досвіду особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюшка НАПНУ. Київ : Інституту психології ім. Г. С. Костюшка НАПНУ, 2010. Т. 12. С. 216-224.
38. Національна доктрина розвитку освіти. Освіта України. 2002. № 33. С. 4.
39. Нестуля С., Кононець Н. Сучасні методологічні підходи до розробки освітньої програми підготовки магістрів «Педагогіка вищої школи». Сучасні освітні технології. Вища школа. 2020. № 9. С.25-38.
40. Паращенко Л. І. Державне управління розвитком загальної середньої освіти в Україні: методології, стратегії, механізми: моногр. Київ : Майстер книг, 2011. С.18; С.45-46; С. 137. 536 с.
41. Пастовенський О. В. Наукові основи громадсько-державного управління загальною середньою освітою в регіоні : [моногр.] / За наук. ред. Л.М. Калініної. Житомир : ПП «Рута», 2014.
42. Педагогічна логіка. URL: https://allreferat.com.ua/uk/pedagogika_metoduka_vukladanny/referat/4125

43. Пиньковская Э. А. Спаси и сохрани: в 3-х т. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А., 2011. Т. 1. 814 с.
44. Сисоєва С. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу: монографія. Хмельницький: ХГПА. 324 с.
45. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970 –1980). URL: <http://sum.in.ua/>.
46. Столяренко О. В. Теоретичні і методичні основи виховання ціннісного ставлення людини в учнів загальноосвітньої школи : автореферат дис. ... док. пед. наук : 011. 130.00.07. Вінниця, 2018. С. 15.
47. Супрунець Т. А. Аксиоматичні ядра головних соціологічних підходів стосовно довіри та довірчих відносин. Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2013. Вип. 13. С. 43-55.
48. Сухомлинська О. В. Моральне виховання учнів: педагогічна наука та практика. Вічне слово. 2017. № 1. С. 3-6.
49. Топузов О. М., Калініна Л. М. Експериментальний майданчик Всеукраїнського рівня – Авторська школа Ганни Матвеевої. Директор школи. 2015. № 11-12 (705-706). С. 95-103.
50. Тягло О. В. Теорія і практика демократичної держави: рефлексії Карла Поппера. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2009. № 3. С. 117-131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2009_3_18.
51. Феномен довіри у соціогуманітарному дискурсі сучасної України URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/napadysta_fenomen.pdf.
52. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Penguin Putnam; First Edition, 1995. 480 p.
53. Цивілізація : матеріали вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.
54. Черкашина Т. В. Теоретичні і методичні основи професійного самовдосконалення викладача як суб'єкта самопізнавальної діяльності: монографія. Київ, 2014. 257 с.
55. Шакуров Р. Х. Социально-психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив. Москва : Просвещение, 1990. 208 с.
56. Sztompka P. Zaufanie. Fundament społeczeństwa Kraków: Wydawnictwo: ZNAK. 2007, 420 s.
57. Sztompka P. Socjologia zmian społecznych. Kraków: Znak 2010. 324 s.
58. Eisenstadt N. S. Multiple modernities. Daedalus. 2000. Vol. 129, No 1. pp. 1-29. URL: <http://www.jstor.org/stable/20027613>.
59. Kremen, V.H. (Ed.). (2017). National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine. National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Kyiv: Pedahohichna dumka. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/706242/>
60. Monitoring the quality of education: world achievements and Ukrainian perspectives. O Lokshyna, T Lukina, O Liashenko Kyiv: KIS, 2004.
61. Shannon R. E., Systems Simulation : The An Science (Englewood Cliffs; NI. : Prentive-Hall, 1975. p. 4.

Contact:

Калініна Людмила Миколаївна

докторка педагогічних наук, професорка, вчена секретарка,
Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна, gelena@i.ua.

Лісова Наталія Іванівна

старша наукова співробітниця відділу економіки та управління
загальною середньою освітою ІІІ НАПН України,
докторка педагогічних наук, старша наукова співробітниця,
Відділ економіки та управління загальною середньою освітою НАПН України, м. Київ.

Загородня Алла Анатоліївна

докторка педагогічних наук, доцентка, провідна наукова співробітниця,
відділ історії та філософії освіти НАПН України,
м. Київ, Україна, z_alla@i.ua.

Біницька Олена Петрівна

кандидатка економічних наук, доцентка, проректорка з економічних питань
Хмельницької гуманітно-педагогічної академії, м. Хмельницький, Україна,
o.binytska@gmail.com

SOCIAL AND HUMANITARIAN ASPECTS OF TEACHER'S EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE CONDITIONS OF WAR

JURIJ KOZLOVS'KIJ, VOLODIMIR PRUSAK, IRINA PASTIRS'KA, MARIANNA GAVRILJUK, STANISLAV NAVROTNIJ

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА В УМОВАХ ВІЙНИ

ЮРІЙ КОЗЛОВСЬКИЙ, ВОЛОДИМИР ПРУСАК, ІРИНА ПАСТИРСЬКА, МАРІАННА ГАВРИЛЮК, СТАНІСЛАВ НАВРОТНИЙ

Abstract:

The choice of researched topic is due to the fact that school and student youth are mostly influenced not so much by direct hostilities, but actually by psychological pressure from conflicting information in the mass media and social networks. The importance of the spiritual development of young people, their choice of strategic spiritual landmarks in a difficult military situation under the pressure of chaotic information, is beyond doubt. Integrating social, axiological, culturological and religious aspects of personality development, the article substantiates the peculiarities of spiritual education of youth in the conditions of war. This is primarily the growth of the role of Christian values of Ukrainians in the conditions of war, when emotional feelings of fear, desire for revenge, hatred of the enemy should not distort the soul of a young person. Modern education should take into account the accumulated Christian traditions and serve the dignified formation of the individual, the formation of public society on the basis of moral values and the idea of an optimistic perception of the world: the coordination of universal and Christian values in the conditions of war requires teachers to pay more attention to this aspect of the spiritual development of young people. Secondly, the culture of modern pre-war youth in a number of cases did not have strong national roots, strengthened by the possibilities of computerization and the creation of virtual worlds, where ethno-cultural identity is lost: therefore, there is the need for a combination of the efforts of educators who protect young minds from the harmful negative influence of social networks and tolerantly develop patriotic elation among young people, in particular through the means of art. It is optimal to ensure in the field of education a worldview synthesis of knowledge and Faith in a holistic process of world perception for the return of the moral ideals of humanity. Comprehensive support for the revival of positive cultural potential and restoration of the authenticity of the historical heritage of the Ukrainian people is also necessary. The striking growth of national consciousness among the population of Ukraine in the conditions of war should become for young people a decisive link in the education of true patriots of Ukraine, respect for its language, culture, science, etc. The national system of education in Ukraine, which is based on long historic traditions of folk pedagogy, in the conditions of war requires educators to constantly support the national spirit of the youth. This means an emphasis on the positive aspects of the revival and creation of new works of Ukrainian national art, support of the Ukrainian language, participation in volunteer activities, various assistance to the front and people affected by the war, preserving the memory of heroes as a shrine, fostering pride in belonging to the Ukrainian nation, etc. The peculiarities of the types of youth education (civic, moral, ecological, economic, aesthetic, legal, intellectual, labor, physical, etc.) in the conditions of war are determined.

Key words: education, spirituality, peculiarities of education, types of education, school youth, student youth, teacher, war

Анотація:

Вибір тематики дослідження зумовлений тим, що шкільна та студентська молодь переважно зазнає впливу не стільки безпосередніх бойових дій, скільки власне психологічного тиску від суперечливої інформації в ЗМІ та соціальних мережах. Важливість духовного розвитку молоді, вибір нею стратегічних духовних орієнтирів у складній військовій ситуації під тиском хаотичної інформації, не викликає сумнівів. Інтегруючи соціальний, аксіологічний, культурологічний та релігійний аспекти розвитку особистості, у статті обґрунтовано особливості виховання духовності молоді в умовах війни. Це перш за все зростання ролі християнських цінностей українців в умовах війни, коли емоційні почуття страху, бажання помсти, ненависті до ворога не повинні спотворювати душу молодої людини. Сучасна освіта має враховувати накопичені християнські традиції та служити гідному становленню особистості, формуванню громадського суспільства на засадах моральних цінностей та ідеї оптимістичного сприйняття світу: координація загальнолюдських та християнських цінностей в умовах війни вимагає від педагогів посилення уваги до цього аспекту розвитку духовності молодих людей. До друге, культура сучасної молоді передвоєнного часу у низці випадків не мала міцного національного коріння, підсилена можливостями комп'ютеризації і творенням віртуальних світів, де втрачається етнокультурна ідентичність: тому необхідне поєднання зусиль педагогів, які захищають молоді уми від шкідливого негативного впливу соціальних мереж і толерантно розвивають патріотичне піднесення в середовищі молоді, зокрема засобами мистецтва. Оптимальним є забезпечення у сфері освіти світоглядного синтезу знання і Віри у цілісному процесі світосприйняття для повернення моральних ідеалів людства. Також необхідна всебічна підтримка відродження позитивного культурного потенціалу і відновлення правдивості історичної спадщини українського народу. Разучий ріст національної свідомості серед населення України в умовах війни має стати для молоді вирішальною ланкою у вихованні справжніх патріотів України, поваги до її мови, культури, науки тощо. Національна система виховання в Україні, яка спирається на багатовікові традиції народної педагогіки, в умовах війни вимагає від освітян постійної підтримки національного духу молоді. Це акцентування позитивних аспектів відродження і створення нових творів українського національного мистецтва, підтримка української мови, участь у волонтерській діяльності, різноманітна допомоги фронту та постраждалих від війни осіб, збереження як святині пам'яті героїв, виховання гордості за приналежність до української нації тощо. Визначено особливості видів виховання молоді (громадянське, моральне, екологічне, економічне, естетичне, правове, розумове, трудове, фізичне тощо) в умовах війни.

Ключові слова: виховання, духовність, особливості виховання, види виховання, шкільна молодь, студентська молодь, педагог, війна

Постановка проблеми дослідження.

Формування готовності до професійної праці має поєднуватися з турботою про становлення гармонійної та творчої особистості, про найкращу реалізацію її можливостей, найкращий вияв її індивідуальної своєрідності у різних сферах життя. Не випадково дедалі більшого значення дослідники надають проблемі духовності професіонала, її психологічного змісту, механізмів її становлення. Значення професійних знань, умінь і навичок при цьому не піддають сумніву, але, по-перше, наголошують на їх ролі як засобів, інструментів реалізації такої спрямованості; по-друге, в цій інструментальній ролі знання, вміння і навички доповнюються стратегіями творчої діяльності, а також вольовими якостями, потрібними для подолання труднощів, що постають на шляху зазначеної реалізації; по-третє, у системі засобів, про які йдеться, зростає питома вага тих, які забезпечують професійне і особистісне самовдосконалення

Зокрема, «війна інформації на сьогодні стала одним з найнебезпечніших видів зброї. Користуватися компроматами, виливанням бруду, підкиданням неправдивої інформації, намагання за допомогою інформації ввести в оману стало для багатьох сенсом життя Мета інформаційної війни - послабити моральні і матеріальні сили супротивника або конкурента та посилити власні. Вона передбачає

заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній галузях». Лише морально-духовні засади, виховані змалечку, спроможні створити міцний фундамент для повноцінного формування та розвитку свідомого члена суспільства.

Для студента хороший викладач як педагог, звичайно, є авторитетом. Проте з часом, особливо на старших курсах, для студентів щораз важливішим стає питання особистісного образу викладача (передусім керівника дипломного проекту чи лідера виховної школи). І якщо на перших етапах студенти оцінюють лише педагогічні та наукові якості викладача-науковця, то згодом морально-етичні, релігійні та світоглядні риси викладача починають посідати провідне місце. Адже молоді властиві насамперед цільові установки, пошуки ідеалу, авторитетів, зразків для наслідування. Фахівці майже всіх професій нині так чи інакше мають справу з усіма зазначеними аспектами. Існує моральна відповідальність за екологічні біди сучасності, за військові злочини, за злочини у мирний час як у випадку з Чорнобильською катастрофою та клонуванням ембріонів людини.

В умовах війни, яка розпочалася під час пандемії та розквіту дистанційного навчання, виховна діяльність викладача занепала ще більше. Однак, саме зараз молоді потрібна підтримка на правильні соціально-патріотичні орієнтації, провідник в хаосі інформаційної навали різномірних мереж та засобів масової інформації.

Тому, незважаючи на труднощі та особливості ситуації, викладач має приділяти щораз більшу увагу виховній діяльності, використати національне піднесення населення для формування та розвитку духовності української молоді.

У психолого-педагогічних виданнях терміном «виховний захід» послуговуються з метою позначення низки видів і форм виховної роботи. Виховний захід – це сукупність різного роду виховних дій, що відповідають вимогам у матеріальних і духовних умовах, мають єдину комплексну виховну ціль, взаємодіють, утворюють одне ціле. Виховні заходи виливаються у виховний процес, як, наприклад, процес навчання утворюють окремі заняття. Іншими словами, виховний захід – відтинки виховного процесу.

Проте останнім часом багато педагогів указують на невідповідність цього поняття фактичному сенсу виховної роботи: захід припускає певну фрагментарність, роз'єднаність педагогічних дій, окрім того, заходи, практично не сумісні з комплексним підходом.

На сучасному етапі суспільна свідомість у багатьох країнах стає відчуженою від системи християнських цінностей. Релігія поступово втрачає роль історичного чинника, що регулює взаємовідносини між членами суспільної спільноти та відбувається інтенсивна заміна виплеканих віками моральних цінностей та устоїв українського світосприйняття на правила існування «суспільства споживання». Ці негативні реалії вже призвели до небезпечного викривлення у сприйнятті й інтерпретації сучасною молоддю, зокрема школярами, загальнолюдських християнських чеснот.

За своєю сутністю «наша країна є унікальним осередком культурних і духовних цінностей. З метою їх збереження і розвитку необхідно подальше розширене відтворення духовності шляхом розумного навчання й морального виховання молодого покоління». Відповідно до досліджень історичного поступу соціумів і фінансово-економічних потрясінь на початку ХХІ століття, це спричинила девальвація духовно-моральних цінностей цивілізації. Глобальна криза найбільше позначилася на державах, характерних нестійким політично-економічним уставом, із істотним розривом поміж структурами влади й населенням, позаяк відкинутими виявилися наука, релігія, освіта – три найвагоміші галузі духовного життя людей. Багато вчених нині вважають, що невдовзі власне освіта об'єднає Знання й Віру, виконавши функцію єдиного світового матеріально-духовного простору.

Аналіз останніх досліджень.

Повноцінний розвиток особистості передбачає цілеспрямовану діяльність людини, що охоплює низку складових. Насамперед це пізнання довкілля всіма можливими засобами, зокрема завдяки спілкуванню

з навколишніми. Упродовж усього життя людина завдяки органам чуття та мислення вивчає довкілля, з низкою притаманних йому різноманітних явищ, подій, процесів, живих істот, рослин, їх взаємозв'язку тощо. Пізнаючи ті чи інші предмети, у людини накопичується певна інформація про них. Сукупність такої інформації утворює знання, що є основним результатом пізнання. Ключовим завданням розвитку особистості постає доведення достовірної та об'єктивної інформації про навколишній світ.

З іншого боку, в житті кожної людини настає момент, коли вона бажає сама пересвідчитись у істинності положень, покладених в основу її буття. На цьому етапі на допомогу приходить наука як цілеспрямована діяльність для отримання знання, тобто достовірної інформації про явища та предмети пізнання. На основі інформації, яку людина постійно отримує, формується її особистість, тому морально-духовна складова є містком на шляху до гуманізації.

У контексті новітньої освітньої філософії науковець В. Скотний бачить зміщення основного наголосу на розвиток індивідуального, критичного, мислення, де верхівка розвитку – людина духу й душі: «головний контекст, в якому відбувається розвиток і виховання душі, є геном духовного і культурного буття людини. Такого типу людина здатна не стільки на засвоєння готового знання, скільки на розв'язання, що спрямовує філософія освіти, яка є новою освітньою парадигмою, яка потребує нового духу і душевного ставлення до дійсності»¹.

Не менш важливою є думка, що «духовна складова виховання, яка ґрунтується на християнській традиції, відіграє незаперечну роль в утвердженні високоосвіченого представника нашого суспільства. Саме Церква, її святі отці в силі дати суспільству не лише власне духовні цінності, а й створити сприятливі умови для їх глибокого сприйняття»².

Моральні цінності молоді покладено в основу досліджень В. Козира³, а вплив ЗМІ на формування духовності молоді досліджував Д. Клименко. Не можна не погодитися з Р. Костенко, що «значну роль у формуванні особистості майбутнього педагога відіграє християнська церква. Як соціальний інститут вона використовує сучасні форми і методи виховання, захищаючи молодь від шкідливого впливу негативної сфери»⁴. Професійна духовність є складним станом внутрішнього світу педагога. Духовність у педагогічній справі є спроможністю до фахової рефлексії, доброти, чуйності, совісті, істини, спроможності самотужки аналізувати й розмірковувати над власним життям, його метою й сенсом, долею свого учня. Завдяки доброті, творенню добра розвивається любов як до Всевишнього, так і до своїх родини, народу, Батьківщини. Виховання в молоді добра розвиває добрі почуття, виховує в них альтруїстичні прагнення, позбавляючи егоїзму. Загалом культ милосердя в усі віки був характерний для українців. Інакше кажучи, мета християнства – прищеплення особистості неперехідних цінностей, пов'язаних із її моральним удосконаленням. Однак, незважаючи на низку цих та інших досліджень, означена проблема вимагає додаткового дослідження.

Мета статті – виявити особливості та обґрунтувати основні напрями діяльності викладача у контексті його виховної діяльності в умовах війни.

Виклад основного матеріалу.

Інноваційні процеси в виховній діяльності зумовлюють потребу змін співвідношення виховної та освітньої діяльності викладачів, зокрема посилення виховної складової. Це передбачає оновлення структури і змісту роботи викладачів та збільшення частки виховної діяльності в їхній роботі.

- 1 Хоменко Л.-С. Психологічні особливості впливу змін на психіку людини в умовах інформаційної війни. Актуальні проблеми вищої професійної освіти : збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Барановської. Київ : НАУ, 2022. С. 87–88.
- 2 Козловський Ю. М. Інтеграційні процеси в професійній освіті: методологія, теорія, методика: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2018. 420 с.
- 3 Колішук С. В. Християнські цінності в системі підготовки молодшого спеціаліста. Таврійський вісник освіти. 2013. № 2 (42). С. 60–64., с.61.
- 4 Козловський Ю., Козловська І. Морально-релігійні аспекти діяльності викладача закладу вищої технічної освіти // Проблеми освіти : збірник наукових праць ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Вінниця; ТОВ «ТВОРИ», 2019. Вип. 91. С.229-233.

Останніми роками виявляються основні тенденції розвитку виховної діяльності викладача вищої школи: взаємозв'язок досвіду виховної і педагогічної діяльності; постійне збагачення змісту, форм і методів виховної діяльності викладача та діяльності студентів; підвищення вимог до рівня виховної підготовки викладача; підвищення вимог до особистісних якостей педагога.

Духовність, як якісна характеристика свідомості, яка визначає дії людини, її вчинки, життя – це атрибут людини як суб'єкта, на протизагу бездуховності – втрати нею суб'єктивних якостей і перетворення в простий об'єкт. Звідси й тлумачення духовності як поступової актуалізації особистістю її суб'єктивних якостей⁵. В аксіологічному відношенні традиційними складовими духовності є істина, добро, краса. Досягнення її є основним завданням, що стоїть перед людиною в житті.

Духовний розвиток особистості передбачає різні види людської діяльності, зокрема виховну. Саме виховна діяльність, з пізнавальної точки зору, робить неоціненний внесок у формування духовної культури особистості. З одного боку, виховна діяльність базується на знаннях, які дають змогу людині адекватно оцінювати навколишній світ на основі перевірених фактів, з іншого – людина отримує можливість зробити свій внесок у розвиток культури, країни чи суспільства. Отримавши певний багаж знань людина як сформована особистість починає використовувати ці знання у повсякденному житті та передавати їх довколишнім. На цьому етапі стає зрозуміло, наскільки глибоко були сприйняті людиною засади гуманного розвитку особистості у процесі пізнання.

Потреба у всебічному і гармонійному розвитку особистості, передусім викладача закладу вищої освіти, полягає в тому, що у час посиленого розвитку промисловості, перманентних економічних криз всебічний розвиток особистості кожної людини – не лише побажання, а й об'єктивна потреба. Така потреба зумовлена, з одного боку, жорсткими вимогами техніко-економічного розвитку до особистісних якостей людини, а з іншого – необхідністю власне особистості у поглибленому розвитку власних умінь для виживання та буття у швидкоплинному, мінливому світі техніки та суспільних відносин.

Це можна пояснити тим, що викладач у своїй виховній діяльності, особливо в екстремальних умовах, свідомо чи несвідомо закладає у студентів світогляд, формує погляди на взаємозв'язки науки, культури та релігії, акцентує увагу студентів на тих чи інших аспектах виховної діяльності.

Очевидно, що все це визначається рівнем морального світогляду самого викладача.

Особливо глибокий вплив викладача на студентів спостерігаємо у умовах війни, коли загострюються суперечності, оголюються ключові питання життя, коли стає неможливим нейтралітет і викладач повинен чітко сформувати свою позицію і своє бачення ситуації.

Потреба інтелектуальної діяльності ефективніша під час індивідуального здобування знань. Власне тут варто шукати найвідповідальнішу ланку роботи педагога. Треба пам'ятати, що студент не завжди може мобілізуватися на самостійне здобуття нових знань, адже йому бракує самодисципліни, тобто вміння організувати власні заняття. Місія педагога – мобілізувати студента на рівні усвідомленої потреби пошуку чогось нового. Педагог повинен передусім організувати навчально-пізнавальну діяльність студента, а не слугувати передавачем наукової інформації.

У такому разі від викладача до студентів «передається сукупність знань про способи і дії щодо здобуття знань, засвоєння методології, передачі «власне особистих» знань від учителя до учня тощоб.

Вона визначається як форма добровільного (викладачів, студентів, учителів, магістрантів, аспірантів, докторантів), і спрямована на вирішення наявних проблем військового часу, зокрема волонтерства, допомоги біженцям, виконання нових і складних функцій студентами і викладачами.

В аксіологічному аспекті традиційні складові духовності – істина, добро й краса, а її досягнення – основне завдання людини.

Збереження і розвиток їх у умовах війни – надскладне завдання, але саме воно постає перед педагогами.

5 Козловський Ю., Козловська І. Морально-релігійні аспекти діяльності викладача закладу вищої технічної освіти. Проблеми освіти: збірник наукових праць ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Вип. 91. С. 229–233.

6 Скотний В. Виховання душі. Молодь і ринок. 2011. № 7. С. 5–10., с.5. ;

Духовність є якісною характеристикою свідомості, що визначає поведінку, вчинки, життя людини; це особливість людини як суб'єкта, відмінна від бездуховності – втрати нею суб'єктивності й перетворення на простий об'єкт. Тож духовність – поступова актуалізація індивідом його суб'єктивних рис.

Усі особистості перебувають у певному культурно-історичному просторі, з особливими життєвими реаліями, відмінностями й ознаками. Культурно-історичні чинники, залежні одні від одних, визначають спосіб життєдіяльності особистостей; на розвиток індивіда суттєво впливають етнокультурне середовище й народна творчість. Етнопсихологічні ознаки індивіда визначаються низкою складових матеріальної й духовної культури, зокрема вихованням на народних звичаях.

Винятково перевірені століттями народна самодіяльність і народна творчість, що пройшли кризу фільтр народної життєвої мудрості, утворюють форму традиційної культури. Традиція – найнадійніший фільтр, цензура, яка не пропустить жодного гнилого слова, відсіюючи кожне явище, не притаманне народному духу.

Традиції українського народу, особливо військова слава наших предків, є великою опорою у виховному процесі.

Педагогічні практика й теорія детально розглядають проблеми духовно-морального становлення індивіда. Протиріччя, що виникають переважно за переходу з одної сфери в іншу чи за взаємозв'язку таких сфер, і спричинюють конфлікти, пов'язані з ціллю, змістом, методами, життєтворчістю освітнього процесу.

Часто педагогам нині відмовляють в активній позиції, оскільки студент – винятково суб'єкт власного розвитку. Педагог же й вихователь мають буцімто лише забезпечувати умови для вільного, індивідуального розвитку студента й бути консультантом чи посередником між студентом і комп'ютером хб підручником. Прагматизм зумовлює деформування власне освітньої мети, що полягає в накачуванні молоді інформацією й формуванні навичок для забезпечення ділового успіху. У педагогічній практиці абсолютизують значення технологій, які розвиваються зазвичай на шкоду головним теоретичним постулатам і педагогічним методикам.

В умовах війни необхідність розумної організації та психологічної допомоги студентам з боку викладачів суттєво зростає. В усіх нині на устах, що держава потребує інтелектуальної еліти, й новостворені заклади наче й виконують це соціальне замовлення. Однак, існують різні ситуації, адже не секрет, що частина студентської молоді вирушає добровольцями на фронт. У цьому процесі мав би бути задіяний і вихователь, який зуміє зорієнтувати студента, наскільки доступним і реальним є таке рішення.

Значна участь викладачів полягає у спільній зі студентами волонтерській діяльності, допомозі фронту, допомозі біженцям, а також психологічна підтримка літніх людей, дітей, хворих тощо.

Водночас, філософська й методологічна основа гуманного педагогічного мислення досі офіційно не осмислена й не визнана, науково належно не оформлена. Чимало педагогів прагнуть змін, демократизації, олюднення свого спілкування з учнем, свого педагогічного процесу. Цілком природно, що такі процеси відтворено і в новітній освіті. Найслабша ланка в ньому – втрата вагомості етичних напрямів у педагогічному процесі, коли не тільки перед навчанням не ставлять виховних завдань, а їх зовсім немає в діяльності педагога, навіть якщо той – «вихователь».

Нехтуючи виховним процесом, ми очевидно у програші перед масовою свідомістю споживацького суспільства, яке майже відмовилося від духовних принципів, вважаючи матеріальне пріоритетом. Молодь поступово втрачає індивідуальність, поповнюючи ряди тих, котрі вимагають «хліба і видовищ». Згідно з дослідженням історичного розвитку соціумів початку ХХІ століття, це зумовлено девальвацією духовно-моральних цінностей цивілізації. Окреслена глобальна криза найдужче зачепила країни з нестійким політично-економічним уставом, зі суттєвим розривом між владними структурами й простими смертними, населенням цих країн. Власне абсолютна протилежність демократичним принципам – корумпованість і бездарність у керуванні країною – зумовили різкий спад ресурсного забезпечення життєдіяльності більшості. Адже непотрібними стали три найважливіші галузі духовного

життя народу: наука, релігія, освіта.

Віра в майбутнє має ґрунтуватися на знаннях, реалізуючись завдяки індивідуальному хисту через працю, освячену не тільки найвищими фаховістю й творчістю, а й високими етичними орієнтирами і пріоритетами.

Події сучасної війни спричинили величезний ріст патріотизму та громадянської, національної свідомості молоді. Шукаючи унікальну власну траєкторію руху до щонайповнішого розкриття хисту, до максимальних самовіддачі й самовираження, до всебічної самореалізації молода людина поступово зростатиме духовно. Адже визнаний найвищий пріоритет особистого самовираження і повнішої самореалізації кожною людиною власних здібностей, найвища перевага суспільного визнання внеску в розвиток матеріальної й духовної сфер є духовною спадщиною, що передається майбутнім поколінням і стимулюватиме її в цих поривах⁷. Солода людина має вірити у власну самореалізацію та її суспільне визнання, в можливість і природність духовного тривання свого «Я».

Незабаром саме за освітою – усунення розриву поміж Знанням і Вірою, вона слугуватиме «світоглядним синтезатором» цілісного матеріально-духовного простору Світу. В усіх країнах основна ціль і найвища суспільна цінність освіти будуть пов'язані із забезпеченням ментальної сумісності низки соціумів як невідмінної умови конвергенції й духовної інтеграції людських спільнот, руху людської цивілізації до дедалі більшої єдності⁸. Не обов'язково освіта має вибудовувати нове віровчення, ставши новою світовою Релігією, замінити архаїчні традиційні релігійні вчення, які втрачають своє світоглядне значення і ґрунтуються на ірраціоналізмі й містиці, не відповідаючи духовним запитам людства, яке розвивається, а відтак – гальмують його прогресивний розвиток. Як частка культури за соціальним статусом і ментальним потенціалом освіта дедалі більше співвідноситься з наукою й релігією – всеосяжними галузями духовного життя народу.

Надзвичайно важливим у моральній складовій виховної роботи педагога-ученого є його ставлення до релігії, позаяк не тямлячи в релігії й не усвідомлюючи духовне вимірювання людини, не вдасться досягнути історії власного народу і людства загалом, адже інтегруюча сила кожної нації – це релігія з основною – миротворчою – функцією. Варто зауважити, що взаємини між наукою та релігією – досить складні. За радянських часів, часів відокремлення релігії від держави, усе, що не могли пояснити науково, просто ігнорували. Сьогодні думки на такий зв'язок абсолютно інші, як-от, за висловом Альберта Ейнштейна: «Наука без релігії збиткова, релігія без науки сліпа».

На думку низки науковців усіх віків, логічний метод пізнання не єдиний: є шлях прямого споглядання, що безпосередньо проникає в сутність явищ. Для людини притаманне не лише раціональне, а й ірраціональне знання, що ґрунтується на відчуттях. У всі часи завданням релігії (слово «релігія» в перекладі з латинського означає «зв'язати наново») було звести воедино Бога і людину. Релігія «відображає потребу людей зрозуміти внутрішню суть навколишнього світу; не тільки того, що відбувається з нами і навколо нас, але і чому це відбувається. Релігія – це шлях пошуку вічної Істини; це пошук відповіді на питання: про мету і сенс життя; про існування і природу Бога; про походження добра і зла; про причину страждань; про життя після смерті. Найвищим завданням релігії є розкриття природи Вічної дійсності.

В умовах війни роль релігії суттєво зростає. Молитва як шлях до пізнання світу і Бога, як засіб втриматися в рамках людських цінностей та Заповідей Божих серед хаосу жорстокої реальності – набувають пріоритетного значення. Християнські етика і мораль – важлива складова професійної компетентності викладача: як у його педагогічній, так і в виховній діяльності.

У розвитку виховної школи питання морально-релігійного аспекту посідають важливе значення. Передусім вони визначають мету діяльності (суто виховна або суто прагматична), регулюють особисті амбіції членів школи.

Вирішення таких питань для студентів має глибинний вплив на їх майбутню професійну діяльність. І

7 Чернілевський Д. В., Пшеничнюк О. В., Сідячева Н. В. Духовна культура особистості : навч. посіб. Київ ; Вінниця: Академія креативної педагогіки, 2009. 384 с.

8 Чернілевський Д. В., Пшеничнюк О. В., Сідячева Н. В. Духовна культура особистості : навч. посіб. Київ ; Вінниця: Академія креативної педагогіки, 2009. 384 с.

са́ме викладач – як педагог і як науковець – істотно впливає на те, які саме шляхи у майбутньому виберуть його студенти.

Рівень духовної культури власне формує фахову компетентність. Позаяк наукове знання як вагомий інструмент може мати як неабияку користь, так і перетворитися на руїну. Винятково всебічне усвідомлення морально-етичних основ гуманного суспільства дає змогу особистості обрати вірний шлях, спрямований на розвиток суспільства.

Ще однією особливістю виховання студентів в умовах війни є прищеплення їм розуміння, що кожен з них повинен виконувати свою роботу на своєму місці. Це не обов'язково лінія фронту. Є багато, на перший погляд дрібних, але дуже важливих речей, починаючи від волонтерства і закінчуючи максимально можливим збереженням економіки і структури життя суспільства. Адже саме це теж допоможе у повоєнний час швидше відтворити і помножити втрачені матеріальні цінності. А духовні цінності студента повинні неперервно зростати з плином часу. Варто зазначити, що нині необхідно об'єднувати зусилля влади й Церкви, аби формувалася нова виховна доктрина з адекватним відображенням суспільних запитів, яка би враховувала одвічні християнські звичаї та слугувала належному становленню особистості. Важливою з-поміж духовних цінностей християнства є ідея оптимістичного, радісного сприймання світу.

Загалом сучасна західна цивілізація позиціонує себе то як постіндустріальну, то як постхристиянську. Якщо перше визначення констатує вихід з епохи беззастережного захоплення технократичними ідеями, то друге локалізує роль християнської Церкви у минулому⁹. В умовах глобалізації зникають відмінності у стандартах споживання представників різних регіонів, втрачається своя етнокультурна ідентичність. Зокрема, елементарний побутовий послух, намагання правильно і добросовісно виконати свої обов'язки характеризуються як прояв аскетизму! І це в той час, коли аскетизм, з погляду сучасної богословської науки, – «планомірне вживання, свідоме застосування доцільних засобів для набуття християнських чеснот, для досягнення релігійно-моральної досконалості»¹⁰. Утім на нас щодня чатує безліч ситуацій, які супроводжуються жалем і смутком. І без віри впоратися з усіма проблемами украй важко¹¹. Розглянемо основні аспекти означеної проблеми

В аксіологічному аспекті традиційні складові духовності – істина, добро, естетика. Як релігійне світосприйняття - духовність є розкриттям у людині Святого Духа. Усі особистості перебувають у певному культурно-історичному просторі, з особливими життєвими реаліями, відмінностями й ознаками. Гуманна педагогіка слугує одним із найважливіших методів відновлення в людях втраченої людськості.

Виховання – то не просте формування певних навичок. Освіта не тільки навчає чогось, а й відтворює образ душі людини. Хай якою б поганою і приниженою була людська душа, в ній просвічують жива ікона, образ Божий. Можливо, власне освіта виконуватиме функції нових глобального Віровчення й Релігії Світу, на геть іншій світоглядній основі, повертаючи людям втрачену Віру в найвищі духовні цінності буття і Сенс людського буття, відвернувши водночас небезпеку незворотної духовної деградації людства. Обговорювати якісь деталі розвитку освіти на майбутнє недоречно.

Тож маємо зосередитись лише на принципово важливих, глобальних, справді доленосних проблемах розвитку цивілізації, у вирішенні яких саме освіта здатна й має виконувати чільну роль¹². Зокрема, прогнозують таке: як частка культури за соціальним статусом і ментальним потенціалом освіта дедалі більше співвідноситься з наукою й релігією – всеосяжними галузями духовного життя народу; забезпечення освітою світоглядного синтезу Знання і Віри як необхідної умови їхніх взаємодоповнення і взаємозбагачення в цілісному процесі світосприйняття, що має інтегрувати ментальні цінності людей

9 Ісіченко Ігор, архієпископ. Християнська аскеза у суспільстві споживання. Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива : матеріали наук.-практ. конф. Київ : Національна академія управління, 2005. С. 47–57.

10 History of Christian Spirituality. New York: The Seabury Press, Bouyer Louis. The Spirituality of the New Testament and the Fathers : transl. from French. 1982. Vol. 1. P. 38–40., с.38.

11 Козловський Ю. М., Захаряш О. С. Духовний розвиток українського студентства у контексті християнського світогляду. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2021. № 76, Т. 1. С. 174–178.

12 Чернілевський Д. В., Пшеничнюк О. В., Сідячева Н. В. Духовна культура особистості : навч. посіб. Київ ; Вінниця: Академія креативної педагогіки, 2009. 384 с.

і соціумів, а особистий внесок кожної креативної людини у збагачення цінностей – стати основою духовного життя й умовою безсмертя Душі; забезпечення освітою ментальної сумісності людей, спільнот і соціумів як найважливішої умови поступу людства до єдності: формування, збагачення і поступове створення єдиного культурного і освітнього простору на основі багатостороннього діалогу культур; вирішення освітою найвагомішої проблеми цивілізаційного масштабу: повернення людям Віри у високі моральні ідеали й цінності, надання розуміння і внутрішнього прийняття Сенсу людського життя, вказання шляху досягнення особистісних життєвих поривань.

У культурологічному аспекті сучасна інформаційна цивілізація антагоністично протистоїть духовній культурі. Із технізацією суспільства людський світ немов «замикається», а людина стає дедалі відстороненішою, відчуженішою. Пряме живе спілкування невпинно замінюють технічні й електронні засоби комунікацій. Агресія й бездушність надзвичайно поширені в сучасному українському суспільстві, ознакою чого є безліч безпритульних дітей, беспорядних калік і вбогих людей похилого віку. Активізацію жорстокості й аморальності зумовлює також нинішнє комерціалізоване масове мистецтво, зі страхітливими й кривавими сюжетами, грубою еротикою, садистськими вбивствами тощо. Із ортодоксально-християнського погляд людини на природу поступово стає окультним, а відтак – механістичним.

Люди з образу Божого, духовних особистостей, маючи панівне становище у створеному Господом світі, стають немічними природними істотами, що заблукали в безконечному Всесвіті. Натомість людина перетворюється на примітивний матеріальний об'єкт, який діє за законами механіки, як і інші матеріальні речі. Нехтуючи наявністю Творця, люди нині ставляться до природи споживацьки.

Постмодерністське твердження химерної можливості функціонування людини без Всевишнього у процесі виховання молоді вводить в аморальний глухий кут антропоцентризму. Такі умови освіти й виховання юні обмежують винятково прагматичною функцією: забезпечення обслуговування матеріальних потреб постіндустріальної інформаційної культури. Християнські моральні цінності замінює владна примусова регламентація людської поведінки, в якій стереотипи прагматичного функціонування у різних галузях життєдіяльності зводяться до таких функцій як: фахова, рекреаційна, шлюбно-сімейна тощо.

Унаслідок таких правил моральне виховання студента замінюють суто знанням етикету або ділової етики, а за виникнення проблемних ситуацій – умінням обрати найменше зло. Комп'ютеризація в естетичній сфері пов'язана із створенням віртуального світу, тому дедалі поширенішими стають інтерактивне й віртуальне мистецтво. Виховання на потворності, наслідування негативу, підвищена зацікавленість ницим спотворюють духовність молоді, насаджуючи антигуманізм.

Окремим є питання щодо впливу на студентів засобів ЗМІ та соціальних мереж. Наповнені хаотично найрізноманітнішою інформацією, вони мають як позитивний, так і негативний вплив на психіку молоді людини. Звичайно, студенти не школярів і багато у чому можуть розібратися самостійно. Однак, розумна порада та тлумачення викладача як вихователя можуть принести молодій людині багато користі, навчити розрізняти інформацію.

Чимало митців прагнуть відродження стилів минулого, повернення до життя мистецтва, що пропагуватиме довершеність зовнішнього світу, об'єктивність буття, велич Бога і Його творіння. Саме на таких тенденціях, притаманних естетиці постмодернізму, які певним чином послаблюють ірраціоналізм, хаос, фрагментарність і безперспективність, варто наголошувати, виховуючи студентську молодь. Позаяк молодь піддається новаціям і моді, вона з ентузіазмом сприйматиме найновітніші тенденції.

Тому роль мистецтва, в першу чергу пісенного, в умовах війни значно зростає. Одним з завдань викладача-вихователя є власне толерантний аналіз творів, які заповнюють мережі, адекватна оцінка їх художньої та громадянської цінності.

Релігійний аспект акцентує те, що християнство привнесло у світ як одну з найголовніших заповідей любов до Бога і ближніх як до самих себе. Батькам Христос проповідував віддану любов у справі виховання своїх дітей. Христос визнавав усю важливість тілесно-духовного виховання дітей, однак виховання духу в Його очах вище й важливіше за розвиток тіла й придбання земних скарбів. На цих підставах

Ісус Христос встановив одвічне справжнє поняття про виховання, яке має виробити в людині не тільки зовні добру поведінку й добрі форми життя, а й такі внутрішні основи життя, щоб добра поведінка була служінням Богу в душі та в правді і проникала в сокровенні вигини душевного життя.

Багато течій педагогічної думки зумовили створення й утвердження в сучасній практиці освіти уваги до розвитку особистості, що, безсумнівно, впадає в русло християнства. Християнство сповідує позицію любові й поваги до особистості дитини, але не приймає повністю антропоцентричну основу сучасної світської освітньої системи, спираючись на христоцентричну основу педагогічної діяльності. Людина, відповідно до християнського вчення, створена за образом Божим, вона носить у собі два світи: невидиму душу й видиме тіло. І хоча тіло людини утворене із землі, ми бачимо чудову її природу: співмірність у членах, красу у м'язах, здатність до найрізноманітніших занять тощо. У тлінний склад Творець вдихнув і розумну душу, яка пізнає не тільки явища світу чуттєвого, але й істину, моральне добро і красу. Людина здатна пізнавати навіть Самого Бога всередині себе, відчуває в собі прагнення до вищого, вона знає і схвалює краще, але робить часто гірше.

В умовах війни однією з найактуальніших та найскладніших є проблема збереження християнської любові до ближнього. Цілком природня ненависть до ворога, жагуче бажання помсти, розквіт лайливих слів повинні урівноважуватися великою любов'ю і повагою до захисників Вітчизни, пошуку справедливості та прийнятних в суспільстві способів виражати свої емоції. Тут теж немала роль викладача, особливо якщо він користується авторитетом у студентів і до його слів вони прислуховуються.

Визнання примату духовної основи в людині пояснює й виправдовує наявність аскетичного моменту в вихованні. Але навіть найсуворіше аскетичне життя може перетворитися на фанатизм, якщо немає любові, немає слідування християнським заповідям, які в основі життя людини, ставлять порятунок її душі. Богоугодний розвиток особистості по-справжньому можливий тільки тоді, коли ми усвідомлюємо себе образом і подобою Божими. Лише тоді людина отримує справжню систему координат і орієнтації в житті. Вона починає сприймати світ не як поле докладання своїх сил і талантів, а як школу Вічного життя, як початок шляху до себе. Тож кожен здатність необхідно удосконалити так, аби через це посилювати любов до Бога й ближніх, чи бодай не перешкоджати цьому.

Ми повністю погоджуємося з думкою Г. Груць, що «що потреба особистості в морально-духовному вдосконаленні була основною домінантою християнської моралі. Водночас християнські заповіді не втратили своєї актуальності й досі, а тому включення їх у зміст освіти вищої школи повинно бути не декларативним, а присутнім»¹³.

Інтегруючи соціальний, аксіологічний, культурологічний та релігійний аспекти розвитку особистості, обґрунтовано особливості виховання духовності молоді в умовах війни.

Це перш за все зростання ролі християнських цінностей українців в умовах війни, коли емоційні почуття страху, бажання помсти, ненависті до ворога не повинні спотворювати душу молоді людини. Сучасна освіта має враховувати накопичені християнські традиції та служити гідному становленню особистості, формуванню громадського суспільства на засадах моральних цінностей та ідеї оптимістичного сприйняття світу: координація загальнолюдських та християнських цінностей в умовах війни вимагає від педагогів посилення уваги до цього аспекту розвитку духовності молодих людей.

До друге, культура сучасної молоді передвоєнного часу у низці випадків не мала міцного національного коріння, підсилена можливостями комп'ютеризації і творенням віртуальних світів, де втрачається етнокультурна ідентичність: тому необхідне поєднання зусиль педагогів, які захищають молоді уми від шкідливого негативного впливу соціальних мереж і толерантно розвивають патріотичне піднесення в середовищі молоді, зокрема засобами мистецтва.

Оптимальним є забезпечення у сфері освіти світоглядного синтезу знання і Віри у цілісному процесі світосприйняття для повернення моральних ідеалів людства. Також необхідна всебічна підтримка відродження позитивного культурного потенціалу і відновлення правдивості історичної спадщини українського народу. Разючий ріст національної свідомості серед населення України в умовах війни має стати для молоді вирішальною ланкою у вихованні справжніх патріотів України, поваги до її мови,

13 Етика та естетика : навч. посіб. / В. Л. Петрушенко та ін. ; за ред. В. Л. Петрушенко. Львів : Новий Світ-2000, 2011. 308 с.

культури, науки тощо. Національна система виховання в Україні, яка спирається на багатовікові традиції народної педагогіки, в умовах війни вимагає від освітян постійної підтримки національного духу молоді.

Це акцентування позитивних аспектів відродження і створення нових творів українського національного мистецтва, підтримка української мови, участь у волонтерській діяльності, різноманітна допомоги фронту та постраждалих від війни осіб, збереження як святині пам'яті героїв, виховання гордості за приналежність до української нації тощо.

З метою злагодженого і всебічного розвитку особистості здійснюють розумове, етичне, трудове, естетичне, фізичне, громадянське, економічне, екологічне, правове виховання тощо. Його результатами є особистісні новоутворення щодо усвідомлення і зміни системи світогляду, ціннісних відносин, які дають змогу обирати спосіб життя і стратегію поведінки, орієнтуватися в мові новітньої культури. Інакше кажучи, в людському і соціальному просторі «добра–зла», «правди–брехні», «чудового–огидного», «чесності–безпринципності», «любви–ненависті», «дружби–зради», важливо завжди zostаватися людиною.

Розглянемо особливості основних видів виховання в умовах сучасної війни.

Громадянське виховання передбачає формування у людини відповідального ставлення до родини, довколишніх, до свого народу й Батьківщини. Громадянин має сумлінно виконувати як конституційні закони, так і професійні обов'язки, долучатися до процесу процвітання країни. Водночас він може відчувати відповідальність за долю планети загалом, яка зазнає військових або екологічних катастроф, поступово стаючи громадянином світу. Громадянське виховання формує громадянськість як інтегративну якість індивіда. Основними складовими громадянськості є моральна й правова культура. У процесі виховання почуття національної гідності значна роль відводиться правдивому висвітленню історії культури та освіти народу, поверненню до культурних здобутків минулого, відкриттю незвіданих сторінок нашої спадщини.

У час війни громадянське виховання виходить на одне з перших місць у виховній системі, заявляється багато нових можливостей для формування і розвитку громадянської свідомості студентів. Завданням викладача є підтримка ініціатив студентів у волонтерській діяльності, а також спільна діяльність зі студентами щодо різнобічної допомоги фронту і тилу.

Моральне виховання полягає не лише в опануванні студентами теорії, норм і правил поведінки під час навчання та відповідно організованої ЗВО моральної освіти. Завданнями морального виховання є розвиток моральної свідомості студентів, формування духовних почуттів і принципів; вироблення у студентів звичок морального поведіння. Для результатів морального виховання притаманні поняття: мораль, моральність, моральна свідомість, моральні переконання, почуття, звички і спрямування тощо. Моральне виховання цілеспрямовано формує спроможність до їхнього вдосконалення і здатність діяти згідно зі суспільними моральними нормами, потужною системою щоденного морального поведіння.

У часи війни моральність особистості перебуває у стані постійних змін, спричинених новими незваними емоціями. Однак, розуміємо, що екстремальні умови не створюють чогось якісно нового, зате дають змогу більш чітко і масштабно особистості виявити свої якості – як позитивні, так і негативні. Гамма найрізноманітніших моральних почуттів дає змогу людині свідомо чи несвідомо виявити свою моральну сутність – милосердя чи жорстокість, відвагу чи боягузтво, трудолюбство чи лінивість, порядність чи зрадництво тощо. завдання викладача правильно зорієнтувати студентів, підтримати нерішучі позитивні порухи душі, запобігти зрадництву. Причому, головними тут будуть не слова, а власний приклад педагога.

Правове виховання має забезпечити студентів знання своїх прав і обов'язків, відповідальність за нехтування дотримання останніх. Воно передбачає виховання поваги до національних законів, Конституції та прав людини, спрямоване на критичне ставлення до тих, хто не дотримується їх.

Війна, як порушення священного права країни на цілісність своєї території, викликає у студентів низку нових емоцій, запитань і пошук варіантів своєї правової поведінки. викладачам, у першу чергу суспільно-гуманітарних дисциплін, доцільно акцентувати увагу на правовому аспекті розвитку суспільства,

показати, що нові правові порушення ведуть до нових конфліктів і поступового краху цивілізації. Адже саме грубі порушення правових норм, страх і диктатура, виховали в росії ординський характер, жорстокість і бездумність, злочинство і низку негативних рис. Саме у правовому аспекті виступають розвинені країни проти російської агресії, допомагаючи відновити правові норми життя як у Європі, так і у світі.

Метою розумового виховання є розвиток інтелектуального хисту людини, зацікавлення в пізнанні довкілля й особисто себе. Розумове виховання передбачає також розвиток сили волі, пам'яті та заохочення до роботи з друкованим виданням і новітніми інформаційними технологіями; розвиток індивідуальних ознак (незалежність, широкий світогляд, творчий таланти). Усі ці якості є незамінними сучасного студента.

Реалії останніх місяців показали до яких трагедій приводить є відсутність розумового виховання: російські солдати, позбавлені моральних, правових та громадянських якостей, нездатні навіть проаналізувати ситуації самостійно і сліпо повторюють почуте у засобах масової інформації.

Трудове виховання як розвиток відповідального і креативного ставлення до її трудової діяльності дає змогу в умовах війни проявити себе у волонтерській діяльності, допомозі біженцями, допомоги фронту в найрізноманітніших формах.

Відбувається трансформація сутності екологічного виховання, що ґрунтується на усвідомленні одвічної цінності природи і всього живого на Землі. Екологічне виховання має ґрунтуватися на розумінні значущості природи і загалом довкілля, спрямовуючи людину до дбайливого ставлення до природних ресурсів і корисних копалин, флори і фауни. Кожна людина повинна взяти посильну участь у запобіганні глобальної екологічної катастрофи, і значну допомогу в цьому дають здобутки виховання.

Водночас, події сучасної війни, зокрема постійні вибухи та пожежі, горіння складів зброї та баз палива, катастрофічно погіршують екологічний стан в нашій країні. Це вимагає значних додаткових зусиль у збереженні довкілля, де мають бути задіяні усі члени суспільства. Роль викладачів та студентів у цій діяльності є важливою не лише як така, але і як приклад для інших верств населення.

Економічне виховання слугує системою заходів, спрямованих на розвиток економічного мислення сучасної людини в масштабах власної родини, виробництва, загалом країни ставить безліч проблем, які потребують негайного вирішення. Сьогодні українську культуру поглинає блок маловідомої українцям економічної культури. Наше економічне життя випереджає звичні знання з економіки, ставлячи безліч проблем, що потребують активної реакції й конкретних знань. Криза економіки в умовах війни вимагає нових підходів до економічного виховання, адже руйнування інфраструктури та нищення низки підприємств суттєво змінює звичний плин життя. Перебудова економічного мислення студентів стосується в першу чергу викладачів економічних та суспільно-гуманітарних дисциплін.

Естетичне виховання ставить за мету розвиток естетичного ставлення до навколишнього світу, яке передбачає здатність до емоційного сприйняття прекрасного. У процесі естетичного виховання послуговуються художніми творами, музикою, мистецтвом, кіном, театром, народним фольклором. Такий процес тісно пов'язаний з вихованням, яке передбачає організацію лекцій, зустрічей і концертних вечорів із художниками і музикантами різних культур і національностей, відвідини музеїв і художніх виставок, вивчення архітектури тощо.

В умовах війни естетичне виховання набуває нових рис – твори мистецтва створюються блискавично швидко як реакція на військові та політичні події. Вони, як правило, невеликі за обсягом і пріоритетними є пісні та поезія. Художня цінність цих творів іноді не є високою, однак відповідність настрою людей, робить їх надзвичайно популярними. Завдання викладачів, в першу чергу гуманітарних дисциплін, полягає в тому, щоб, підтримуючи патріотичні за змістом твори, все ж оцінювати їх художній рівень.

Надзвичайно важливим у вихованні студентів в умовах війни є поняття терпимості та нетерпимості.

Терпимість, або толерантність, відповідно до наукової термінології, слугує спроможністю особистості рішуче й беззастережно сприймати міркування, спосіб буття, особливості поведінки тощо інших особистостей, що різняться від її; принцип відмови від агресії. Організація Об'єднаних Націй 1995 року ухвалила «Декларацію принципів терпимості» – головний документ міжнародного рівня з

проголошеними принципами людського єднання тепер і в майбутньому, із вказаними шляхами реалізації таких принципів. Декларація розкриває суть терпимості як базового поняття у людських взаєминах.

Відповідно до окресленого документа, терпимість є повагою, прийняттям і правильним розумінням низки культур, форм самовираження і виявів індивідуальності людини, завдяки знанням, відкритості, спілкуванню і свободі думки, сумління, переконань. Відповідно до декларації, найефективніший засіб попередження нетерпимості – певне виховання, яке передусім полягає в навчанні людей того, в чому полягають їхні спільні права й свободи, задля реалізації таких прав і зміцнення прагнення до захисту прав інших. Це цілісність у розмаїтті, це й моральний обов'язок, і політична та правова потреба. Завдяки цьому досягають миру, культура війни змінюється на культуру миру; це активне ставлення до реальності, сформоване на засадах визнання універсальних прав і свобод людини.

Домінанта терпимості в такому разі диктує потребу у зближенні, взаєморозумінні, взаємозбагаченні, зрештою, конвергенції та інтеграції світогляду і звичної поведінки людей стосовно праці, добробуту, незалежно від їхніх конфесій чи, наприклад, політичних уподобань. І таке завдання є вкрай складним.

Водночас, терпимість буває й аморальна. Як-от, цинізм – аморальна терпимість до зла: особистість не вбачає поміж добром і злом істотної відмінності й готова змінювати прояви зла думками на кшталт «таке життя».

Отож, нетерпимість також потрібна, просто не повинна стосуватися таких особливостей особистості, змінити які вона нездатна (раса, національність, належність, зовнішність тощо).

В умовах війни баланс терпимість-нетерпимість суттєво змінюється. Не всі молоді люди готові утримати оптимальну рівновагу, кидаючись в ті чи інші крайнощі. Саме тут належить викладачу допомогти студентам уникати крайнощів, розвивати дух боротьби за рідну землю, але не проникнутися тотальною ненавистю.

У нинішній вітчизняній і зарубіжній практиці сформувалися та діють різні варіанти організації виховної роботи в освітніх закладах.

В межах традиційного варіанту викладач має, крім повного навчального навантаження, кураторство в одній групі. Він досліджує особисті якості студентів; організовує студентський колектив, різні заходи.

За умов клубного варіанту у студентське життя розподілене на навчальне та виховне. Куратор не є предметником, здійснює лише виховну роботу у кількох групах. Його обов'язками є: захист особистості студента; турбота про його фізичне, психологічне, моральне здоров'я; формування потреби до самоудосконалення тощо. Під час реалізації соціум-варіанту, виховну діяльність здійснює соціальний педагог (психолог), а також куратор. Утім куратор вивчає поведінку студентів під час навчання, працює з предметниками, а соціальний педагог (психолог) вивчає поведінку у вільний від навчання час, організовує різні заходи на дозвіллі. Є ще низка варіантів виховання, які безпосередньо залежать від цілі й завдань освітнього закладу, його можливостей, соціальних і фінансових умов соціуму, в якому він функціонує. Для кожного освітнього закладу характерна індивідуальна система виховання.

Спочатку пандемія, а потім війна привели до багатократного збільшення частки дистанційної форми навчання порівняно з іншими видами самостійної діяльності полягає у мірі участі в ній викладачів.

Дистанційна виховна робота значно більше відрізняється від традиційної, ніж навчання. І хоча багато аспектів стають недоступними чи видозмінюються, все ж вона повинна ґрунтуватися на довірі та взаємній повазі студентів та викладачів, у яких виявилися спільні пріоритети та інтереси поза навчальним процесом.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Таким чином, обґрунтовано особливості виховання духовності молоді в умовах війни (зростання ролі християнських цінностей українців в умовах війни, коли емоційні почуття страху, бажання помсти, ненависті до ворога не повинні спотворювати душу молодої людини; координація загальнолюдських та

християнських цінностей в умовах війни, що вимагає від педагогів посилення уваги до цього аспекту розвитку духовності молодих людей; поєднання зусиль педагогів, які захищають молоді уми від шкідливого негативного впливу соціальних мереж і толерантно розвивають патріотичне піднесення в середовищі молоді; забезпечення у сфері освіти світоглядного синтезу знання і Віри у цілісному процесі світосприйняття для повернення моральних ідеалів людства; всебічна підтримка відродження позитивного культурного потенціалу і відновлення правдивості історичної спадщини українського народу тощо). Національна система виховання в Україні в умовах війни вимагає від освітян постійної підтримки національного духу молоді, акцентування позитивних аспектів відродження і створення нових творів українського національного мистецтва, підтримка української мови, участь у волонтерській діяльності, різноманітна допомога фронту та постраждалих від війни осіб, збереження як святині пам'яті героїв, виховання гордості за приналежність до української нації. Визначено особливості видів виховання молоді (громадянське, моральне, екологічне, економічне, естетичне, правове, розумове, трудове, фізичне тощо) в умовах війни. Винятково завдяки духовній традиції християнства українського народу можливе забезпечення повноцінного розкриття індивіда, аби він став достойним членом суспільства. Хоча може здаватися, що проблеми виховання студентів в умовах війни є не такими важливими, однак після Перемоги для відбудови країни дуже важливим буде те, з якими духовними запитами і рівнем моралі буде наша молодь.

До подальших напрямів відносимо дослідження можливостей виховного процесу в українських студентів в умовах дистанційної форми навчання.

Список літератури

1. Груць Г. Релігійно-духовні цінності як умотивовані потреби розвитку особистості студентів: історичний аспект. Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. Вип. 35, том 2. С. 238–247.
2. Етика та естетика : навч. посіб. / В. Л. Петрушенко та ін. ; за ред. В. Л. Петрушенко. Львів : Новий Світ-2000, 2011. 308 с.
3. Ісиченко Ігор, архієпископ. Християнська аскеза у суспільстві споживання. Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива : матеріали наук.-практ. конф. Київ : Національна академія управління, 2005. С. 47–57.
4. Клименко Д. Вплив ЗМІ на формування духовності молоді. Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф. молодих дослідників, м. Житомир, 8 листоп. 2007 р. Житомир : Вид-во ПП Сахневич, 2007. С. 198–200.
5. Кловак Г. Т. Генеза підготовки майбутнього вчителя до дослідницької педагогічної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах України (кінець XIX – XX століття) : дис... д-ра пед. наук : 13.00.01. Умань, 2005. 531 с.
6. Козир В. Моральні цінності сучасної молоді. Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф. молодих дослідників, м. Житомир, 8 листоп. 2007 р. Житомир : Вид-во ПП Сахневич, 2007. С. 43–46.
7. Козловський Ю. М. Інтеграційні процеси в професійній освіті: методологія, теорія, методики : монографія. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. 420 с.
8. Козловський Ю., Козловська І. Морально-релігійні аспекти діяльності викладача закладу вищої технічної освіти. Проблеми освіти: збірник наукових праць ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. Вип. 91. С. 229–233.
9. Козловський Ю. М., Захаряш О. С. Духовний розвиток українського студентства у контексті християнського світогляду. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2021. № 76, Т. 1. С. 174–178.
10. Коліщук С. В. Християнські цінності в системі підготовки молодшого спеціаліста. Таврійський вісник

освіти. 2013. № 2 (42). С. 60–64.

11. Костенко Р. В. Вплив християнської релігії на особистість у процесі її соціалізації. Виховання і культура. 2001. № 1(1). С. 62–66.
12. Хоменко Л.-С. Психологічні особливості впливу змін на психіку людини в умовах інформаційної війни. Актуальні проблеми вищої професійної освіти : збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Барановської. Київ : НАУ, 2022. С. 87–88.
13. Самбор А. М., Самбор М. А. Християнство як підґрунтя духовного виховання майбутніх вчителів. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. 2014. № 2. С. 12–19.
14. Скотний В. Виховання душі. Молодь і ринок. 2011. № 7. С. 5–10.
15. Чернілевський Д. В., Пшеничнюк О. В., Сідячева Н. В. Духовна культура особистості : навч. посіб. Київ ; Вінниця: Академія креативної педагогіки, 2009. 384 с.
16. History of Christian Spirituality. New York: The Seabury Press, Bouyer Louis. The Spirituality of the New Testament and the Fathers : transl. from French. 1982. Vol. 1. P. 38–40.

Contact:

Козловський Юрій Михайлович,

доктор педагогічних наук, професор,
заступник директора з науково-педагогічної роботи
Інституту права, психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка» yuriy.m.kozlovskiy@lpnu.ua
098 245 04 12

Прусак Володимир Федорович,

доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри дизайну,
Національний лісотехнічний університет України
vfpr@ukr.net, v.prusak@nltu.edu.ua
067 261 74 31

Гаврилюк Маріанна Василівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Національний університет «Львівська політехніка»
mhavrilyuk@gmail.com
067 530 39 39

Пастирська Ірина Ярославівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Національний університет «Львівська політехніка»
iryanna.pastyrska@gmail.com
068 110 37 66

Навротний Станіслав Йосипович,

старший викладач кафедри дизайну
Національний лісотехнічний університет України,
s.navrotnyy@nltu.edu.ua
067 375 54 072

A PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO THE RESEARCH OF THE PROBLEMS OF DIALOGIC TRAINING OF FUTURE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF THE MODERN WAR CHALLENGES

KATERYNA FOMIN

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДІАЛОГІЧНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У РУСЛІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ВІЙНИ

КАТЕРИНА ФОМІН

Resume.

The article defines the main theoretical principles of philosophical and pedagogical anthropology in the organization of dialogic training of future teachers, taking into account the challenges of the Russian-Ukrainian war. The author analyzes the methodology of the outlined problem in historical retrospect - from the ancient Greek philosophers to modern educators' scientific works. The importance of the implementation of an anthropological approach in the organization of dialogic learning, development, and education of the individual is emphasized. It is well-founded that philosophical-pedagogical anthropology allows a thorough analysis of the essence, and the existence of a human being, his/her spiritual and mental world; to realize each individual's uniqueness of the inner world; take into account the opinion that humanity has no future without proper unity, dialogue of cultures, interaction, and communication, etc. The author asserts that the implementation of the principle of dialogue in the educational process is a real change of vector: from knowledge to creative thinking and human culture. Considerable attention is paid to the issue of the transformation of values, considering the war challenges, the mental characteristics of Ukrainians, and subjective and objective factors. In the article, dialogue is considered a form of education under the conditions of freedom of both the teacher and the student, interaction based on the principles of humanism and tolerance. It is emphasized that in the analysis of the problem of dialogic learning, it is worth taking into account the personification of the interlocutor's message expressed in the dialogue because, without this, the exchange of ideas can be formal in nature. It was revealed that in the conditions of Russian military aggression against Ukrainian society, there was a value reevaluation not only in education but also in other spheres of public life. Therefore, the author convincingly proves the necessity to study the outlined problem in an interdisciplinary context, both educational and intercultural dialogue.

Keywords: value transformation, Russian aggression in Ukraine, dialogic learning, philosophical and pedagogical anthropology, future teachers, intercultural dialogue.

Резюме.

У статті визначено основні теоретичні засади філософсько-педагогічної антропології в організації діалогічного навчання майбутніх учителів з урахуванням викликів російсько-української війни. Авторка аналізує методологію окресленої проблеми в історичній ретроспективі – від вчення старогрецьких філософів до наукових праць сучасних дослідників-педагогів. Наголошено на важливості реалізації

антропологічного підходу в організації діалогічного навчання, розвитку і виховання особистості. Обґрунтовано, що філософсько-педагогічна антропологія дозволяє ґрунтовно аналізувати сутність, буття людини, її духовно-душевний світ; усвідомити неповторність внутрішнього світу кожної особистості; враховувати думку, згідно з якою у людства немає майбутнього без належної єдності, діалогу культур, взаємодії і спілкування та ін. Авторка стверджує, що реалізація принципу діалогу в освітньому процесі – це реальна зміна вектору: від знаннєвості – до творчого мислення і людської культури. Значна увага у статті приділена питанням трансформації цінностей з урахуванням викликів війни, ментальних особливостей українців, суб'єктивних та об'єктивних чинників. У статті діалог розглядається як форма навчання за умов свободи як педагога, так і студента, взаємодії на засадах гуманізму і толерантності. Наголошено, що в аналізі проблеми діалогічного навчання варто брати до уваги персоніфікацію повідомлення, яке співрозмовник висловлює у процесі діалогу, оскільки без цього обмін думками може носити формальний характер. Виявлено, що в умовах російської військової агресії проти українського суспільства відбулась переоцінка цінностей не лише в освіті, а й інших сферах суспільного життя. Тому авторка переконливо доводить необхідність дослідження окресленої проблеми у міждисциплінарному контексті як діалог навчальний, так і міжкультурний.

Ключові слова: трансформація цінностей, російська агресія в Україні, діалогічне навчання, філософсько-педагогічна антропологія, майбутні педагоги, міжкультурний діалог.

1. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Однією із важливих умов якісного наукового дослідження є визначення й обґрунтування його методологічних засад. На цьому наголошують відомі вчені (В. Андрущенко, І. Бех, В. Биков, О. Будник, Г. Васянович, Е. Гуссерль, І. Зязюн, В. Кремень, М. Шелер, Г. Щедровицький, Ю. Щербяк та ін.). Адже саме поняття «методологія» і до сьогодні трактується по-різному, а тому не є усталеним у науковому обігу. Певна частина вчених намагається обмежитися вузьким тлумаченням, коли практично його сутність зводиться до вчення про сукупність методів (О. Новіков, О. Сичивиця). Вірогідно, що будь-яка думка в науці має право на існування, натомість зауважимо, що нам імпонує значно ширше розуміння науки методології, як про це писав С. Гончаренко. Вчений доводив, що методологія – це «...система принципів і способів побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему», «вчення про метод наукового пізнання і перетворення світу» (Гончаренко, 2008, с 498-500).

У своєму дослідженні будемо дотримуватися позиції, згідно з якою поняття «методологія» включає чотири основні компоненти: а) загальнофілософський; б) загальнонауковий; в) конкретно-наукових ідей; г) вчення про методи (Будник, 2016; Васянович, 2015). Таке розуміння проблеми методології знаходимо у багатьох працях, особливо у працях академіків: С. Гончаренка, М. Данилова та ін.

У цій статті розглянемо проблему, яка пов'язана з організацією діалогічного навчання майбутніх учителів (Fomin, 2019) та підготовки їх до активної комунікації у роботі з учнями, зокрема тих, які постраждали від російської військової агресії в Україні, тому доцільно визначитися із сутністю ключових понять.

Категорія «діалог» (гр. dialogos) – має два основні значення: 1) розмова між двома або декількома суб'єктами; 2) усний літературний твір, написаний у формі бесіди. Послуговуємося першим значенням, натомість не обмежимося лише «розмовою між суб'єктами спілкування», а й визначимо сенс цього спілкування, його духовно-душеву цінність. Таке розуміння проблеми діалогу, як засвідчує аналіз філософсько-педагогічних джерел, має певну традицію й достатній рівень обґрунтування (показовим у цьому відношенні є принцип діалогового навчання між учителем (Сократом) і учнем (Платоном)).

Сучасна педагогічна думка пропонує різні контексти наповнення поняття «діалогічне навчання», втім зазначимо, що навіть в такій науково-довідниковій праці, якою є «Енциклопедія освіти», воно відсутнє, є лише загальна дефініція «діалог культур», яку послідовно обґрунтовували видатні вчені: М. Бахтін і В. Біблер. У названому виданні побіжно згадується, що «навчання у школі діалогу культур будується у процесі вивчення реальних текстів конкретної культури і у формі створення авторських учнівських текстів на основі створення різноманітних ситуацій внутрішнього і міжкультурного діалогу,

спеціальних діалогічних форм навчання (уроків-діалогів, навчальних дискусій і т. п.); залучення до гри і культурної діяльності; визначення у першому класі автором-педагогом разом з дітьми і розв'язання певної наскрізної проблеми, що може поступово в наступних класах «втягнути в себе» всі проблеми, предмети, вікові позиції, культури у їх діалозі» (Енциклопедія освіти, 2008).

На нашу думку, більш вдалим у функціональному відношенні поняття «діалогове навчання» подано у праці «Педагогічна майстерність» за редакцією академіка І. Зязюна (Зязюн, 1997, с. 204-208). Із викладеного ним контексту не важко побачити, що діалогове навчання дослідник-педагог розглядає через призму діалогічного спілкування і контакт (взаємодію) між учителем і учнем. Учений зазначав: «Діалог педагогічний – це тип професійного спілкування, що відповідає критеріям діалогу, забезпечуючи суб'єкт-суб'єктивний принцип взаємодії педагога та учнів». І далі академік І. Зязюн визначає основні критерії діалогу, провідними серед них є такі: 1) визнання рівності особистісних позицій, відкритість і довіра партнерів; 2) домінанта педагога над співрозмовником і взаємовплив поглядів; 3) модальність висловлювання і персоніфікація повідомлення; 4) поліфонія взаємодії і надання вчителем розвивальної допомоги; 5) двоплановість позиції педагога у спілкуванні (Там само, с. 205-208).

Академік С. Гончаренко послуговувався поняттям «діалог у навчанні», під яким розумів форму педагогічної взаємодії учителя – учня (учня – учня) в умовах початкової ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини. Специфіка навчального діалогу визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії (Гончаренко, 1997, с. 96).

Значна кількість українських учених-педагогів (І. Дичківська, О. Пехота, Г. Селевко, О. Мариновська та ін.) розглядають діалогічне навчання як сучасну дієву освітню технологію, яка є гуманістичною за своєю сутністю і продуктивно сприяє інтелектуальному й почуттєвому розвитку дитини.

З огляду на предмет нашого дослідження у цій статті ми обґрунтуємо сутність філософсько-педагогічної антропології як методологічного підходу у підготовці майбутніх педагогів до діалогічного навчання з урахуванням викликів російсько-української війни.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Витоки філософсько-педагогічної антропології

Осмисленням цієї надзвичайно важливої проблеми займалися ще з давніх часів. Вперше до сутності людини, її фізіологічних, психологічних, соціальних і духовно-моральних якостей (а саме в такому аспекті антропологія розглядає людину, її поведінкову й вчинкові діяльність), звернувся Сократ, а пізніше – його учні: Аристип, Кратет, Діодор, Ксенофонт й особливо – Платон. Саме Сократові належить застосування «методу маевтики» (метод діалогу, який дозволяв «виращувати» істину і саму людину). На особливу увагу розуміння сутності людини заслуговує вчення «князя філософів» давньої Греції – Аристотеля, який запропонував метод діяльності. Він наголошував, що природа людини розкривається саме у діяльності, творчості, але для цього потрібно створити належні умови. Завдяки діалоговому навчанню, на думку геніального філософа і педагога, виховується морально відповідальна молодь, яка виступає головним засобом збереження держави. Тому організація виховання молоді є першою справою держави і кожного вчителя. У праці «Політика» Аристотель писав: «А оскільки держава в її цілісності має на увазі одну кінцеву мету, то, зрозуміло, що для всіх потрібне тотожне виховання і турбота про це виховання повинна бути загальною, а не приватною справою, як тепер, коли кожний турбується про виховання своїх дітей власним способом і навчає власним шляхом того, що йому заманеться. Те, що має загальний інтерес, потрібно і вирішувати загальним способом. Не треба, крім цього, думати, ніби кожний громадянин існує сам по собі. Ні. Всі громадяни належать державі, тому що кожний із них є часткою держави. І турбота про кожну частку, звісно, повинна мати на увазі піклування про все ціле» (Аристотель).

В епоху Середньовіччя ситуація щодо розуміння сутності людини, її навчання і виховання кардинально змінюється. Головна ідея полягає в тому, що людина стає підпорядкованою Богові, посередником у діалозі «людина – Бог» виступає Ісус Христос. Молитва стає головним засобом спілкування, діалогу, вона ж є і

головним засобом самопізнання і самовдосконалення людини. Один із найбільш відомих християнських мислителів цього часу – Августин Блаженний у праці «Учитель» в розмові із своїм сином Адеодатом окреслює всі необхідні риси, якими має володіти педагог для того, щоб з допомогою діалогового навчання він міг активно виховувати дитину. Найперше, він повинен любити Бога, бути добрим, поблажливим, володіти різнобічними знаннями, виявляти скромність і справедливість. Мислитель надто негативно ставився до тих педагогів, котрі невимогливі до учнів, віддають перевагу грошам, а не навчанню, науці, оскільки це є небезпечним не лише для особистості, а й для держави (Fomin, 2018).

Теологічної позиції щодо сутності людини і можливостей її навчання і виховання дотримувався й відомий французький мислитель – П'єр Абеляр. Натомість у своїх працях «Пізнай себе», «Так і ні», «Історія моїх бідунів» філософ і педагог висловлював думку, згідно з якою людина повинна ставити голос совісті вище повелінь Бога. Совість визначає зміст і цінність вчинків, які є ціннісними не самі по собі, а в зв'язку із мотивами, що до них спонукають. Здійснюючи діалогове навчання, педагог повинен радіти найменшим проявам самостійного мислення учня, його творчому зростанню, в жодному разі не гальмувати успіхи у навчанні, якщо учень належним чином матеріально не віддячився. Учитель не має права задрити учневі, якщо бачить, що він його перевершує у знаннях. Такі ситуації, коли майбутній філософ позбавлений був діалогу з боку учителя, терпів від нього всілякі знущання, приниження гідності, він з великим сумом описав у своїй праці.

Новий сплеск діалогове навчання отримує в епоху Відродження і Нового часу. Це пояснюється передусім тим, що змінюється ставлення до людини, її сутності і призначення. Визначальним чинником у її розвитку стає свобода, гуманістичне мислення і людські відносини. Особливо характерним це було для таких європейських мислителів, педагогів, як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Я. Коменський, Дж. Локк, М. Монтень, І. Песталоцці, Е. Роттердамський, Б. Спіноза та ін. Джерела, що дійшли до нас, дозволяють стверджувати: найбільш відомим педагогом раннього Відродження був Вітторіно Рамбальдоні (Вітторіно да Фельтре). Свою школу він справедливо називав «Дім щастя», або інакше «Дім ігор», «Дім радості», адже весь навчально-виховний процес в ній був побудований на принципі діалогу. В школі навчалися діти різних верств населення, як заможних, так і бідних, всі учні знаходилися в рівних умовах. Оскільки Вітторіно да Фельтре дотримувався засад філософсько-педагогічної антропології, гуманістичних ідей, то вважав, що всі діти від народження є рівними і вільними, усіх їх слід розвивати гармонійно, індивідуально, але неодмінно – з допомогою гри і безпосереднього спілкування. Цілком слушно, що систему освіти Вітторіно да Фельтре його сучасники і послідовники: Гуаріно де Верона, Петро Вергеріус та ін. називали «Педагогікою любові» (Год, 2004, с. 316-318).

Французький мислитель – Мішель Монтень, який високо цінував педагогічну діяльність да Фельтре за його гуманне ставлення до дитини, дотримання принципу індивідуалізації навчання, писав: «Якщо вчителі, як це переважно у нас робиться, навчають своїх багаточисельних учнів, подаючи їм усім той самий урок і вимагаючи від них однакової поведінки, хоча здібності їх зовсім не однакові і за силою, і за своїм характером, то нема нічого дивного, що серед великої кількості дітей знаходиться лише дві або три дитини, які здобувають справжню користь із подібного навчання».

Отже, наведене засвідчує, що антропологічний підхід у діалогічному навчанні і вихованні дитини був притаманним для прогресивної частки філософів і педагогів епохи Відродження. Найбільш яскравим його виявом стала теоретична і практична діяльність Яна Амоса Коменського. Якою в своєму ідеалі педагог вбачав людину? Він доводив, що людина має бути цілісною, гуманною, з високим рівнем свідомості і відповідальності. Це становить, на думку Я. Коменського, головну мету навчання і виховання. У цьому сенсі він писав: «... повинна бути твердо установлена потрібна мета виховання юнацтва: 1. Віра у благочестя. 2. Хороші норови. 3. Знання мов та наук. І все це у тому порядку, в якому пропонується тут, а не навпаки. Передусім необхідно привчати дітей до благочестя, потім – до хороших норовів або добродетелей, врешті-решт – до більш корисних наук. Чим більше, все-таки, вони зможуть зробити успіхів у цьому останньому, тим краще».

При цьому видатний педагог наголошував, що ця мета не зумовлюється і не реалізується суто зовнішніми чинниками, а впливає із самої природи людини, вона спрямовує її до самовдосконалення, до відповідальності людського призначення – бути людиною. Згідно із гуманістичним задумом

Я. Коменського: «усіх навчати всього», надзвичайно плідною є його думка стосовно діалогового навчання, у процесі якого і відбувається довірливе спілкування, взаємозбагачення душ: учня й учителя, набувається необхідний життєвий досвід тощо. Біда все ж полягає в тому, що далеко не кожний учитель є добре підготовленим до такого навчання. Педагог, який не здатний розкрити свою душу учневі, калічить його, пригнічує бажання пізнавати цей світ, інших і самого себе. Я. Коменський на цій основі робив слушний висновок про те, що надто формалізована діяльність учителя, діяльність не за власною совістю і призводить до того, що ні в чому немає порядку, у світі панує ненависть, жорстокість, крадіжки, вбивства (Коменський, 1940). Справжній учитель підкоряється лише власному сумлінню совісті, і чинить гідно, чесно, за будь-яких обставин. Лише на засадах діалогового навчання утворюється тісна єдність у взаєминах між вчителем і учнем.

Такого підходу послідовно дотримувався у своїй педагогічній діяльності І. Песталоцці, який наголошував, що учитель має бути мільйонером моральності, розуму і фізичної сили. Він повинен любити дітей, знати їх потреби, постійно допомагати їм у духовному й фізичному зростанні. Повага до особистості учня, батьківська опіка стосовно дітей, які були соціально запущеними, сиротами, спонукала його до майже цілодобового перебування і спілкування з ними, про що він писав другу: «Моя рука лежала в їх руці, мої очі дивилися у їх очі. Мої сльози текли разом з їх слізьми, і моя усмішка супроводжувала їх усмішку».

У найбільш завершеному вигляді філософсько-педагогічну антропологію обґрунтував геніальний мислитель і педагог – К. Ушинський. Учений дотримувався тієї позиції, що антропологія – це наука про пізнання людини у всій її цілості. Він критично поставився до представників різних філософсько-педагогічних течій, які надто спрощено трактували сутність людини, її якості і призначення. Зокрема, вчений категорично заперечував погляди представників так званого нативізму (Й. Мюллер, К. Штумпф), які стверджували, що людина народжується вже з готовими ідеями, а тому навчання й виховання лише спрямовують цей процес розвитку ідей і її якостей. Він також заперечував положення представників емпіризму (Дж. Локк, Е Кондільяк та ін.), які вважали, що людина – це «чиста дошка», і вихователю залишається на все те, що вважає за потрібне.

К. Ушинський послідовно доводив, що людина перебуває у динамічному розвитку, творчому пошуку, отже, учитель у своїй діяльності повинен добре усвідомити це і робити все необхідне для того, щоб розвивати творчий потенціал особистості. Варто, на наш погляд, звернути увагу і на такий важливий аспект: мислитель і педагог наголошував, що для людини історична спадковість є набагато важливішою від тієї органічної спадковості, яка, безумовно, є помітною у звичках, схильностях, натомість вона за жодних обставин не замінить необхідності у її прагненні до свідомого самовияву, саморефлексії. Саме тому К. Ушинський вважав, що учитель, який керується у своїй діяльності провідними положеннями філософсько-педагогічної антропології здатний підготувати дитину до реального, вільного, гідного життя (Fomin, 2018).

У своїй фундаментальній праці «Людина як предмет виховання: Досвід педагогічної антропології» вчений зазначав, що до широкого кола антропологічних наук належать: анатомія, фізіологія і патологія людини, психологія, логіка, філологія, географія, яка вивчає Землю як місце життя людини і людини як мешканця земної кулі, статистика, політична економія й історія у широкому сенсі, куди відноситься історія релігії, цивілізації, філософських систем, літератури, мистецтв і власне виховання в тісному сенсі цього слова. У всіх цих науках викладаються, співвідносяться і групуються факти і ті співвідношення фактів, в яких виявляються властивості предмета виховання, отже, людини (Ушинський, 1983).

У названій праці К. Ушинський ґрунтовно виклав фізіологічні дані і весь процес свідомості, починаючи від первинних відчуттів і завершуючи складними процесами розсудку. А також висвітлив процеси душевних почуттів, духовні особливості людини, отже, акцент робив на індивідуальній антропології. Такий підхід, наголошував К. Ушинський, має на меті з'ясування умов і можливостей виховання дитини. А передусім «вихователю повинен прагнути пізнати людину, якою вона є в дійсності, з усіма слабостями і у всій її величі, з усіма її буденними, дріб'язковими потребами і з усіма її великими духовними потребами. Вихователю повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства і наодинці зі своєю совістю, у всіх вікових станах, у всіх класах, у всіх обставинах, в radoщах і

горі, у піднесенні й приниженні, в повноті сил і в стані хвороби, серед необмежених надій і немертному одрі, коли слово людської втіхи є вже безсилим. Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих діянь, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті і будь-якого характеру. Лише тоді буде він в стані черпати у самій природі людини засоби виховного впливу, а засоби ці величезні». І далі вчений застерігає, що учителю мало мати у своїй пам'яті факти різноманітних наук, із яких можуть виникнути педагогічні правила, потрібно ще вміти співставити ці факти і тим самим досягти повного розуміння того, як саме, якими формами, методами і засобами їх можна продуктивно використати їх у навчально-виховному процесі. Однією із найбільш ефективних форм цього процесу К. Ушинський вважав діалогове навчання, яке дозволяє не формально, а реально й дієво розвивати особистість у всій її цілісності, повноті.

Аналіз значного масиву наукових джерел засвідчує, що потужний крок в обґрунтуванні методології, яка базується на філософсько-педагогічній антропології, здійснили видатні вчені – М. Шелер і Тейяр де Шарден. Так, М. Шелер доводив, що настала нагальна потреба повернутися обличчям до людини тому, що вона ніколи ще не була такою проблематичною сама для себе, як нині. Крім того, дослідник висловлював думку, згідно з якою людина є дихотомною істотою: з одного боку, вона належить до тваринного царства, а з іншого – докорінно відрізняється від нього. На його думку, «Дух» виражає надвітальну й активну сутність людини. Дух – це особистісний центр людини. Лише з наявністю Духа людина здатна жити вільно, бути відкритою світові. І, навпаки, людина, що позбавлена Духа (центра), є невільною, вона нездатна реалізувати свої потенційні сили в космічному просторі, в якому перебуває, її «чуттєвий порив» згасає (Fomin, 2018).

Деяко іншим підхід у з'ясуванні природи, походженні, сенсу буття і взагалі цілісної характеристики людини як біологічної й надбіологічної (свідомої) істоти, був у Тейяра де Шардена. Вчений намагався з'ясувати: чому людина стає такою, якою вона є в дійсності, побачити і передбачити, якою вона може стати у майбутньому. Він наголошував, що рід людський здатний продовжувати себе лише за умов космологічної єдності, а це потребує високого рівня свідомості кожної особистості, взаєморозуміння, діалогічності мислення і спільної дії. Людина – центр Всесвіту, і саме в такому вимірі має перспективу саморозвитку. Але «людина – не є статичним центром світу, як вона про це довго думала, а віслю і вершиною еволюції, що набагато прекрасніше».

Сучасні наукові дослідження філософсько-педагогічної антропології у контексті трансформації цінностей воєнного часу

Військова російська агресія проти України ґрунтується на створенні проросійського аксіологічного підґрунтя та формування в українських громадян низької «якості» української антропології, власне негативних емоційно-вольових психічних якостей засобами інформаційної війни. Факт зниження «якості» української антропології, а в цілому почуттів солідарності та патріотизму створює сприятливі умови для розгортання військового конфлікту. Із зміною ментально-антропологічного типу українців у «гірший» бік, який характеризується низьким рівнем патріотизму, національної солідарності, національної гідності, низьким рівнем усвідомлення національної історії, поширенням комплексів меншовартості, зневагою до української символіки, байдужістю до подій на сході України змінюються умови для поширення військового конфлікту на ті території, на яких українське населення симпатизує російській культурі, історії, ідеології, а в цілому підтримує проросійські цінності та культурні коди. (Карпюк, 2018). Тому постає питання про педагогічний аспект аксіолого-антропологічного підходу у професійній діяльності.

Варто зазначити, що сьогодні ідея людиноцентризму активно й послідовно розвивається у філософсько-педагогічній антропології українських дослідників (В. Андрущенко, Г. Васянович, В. Кремень та ін.).

У наукових працях українських дослідників Г. Васяновича та В. Онищенка детально описана методологія філософсько-педагогічної антропології з погляду сучасності з таких позицій:

По-перше, усвідомлення амбівалентності людини, її діяльності. Будь-який акт свідомості є інтенціональним, спрямованим на предмети, але самі ці предмети можуть бути як «практичними», що презентують людську тілесність, так й «ідеальними», що презентують смисловий компонент людського

буття. Людина потенційно (через причетність до Бога) здатна безмежно “прориватися” до цінностей, проте в силу своєї “світоглядної ущербності” й обмежень, які обтяжені сучасним “практицизмом” цивілізації, її можливості у цьому сенсі різко обмежуються структурними утвореннями переживання цінностей (але при цьому більш повноцінною, духовно-моральною є особистість, тим ціннішими є для неї інші люди і весь навколишній світ, а не навпаки). Особистість має постійно перебувати у самопроектванні себе в духовних актах, щоб залишатися на високому рівні людяності, гуманності.

По-друге, вивчення окремих педагогічних явищ повинно передувати спробі узагальнення.

По-третє, у дослідженні важливо враховувати, що людина вільна від вітальної залежності та “відкрита світові”, у кожної людини є “свій світ”. Одвічно надані їй центри “опори” та реакції навколишнього світу, в якому екстатично розчиняється тваринне, вона здатна досягнути власне “так-буття” через вітальну систему потягів і її чуттєвих функцій та органів чуття. Кожна людина має створити своє власне “Я”, але допомогти цьому повинен педагог, сім’я.

По-четверте, методологія педагогічної антропології дає можливість усвідомити, що “центри” нашої особистості, нашого “Я” не можуть існувати окремо. Щоб зробити крок у майбутнє, індивід повинен рухатись у напрямі конвергенції з усіма іншими. Водночас, синтез “центрів”, свідомої діяльності не може відбуватися будь-яким способом. Це може відбуватися завдяки зламу перепон людського егоїзму, надбання спільної культури, створення Духа землі. У людства немає майбутнього без об’єднання зусиль усіх народів, діалогу культур (Онищенко, 2013).

По-п’яте, сучасна методологія педагогічної антропології акцентує увагу на тому, що освічена людина – це не стільки “людина, яка знає”, навіть зі сформованим світоглядом, скільки підготовлена до життя, котра орієнтується у складних проблемах культури, здатна усвідомлювати своє місце у світі, серед інших людей.

По-шосте, сучасна педагогічна антропологія приходять до висновку про те, що будь-яке складне утворення особистості й індивідуальності формується на основі певного ансамблю природних властивостей людини як індивіда. Саме тому вона вчить враховувати у формоутворювальному процесі конституціональні, нейродинамічні, білатеральні властивості у їх сукупності (Васянович, Онищенко, 2013).

Всі ці аспекти, безумовно, варто враховувати у контексті моделювання проблем навчального діалогу та підготовки вчителя до його реалізації у професійній практиці. Однак реалії війни вносять свої корективи у цю діяльність.

Не випадково з початку російської війни в Україні помітно збільшилась кількість наукових досліджень цієї проблеми серед польських вчених. Так, М. Rembierz у статті про трансформацію людських цінностей в умовах боротьби з пандемією коронавірусу наголошує, що у твердженні «шар Людської Реальності в світі затирається і зникає, а людина відкриває справжній лик Природи», жодною мірою не йдеться про подальше поширення панічного страху і зміцнення почуття безнадії, як у фільмах жахів, які презентують «шалену» пандемію, що знищує (майже все) людство, або як у деяких надто «перебільшених» медійних повідомленнях» (Rembierz, 2021). Власне, ці тези дуже співзвучні із сучасною трагедією в Україні, коли більшість громадян охоплені страхом, тривожністю, горем... Але тут не панічний страх, а реальний. І тоді не доводиться говорити про діалог, бо такі люди мають труднощі у взаємодії з іншими, комунікативні бар’єри і т.п.

Учений звертається до «антропологічно-аксіологічних ідей Інґардена і вказує на рефлексію, зосереджену на пізнанні обсягу втручання нинішньої пандемії у світ людських цінностей. Ця рефлексія – згідно з чіткою настановою антропологічно-аксіологічних ідей Інґардена – має бути також вираженням духовної сили людини і має зміцнювати її духовну силу, оскільки вона, притлумлена силами Природи, слабне і зникає. Чи духовна сила людини, яка протистоїть пандемії, її розмаїтим безпосереднім і опосередкованим наслідкам, які стають водночас досвідом швидкого зникання досить тонкого «шару Людської Реальності у світі», може вдосконалюватися в цьому протистоянні, аби людина попри невдачі й поразки зміцнювалася (розвивалася) морально й інтелектуально? Чи ця сила приречена лише на те, аби зазнавати подальшої деструкції та руйнування? Інґарден покладає надію на духовну силу людини, яка попри всі суперечності,

що між собою змагаються, може зцілити суспільство, творячи світ людських цінностей» (Rembierz, 2021). Водночас варто звернути увагу на розвиток особистості у реальному житті, суспільстві, тісній взаємодії з іншими, а значить, комунікації, спілкуванні. Адже формування та розвиток особистості ґрунтуються на духовних цінностях і тісно пов'язані із самовихованням.

Тому, звертаючись до філософсько-антропологічного підходу до дослідження проблем діалогічного навчання майбутніх педагогів, акцентуємо на силі духовності, творчості, емоційної стійкості для комунікації з іншими, черпання сили вистояти, і не лише – продовжувати активну свою професійну (навчальну) діяльність на освітньо-науковому фронті у надійному тилу.

3. ВИСНОВКИ

На основі викладеного можна зробити висновки про важливість методології філософсько-педагогічної антропології для наукового дослідження, яке спрямоване на розв'язання проблеми організації діалогічного навчання майбутніх учителів (Fomin, 2018):

По-перше, дозволяє ґрунтовно аналізувати сутність буття людини, її духовно-душевний світ.

По-друге, усвідомити, що у кожній особистості є свій, неповторний внутрішній центр і світ.

По-третє, у дослідженні необхідно враховувати думку, згідно з якою у людства немає майбутнього без належної єдності, діалогу культур, взаємодії і спілкування.

По-четверте, діалог постає як форма навчання за умов свободи як учителя, так і учня, взаємодії на засадах гуманізму. Реалізація принципу діалогу у навчальному процесі – це реальна зміна вектору: від знанневості – до творчого мислення і людської культури.

По-п'яте, здійснюючи аналіз проблеми діалогічного навчання, варто брати до уваги персоніфікацію повідомлення, яке співрозмовник висловлює у процесі діалогу, оскільки без цього обмін думками може носити формальний характер.

В умовах російської військової агресії проти всього українського відбулась переоцінка цінностей не лише в освіті, а й інших сферах суспільного життя. Проблема діалогічного навчання вийшла значно ширше – на межі міжкультурного діалогу та полідисциплінарності у педагогічній науці та практиці. Адже питання навчання та адаптації внутрішньо переміщених осіб та тих, які вимушено знаходяться в закладах освіти країн Європейського Союзу, США чи Канади, потребують ретельного дослідження у перспективі не лише на рівні філософсько-педагогічної антропології, а й педагогічного прагматизму, етики та естетики.

Література

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: філософія і методологія. Київ: «МП Леся», 2012. 784 с.
2. Бех, І. Д. Методологічний простір сучасного виховного процесу. Вибрані наукові праці. В 2-х т. Т. 1. Виховання особистості. Чернівці: Букрек, 2015. С. 600–650.
3. Биков, В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія. Київ: Атіка, 2009. 684 с.
4. Будник, О. Б. Професійна підготовка майбутнього учителя початкової школи до соціально-педагогічної діяльності: теорія і методика: монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2014. 484 с.
5. Budnyk, O., Kushniruk, S., Tsybulko, L., Shevchenko, A., Fomin, K. & Konovalchuk, I. (2022). Education innovations: new wartime experience of Ukrainian universities. *Journal for Educators, Teachers, and Trainers JETT*, 13 (5), 464-471. ISSN: 1989-9572. <https://jett.labosfor.com/index.php/jett/article/view/1043/698> <https://doi.org/10.47750/jett.2022.13.05.042>

6. Budnyk O. Educational Model of a Modern Student: European Scope. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Scientific Edition: Series of Social and Human Sciences*. Vol. 3, No. 2-3(2016), P. 9-14 (<https://doi.org/10.15330/jpnu.3.2-3.9-14>).
7. Васянович, Г. П. *Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку. Вибрані твори у 7 т. Т. 7.* Львів: Норма, 2015. С. 164 –186.
8. Васянович, Г., Онищенко, В. (2013). Дидактичні засади професійної освіти у контексті фундаментальних педагогічних теорій. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 6, 9-34.
9. Год, Б. В. *Виховання в епоху Європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття).* Полтава: АСМІ, 2004. 464 с.
10. Гончаренко, С. У. *Методологічні засади побудови педагогічної теорії. Професійна освіта: педагогіка і психологія: українсько-польський щорічник.* 2012. № 14. С. 37-50.
11. Гончаренко, С. У. *Методологія. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень.* Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 498-500.
12. Гончаренко, С. *Український педагогічний словник.* Київ: Либідь, 1997. 376 с.
13. *Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень.* Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
14. Зязюн, І. А. *Філософія педагогічного світогляду. Професійна освіта: педагогіка і психологія (українсько-польський, польсько-український журнал. За ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало.* 2004. № 6. Ченстохова – Київ, 2004. С. 209-231.
15. Кремень, В., Ткаченко, В. *Україна: шлях до себе: проблеми суспільної трансформації.* Київ: Др. Укр., 1998. 446 с.
16. *Педагогічна майстерність, за заг. ред. І. А. Зязюна.* Київ: Вища шк., 1997. 349 с.
17. Сичивиця, О. *Методологія та філософія. Предмет і проблематика філософії.* За заг. ред. М. А. Скрипник, З. Е. Скрипник. Львів: Львів. банк. Інститут Національного банку України. 2001. С. 291-315.
18. Карпюк, Ю. Я. (2018). Аксіологічні та антропологічні чинники та їх вплив на психологічну готовність до ведення військового конфлікту в Україні. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія.* Вип. 1. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2018_1_9
19. Коменський, Я. А. (1940). *Велика дидактика. Вибрані педагогічні твори. Т. 1, за ред. проф. А. А. Красновського.* К.: Радянська школа.
20. Кремень, В. Г. (2010). Людиноцентризм „філософії серця“ Г. С. Сковороди – основа національного світобачення: матеріали українсько-турецької філософсько-педагогічної конференції „Григорій Сковорода та Фетхуллах Гюлен: сучасність традиції гуманізму“. К., 5–9.
21. Лисенко, О. (2010). Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Методологія, історіографія та джерелознавство.* 13(2), 8-22. http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/2.pdf
22. Онищенко, В. (2013). Виховний ідеал в контексті педагогічної аксіології: традиції і новаторство. *Етика та естетика педагогічної дії.* Вип. 5, 42-53.
23. Rembierz, M. (2021). Revaluations of the times of pandemics: on the interference of the pandemic in the world of human values. *Transformacje*, 3, 132-146.
24. Ушинський, К. Д. *Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. К.: Рад. шк., 1983. Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки.* С. 192-471.
25. Fomin, K. *Research of the Problem of Dialogue Education Implementation in the Future Primary School Teachers' Training Process: Philosophical and Anthropological Approach.* *Scientific Bulletin of Chełm. Section of Pedagogy*, 2018. №1. P. 21-34.
26. Fomin, K. *Features of Projecting the Higher Educational Environment in the Context of Training Teachers to*

the Organization of Dialogue Education of Primary School Pupils. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 6(1) (2019). P. 68-75. <https://doi.org/10.15330/jpnu.6.1.67-75>.

Contact:

Катерина Фомін,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки початкової освіти

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна

kateryna.fomin@pnu.edu.ua

Тел.: +380506768806

THE PHENOMENON OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITY OF THE UKRAINIAN SICH RIFLEMEN DURING THE FIRST WORLD WAR

MYKOLA LAZAROVYCH

ФЕНОМЕН СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

Abstract:

An overview of the struggle of the Ukrainian Sich riflemen for the independence of Ukraine during the First World War was made. Considerable attention is paid to the process of formation of the USS Legion as a national military and political unit. Along with the armed struggle, this unit was actively involved in ideological and political activities. The main directions of the cultural, artistic and educational work of the Ukrainian Sich riflemen, their influence on the formation and deepening of the national consciousness of Ukrainian society are presented.

The publishing activity and its forms in the legion of Ukrainian snipers during the First World War are analyzed. The reflection of the idea of the unity of the Ukrainian lands in the literary, publishing and educational activities of the USS legion was traced. Considerable attention was paid to the problem of introducing the Sobornytzia symbols of the USS Legion, in particular the coat of arms and flag.

The main aspects of the social activities of the Ukrainian Sich riflemen among the population of Ukraine during the First World War have been determined. Considerable attention is paid to measures such as protection of national interests and rights of Ukrainians, legal consulting, establishment of Ukrainian schools, assistance to Ukrainian institutions and workers, cooperation with local authorities, physical assistance. The impact of the activities of the USS Legion on deepening the national consciousness of the Ukrainian population has been determined.

The humanitarian and cultural and educational activities of the Ukrainian Sich riflemen in Volyn and Podil in 1916 – at the beginning of 1918 were studied. Considerable attention was paid to the establishment of Ukrainian schools there. The impact of the activities of Ukrainian snipers on the deepening of national consciousness in Volhynia and Podil was determined. Generalizations and conclusions are made on the basis of the conducted research.

Key words: war, Legion USS, education, humanitarian activities, national consciousness, publications.

Анотація.

Зроблено огляд боротьби Українських січових стрільців за незалежність України під час Першої світової війни. Значну увагу приділено висвітленню процесу становлення легіону УСС як національного військового та політичного підрозділу. Цей підрозділ разом зі збройною боротьбою активно

займався ідейно-політичною діяльністю. Представлено основні напрямки культурно-мистецької та просвітницької роботи Українських січових стрільців, їх вплив на формування та поглиблення національної свідомості українського суспільства.

Проаналізовано видавничу діяльність та її форми в легіоні Українських січових стрільців під час Першої світової війни. Прослідковано відображення ідеї єдності українських земель у літературно-видавничій та освітній діяльності легіону УСС. Значну увагу приділено проблемі запровадження соборницької символіки УСС, зокрема герба і прапора.

Визначено основні аспекти соціальної діяльності Українських січових стрільців серед населення України під час Першої світової війни. Значну увагу приділено таким заходам, як захист національних інтересів і прав українців, юридичне консультування, заснування українських шкіл, сприяння українським інституціям і діячам, співпраця з місцевими органами влади, фізична допомога. Визначено вплив діяльності УСС на поглиблення національної свідомості українського населення.

Досліджено гуманітарну та культурно-просвітницьку діяльність Українських січових стрільців на Волині та на Поділлі у 1916 – на початку 1918 року. Значну увагу приділено заснуванню там українських шкіл. Визначено вплив діяльності українських січових стрільців на поглиблення національної свідомості Волині та на Поділлі. На підставі проведених досліджень зроблено узагальнення та висновки.

Ключові слова: війна, легіон УСС, просвітництво, гуманітарна діяльність, національна свідомість, публікації.

Створення на початку Першої світової війни легіону Українських січових стрільців (УСС) ознаменувало відновлення збройної боротьби за волю України. Незважаючи на те, що його становлення відбувалося в структурах австро-угорської армії, стрілецький підрозділ, об'єднуючи головним чином молодь, став втіленням національної політичної думки і виражав сподівання свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави.

Потрібно було використати історичний шанс для того, щоб створити хоч якусь базу для подальших змагань за незалежність, або, бодай, заманіфестувати своє прагнення до волі перед світом і залишити для прийдешніх поколінь бойові та інші традиції, які б послужили дороговказами на шляху до великої мети. Тому УСС зуміли перетворити свій легіон/полк¹у вишколену, фактично, українську військову формування з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією. Також було розроблено стрілецьку ідеологію, головні складові якої: державна самостійність, соборництво, опора на сили власного народу. Основи цієї ідеології викладені в численних стрілецьких виступах і публікаціях, наказах, відображені в практичній діяльності і становили спільний вислід думок та ідейних зусиль усього стрілецтва.

Визначивши основною метою виборення національної державності, УСС усвідомлювали, що реалізація цього потребуватиме ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіоні/полку діяв ряд інституцій, покликаних ознайомлювати стрільців, головним чином стрілецьких новобранців, з їх завданнями у війні, з основами стрілецької ідеології, а також покращувати освітній рівень стрілецтва й готувати його до післявоєнної громадської діяльності.

Враховуючи основні засади своєї ідеології, зокрема те, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, УСС приділяли пильну увагу просвітницькій праці серед широких кіл українського населення. Саме ця праця була одним із головних чинників, що спонукав велику частину галицько-українського суспільства по-новому глянути на себе та своє становище, уможливив сприйняття українцями визвольної ідеї не лише як гасла, а й реальної справи.

Для того, щоб реалізовувати національні завдання, в легіоні/полку діяли не лише бойові, а й інші, легальні й нелегальні структури. Вони давали змогу стрілецтву підвищувати свій ідейно-політичний рівень, активно займатися самоосвітою, налагоджувати тісні зв'язки з українським населенням,

1 На початку Першої світової війни стрілецький підрозділ офіційно сформовано як легіон УСС. 9 серпня 1915 р., згідно наказу Верховного командування австро-угорської армії, на його основі створено Перший полк Українських січових стрільців. Проте 30 травня 1916 р. стрілецькій формації повернули попередню назву – легіон.

проводити серед нього національно-освідомлювальні акції, дбати про створення та залишення для нащадків пам'яток, що відображали б боротьбу УСС за волю України тощо. Серед цих структур важливе місце посідали «Кіш», «Вишкіл», «Збірні станиці»², «Пресова квартира», бібліотека, освітні та культурно-мистецькі гуртки. Їхня діяльність істотно визначала обличчя легіону/полку УСС та сприяла зростанню його популярності серед українського народу.

В окресленому контексті чи не визначальна роль належала «Пресовій квартирі», що постала на початку 1915 р. Її головне завдання – збирання матеріалів до історії УСС та збереження їхніх традицій [194, арк. 31]. Проте насправді вона мала ширші повноваження і, об'єднуючи в своїх рядах людей з літературно-мистецьким хистом, стала своєрідним центром, що організовував і спрямовував духовне, культурне й творче життя легіону/полку.

На фронті у Пресовій квартирі, якою спочатку керував чет. Ю. Буцманюк, а з травня 1915 р. – чет. І. Іванець [197, арк. 9; 60; 61], успішно працювали, незважаючи на складні умови, поети й літератори: підхорунжі Р. Купчинський, Л. Лепкий і В. Дзіковський, чет. І. Балюк; художники: хор. Ю. Назарак та стрільці О. Курилас, Л. Гец, О. Сорохтей; музикант та керівник оркестру УСС підхор. М. Гайворонський; фотографи: підхор. Т. Мойсейович, стр. В. Оробець та ін. Багато їхніх творів побачили світ у тодішніх часописах, у т. ч. ж. «Шляхи». Але після того, як у боях під с. Конюхи на Тернопільщині на початку липня 1917 р. фронтова Пресова квартира втратила ряд провідних співробітників, її праця стала тільки принагідною та уривчастою.

Діяльність започаткованої 9 березня 1915 р. Пресової квартири в Коші, обов'язки голови якої виконували стр. Т. Мелень, підхор. О. Назарук, а з жовтня 1915 р. – підхор. М. Угрин-Безгрішний [199, арк. 5–6; 194, арк. 31; 136, с. 7], дещо відрізнялася від польової. Особливість полягала в тому, що в Коші також працювали і над загальною освітою, і над поглибленням національної свідомості стрілецьтва. Згідно зі статутом кошевої Пресової квартири, її роботу поділили на 8 відділів (письменників-дописувачів, співаків, музикантів, рисувальників, різьбярів і малярів, фотографів, а також науковий, видавничий та економічний) [195, арк. 3–5], які давали змогу охопити стрілецьке життя та діяльність у всій їхній багатоманітності. Тут активно працювали відомий прозаїк підхор. О. Назарук, мистецтвознавець підхор. М. Голубець, поет підхор. Ю. Шкрумеляк, музикант дес. А. Баландюк, фотограф підхор. М. Угрин-Безгрішний та багато ін. Нерідко один і той самий член Пресової квартири – одночасно і маляр, і фотограф, і дописувач у різноманітні часописи. Всі розуміли значення своєї праці, тому намагалися зробити якнайбільше.

Безпосередня активна діяльність кошевої Пресової квартири розпочалася в травні 1915 р. із заснування читальні (завідувач підхор. Л. Камінський, а згодом – віст. З. Ткачук) й бібліотеки (підхор. С. Чумак та віст. А. Лушпінський) [194, арк. 32; 196, арк. 9; 231, с. 97–98]. Забезпечували їх літературою й пресою як за допомогою українських інституцій, так і за рахунок самого стрілецьтва [130; 179, арк. 15 зв.–16; 182, арк. 39; 185, арк. 2, 18; 197, арк. 1]. У квітні 1916 р. в бібліотеці Коша нарахували близько 600 книг, переважно українських [71; 127, с. 181; 142, с. 7]. До речі, своєрідна бібліотека, книжки якої переносили в ранцях і передавали з рук в руки [151, с. 149–150], існувала серед фронтових частин УСС. Значною популярністю також користувалася стрілецька читальня, де завжди можна було ознайомитися з новими публікаціями в часописах, зіграти в шахи чи просто подискутувати в тісному колі. З часом обидві інституції стали одними з осередків духовного й товариського життя кошовиків.

17 червня 1915 р. в Коші відбулося перше засідання «Викладового кружка», що постав за ініціативою підхор. О. Назарука [71; 231, с. 99] як осередок, де стрілецька молодь мала зміцнюватися ідейно та готуватися до майбутньої суспільної праці. На його засіданнях окремі промовці робили доповіді з актуальних питань, щодо яких потім дискутували присутні. Зокрема, там заслухали й обговорили виступи віст. Г. Стецюка – «Війна й соціальна політика», підхор. М. Заклинського – «Економічна й національна неволя закордонної України», підхор. Ю. Шкрумеляка – «Про стрілецьку пісню» та ін. Така форма спілкування давала змогу глибше осмислити проблеми, вирішення яких стрілецьтво мало взяти на себе в майбутньому, та зміцнити

2 Кіш займався набором і обліком добровольців, опікою поранених і хворих УСС; Вишкіл – військовим навчанням новобранців УСС і тих стрільців, що поверталися до легіону/полку після хвороб і поранень; збірні станиці, які перебували у містах Львів, Відень (Австрія), Станіслав (нині Івано-Франківськ), Стрий, нині Львівської обл., Сигіт-Мармароський (нині в Румунії) – набором добровольців, опікою тих стрільців, що перебували поза межами легіону/полку, збирав й відсилав до Коша вилікуваних після поранень і хвороб.

товариські стосунки між УСС.

Не забували стрільці й про свою освіту. В червні 1915 р. у Коші створили курси для неписьменних, які вели вчителі: дес. Л. Лісевич, вістуни Г. Кадлубицький і Я. Кобилянський, студент-філософ стр. А. Дідик [194, арк. 32, 40; 71]. На початку 1916 р. на курсах здобували грамоту близько 60 УСС, більшість з яких зголосилася добровільно. Декількох примусили вчитися наказом управи Коша [71], оскільки було зрозуміло, що для вирішення завдань, які стояли перед стрілецтвом, потрібні грамотні люди. У зв'язку з цим стрілецьке командування дбало також, щоб стрільці, котрі до війни навчалися в гімназіях чи університетах, мали змогу продовжувати навчання, складаючи час від часу іспити. У цьому їм допомагали Збірні станиці УСС, головним чином у Відні та Львові, що опікувалися ними під час іспитів. Так, тільки у Віденській збірній станиці з 8 грудня 1914 р. до 11 лютого 1915 р. побувало 85 стрільців, які приїздили з освітньою метою [191, арк. 23]. У Львові до вересня 1916 р. іспити склали 87 гімназистів та 25 студентів університету з числа УСС [11, с. 140]. Крім того, у Відні zorganizували спеціальні 4-тижневі курси для сприяння стрільцям у складанні іспитів [190, арк. 1–24]. Згодом подібні курси для гімназистів – т. зв. стрілецька гімназія – постали і в Коші УСС. Аналогічне планували створити для студентів університетів – т. зв. «етапний університет» [71], але досягнути цього не вдалося.

Стрілецька гімназія, яку згодом стали називати «етапною гімназією УСС», розпочала працю 3 червня 1915 р. з ініціативи віст. С. Пridуна, студента-філософа Віденського університету. Її доцільність він мотивував тим, що стрільці мають прислужитися Батьківщині не тільки крісом, а й освітою [168, с. 7–8]. Навчали у стрілецькій гімназії як новобранців, так і «стару войну»; їхня кількість коливалася, залежно від фронтних обставин, від 20–30 до майже 230 осіб [168, с. 9; 197, арк. 16]. Спочатку цим займався тільки С. Пridун, згодом йому на допомогу прийшли студенти-філософи Чернівецького університету – дес. І. Гуцуляк, стрільці А. Дідик і Т. Вишиваний; викладачі гімназій – підхор. М. Угрин-Безгрішний, чет. С. Никифоряк, стрільці Ю. Мінко, Ю. Гірняк, Л. Смудка та ін.

Незважаючи на плинність учнів, які відходили на фронт, часту зміну поствою Коша, відповідно й гімназії, відсутність приміщень та підручників, які стрілецькі викладачі нерідко купували за власні кошти тощо, навчання відбувалося здебільшого регулярно. Серед предметів були: українська, грецька, латинська та німецька мови, історія України, математика, фізика, природознавство, а також психологія, логіка, історія філософії, стародавня історія та інші [72; 73; 231, с. 103–104]. Щосереді відбувалися читання «Історії України» М. Аркаса, на які приходили фактично всі стрільці, вільні від служби [168, с. 21]. Нерідко лекції, які також проводили то на свіжому повітрі, то в помешканнях самих учителів, закінчувалися дружніми розмовами учнів і їх наставників [168, с. 9; 73].

Необхідно зазначити, що стрільці-гімназисти, попри специфічні умови, навчалися охоче. Особливо це стало помітно після того, коли їм наприкінці 1915 р. дозволили складати іспити за прослухані курси. В певні терміни вони виїздили до українських гімназій, де на основі здобутих у стрілецькій гімназії знань, здавали іспити. Тільки до травня 1916 р. такі іспити склали понад 100 УСС [25]. Загалом таким чином закінчити гімназії вдалося близько 140 стрільцям [177, с. 111] (на середину 1916 р. 27,66% УСС мали вищу й середню і, принаймні, стільки ж – неповну середню освіту [218, с. 11]). Це було неабияким здобутком для національної справи, особливо якщо врахувати тодішній освітній рівень суспільства.

Під опікою Пресової квартири в стрілецькому середовищі працювали й осередки культурно-мистецького напрямку. Вони користувалися значною популярністю як серед УСС, так і серед українського громадянства. Це духовий оркестр під керівництвом підхор. М. Гайворонського, який на весну 1917 р. налічував близько 30 музикантів, смичковий та струнний оркестри, хор під керівництвом підхор. Л. Гринішака та стрілецький театр. Неодноразовими виступами перед населенням Галичини й Наддніпрянської України, а також перед іноземцями [194, арк. 27–28, 50–51; 49, с. 5; 147, с. 129–132] вони значною мірою спричинилися до розвитку й популяризації стрілецької творчості та стрілецької ідеї.

Пресова квартира розгорнула також інтенсивну діяльність у фотографії, малярстві, скульптурі та різьбярстві, продукуючи чимало творів, що пропагували ідею визволення України та побудови власної незалежної соборної держави. Мабуть, найцінніший і найбагатший щодо кількості й всебічності документальний матеріал отримано завдяки стрілецькій фотографії. Тільки в одному Відні на середину 1916 р. зберігали близько 3000 негативів стрілецьких робіт [57–63; 177, с. 14–15]. Завдяки таким митцям,

як четарі Ю. Буцманюк й І. Іванець, підхорунжі Т. Мойсейович і М. Угрин-Безгрішний, стр. В. Оробець та ін., відзняли фактично всі сторони життя стрілецтва, його будні й свята, бойові походи й відпочинок. Стрілецька фотографія й сьогодні – важливе джерело вивчення боротьби легіону/полку УСС.

Цінні документи доби – твори стрілецьких малярів. Серед них багато портретів старшин і стрільців, картин зі стрілецького життя, графічних рисунків, карикатур, заставок тощо. У малярстві відзначилися стр. О. Курилас, випускник Краківської академії мистецтв, що за короткий час написав близько 200 стрілецьких портретів, зокрема Г. Коссака, С. Горука, Д. Вітовського, батальні картини «Маківка», «Битва на Лисоні», ескізи зі стрілецького життя, пейзажі з околицями місцевостей, де перебували стрільці, тощо; чет. І. Іванець – «В поході», «Завія», «Допомога селу», «Стежа», «Вістовий» та інші; хор. Ю. Назарак, студент Краківської академії мистецтв, – «Бій під Семиківцями», «Барабаний огонь російської артилерії в Семиківцях» [57–63; 177, с. 14–15; 133; 48, с. 32; 230, с. 36]. Поряд з ними творчо працювали стрільці Л. Гец – автор численних акварелей і рисунків та О. Сорохтей – художник-карикатурист, випускник Краківської академії мистецтв чет. Ю. Буцманюк. Рисунки й ілюстрації залишили також хор. М. Талпаш, підхорунжі Л. Лепкий та В. Старчук, виступи І. Ткачук і В. Розумович, стр. В. Оробець [125, с. 351–352]. На жаль, чимало творів стрілецьких митців пропало у вирі національно-визвольної боротьби в Україні або знищено в період радянського режиму.

У скульптурі та різьбярстві серед УСС відомі чет. М. Гаврилко та стр. М. Цимбрила. Перший – випускник Краківської академії мистецтв і премійований учасник конкурсу на пам'ятник Т. Шевченкові в Києві; в легіоні/полку виліплював з глини стрілецькі погруддя. Другий – здобув популярність декоративною різьбою у гуцульському стилі [197, арк. 17; 208, арк. 31; 96, с. 321].

Важливе місце належить праці УСС з упорядкування стрілецьких могил. Вони ставали символами боротьби за волю України. На кожній із них установлювали хрест із таблицями, на місці колективних поховань насипали могили-кургани зі стрілецькими березовими хрестами, будували пам'ятники.

Командування легіону/полку дбало також про дотримання релігійних ритуалів поховань, що відбувалися за участю польового духовника, особового складу, здебільшого з оркестром. Інколи над могилою співали тужливу пісню «Журавлі», написану братами Б. і Л. Лепкими. Цим стрілецтво засвідчувало шану полеглим і водночас закріплювало традицію боротьби за волю України.

Стрілецьку музику творив головним чином підхор. М. Гайворонський. Він заінструментував майже всі відомі стрілецькі пісні та більшість маршів [96, с. 321]. Крім нього, в справі інструментування та компанування пісень відомі підхорунжі Р. Купчинський, Л. Лепкий, А. Баландюк.

18 лютого 1916 р. за ініціативою чет. В. Старосольського на основі «Відчитового кружка» організували «Кружок загального добра» [194, арк. 40; 71], який мав пожвавити та впорядкувати стрілецьку працю в Коші. 24 лютого ухвалили програму діяльності нового Кружка, що мала два напрямки. Перший охоплював працю серед місцевого населення і передбачав стрілецьку допомогу йому в правовій, економічній і духовній сферах. Другий стосувався самого стрілецтва і мав на меті підтримання його духовного життя через часті зустрічі, виступи, дискусії, концерти, курси для неграмотних і таке інше. Головою Кружка обрали ініціатора – чет. В. Старосольського [194, арк. 40; 231, с. 109]. Кружок поділили на комісії та референтів, які мали свої ділянки роботи і регулярно звітували за їхній стан. Під патронажем «Кружка загального добра» перебували й такі кошові інституції, як курси для неграмотних, «етапна гімназія» та інші. Все це урізноманітнювало життя Коша й надавало імпульсу для нових справ. Стрільці активно допомагали селянству, організовували концерти, брали участь у роботі різноманітних гуртків [91].

Ще одною стрілецькою формацією з активним способом життя – як військового, так і національно-культурного – став започаткований у листопаді 1915 р. Вишкіл, який у різний час очолювали сотники М. Волошин та В. Стафіняк, підполковники М. Тарнавський та К. Слюсарчук, от. Г. Коссака. Тут, поряд із наукою воєнного ремесла, існували курси для неписьменних, окремі курси з історії та географії України, проводили бесіди на суспільно-політичні теми тощо [173; 217, с. 26; 177, с. 75]. Виявом веселих та повних фантазії настроїв стрілецтва було також заснування там так званого «Лицарства залізної остроги», головним завданням якого було плекання товариської культури й формування характеру на

базі вояцького лицарства. Водночас сот. Д. Вітовський старався надавати цьому своєрідному ордену політичного й ідеологічного спрямування [117, с. III], щоб згодом, можливо, перетворити його на конспіративну політичну організацію. Результатом такого життя було те, що після закінчення навчання з Вишколу виходили не лише добрі вояки, а й свідомі громадяни та переконані патріоти.

Не забувало стрілецтво і про духовність, регулярно відвідуючи богослужіння, які провадили його капелани: спочатку о. М. Їжак та о. А. Пшепюрський, а з 1917 р. – о. А. Базилевич, о. Є. Кушлик та о. Ю. Фацієвич, а інколи й театри та музеї [119, с. 45; 134, арк. 2 зв.; 192, арк. 1, 2 зв., 40, 46 зв.; 193, арк. 13; 197, арк. 2]. Все це створювало сприятливу атмосферу в стрілецькому середовищі й наочно підкреслювало його свідомий національний характер.

Чітким виявом ідеології Українського січового стрілецтва є його літературна творчість. Уже на початку війни багато стрільців вели щоденники, писали спогади, інколи й вірші та нариси [188; 206, арк. 1–44; 208, арк. 31]. Згодом у різноманітних українських часописах і збірниках з'явилося чимало стрілецьких публікацій. Їхні автори ознайомлювали читацький загал із життям легіону, його боротьбою та завданнями, намагалися осмислити найактуальніші проблеми стрілецького буття, ділилися радощами й печалями. Всі ці публікації воєнного часу доречно умовно розділити на три групи: 1) літописи, хроніки, спогади, нариси, публіцистичні статті тощо; 2) поезія; 3) гумор і сатира. Для кожної з них характерні свої форми і методи висвітлення тих чи інших подій, фактів і явищ; кожна по-своєму впливала на свідомість як самих усусів, так і всього суспільства. Водночас, спільними для всієї літературної творчості стрілецтва була непохитна віра в історичну місію легіону УСС, надія на виборення української державності та щира синівська любов до свого народу.

Серед жанрів першої групи варто виділити спогади і нариси. Спогади з пережитого писали чимало стрільців, велику частину з них опублікували. Зокрема, дес. В. Дзіковського – «Різдвяні свята УСС 1914 р.», підхорунжих Р. Купчинського – «На Галич!», «Стрілецькі відзнаки», М. Опоки – «Рік тому...», «З моїх звітів» [17; 67; 77; 79] та інші. Але, мабуть, ще більше спогадів залишилися невідомими або втрачені. До написання нарисів передусім спричинилися стр. А. Лотоцький – «Прийди весно!», «Коли рвуться кайдани», хор. А. Баб'юк – «В день Воскресення», «На торговиці», чет. В. Кучабський – «28 червня», «Картини з дневника», сот. Д. Вітовський – «Похорони стрільця», «Із сумно-ясних настроїв», «Звіт», підхор. М. Угрин-Безгрішний – «Живі картини...» [184 51; 154; 169; 220, с. 23; 222, с. 110–112; 205, арк. 22 зв. – 23 зв., 31 зв.–33, 45–45 зв.]. Як літописці і хроністи продуктивно працювали підхорунжі Л. Новіна-Розлуцький – «Записки до літописі Українського січового війська», Р. Купчинський – «Від Стрипи до Золотої Липи», «Над Стрипою», Р. Заклинський – «Хроніка Збірної Станиці УСС за 1914–1918 рр.», «Шляхом стрілецької слави», дес. В. Дзіковський – «З внутрішнього життя Українського Січового Війська», «Від Веречок до Семиковець» та інші [20; 64–66; 165, с. 23–30; 176, с. 39–48; 191; 220, с. 64–68; 223, с. 157–160]. Чимало фактів і характерних деталей із життя УСС, їх психології і настроїв подав підхор. О. Назарук, особливо в своїх працях «Слідами Українських січових стрільців» та «Над Золотою Липою. В таборах Українських січових стрільців».

Зміст стрілецьких публікацій був своєрідним висловом загальних настроїв, що панували серед УСС, демонстрував, як активно стрілецтво цікавилось не лише власними, а й загальнонаціональними справами та намагалося своїми діями спричинитися до їх вирішення. Серед кращих публікацій насамперед варто відзначити спільний лист сотні Д. Вітовського до президії Союзу визволення України від 1 квітня 1915 р., листи чет. І. Балюка до Д. Донцова та його ж «Листи з поля», а також статті чет. В. Старосольського, підхор. М. Опоки, стр. Т. Меленя та інші [131; 157; 165, с. 66]. Зокрема, Т. Мелень у праці «Український Легіон», аргументуючи роль УСС, зазначав, що їх тяжкі й криваві бої – доказ того, що «традиція оружної боротьби українського народу за незалежність не загинула» [14].

Одне з найсумніших явищ Першої світової війни – братовбивство, суть якого полягала в тому, що сини одного народу, розділеного між двома імперіями, змушені воювати між собою, описав М. Опока. В статті «Вістун» він розповів про одну з трагедій, очевидцем якої був сам [21]. До цієї теми зверталися й інші усуси, зокрема А. Баб'юк та О. Назарук [3, с. 29–31; 143, с. 1–1''; 153; 170], що свідчить про те, як важко стрільці сприймали й переживали трагедію своєї розшматованої нації. Водночас вони сподівалися, що українському народові вдасться об'єднатися в одній незалежній державі.

Нічим не поступалася стрілецькій прозі й стрілецька поезія, що також акумулювала в собі масову свідомість УСС. Як і прозу, її творили в різний час і за різних обставин. Найбільше віршів, багато з яких зразу ж ставали піснями, з'явилося в 1916 – на початку 1917 р., тобто тоді, коли стрілецьтво завдяки фронтовим обставинам перебувало у відносно кращих умовах. Загалом активність стрілецького віршування зумовлена, за словами стр. Л. Луціва – учасника цього процесу, тим, що тоді годі було не писати поезій [99, с. 368]. Це був вияв небувалого духовного піднесення, пов'язаного з усвідомленням стрілецьтвом своєї величної місії – вперше за довгі роки стати зі зброєю в руках на захист прав українського народу. Серед найвідоміших поетів-усусів були: хор. Ю. Назарак, підхорунжі Р. Купчинський, Л. Лепкий, М. Голубець, Ю. Шкрумеляк, В. Бобинський, М. Угрин-Безгрішний, стр. А. Лотоцький та ін.

Аналізуючи поетичний доробок УСС, слід пам'ятати, що його творили у фронтових умовах, нерідко в проміжках між боями, а тому не завжди вдавалося й не завжди була можливість відшліфувати ту чи іншу строфу та надати їй відповідного звучання. Але не це головне, оскільки поезія, поряд з іншими жанрами стрілецької творчості, – це насамперед свідченням думок, настроїв і почувань, які панували в стрілецькому середовищі й які давали натхнення як для музи, так і для боротьби. Зміст віршів воєнного часу, написаних УСС-ми, свідчить, що їх головними темами були доля України та її народу, сподівання на краще майбутнє, мету якого А. Лотоцький визначив ще в 1915 р. так:

*До Світла, до Сонця, до Правди, до Волі,
До щастя святої Краси [205, арк. 22–23 зв.].*

Це сподівання не було пасивним:

Ми перші в бій за волю йдемо!

– наголошував М. Угрин-Безгрішний у «Гімні УСС» [215, с. 6]. Його підтримував Р. Купчинський:

*За рідний край, за нарід свій,
За долю України.
Ми йдемо в бій, ми йдемо в бій,
Крізь згарища, руїни... [165, с. 13].*

Такі самі мотиви звучать у поетичних рядках Л. Лепкого, Г. Труха та інших [159, с. 81, 157; 165, с. 37; 172; 205, арк. 64]. Водночас, виступаючи на боротьбу за волю України, стрілецькі поети ніби клали на УСС благословення «Могучого Духу Мазепи», зверталися до «орлів Запорожа», згадували «дружини Данила» [165, с. 13, 54; 200, арк. 17] і цим мовби черпали сили для новітнього українського війська в героїчній минувшині України.

З великою повагою стрільці ставилися до власного народу, вважаючи, що тільки його сила й енергія дадуть змогу вибороти Україні волю, а причину тодішнього уярмленого становища вбачали в тому, що:

*Пригасла в нас віра у силу Народа,
Зневіра й знемога обняла всіх враз [200, арк. 17].*

Але для того, щоб народ піднявся на боротьбу, потрібна була напружена праця серед нього, й І. Балюк закликав у своєму вірші:

*Іди, веди їх, зітри сльози,
Кинь світло в душі їх...
Скажи, що зійде ясне сонце,
Що спадуть пута з них [165, с. 72].*

Відчувається в поетичних мотивах стрілецьтва й глибоке співчуття до своїх земляків, що перенесли багато мук і принижень.

*Розбилось серце вкрай. Ридають стони
Сирітських сліз, скиглить скрик потерчати.
І грають, гей, як зично грають дзвони!
В'ялого листя шепіт... Похорони
Зганьбленого мадярами дівчати... [205, арк. 63].*

– так висловив В. Бобинський свій біль за наругу австро-угорських вояків над українцями Галичини в 1914 р.

Зі щирою радістю та натхненням зустріли Українські січові стрільці звістки про революційні події у Наддніпрянщині. Ці настрої відбилися і в поетичних рядках. Так, Р. Купчинський, ніби ще не вірячи, що здійснюється заповітна мрія, писав:

*І шепчуть спрагнені уста:
«Христос воскрес!»
Невже? Невже ж? [159, с. 135].
Гуртом в ряди! Борня кипить
За волю й славу України...*

– закликав М. Угрин-Безгрішний і далі продовжував:

*Тепер настав пригожий час
Прогнать розбійників із хати –
Засяло сонічко й для нас.
Свій хліб собі будем збирати [205, арк. 71].*

Такі самі мотиви звучали і в тодішній поезії В. Бобинського, А. Лотоцького, Г. Труха та інших авторів [205, арк. 41–41 зв.; 7, с. 38–40; 216, с. 3–4; 2, с. 25; 155, с. 41].

Багато стрілецьких поезій присвячено полеглим усусам. Про це писали Р. Купчинський, Л. Лепкий, В. Бобинський, М. Голубець, Ю. Шкрумеляк, Ю. Назарак та ін.

У 1917 р., наче підбиваючи попередні підсумки боротьби УСС, Р. Купчинський, звертаючись до своїх однополчан, наголошував:

*Та кров неповинна і Ваші терпіння
Не пропадуть марно, як цвіт у непогоду,
Бо виростуть з того нові покоління,
Що виборють волю для свого народу... [165, с. 130].*

Невдовзі він продовжив думку:

*Ті тисяч-тисячі могил,
Ті тисяч-тисячі калік
Все виплатиться згодом!
Із них народ вогонь до жил
Зачерпуватиме повік,
Бо став від них народом [113, с. 33].*

Особливе місце в середовищі УСС посідала стрілецька пісня, в якій чи не найбільше відтворені всі ті прагнення й ідеї, що ними жило стрілецтво. Вважаючи себе духовними спадкоємцями кращих традицій українського війська, зокрема запорізького козацтва, стрільці перейняли від нього і українську пісню, яка стала невід'ємною частиною їхнього життя. Юнацький максималізм та щирі патріотичні почуття новітнього українського вояка, його радість і горе дуже часто знаходили свій вияв у пісні. Спочатку це були народні пісні зі всіх куточків української землі, а згодом і власні, створені в стрілецькому середовищі. «Стрілець і пісня, – зауважував підхор. Ю. Шкрумеляк, – то брат і сестра, то любчик і любка; в одинокій пісні знаходить стрілець розраду та хвиливе забуття» [23]. «Якби не пісня, були би ми подуріли, а так зійшлися на хвилику, заспівали і лекше стало...» [56] – продовжував попередню думку підхор. М. Гайворонський.

Творення стрілецьких пісень нерідко зумовлювали реальні події, факти, імена, випадки з життя. Схвилювавши когось зі стрілецьких піснярів, вони ставали темами поетичного оспівування, водночас передаючи майбутнім поколінням «живі спогади про славне минуле стрілецтва, про бої, смерть та любов, про героїстство й жертви, про веселі й сумні переживання товаришів зброї» [177, с. 82]. Пісня для українців завжди означала щось більше, ніж тільки пісня. Вона водночас була історією й ідеологією, невилпаканою тугою й вірою в краще майбутнє.

На війну йшли УСС під звуки старих козацьких та новітніх січових і патріотичних пісень. Найпопулярнішими серед них в цей час були: «Ще не вмерла Україна», що виконувалася у найбільш урочисті моменти, «Ой з-за гори чорна хмара встала» (перероблена на стрілецький лад), «Гей на горі там

женці жнуть», «Ми гайдамаки», «Не пора», «Стій, царю, стій», «Ой у лузі червона калина» та інші.

Щодо останньої з них, то можна стверджувати, що це перша стрілецька пісня. Основою для її написання стали слова, взяті з історичної пісні періоду Національно-визвольної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького «Розлилися круті бережечки». Вона мала свою оригінальну мелодію. Нову мелодію пісні, що стала називатися «Ой у лузі червона калина», переробивши її текст, створив режисер українського театру, поет С. Чарнецький у січні 1914 р. [68; 99, с. 474]. Далі ця пісня, чи, власне, перша її строфа, разом із чортківськими сотнями УСС з'явилася в Стрию, де збиралися стрільці-добровольці [69]. Тут чет. УСС Г. Трух до першої «історичної» строфи, за його спогадами, «склав іще три нові додаткові строфки, що разом створили ту славну «Червону Калину» [99, с. 354]. Вже невдовзі ця пісня стала найулюбленішою в стрілецькому середовищі, була його гімном та символом Визвольної боротьби українського народу.

З переїздом УСС у Закарпаття, разом із ними вирушила й пісня, яка, поруч з народними та січово-патріотичними шатами, почала приміряти й стрілецький однострій. Так з'явилася питома стрілецька пісня, що протягом всього бойового шляху УСС була для них надійною опорою й розрадою. На перших порах вона виявляла себе несміливо, часом без зазначення авторів, нерідко з запозиченою мелодією, але власним стрілецьким текстом та стрілецькою тематикою. Були випадки, коли до пісні додавали нові стрілецькі слова, як це сталося з «Червоною калиною». Вже по дорозі зі Стрия до Страбичова постали слова нової жартівливої пісні «Гей ви, хлопці молодії...», яку склали стрільці під керівництвом сот. К. Гутковського на угорську мелодію [53]. У ній відчутні прагнення до боротьби з ворогом та юнацька безтурботність.

По прибутті на Закарпаття та розташуванні в селах Горонда та Страбичово первісне стрілецьке завзяття й запал, як зазначав Ю. Шкрумеляк, охололи, а радше усталилися, стрільці наче споважніли духом. Одночасно з обдумуванням великої мети, яку їм необхідно було досягнути, в них відчувалася туга за домом. Тому певний час в стрілецькому середовищі переважали сумні й тужливі пісні, як «Прощаюсь, ангеле, з тобою», «Реве та стогне...» тощо [24]. Але минуло трохи часу і стрілецьтво знову ожило, чулися жарти, співалися веселі пісні. Ніхто особливо не переймався нестачею одягу і взуття, якісного харчування та санітарної опіки. Хіба що у зв'язку з цим постала тоді жартівлива стрілецька пісня (на мелодію «Ой зацвіла черемшина»), де були слова:

*Машерують добровольці
Через Мезетеребеш³ – Гей-гей...
Чи то військо, чи то банда,
Бігме не розбереш – Гей-гей... [25].*

Її зміст реально відображав тодішнє становище УСС, які, незважаючи на відсутність військових одностроїв, взуття та модерної зброї, йшли воювати за волю України.

Помітним було й нетерпіння усусів, коли їх уже скерують «на москаля», в зв'язку з чим постали хоч і примітивні, але промовисті рядки:

*Будем бити москаля,
Аж му буде труляля!.. [24].*

Трохи згодом, десь у другій половині вересня 1914 р., постало ще дві оригінальні стрілецькі пісні на слова хор. Ю. Назарака та музику підхор. М. Гайворонського. Перша стала пізніше закликком до бою:

*Хлопці, алярм! Гей, вставаймо!
Вже найвищий час.
Наступають на три шляхи
Москалі на нас,*

а друга – гімном стрілецьким командантам:

*Слава, слава, отамане,
О, ти батьку наш,
Ми з тобою на ворога
Підемо всі враз [124, с. 11–12].*

3 Мезетеребеш – угорська назва с. Страбичово, нині Мукачівського р-ну Закарпатської обл.

Ю. Назаракові належать також слова пісень «Товариші, ми до штурму багнети наложім» та «Нема в світі кращих хлопців». Вони, як і ряд інших стрілецьких пісень, написаних восени 1914 р., присвячені першим боям Українських січових стрільців, а також їх любовним пригодам і переживанням. Хоч одне з другим і не дуже в'яжуться, але хіба могло бути інакше в середовищі, де більшість складала молодь?!

Надзвичайно тяжкі обставини карпатської зимової кампанії 1914–1915 рр. не сприяли творенню нових пісень. Значну популярність у цей час серед стрілецького загалу мала пісня «Журавлі». Як згадував М. Гайворонський, тоді «стрільці співали її без упину, бо сніг, мороз і ворог чигали на кожній горі» [55]. Вони уособлювали себе з журавлями, а свою боротьбу з журавлиним летом:

*Заки море перелечу,
Крилонька зітру...*

Співаючи «Журавлі», УСС вкладали в цю пісню свої душу і тугу, а тому не дивно, що вона стала стрілецьким поховальним маршем, яким вони прощалися зі своїми полеглими товаришами [131; 208, арк. 31]. В Карпатах також співали пісні «Поховали отамана», «Криваво сонце сходить», «Летіла куля понад гору» та інші, що відповідали тогочасному настрою стрілецтва.

Після кривавих боїв на г. Маківка навесні 1915 р. М. Гайворонський написав дві пісні – «Ой впав стрілець у край зруба» та «Питається вітер смерті» (на слова Ю. Шкрумеляка). В Карпатах також постали пісні Р. Купчинського – «Ой там при долині» (музика народна), присвячена пам'яті дес. Луцика, та невідомого автора «Про Маківку та Степанівну». Кожна з них – реквієм за загиблими усусами і водночас переконання, що їхня боротьба немарна.

У 1915 р. створено ряд інших стрілецьких пісень, автори більшості з яких, на жаль, невідомі. Серед них: «А хто хоче у запічок...», «Заповіт дівчині», «Вся старшина вже зійшлася» (на мелодію «Ой на горі сніг біленький»), «Поле і кадра нині торжествують» (на манер коляди «Небо і земля») та інші. Тоді само Л. Лепкий написав пісню «Коби скорше з гір Карпатських» («Ой поїдем, товариші»), що була прийнята як похідна для стрілецької кінноти. Більшість із цих пісень проникнуті оптимізмом, любов'ю до України та прагненням до волі.

ЧиненайбільшестрілецькихпісеньнародилосяпідчаспобутуУССнадр.Стрипа,вселахСоснівіТудинка на Тернопільщині, наприкінці 1915 – першій половині 1916 р. Найвідоміші з них – М. Гайворонського «Пройшли гори, пройшли доли», «Їхав стрілець на війноньку» (на слова Р. Купчинського), «Йде січове військо»; Р. Купчинського «Ой шумить, шумить», «Дівчино-рибчино»; Левка Лепкого «Ой, видно село», «Маєва нічка». За змістом – це пісні переважно любовного циклу, що не дивно, враховуючи вік їхніх авторів. Однак вражає інше: чи не в кожній пісні, в т. ч. про кохання і в жартівливих, стрілецькі піснярі не забували про високу мету, задля якої вони з товаришами перебували в лавах УСС. Воїстину, все, чим жило і на що сподівалося стрілецтво, чому раділо і від чого сумувало, його бойовий порив і кохання, спогади про дім і героїство, любов до свого народу і прагнення до волі, гумор і сатира – так тісно переплелися у пісні, як перепліталися вони в стрілецькому житті. «Коли б хто... ближше вглянув у життя УСС, – підкреслював підхор. Ю. Шкрумеляк, – побачив би, що життя його докладно відбивається в його піснях, по більшій частині питомих; пісня являється доповненням стрілецького життя» [24]. Підтвердженням цього були пісні, написані після кривавих боїв на г. Лисоня та коло с. Потутори на Тернопільщині. Зокрема, Р. Купчинський створив прекрасну тужливу пісню «Заквітчали дівчатовька», присвячену пам'яті підхор. В. Мальованого, загиблого поблизу м. Бережани і похованого під с. Вільховець. У цей самий час постала також пісня Р. Купчинського та Л. Лепкого «Гей, там, у Вільхівці», де оспівано подвиги і кохання хор. Ф. Черника, який «разом з товариством в неволеньку попав». Ще дві пісні – Л. Лепкого «Бо війна війною» та Р. Купчинського «Як з Бережан до кадри» – народилися по дорозі з м. Бережани до м. Миколів, де розташувалися Кіш і Вишкіл УСС [124, с. 13]. У них в гумористичній манері йшлося про події стрілецького життя, зокрема, про загального улюбленця – чет. І. Цяпку та неперевершеного залицяльника – хор. О. Теліцака.

Цілу низку стрілецьких пісень УСС написали під час перебування у Коші та Вишколі, де вони в другій половині 1916 – на початку 1917 р. відновлювали свої сили після значних втрат. Серед інших тут створені такі пісні: А. Баландюка на слова А. Лотоцького – «Гімн Коша», Р. Купчинського – «Ой, чого ж ти зажурився?», «За рідний край», Л. Лепкого – «Колись, дівчино мила» та три пісні Лицарства залізної

остроги – того таки Лепкого «Най жиє Великий Комтур наш» (музика народна) і Р. Купчинського «Вдаряй мечем» та «Не сміє бути в нас страху». При виїзді УСС із тилу на фронт Р. Купчинський написав пісню «Готуй мені зброю», що наче віщувала криваві події.

Кілька пісень Р. Купчинського залишилися з часу перебування та боїв стрілецтва поблизу сіл Куропатники і Конюхи на Бережанщині. Першу з них – «Човник хитається...» написано над розливою р. Ценівка під впливом місячної ночі та тужливих зітхань хор. В. Соловчука. Друга пісня – «Накрила нічка» – постала після бою під Конюхами і присвячена пам'яті пор. О. Яримовича, який загинув 1 липня 1917 р. Тоді само народилася пісня «Пише стара мати». Згодом Л. Лепкий написав пісню «Казала дівчина» («Казав мені курат»), а Р. Купчинський – «За твої, дівчино», «Пиймо, друзі» та інші.

Від'їзд УСС за Збруч у 1918 р. на допомогу молодій УНР Р. Купчинський описав у піснях «Зажурились галичанки» та «За Збруч, за Збруч». В останній з них, зокрема, чітко відображено, з яким натхненням і завзяттям рвалися стрільці у Велику Україну, щоб власними очима глянути, як будується Українська держава та допомогти їй в цьому: «За Збруч, за Збруч, хоч голіруч, підемо всі підемо!». Водночас у пісні наголошено: «Чи ворог той в кашкеті лиш, чи ворог той в шоломі, ми панувать їм не дамо у нашім власнім домі!». Очевидно, що цими словами автор показав ставлення стрілецтва як до більшовиків («ворог той в кашкеті»), так і до австро-угорського і німецького військ («ворог той в шоломі»), які прийшло в Україну не так для її захисту, як для задоволення власних інтересів. А слова: «ми панувать їм не дамо у нашім власнім домі» – переконливо засвідчують, чим була для усусів УНР. Але найкраще підтвердження останнього – напружена праця стрільців на благо молодій держави. В таких умовах було не до пісень, а тому в Наддніпрянщині постала тільки одна пісня – «Мав я раз дівчиноньку», автором якої був Р. Купчинський. Після переїзду усусів з Великої України на Буковину, той таки Купчинський написав ще одну пісню – «Як стрільці йшли з України». В ній відчутно тугу за тим часом, який стрільці пережили в Наддніпрянщині.

Після повернення легіону УСС на західноукраїнські землі, тут розпочалися події, під час яких, за словами Р. Купчинського, вже не було змоги не лише творити нових пісень, а й бажання співати давніх [124, с. 14]. Тільки значно пізніше, коли стрільці влилися до складу Української галицької армії, народилося ряд пісень, що стали для них лебединими. Водночас вони – своєрідний підсумок Українських визвольних змагань та реквієм за вояками, що полягли за волю України. В цей час Р. Купчинський написав пісні «Ой та зажурились» і «Засумуй трембіто», а також спільно з А. Баландюком – «Ой зацвіла черемха», М. Гайворонський і М. Курах – «Коли ви вмирали» («Реквієм») тощо.

Як видно, найбільше творчих зусиль до створення стрілецьких пісень доклали три автори – підхорунжі Р. Купчинський, М. Гайворонський, Л. Лепкий. Плідно творили також хор. Ю. Назарак, підхор. Ю. Шкрумеляк, дес. А. Баландюк та інші. Деякі стрілецькі пісні – колективний твір, де не один, а кілька авторів брали участь у складанні тексту чи музики. У ряді пісень взагалі годі визначити автора. У збірнику «Сурма», виданому у Львові в 1922 р., немало пісень позначено характерною інформацією: «слова УСС» або «слова і музика УСС» [163]. Збірна колективна творчість залишала свій слід і на тих піснях, що були витвором відомих авторів, нерідко переробляючи їх на свій лад. Траплялися також ситуації, коли стрілецька пісня, ставши відомою, відривалася не тільки від своїх авторів, а й від часу та місця написання, стаючи народною. Така ситуація, з одного боку, утруднює, а інколи й унеможливує не лише визначення дати і місця написання пісні, а й її приналежності: є вона власне стрілецькою чи народною (наприклад: «Ішли ми до бою», «Прощався стрілець», «Повіяв вітер степовий», «У темному лісі під білов березов» та інші). З іншого боку, це свідчення популярності стрілецьких пісень, як і самих стрільців, серед українського народу, якщо він їх сприймав як власні.

Залишаючи межі свого середовища і стаючи відомими більшому загалові, стрілецькі пісні відігравали роль своєрідного каналу, з допомогою якого УСС поширювали свої ідеї серед українства. Так, в Закарпатті місцеве українське населення, що було істотно змадяризоване, великою мірою завдяки пісням, які співали стрільці, вперше дізнавалося про українську ідею, а згодом і саме бралася до їх розучування. Своєрідною візитівкою УСС була стрілецька пісня серед українства Галичини. Щирі симпатії та велику пошану здобула вона і серед українців Наддніпрянщини, поєднуючи своїми ідеями та рідним словом поневолі розділених синів одного народу. Свідчення популярності стрілецьких пісень у Великій Україні – зацікавлення ними таких видатних композиторів, як М. Леонтович, К. Стеценко, Л. Ревуцький, які

записували їхні слова і мелодії, обробляли для хорового співу. До речі, деякі зі стрілецьких пісень були у вжитку в Наддніпрянщині навіть при більшовицькому режимі. Зокрема, стрілецька пісня Л. Лепкого «Гей, видно село» стала там настільки популярною, що в 1920-х роках її співали навіть шкільні хори, щоправда з дещо зміненим текстом: замість «стрільці січовії» – «стрільці червонії» [151, с. 147–148]. Певний вплив стрілецькі пісні мали й на іноземців [194, арк. 27–28; 23; 24], які нерідко довідувалися про боротьбу українців за незалежність саме з них.

Якщо аналізувати основну мету змагань Українських січових стрільців, то вона вдало відображена і в стрілецьких піснях. Так, у пісні «Ой, у лузі червона калина», що стала гімном стрілецтва, виразно проглядається завдання стрілецького бойового походу: «Визволяти братів-українців з московських кайдан...». Як зауважував підхор. Д. Паліїв, у ній була скристалізована вся програма УСС [148, с. 38]. У пісні «Ми йдемо в бій» йдеться про те, що стрільці йдуть воювати

*За рідний край, за нарід свій,
За волю України [145, с. 30].*

Така сама ідея провідна в піснях «Ой видно село», «Ішли ми до бою», «Прощався стрілець», «Грають труби над Дністром» та інших.

Чітко простежується в стрілецькій пісні (наприклад, «Нема в світі кращих хлопців») теза про те, що стрільці є свідомими й добровільними борцями за долю свого народу:

*Добровольці добре знають,
За що б'ються і вмирають...
Лиш за волю кров їх летить,
За Вкраїну бій ведеться... [211, арк. 32–32 зв.].*

В іншій пісні – «Боевий гімн Українського Січового Війська» йдеться про те, що стрілецтво не боїться боротьби, бо йому

*Страшніший... московський кнут,
Клеймо рабів і ганьба пут [224, с. 266–267].*

Не обійдена увагою стрілецької пісні соборницька ідея, що поряд із самостійницькою була для стрільців провідною. Зокрема, в пісні «Лунає клич» відзначено:

*Проїшли Дністер, Дніпро пройдем,
Не станем, поки не зайдем
На Дон і Діңця береги
Й Кавказу гордії верхи [162, с. 71–73].*

Коли ж у Наддніпрянщині постала Українська держава, то стрільці в пісні «За Збруч, за Збруч» співали про неї, як про «наш власний дім». Подібний соборницький, патріотичний та героїчний зміст добре проглядається і в багатьох інших піснях УСС, незалежно від їх жанру.

Загалом же, стрілецька пісня стала немовби символом відродження традицій збройної боротьби народу за свою незалежність, свідченням розкріпачення українського духу, початком нової героїчної сторінки в українській історії. Після втрати національної державності на початку 1920-х років вона – важливий чинник національного виховання молодого покоління, підтримання моральної сили народу та його надії. Бо, як співалося в одній зі стрілецьких пісень:

Ой не тішся, враже:

*– Що весь край, то наше!
Ще живе стрілецька слава.
Вернуться ще тії Стрільці січовії,
Впаде вража міць лукава [145, с. 45].*

Про силу стрілецьких пісень та їхнє значення для народу свідчить той факт, що, незважаючи на різноманітні репресії, голодомори, депортації, вони збереглися у серцях та пам'яті народній, а вже у наш час допомогли відновити Українську державу. Значна частина їх стала спільним надбанням загальноукраїнської культури, а деякі й дотепер вважаються народними, – що є найкращим

підтвердженням їхніх заслуг.

Ведучи мову про літературну творчість січового стрілецтва, треба відзначити, що воно з самого початку відчувало потребу привселюдно висловити деякі думки, погляди і плани. Тому, починаючи з 1914 р., українська преса, зокрема часописи «Свобода», «Діло», «Вістник Союзу визволення України» та інші видання опублікували низку стрілецьких прозових і поетичних творів. Проте стрільці не полишали думки про видання власного друкованого органу. Вперше таку ідею висловив УСС В. Данилович, який намагався в листопаді 1914 р. відновити випуск журналу «Жите» – органу таємних середньошкільних драгоманивських гуртків в Галичині й на Буковині й присвятити його січовим стрільцям. Але, на жаль, його раптова смерть завадила реалізації цього плану [99, с. 448–449; 151, с. 348–349]. Трохи згодом, навесні 1915 р., Р. Купчинський написав жартівливу поему «Новініяда», що користувалася значною популярністю і у вигляді рукопису на 21 с. з окремими ілюстраціями О. Куриласа поширювалася серед стрільців [118, с. 66]. Саме її вважають початком стрілецької преси.

Тоді само в середовищі УСС зародилась ідея створення стрілецького фонду. Її результат – відновлення літературно-наукового і суспільно-політичного двотижневика (з 1917 р. – щомісячника) «Шляхи». З грудня 1915 р. до 1918 р. він виходив у Львові як орган стрілецької ідеології та збірник матеріалів до історії УСС. Його видання готував пресовий гурток, куди, зокрема, належали четарі В. Кучабський, І. Іванець, І. Балюк, стрільці В. Бобинський і Л. Гец. Перший номер «Шляхів» вийшов з друку 15 грудня 1915 р. у Львові за редакцією відомого галицького журналіста і громадського діяча Ф. Федорцева, котрий, проте, тільки підписував журнал як відповідальний редактор. Насправді всю працю виконував підхор. УСС М. Голубець, якому пізніше допомагав стр. М. Балицький – колишній редактор г. «Громадський Голос» [96, с. 322–323]. Усього в світ вийшло 44 номери «Шляхів», останні шість з яких – у другій половині 1918 р.

«Шляхи» дотримувалися самостійницького напрямку і відповідним чином впливали на українське суспільство [197, арк. 4]. Часопис містив багато поезій, повістей, новел, публіцистики на стрілецьку тематику, популярні стрілецькі пісні, літописи, нариси про бойовий шлях УСС. Стиль публікацій – доволі гострий, зокрема, в них рішуче критикували австрофільську політику українського політичного проводу та демагогію деяких галицьких політиків [220, с. 59–61; 226, с. 760–764]. Основну увагу «Шляхи» акцентували на тому, що український народ має самостійно вирішувати свою долю, а не сподіватися на чужу допомогу. Для цього закликали до активної праці в усіх сферах суспільного життя [219, с. 15–20; 221, с. 336–338]. Серед найактивніших дописувачів журналу були підхорунжі В. Дзіковський, О. Назарук і Л. Новіна-Розлуцький, четарі П. Дідушок і В. Кучабський, сот. Д. Вітовський та ін. Зі «Шляхами» також співпрацював Д. Донцов, статті якого відіграли значну роль у розвитку української національної ідеології.

Функції стрілецького органу «Шляхи» виконували більш-менш повною мірою лише в перший період свого існування, бо з 1917 р. стрілецька тематика по'являлася там дедалі рідше. Тоді само, у 1917 р., цю місію намагався перебрати ілюстрований журнал літератури і мистецтва «Світ», що, як і «Шляхи», отримував фінансову допомогу зі стрілецьких фондів [160, с. 22]. 15 лютого 1917 р. у Львові з друку вийшло його перше число. Одне зі своїх головних завдань редакція «Світу», на чолі з підхор. УСС М. Голубцем, сформулювала так: «Треба, щоб ідеологія тих, що кожної хвилині готові покласти життя в обороні народу, вросла в кров і кість усього народу. Треба, щоб ясна і повна картина Українського стрілецтва перейшла в спадщину грядучим поколінням» [139, с. 2]. Тут публікували розвідки В. Дзіковського – «УСС на Поділлі» і, особливо, «Герб України», поезії Ю. Шкрумеляка та Р. Купчинського, нариси А. Баб'юка тощо. Проте реалізувати задекларовані у першому номері завдання «Світові» не вдалося. У березні 1918 р. випуск журналу припинили, що, очевидно, було наслідком переїзду УСС у Наддніпрянщину.

Влітку 1916 р. в Коші УСС побачили світ два випуски поважного ж. «Вісник Пресової Кватири УСС» за редакцією підхор. М. Угриня-Безгрішного та стр. А. Лотоцького. У редакційній статті до першого номера, котрий вийшов у травні, її автори зазначили, що завдання журналу – ознайомлення з діяльністю Пресової кватири, а також із літературною творчістю та статтями на різноманітні теми, які б стали дзеркалом духовного життя стрілецтва [199, арк. 1–1 зв.]. Другий номер «Вісника» був здвоєним – за червень-липень. Його присвятили пам'яті І. Франка. На цьому випуск журналу припинили.

2 лютого 1918 р. у Львові побачив світ тижневик «Будучина» – орган Комітету народної праці. Цей часопис редагували УСС Ю. Гірняк і Ф. Палащук. Тижневик був близьким до стрілецтва і мав виразно

державницький напрям. Всього видали тільки одинадцять номерів часопису, останній з яких вийшов 11 квітня 1918 р. Причина – стрільці, які виконувала основну працю в редакції часопису, разом із Кошем та Вишколом відбули до Наддніпрянщини. Зміст «Будуччини» актуалізували головним чином публікації віст. Р. Заклинського [104; 105]. У них він виступав поборником тісних зв'язків з Українською Народною Республікою, гостро критикував боягузливу політику західноукраїнських провідників, котрі користувалися гаслами ще з часу революції 1848–1849 рр., та закликав співвітчизників стати господарями на своїй землі.

Крім названих, стрільці підготували ряд інших видань. У 1917 р. заходом і засобами Пресової квартири УСС і її фронтового відділу – Артистичної горстки побачив світ один із найкращих і найбільших збірників стрілецьких публікацій, який високо оцінив С. Петлюра [149, с. 840; 161], – великий календар на 1917 р. (в тому самому році це видання виходило як літературно-мистецький збірник під назвою «Тим, що впали»). Зредагував його М. Голубець, а художнє оформлення виконав головним чином І. Іванець. На обкладинці календаря вмістили ілюстрацію О. Куриласа, який зобразив стрілецьку лаву, що йде до наступу, а над нею у вигляді духу видніла постать гетьмана І. Мазепи. Це, очевидно, мало символізувати спадкоємність розвитку української національної ідеї та боротьби за її реалізацію. Наступного року за редакцією М. Угриня-Безгрішного вийшов перший номер «Літературного збірника Українського Січового Війська» під назвою «Червона Калина», присвячений УСС, що віддали життя за волю України. Обидва видання добре ілюстровані і містили кращі стрілецькі твори, автори яких – Д. Вітовський, М. Угрин-Безгрішний, А. Лотоцький, Р. Купчинський, Л. Лепкий, М. Гайворонський, П. Франко та ін.

У 1918 р. Л. Гец, Б. Крижанівський і В. Бобинський уклали «Антологію стрілецької творчости», оригінал якої видали рукописно на взірць старовинних книг, прикрасивши великою кількістю заставок та ілюстрацій. Для того, щоб ознайомити з виданням українську громадськість, зробили його фоторепродукування – перший наклад мав 20 примірників [135, арк. 1, 5]. В одній зі статей, вміщених там, О. Назарук писав: «...є тільки один непростимий злочин і одна дійсно нікчемність: не посвятити для Української держави без нарікань свого життя і, що трудніше – своєї праці і, що найтрудніше – своєї амбіції!» [2, с. 1–1`]. Крім нього, серед авторів «Антології...», яка вміщувала 36 статей та 144 фотографії й ілюстрації, були А. Баб'юк, Д. Вітовський, Б. і Р. Заклинські, І. Іванець та ін.

Того самого року у Відні заходом Артистичної горстки вийшов з друку «Співаник Українських Січових Стрільців». Він став найавторитетнішим виданням стрілецьких пісень воєнного часу.

Завдяки стрілецтву, головним чином Володимир-Волинському комісаріату УСС, було також підготовлено низку видань для населення Волині. В 1917 р. у м. Володимир-Волинський видали «Український буквар», «Читаночку для чемних діточок», «Український православний календар для Волині на звичайний рік 1917». Наступного року у Львові вийшла з друку «Читанка для волинських дітей». Ці видання підготував підхор. Б. Заклинський. Вони здебільшого були призначені для шкіл, заснованих УСС на Волині, і містили матеріали в національному дусі [40; 92; 116, с. 21]. Тоді само видано збірник нарисів і новел підхор. А. Баб'юка «Сміх Нірвани» [3], в якому автор виразив стрілецьку душу.

Оце, мабуть, всі видання (не рахуючи гумористичних, про які йтиметься далі), що появились в роки війни завдяки УСС. Слід також згадати, що на початку 1917 р. серед стрілецтва ходили чутки про появу щомісячного журналу «Січові Кличі» [39], але з невідомих причин він так і не вийшов з друку.

Поряд із власне стрілецькими виданнями протягом 1914–1918 рр. появились й інші збірники та окремі праці про УСС, котрі видали деякі українські інституції. Зокрема, заходами Української бойової управи та її наступниці – Центральної управи УСС вийшли з друку: 1915 р. – збірник статей «Наші стрільці в рік по Шевченківським здвизі 28 червня 1914 р.»; 1917 р. – нариси О. Назарука «Над Золотою Липою. В таборах УСС» та В. Дзіковського «Коло Потутор»; 1919 р. – підручник Б. Гнатевича про ручні гранати, брошуру «Український Легіон» (німецькою мовою), збірку пісень «Стрілецьким шляхом» та ряд різноманітних відзнак і листівок на стрілецьку тематику. «Видавництво українського народного учительства» в серії «Воєнна читанка» в 1915 р. випустило збірник «Червона Калина», присвячений УСС. Його редагував Б. Лепкий, а ілюструвала – О. Кульчицька. В 1916 р. накладом Союзу визволення України вийшли літописні записки О. Назарука «Слідами Українських січових стрільців», а накладом «Просвіти» – збірка нарисів з побуту й воєнного життя легіону «З кривавого шляху Українських січових стрільців»

за редакцією О. Назарука. «Український жіночий комітет помочи для ранених» видав у 1916-му та 1917 р. «Календарики для Січових стрільців і жовнірів-українців», де ряд матеріалів присвятили УСС. У 1917 р. Загальна українська рада видала ілюстрований альманах «Кривавого року», в якому широко висвітлено життя стрілецьтва.

Аналіз літературної та видавничої діяльності УСС був би неповним без огляду їх сатири, гумору та карикатури. Саме ця ділянка стрілецької творчості найкраще відображає ставлення усусів як до свого внутрішнього життя, так і до загальнонаціональних справ. «Гумористичні й сатиричні видання, – зазначав віст. А. Баб'юк, – мають на цілі переважно всі їдким гумором чи сатирою направляти хиби одиниць або загалу» [28].

Сатира і гумор були виявом вільного й критичного духу стрілецького загалу, який любив правду та не шкодував слів гострого осуду й іронії, коли бачив хиби, де б вони не виявлялися. Ними стрільці відгороджувалися від абсурдного австрофільства офіційної української політики, гостро й дошкульно критикували українських політичних провідників за їхні міжусобиці та кар'єризм, боягузтво і непослідовність у відстоюванні національних інтересів, різко засуджували політику австрійських властей за антиукраїнську спрямованість, полемізували з шовіністично настроєними колами Польщі. Не щадили стрільці й себе, за допомогою гумору й сатири намагалися викорінювати зі своїх лав всілякі вияви міжстаршинських непорозумінь та зловживань, безхарактерності й обмеженості тощо. Одночасно гумор, сатира й карикатура дозволили УСС зберегти чистоту своїх ідей, активізували їхнє національно-політичне та духовне життя, допомагали й підбадьорювали у найтяжчі часи, давали насагу до подальшої боротьби.

Про популярність гумору, сатири й карикатури серед УСС свідчить той факт, що з 1915 до 1918 р. в їхньому середовищі було 6 гумористично-сатиричних часописів. Як і вже згадуваний «Вісник Пресової Кватири УСС», вони були рукописними, виходили гектографічним способом і мали тираж від кількох до кількох сотень примірників. Але оскільки ці видання передавали з рук в руки, читали колективно, то зі змістом часописів ознайомлювалося фактично все стрілецьтво. Видавці й автори – самі стрільці, які займалися цією справою у вільний від службових обов'язків час. Випускали часописи за кошти, отримані від продажу попередніх примірників. Часто редакції стрілецьких видавництв, як і Пресова квартира, ставали осередками, довкола яких гуртувалася інтелектуальна еліта Українського січового стрілецьтва.

З-поміж стрілецьких гумористично-сатиричних часописів, як і взагалі з усієї стрілецької преси, найстаршим був «Самохотник», перше число якого вийшло 21 липня 1915 р. в кількості восьми примірників [38; 202, арк. 4]. Редакторами його в різний час були: віст. А. Баб'юк, стрільці К. Кузьмович та А. Лотоцький. Як карикатурист там працював головним чином стрілець О. Курилас. Тематика журналу – найрізноманітніша: від повідомлень до анекдотів на стрілецькі й загальноукраїнські теми. Водночас «Самохотник» давав стрільцям різноманітні поради, викривав тих «патріотів» України, що дбали передусім про власні інтереси і шукали особистої вигоди. Серед його найбільш вдалих публікацій варто відзначити «Молитви за волю України» (1 березня 1917 р.) [203, арк. 38–38 зв.] – гостру сатиру на діяльність Загальної української ради, Української бойової управи та українських політиків – К. Левицького, М. Василька, К. Трильовського та ін. Оригінальною була карикатура О. Куриласа під назвою «Солідарність Української Парламентарної Репрезентації» (20 червня 1917 р.) [203, арк. 63 зв.], де показано боротьбу українських політиків між собою, що шкодила національним інтересам.

Усього до 1918 р. вийшло 40 номерів журналу. Причину припинення видання редакція обґрунтувала так: «Самохотник» з самого початку своєї діяльності обіцяв, що незабаром настане мир і вільна Україна стане соборною державою, заживе щасливим життям, але чужі не дають нам заводити свого ладу у своїй хаті, тому із числа 40 тріскаю, однак заразом передаю свій уряд моему синові – «Молодому самохотнику» [121, с. 108]. Тоді само замість «старого» почали видавати «Молодий самохотник», однак він не зміг піднятися до рівня свого попередника (з кінця грудня 1918 р. часопис виходив під назвою «Республіканський самохотник» [204]). Крім цього, в 1917 р. редакція на численні прохання читачів перевидала всі числа часопису за 1915–1916 рр. та в 1917–1918 рр. видала друком кілька календарів «Самохотника» [9; 114; 152], де йшлося про події останніх років, бої УСС, було вміщено стрілецькі жарти і сатиру.

На початку 1916 р. Артистична горстка УСС розпочала видавати на фронті журнал «Бомба». Однак

вийшло тільки 2 числа, і то кожне в одному примірнику [1, с. 23; 39; 109, с. 6]. Ті ж, хто хотів ознайомитися з часописом, міг позичити його у видавців. Зміст «Бомби» – це переважно теми з внутрішнього життя стрільців та української політики. Кожен випуск був комусь присвячений [39]. Зокрема, в другому номері опублікували «присвяту» українським політичним провідникам («Було колись»), де автор гостро осудив їх за те, що не дають доброго прикладу УСС та мало займаються їхніми справами [118, с. 91–92]. Активні творці журналу – підхорунжі Л. Лепкий, Л. Новіна-Розлуцький та Р. Купчинський, чет. І. Іванець. Видавці «Бомби» планували продовжити її випуск і навіть перевидати перші числа [39; 118, с. 95], але, очевидно, складні фронтові умови завадили цьому.

Наступний часопис – «Самопал», який видавали – А. Лотоцький і М. Угрин-Безгрішний [109, с. 7]. Його перший «постріл» «пролунав» у Коші 15 травня 1916 р. Своє завдання він визначив так: «Самопал» стріляє сам без нічиєї принуки всяку нечисть, лінь, гніль, безхарактерність та подібне хрунівство...», а також обіцяв, що «буде безщадно стріляти, вбивати між нами зневіру й знемогу усю, і підлість і рабство за гори геть гнати, Із всім, що нечесне підем в боротьбу...» [220, арк. 17–17 зв.]. Цього напрямку журнал тримався твердо і сатирою, гумором та карикатурою (останню продукував О. Курилас) викривав хиби, а по змозі й виправляв їх. Однак із третім «пострілом», що стався в серпні 1916 р., його «стрільбу» припинила команда Коша [39; 220, арк. 1]. Мабуть, своєю безкомпромісністю «Самопал» добряче «поранив» когось із вищих чинів, за що й поплатився.

Найкритичніше був налаштований орган «неінтелігентних інтелігентів» (тобто стрільців-учнів середніх шкіл, які ще не склали випускні іспити) – «У.С.С.», більш відомий як «Усусу». Його 1–2-й номер побачив світ у Коші 10 грудня 1916 р. Всього вийшло сім чисел, перших п'ять з яких редагував Юрко Каламар, а після його відходу на фронт – Хведір Вовкулака. Обидва редактори, що заховали свої прізвища за псевдонімами (перший із них – А. Баб'юк [134, арк. 2 зв.]), не жаліли перцю для публікацій. Кожен випуск «Усусу» містив гостру, найчастіше політичну сатиру, спрямовану передусім на діяльність тодішніх українських провідників. Особливо дошкульними були статті «З жалів стрільця Гриця Запеки» (ч. 4–5), «Вісти з Відня» (ч. 6–7) та інші [201, арк. 12 зв. – 13, 21], автори яких критикували кар'єризм, міжусобиці та «руснацтво» українського політичного проводу.

На особливу увагу заслуговує «поважний та сатиричний січовий місячник» «Червона Калина», який гурток УСС видавав у Коші протягом 1917 р. Цей часопис почав виходити у травні за редакцією М. Угрини-Безгрішного і дійшов до шести чисел. Його зміст, на відміну від інших гумористично-сатиричних видань, характерний серйозними і вдумливими статтями, віршами, піснями. Значну кількість публікацій присвячено Українській революції [205, арк. 23–23 зв., 31 зв. – 33], з номера в номер місячник друкував розвідку А. Лотоцького та М. Угрини-Безгрішного «Дещо про літературну українську мову», а також сатиру й гумор. На сторінках журналу давали оцінки деяким антиукраїнським проявам, що йшли з боку як ворогів, так і окремих своїх чинників, висловлювали впевненість, що наддніпрянські брати, які вже здобули собі волю, допоможуть це зробити і галичанам [205, арк. 29 зв.–33, 39–40 зв.]. Серед авторів «Червоної Калини», крім названих, були А. Баб'юк, В. Бобинський та інші, ілюстрували його О. Курилас та М. Гаврилко.

Завершує перелік стрілецьких гумористично-сатиричних видань «Тифусна одноднівка», що вийшла в одному примірнику в 1917 р. у Коші за редакцією Юрка Каламаря (А. Баб'юка). «Одноднівку» підготували ті стрільці, що потрапили в ізоляційні бараки, коли в Коші спалахнула пошесть тифу. Автори видання переважно іронізували над своїм «кварантинним» становищем [39].

Окрім періодики, видавали «Просвітні листки січових стрільців» – невеликі за обсягом книжечки кишенькового формату, тираж яких нерідко перевищував 10 тис. примірників. У них в популярній формі давали відповіді на актуальні питання часу. Це засвідчують і назви деяких листків: «Військо й політика», «За що воюємо», «Історія України» тощо [121, с. 113]. Всіх їх – як «Просвітні листки...» та книжки, так і періодичні видання – поширювали як у легіони УСС, так і серед широких кіл українства.

Таким є короткий огляд літературної творчості та видавничої діяльності УСС під час Першої світової війни. Звичайно, що їх автори та виконавці прагнули більшого. Однак складні фронтові умови, в яких перебувало стрілецтво, обмежені можливості його дій, нестача матеріальних засобів і брак розуміння з боку політичних провідників не сприяли такій праці. Та все ж завдяки стрілецькій ініціативності й

наполегливості та завдячуючи активній діяльності членів Пресової квартири вдалося створити ряд літературних і мистецьких творів, видати низку часописів і навіть кілька книг, що мали глибокий вплив як на стрілецьке середовище, так і поза ним.

Як видно, національно-політична та культурно-освітня активність УСС ніколи не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні/полку. Вважаючи себе не тільки українськими вояками, а й свідомими українськими громадянами, вони використовували будь-яку можливість для роботи серед якнайширших кіл українства, тим більше, що багато з них мали значний досвід суспільної діяльності, працюючи до війни в партійних і громадських організаціях краю.

Така спрямованість впливала й зі стрілецької ідеології, згідно з якою вибороти українську державність, було можливим лише спираючись на сили власного народу. Але оскільки тогочасне українське суспільство не було підготовлене до такої місії, стрільці взялися до праці серед українства. Вони намагалися якимось полегшити життя народу, котре значно погіршилося в роки війни. Пам'ятали УСС й про те, що саме він, народ, у дні формування легіону віддавав, можливо, останнє, щоб допомогти в творенні новітнього українського війська. У найскладніші часи свого існування стрілецьтво відчувало опіку й піклування з боку українських громадян. Тисячі листів і листівок надходили до УСС звідусіль: від рідних, приятелів, знайомих, різноманітних організацій. Для допомоги українським воякам, що лікувалися у віденських лікарнях, восени 1914 р. у Відні засновано «Український жіночий комітет помочи для ранених». Члени Комітету відвідували поранених і хворих вояків, роздавали їм часописи і книжки, організовували у шпиталях українські концерти, вчили неграмотних, допомагали налагодити листування, а також, по можливості, грішми та одягом [52; 78; 132; 192, арк. 108 зв.]. Дбав Комітет також і про тих УСС, що перебували на фронті: жодне Різдво, жоден Великдень не минули, щоб вони, як і стрільці в лікарнях, не отримали подарунків чи, як їх називало саме стрілецьтво, – «любистків» [75; 79; 179, арк. 67; 197, арк. 1–2]. Не забувало жіноцтво і про Віденську збірну станицю УСС та про тих стрільців, що перебували у ворожому полоні [74; 78; 96, с. 50–51].

Не залишалося в боргу перед стрільцями й населення Галичини, постійно протягом війни надсилаючи до легіону подарунки, грошові пожертви, впорядковуючи стрілецькі могили та беручи участь у різноманітних стрілецьких заходах [15; 75; 183, арк. 50; 197, арк. 18; 209, арк. 4 зв.]. Так, у с. Теляче Підгаєцького пов. 19 грудня 1915 р. у церкві відправили службу Божу з приводу визволення Галичини з російського ярма та панахиду за стрільцями, які загинули в боях. На Різдво 1916 р. місцева громада збрала для УСС 254 корони [4]. На Великдень того самого року стрільцям привезли подарунки з сіл Дибще Бережанського пов. та Вівся з Підгаєччини [122]. У Львові наприкінці грудня 1915 р. навіть заснували спеціальний «Комітет для звеличення воєнних подвигів УСС», який, зокрема, розглядав питання про будівництво пам'ятника Українським січовим стрільцям на площі святого Юра [99, с. 400–401]. Таке ставлення зворушувало стрільців, підтримувало морально та зміцнювало їхні сили. Воно також змушувало їх активніше працювати серед власного народу, щоб допомогти йому швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна досягти людського існування та гідного місця в історії.

Чи не вперше стрільці, як українські вояки, почали свою громадську діяльність у Закарпатті серед місцевого населення. Прибувши туди восени 1914 р., вони були немало здивовані й навіть прикро вражені, бо побачили перед собою людей «наскрізь мадярщинних, пригноблених, зневірених до краю в свої сили» [206, арк. 7]. Важкий угорський режим, що панував там, не тільки виснажив населення матеріально, а й позбавив його національної свідомості. Українською мовою спілкувалося головним чином старше покоління, молодь її забувала, бо з раннього віку виховувалася в мадярському дусі – спочатку в дитсадку, а потім і в школі. Навіть церква в Закарпатті була засобом мадяризації, оскільки духовенство майже поголовно підтримувало політику уряду і поза самим богослужінням спілкувалося мадярською мовою [76; 123, с. 107, 110–111; 194, арк. 27]. Все це обурювало і водночас викликало співчуття до найзнедолішої гілки українського народу. Тому стрільці від початку перебування серед закарпатських українців за найменшої нагоди вживали заходів, щоб виправити ситуацію. Вже сам постій легіону в селах Страбичово, Горонда й Замкова Паланка справляв певне враження на їх мешканців. А коли до цього додалися українське слово та пісня, команда рідною мовою, коли стрільці в розмовах з селянами знайомили їх зі своєю ідеєю та метою змагань, становище почало змінюватися.

Найшвидше з усусами порозумілися діти, які невдовзі, бавлячись у війну, вживали не мадярських, а українських військових термінів [123, с. 108; 177, с. 107; 227, с. 70]. Згодом з ними заприятнилася й молодь, яку вони прихилили до себе насамперед тим, що спеціально вивчали місцеві пісні й співали їх разом з нею [53]. Нерідко серед широкої вулиці збирався стрілецький хор, який одразу ж оточували тутешні хлопці й дівчата, і, починаючи з пісні «Ой у лузі червона калина», співали до пізньої ночі. Серед старшого покоління стрілецтво викликало особливі симпатії своїми майже щонедільними співами в церкві, в т. ч. у Мукачевому, під час богослужінь. Релігійні пісні нерідко завершувалися гімном «Ще не вмерла Україна» [53; 42, с. 107; 71; 142, с. 14–15]. Прихильності місцевого населення УСС домоглися й тим, що захищали його від насильств з боку інших військових команд. Відчувши це, воно й саме почало звертатися до стрільців з проханнями про захист [208, арк. 19, 37], вбачаючи в них своїх захисників.

Звичайно, враховуючи тодішні складні обставини, ці заходи були доволі безсистемними і навіть хаотичними. Тому вони не могли кардинально змінити становище, що склалося протягом століть. Однак деякі досягнення все таки були. Насамперед у селах відживала українська мова та народна пісня. Навіть молодь, що досі розмовляла між собою по-мадярськи, залюбки почала співати стрілецьких пісень і спілкуватися призабутою рідною мовою. У той час там не було дівчини чи хлопця, які б не знали декількох українських пісень, а в с. Чинадієво місцева молодь вивчила весь січовий репертуар [16; 24; 194, арк. 27; 208, арк. 38]. Діти, й ті під час своїх ігор гордо співали «Гей, там на горі Січ іде» чи «На вулиці сурма грає» [71; 227, с. 71].

За короткий час між стрілецтвом і місцевими мешканцями склалися приятні стосунки. Закарпатські українці чим могли допомагали усусам, запрошували їх у гості, на весілля чи христини, нерідко для цього приходили навіть з далеких сіл. А коли стрілецький легіон перебирався в іншу місцевість чи згодом переїздив у Галичину, то стрільців проводжали всі – від молоді до старшого покоління – як рідних, зі сльозами на очах [54; 71; 208, арк. 38; 210, арк. 1 зв.]. Нерідко після залишення якогось населеного пункту УСС ще певний час листувалися з його мешканцями; траплялося, що й одружувалися з місцевими дівчатами [208, арк. 38]. Все це ставало доброю нагодою, щоб у душах закарпатських українців з'явилися хоч зародки національної самосвідомості, та сприяло тіснішому знайомству і зближенню між синами одного народу.

Чимало до національного єднання мали спричинитися й численні стрілецькі могили, розкидані в Закарпатті, а згодом і по всій Україні. На них, поряд із прізвищами полеглих борців, карбували призабуті написи, сумні й водночас горді: «Впав за волю України» [15; 141, с. 75; 205, арк. 67 зв.]. Виступаючи на стрілецьких похоронах 9 грудня 1915 р., сот. Д. Вітовський підкреслював єдність українських земель такими словами: «...Там на угорській Україні першою нашою могилою товариша Бойка в Горонді й останньою, яка буде там далеко на півночі, ми беремо сю землю, политую нашою кров'ю й засіяну нашими кістками, в своє посіданне! Ся земля наша!!!» [18].

Доказом того, що праця УСС у Закарпатті не була даремною, та її впливу на поширення там національної свідомості став і великий за обсягом донос жандармерії до Міністерства внутрішніх справ Угорщини. У ньому, серед іншого, стрільців звинувачували в підбурюванні цивільного населення проти уряду та в антидержавній пропаганді. Про серйозність звинувачення свідчив той факт, що ним займався тодішній прем'єр-міністр граф І. Тиса. І тільки завдяки щасливому збігові обставин стрільці уникли серйозних неприємностей [194, арк. 27]. Хоча такі дії австро-угорських властей, як показало майбутнє, не були для УСС перешкодою в національній пропаганді серед українства.

Із поверненням стрілецького легіону в середині 1915 р. в Галичину тут фактично розпочався новий етап у розвитку української державницької ідеї. Його результатом стала Листопадова національно-демократична революція 1918 р. Значною мірою він був пов'язаний з ідейно-політичною та культурно-освітньою діяльністю стрілецтва серед широких кіл українського громадянства краю, що тривала протягом 1915–1918 рр. Саме стрілецька праця – один із головних чинників, котрий спонукав значну частину галицько-українського суспільства по-новому глянути на себе та своє становище, уможливив сприйняття нею визвольної ідеї не лише як гасла, а як реальної справи.

Насамперед позитивний вплив на настрій українства мала масова поява Українських січових стрільців у краї. У кожному селі люди виходили з хат, щоб зустріти своїх синів. Як згадував очевидець: «За стрільцями

натовпом бігла дівтора, їм посміхалися всі сільські дівчата, поважні газди при зустрічі першими знімали капелюхи» [5, с. 9]. Вперше побачили вони перед собою українське військо з національними відзнаками та прапорами. Це змушувало згадати про славне минуле України та, можливо, вперше в житті задуматися про її майбутнє. Українське селянство, досі пригноблене ще свіжими споминами про масові арешти та езекуції невинних людей за нібито зраду (чого тільки вартий наказ австрійської влади: негайно розстрілювати навіть тих, на кого хоча б падала підозра в зраді?! [167, с. 64]), тепер, після зустрічі з українським військом, почало потрохи оживати. Тим більше, що з появою в Галичині стрілецької формації, місцева та військова влада по-іншому почала ставитися до українців. У другій половині липня 1915 р. командувач австро-угорським військом ерцгерцог Фрідріх наказав командуванню німецької Південної армії, щоб її військові команди ввічливіше ставилися до українського населення Галичини, представники якого поруч із союзними арміями героїчно боролися в лавах легіону УСС [194, арк. 29–30]. Під впливом цих змін у краї відбулася деяка активізація українського суспільного життя. Відновили діяльність товариства «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря» тощо.

З приходом стрілецьких відділів змінився зовнішній вигляд галицьких сіл: вони стали чистішими й охайнішими, як цього вимагали військові санітарні норми. Їхні вулиці для зручності назвали іменами українських історичних і культурних діячів, кожен будинок отримав номер. Часто стрільці з власної ініціативи впорядковували найбільш занедбані сільські кутки. Зокрема в с. Черче на Станіславщині вони на місці смердючого болота прокопали канали, виклали їх камінням та відновили джерело, біля якого спорудили невеличкий бутафорний млин [194, арк. 31]. УСС також намагалися залишити в краї пам'ятки, які б нагадували про боротьбу за волю України: чи то у вигляді високих стрілецьких могил, чи викуваної на прямовисній скелі, при дорозі до Болехова, строфи зі стрілецького гімну, чи в якійсь іншій формі.

Якщо в Закарпатті Українські січові стрільці працювали в основному стихійно, то в галицьких селах виявлялися елементи організованості й плановості. Найкраще працював стрілецький Кіш, в якому тоді перебували кваліфіковані громадські діячі, студенти старших курсів університету, вчителі, правники та інші. Вперше ідею планової праці серед українського населення стрільці реалізували в с. Свистільники Рогатинського повіту, де з грудня 1915 р. до червня 1916 р. перебував Кіш. Почали з того, що, крім двох гуртків для неграмотних стрільців, створили ще два таких самих для неграмотних селян. Цими гуртками керували народні вчителі – дес. М. Мокрий та стр. Д. Чубатий. Невдовзі, в лютому 1916 р., на засіданні згаданого «Кружка загального добра», ухвалили низку інших заходів для підтримання місцевого населення. Зокрема, передбачили правову допомогу потерпілим від воєнного лихоліття, поміч селянам у польових роботах, активізацію діяльності місцевих «Просвіт», створення різноманітних аматорських гуртків і товариств «Сільський господар» в селах Свистільники та Липиця Долішня на Рогатинщині, а також упровадження української мови урядування в органах місцевої влади обох сіл [194, арк. 30, 40; 231, с. 109–110]. Для ефективності запланованих заходів і для контролю за їх здійсненням створили окремі комісії та впровадили посади референтів, кожен з яких мав свою ділянку роботи і регулярно звітував за її стан [24; 231, с. 110]. Стрільці здійснювали також статистичні дослідження майнового стану сіл, національного життя, діяльності читалень, товариств «Сільський господар» тощо [177, с. 108–109]. Така сама праця тривала й в інших місцевостях [93; 174], де перебували УСС під час Першої світової війни.

Дбаючи про активізацію громадського життя серед українства Галичини та усвідомлюючи, до чого може призвести його занепад, стрільці радо допомагали як українським інституціям та організаціям, так і окремим діячам, що зверталися до них. При цьому стрілецьке командування, прагнучи прислужитися країні, нерідко порушувало накази й приписи австрійських властей [194, арк. 44–45]. Це могло мати для УСС прикрі наслідки. Але, незважаючи на небезпеку, в стрілецькому середовищі вишукували все нові можливості для задоволення громадських і культурних потреб галицько-українського суспільства. Так, завдяки стрілецькій підтримці відновила діяльність Рогатинська гімназія, куди відправили ряд учителів із числа УСС, запрацював галицький театр товариства «Українська Бесіда» та хор «Боян» у Львові, видали календарі товариства «Просвіта» [45, с. 138; 194, арк. 43–45]. По можливості виконували й інші прохання щодо допомоги, зокрема, редакціям часописів «Громадський Голос» та «Українське Слово», низці господарських товариств, НТШ, золочівській школі імені М. Шашкевича (деяким школам УСС також надавали матеріальну підтримку), «Академічній молоді», окремим культурно-громадським діячам краю – В. Гнатюку, Є. Олесницькому, С. Голубовичу тощо [179, арк. 16; 194, арк. 42–43, 47, 55–56, 92].

Чимало УСС відрядили для громадської праці в різні місцевості краю. Деякі з них займалися науковою та культурницькою працею, наприклад, підхор. М. Голубець у 1916–1917 рр. написав «Нариси з історії українського мистецтва» та «Нарис естетики» [45, с. 138; 194, арк. 42, 83–85]. За їх безпосередньою участю у Львові під час війни видавали журнали «Шляхи» та «Світ», г. «Будуччина».

Поряд із цим, УСС активно залучали місцеве українство до численних національних маніфестацій, які проводили, брали участь у заходах, що відбувалися в краї. Серед них похорони І. Франка, депутата парламенту Є. Олесницького, відомого громадського діяча Рогатинщини о. Г. Боднара, маніфестація з нагоди визволення Києва від більшовиків, що відбулася 3 березня 1918 р. у Львові, численні Шевченківські свята тощо [24; 164, с. 48; 194, арк. 20, 71]. Ця діяльність сприяла відновленню роботи багатьох українських інституцій, активізувала громадське життя, не кажучи вже про її вплив на широкі кола українства та поглиблення їх національної свідомості.

Для пропаганди національно-державницьких поглядів УСС активно використовували свої культурно-мистецькі можливості. Зокрема, стрілецький хор та оркестр під керівництвом підхорунжих Л. Гринішака і М. Гайворонського успішно виступали з концертами в багатьох містах Галичини: Львові, Станіславі, Стрию, Дрогобичі, Калуші, Болехові. Виступи, на яких звучали українські народні та стрілецькі пісні, пісні на слова Т. Шевченка, твори Моцарта, Вагнера, Россіні та інших авторів, мали значний резонанс як серед українців, так і серед чужинців. Особливо популярним був виступ у Станіславі, що набув розголосу в усьому краї. Після цього українські організації надсилали прохання до командування Коша про делегування стрілецького хору на різноманітні національні заходи. По змозі ці прохання виконували [194, арк. 51–52]. Неодноразово такі концерти організовували в українських селах, особливо там, де перебував Кіш УСС.

Репетиції творчих колективів УСС часто відбувалися в складних побутових умовах, зокрема при свічках, позакладуваних на багнетях [6, ч. 76], а під час бойових дій стрільці-музиканти бралися за зброю, виконували обов'язки санітарів.

Певний час стрілецький оркестр перебував у с. Гнильче на Підгаєччині, де йому для занять виділили хату-читальню. Це був недобудований будинок на пагорбі навпроти школи, оббитий латами [178, с. 172]. 29 вересня 1915 р. сюди прибув інспектувати січових стрільців інспектор запасного куреня полковник Г. фон Вараді. Він оглянув також оркестр, послунав його гру і був надзвичайно здивований професійністю нещодавно створеного колективу. У цей час стрілецький оркестр проводив активну виконавську діяльність, брав участь у концертах, різноманітних військових і громадських заходах. Так, 23 вересня оркестр взяв участь в освяченні могили УСС, що полягли в боях у с. Вікторів біля Галича; 4 жовтня, у день іменин австрійського цісаря, – грав під час служби Божої та на шикванні польового куреня в присутності от. Г. Коссака.

12 жовтня 1915 р. оркестр із новими сотнями передислокували до с. Вівся Підгаєцького повіту, де місцеві селяни надзвичайно щиро поставилися до стрільців. Там для репетицій оркестру їм виділили шкільну залу.

Часто оркестр УСС грав під час богослужінь. У 1916 р. після Різдвяних свят оркестранти вперше прибули на фронт до Тудинки над р. Стрипа, де багато репетирували та грали на вправах і оглядах військ [6, ч. 75–76; 178, с. 172].

Чимало для популяризації української ідеї зробив і згаданий театр товариства «Українська Бесіда». Його з повним правом можна вважати стрілецьким, оскільки більшість там становили УСС, серед яких стрільці І. Рубчак, М. Бенцаль, Є. Кохан, Я. Гриневич, десятники Л. Лісевич, В. Демчишин, Є. Банах, підхорунжі Л. Новіна-Розлуцький, Й. Гірняк, Л. Гринішак та ін. Деяким із них пощастило грати на одній сцені поруч із корифеями українського театру – Л. Курбасом, Г. Юрою, А. Бучмою, К. Рубчаковою, багатьма ін. Маючи в своєму репертуарі такі твори, як «Маруся Богуславка», «Невольник», «Ой не ходи Грицю», «Безталанна», він грав не тільки у Львові, але часто виїжджав в інші міста – Стрий, Станіслав, Самбір, Коломию, Золочів, Чернівці. Його вистави мали у глядачів незмінний успіх. Так, у Чернівцях театр гастролював при постійних аншлагах три тижні [49, с. 4–5; 194, арк. 54]. Мабуть, зайвим буде наголошувати, якою моральною підтримкою, не кажучи вже про інше, були ці стрілецькі виступи для

українства краю, що зазнало чимало лиха від війни. «Здавалося, що ніколи театр не був більш потрібний, як під час світової війни, – писав стрілець-театрал Я. Гриневиц. – Серед жахливих подій на фронті, голод у запілля – людський ум – так військовий, як і цивільний бажав розради, забуття бодай на кілька годин будня» [49, с. 4].

Позитивно на почування місцевого населення впливало й саме спілкування зі стрільцями. Так, у с. Новосілка Підгаєцького пов., де наприкінці 1915 р. перебували Пресова квартира й Артистична горстка УСС, деякі їхні члени, як Л. Лепкий, Р. Купчинський, М. Гайворонський, І. Іванець, майже щовечора приходили на розмови з мешканцями села. Вони розповідали цікаві історії, стрілецькі жарти, співали стрілецьких пісень, отримували насагу для нових пісенних творінь [97, с. 68].

Проте УСС не обмежувалися лише моральною підтримкою галицьких українців та поширенням серед них своїх ідей. Бачачи, скільки бід принесла війна їхньому краю, та щиро співчуваючи землякам, вони намагалися якось полегшити їхні страждання. Ще на початку березня 1915 р. сот. Д. Вітовський довів до українського політичного проводу думку стрілецького загалу з вимогою негайно видати брошуру про воєнні відшкодування. Таке видання, за задумом стрільців, допомогло б їм надавати кваліфіковані практичні поради українським селянам, що потерпіли від воєнних дій, як їм домогтися компенсації за свої втрати [99, с. 278]. Згодом, уже перебуваючи в Галичині, стрільці Коша заснували «Канцелярію правової поради» для юридичного консультування місцевого населення [179, арк. 28; 194, арк. 40; 231, с. 110], що знемагало від зловживань австро-польської влади. Нерідко УСС допомагали селянам боротися, в т. ч. фізичною силою, проти реквізицій збіжжя, худоби та іншого добра, як це сталося, наприклад, в селах Пісочній Жидачівського повіту та Шишківцях на Борщівщині [102, с. 5; 179, арк. 71; 194, арк. 68]. Для захисту інтересів населення стрілецькі представники перебували також при багатьох військових командах австро-угорської та німецької армій [177, с. 112; 194, арк. 132, 134], що перебували на українських землях.

Допомагаючи українству Галичини, УСС не цуралися й фізичної праці. Проходячи українськими селами, вони бачили, що там господарюють здебільшого жінки, старі й підлітки; коней залишилося мало; багато земель не оброблено. Тому вже влітку 1915 р., під час постою в с. Камянка на Сколівщині, стрільці Коша на своєму вічі ухвалили рішення допомогти селянам у польових роботах, на що був дозвіл австрійської влади [177, с. 108]. Чи не найкраще цю працю налагодили навесні 1916 р. в селах Свистільники та Липиця Долішня на Рогатинщині, де діяли в тісному порозумінні з місцевим населенням. Виробничою організацією займалися спеціальні представники «Кружка загального добра»: підхор. Р. Леонтович, дес. О. Кишакевич та віст. М. Лучак. Роботою в полі керував старшина (спочатку це був пор. О. Семенюк, а після його відходу на фронт – підхор. Г. Загребний), котрий щовечора отримував звіти від підстаршин, що відповідали за окремі ділянки, та віддавав накази на наступний день. Разом зі стрілецтвом під керівництвом старшини працювали й селяни, обробляючи одні райони, на які поділили село, за іншими. Крім самої праці, стрільці також дбали про забезпечення кінями і возами. Таке спільне господарювання подобалося селянам, а тому до УСС часто зверталися мешканці інших сіл з проханням організувати подібну роботу в них [177, с. 109; 232, с. 110]. Стрілецьтво йшло назустріч побажанням, поєднуючи фізичну працю з просвітницькою [24]. Таким способом обробили сотні гектарів землі в околицях сіл Розвадів, Пісочна, Камянка, Липиця Долішня, Свистільники та інших місцевостей [194, арк. 40–41, 68; 179, арк. 99 зв.].

УСС також піклувалися про ті господарства, де залишилися діти-сироти й немічні (до речі, в одному з них працював письменник віст. А. Баб'юк) [194, арк. 31, 40; 232, с. 110]. Отаман Коша УСС сот. Н. Гірняк так оповідав про одного зі стрільців, що перейшов жити в домівку сиріт, опікувався ними і працював у їхньому господарстві: «Одного разу я прийшов до нього... й застав таку картину: дівчинка миє посуд по обіді, 4-літній хлопчик грається..., а мій стрілець при столі держить на колінах може 1,5-річну дитину й годуює її кашею» [46, с. 39]. Все це викликало серед галицьких українців щире вдячність і повагу до стрілецтва, водночас сприяло глибшому проникненню стрілецьких ідей у гущу народу.

Оцінюючи заслуги УСС перед населенням Галичини, журналісти г. «Українське Слово» зазначали: «... Редакція, театр, просвітні й економічні інституції, громадські уряди, народні свята, кружки правних порад по селах, курси для неграмотних селян, управа піль, санітарний лад, опіка над опущеними

господарствами – все те під тяжку воєнну добу було оперте на силах УСС» [144].

Активно працювали стрілецькі представники також на Волині. Зокрема, коли в результаті літніх боїв 1915 р. союзні війська, серед яких був і легіон УСС, здобули Холмщину, Підляшшя, частину Полісся та Західну Волинь, стрілецьтво вирішило налагодити контакти з українським населенням цих територій, щоб пропагувати серед нього національно-державницькі ідеї та допомогти йому в часі воєнних труднощів.

Вже з липня 1915 р. чет. УСС М. Саєвич почав клопотати про вироблення дозволу стрільцям на просвітницьку працю серед українців названих земель [81]. Проте, незважаючи на активні заходи Загальної української ради, Союзу визволення України та Української бойової управи, досягнути вдалося небагато. Австро-угорська влада, щоб заручитися прихильністю поляків до австро-польської державної унії, віддала більшість здобутих українських земель під польську управу [127, с. 218–220; 171; 183, арк. 34; 213, арк. 1–2], проігнорувавши домагання українців. Єдине досягнення останніх – дозвіл австро-угорського військового командування від 26 січня 1916 р. на створення на Волині трьох комісаріатів УСС, які мали вести набір волинських добровольців до стрілецького легіону. Причому, кожен комісаріат мав складатися лише з однієї особи – самого комісара [81; 194, арк. 89]. Це практично унеможливило плідну працю. Але, незважаючи на дискримінаційні умови, Українські січові стрільці погодилися на них, бо тільки так могли отримати доступ на волинські землі. Тим більше, що, активно обговорюючи свою майбутню місію, стрільці з самого початку планували використати її насамперед для культурно-просвітньої й гуманітарної праці, а вербункова акція мала стати лише засобом досягнення цієї мети [110, с. 18; 194, арк. 8, 58–60; 197, арк. 12, 15, 17].

На початку лютого 1916 р. на Волині створили три «вербункові комісаріати УСС». У Володимирі-Волинському комісаром призначили чет. М. Саєвича, у Ковелі – сот. Д. Вітовського, у Луцьку – чет. М. Гаврилка. Разом із комісарами як ад'ютанти прибули стрільці І. Романків, М. Романюк, В. Кузьмич. Так, під прикриттям «вербункової акції», почалася національна праця стрілецьтва на волинських землях, що тривала з великою самопосвятою в надзвичайно складних прифронтових умовах, серед стероризованого війною населення, при значних перешкодах з боку військової влади [19; 22; 71; 81; 194, арк. 8, 11].

У той час Волинь, за словами М. Грушевського, була руїною, якої Україна не знала від страшного «згону» 1670-х років [50, с. 11]. Російські війська мали наказ при відступі палити всі села і міста, нищити запаси будь-якої поживи, забирати з собою все населення. У багатьох місцевостях цей злочинний план реалізували. Майже половину населення виселили, багато сіл понищили і розорили [120]. Як писав Д. Вітовський, залишилися самі діди, баби і дівчата, молодих хлопців не було зовсім [22]. Та ж частина волинського населення, що залишилася на місці, була матеріально й духовно пригніченою та заляканою різноманітними реквізіціями нового окупаційного режиму [22; 81; 194, арк. 11]. Тому не дивно, що місцеві мешканці до кожного, хто належав до окупаційного війська та влади, ставилися з недовірою і ворожістю, і в усій їхній діяльності бачили тільки замах на свій матеріальний і духовний здобуток. Із таким самим почуттям поставилися вони й до стрілецьких комісарів, вбачаючи в них «австрійців», котрі прикриваючись «мужицькою» мовою і називаючи себе їхніми братами, хочуть їх обдурити, а обдуривши, – приєднати до Австро-Угорської імперії [177, с. 114]. Тому УСС з перших кроків своєї діяльності прагнули розвіяти сумніви волинян у щирості своїх намірів і бажанні їм допомогти.

Національна свідомість на Волині також залишалася на низькому рівні, що давало підстави україноненависникам стверджувати, що там немає ніяких українців, а тільки – «Polen, Russen und Juden» [росіяни, поляки і євреї. – Авт.; 158, с. 120; 212, арк. 12]. Д. Вітовський скаржився з цього приводу Н. Гірняку в своєму листі з Ковеля від 10 лютого 1916 р.: «Щоб хтось назвав себе вже не українцем, але хохлом, то була би рідкість, яка досі ще не лучилася» [194, арк. 8]. На запитання: «Хто ви є?» – волинське населення зазвичай відповідало: «християни», «православні християни», «мужики», «руські», рідше – «малорусини» та «хохли» [22; 82]. Тільки в деяких місцевостях траплялися українці, що знали дещо з української історії, зокрема про Володимира Великого, Б. Хмельницького, І. Мазепу, Т. Шевченка [158, с. 122; 186, арк. 2] – але це була рідкість. Характерним для Волині того часу був лист, що надійшов звідти до редакції «Вістей Центральної Ради» в 1917 р.: «Прийшов до нас якийсь чоловік, який каже, що він українець. Що це таке? Ми його тим часом замкнули...» [98, с. 121].

Утім така ситуація не відбила в стрілецьких представників бажання до праці, швидше навпаки.

Як свідчать їхні записи, «надія, що сповнимо велику місію, що перші з стрілецького брацтва станемо апостолами української ідеї на недавно osvobodженій землі» [81], додавала сили й енергії. З великим завзяттям УСС взялися до роботи. «Товчуся по селах, як Марко по пеклі, – зазначав сот. Д. Вітовський, – їду в село по два і три рази... От, що тут багато говорити: тут треба робити, робити, робити доки можна, бо не все завтрашній день буде подібний на нинішнього...» [194, арк. 10].

Для успішного виконання визначеної місії необхідно було насамперед збільшити кількість стрільців на Волині. Мотивуючи це тим, що «вербункова акція» потребує підготовки й освідомлення населення, а цього кілька осіб зробити не можуть, волинські комісари домоглися, що австрійське командування кілька разів дозволяло збільшувати чисельність стрільців.

УСС, котрі прибували на Волинь, одразу ж розходилися для освідомлювальної праці. Мандруючи з села в село (один тільки Д. Вітовський за місяць об'їздив понад тридцять сіл) [22; 186, арк. 1–24 зв.; 194, арк. 11–12], зупиняючись у кожному з них, і де на загальному сході, а де й заходячи до хат, вони намагалися порозумітися з місцевим українством, донести до нього свої ідеї. При цьому характерні для Галичини методи переконання на волинських теренах не спрацьовували. «Щоб говорити до них, заінтересувати їх тим, про що говориться, треба вже мати практику, набуту вже тут, на місці. Найбільший галицький агітатор і вічевий бесідник лаврів збирати не буде» [8], – зазначав сотник Д. Вітовський.

Насамперед стрільці попереджували селян, які часто потерпали від усіляких надужиттів окупаційної влади, що не будуть у них нічого забирати і не зроблять нічого поганого, а тільки хочуть поговорити, допомогти їм хоча б добрим словом. Коли крига недовіри потрохи скресала – бралися до розмови, яку, для кращого порозуміння, часто вели у формі діалогу. Спочатку з'ясовували питання про те, що місцеве населення є в основному українцями. Далі йшлося про минувшину України, її державність і героїчні сторінки, про становище українського народу під владою Росії та Австро-Угорщини (волиняки були переконані, що галичани в австрійській імперії мають менше прав і свобод, ніж вони), про легіон УСС і його мету, про завдання українства тощо. Після цього, як правило, селяни задавали представнику УСС різноманітні запитання, головним чином на злободенні для них теми. Закінчувалася зустріч роздачею українських часописів і книжок («Що треба знати кожному українцеві?», «Про давні часи на Україні», «Про жите Т. Шевченка», «Русь-Україна та Московщина» та інших) тим українцям, що вмiли читати [22; 82; 186, арк. 4; 194, арк. 11–12]. Інколи для того, щоб добре порозумітися з мешканцями якогось села, туди доводилося їздити по кілька разів, установлюючи контакти спочатку зі свідомішими українцями, а через них і з усією громадою.

Перше ознайомлення зі становищем на волинських землях привело стрільців до переконання, що тільки просвітньою працею там вдасться досягти якихось успіхів. Насамперед необхідно було звернути увагу на українське шкільництво, якого на Волині досі не існувало взагалі. Освітній рівень населення, за даними часопису «Вістник Союзу визволення України», був низьким: грамотність у Володимир-Волинському повіті становила 15,2%, а в самому місті – 49,8%; у Ковельському повіті і м. Ковелі, відповідно, 13,2% і 44% [35; 37]. Тепер же становище ускладнилося тим, що разом із відходом з краю російських військ евакуювали й педагогічний персонал [146, с. 135]. Українське населення, що залишилося на місцях, опинилося цілковито без шкіл. Тому основним завданням Вербункових комісаріатів УСС стала організація українського шкільництва на Волині.

Незважаючи на формальний дозвіл австрійської військової влади від 10 березня 1916 р. на відкриття українських шкіл на Волині [128, с. 359], умови для праці там були складними. Майже вся місцева адміністрація складалася з поляків, а тому вороже ставилася до організації українського шкільництва і перешкоджала його розвиткові. Доволі промовистим у цьому зв'язку був лист українського вчителя з Луцька, надісланого до українського політичного осередку у Відні в січні 1916 р. У ньому він писав: «Ввічливо прохаю СВУ звільнити нас від польського насилля... Ми надіялися бути під австрійською владою, а опинилися в польському ярмі, що ще гірше від російського. Командування округу – польське, етапна команда – польська, уряд міста – польський. Я вже сиджу чотири місяці без роботи і без хліба, а моя родина – п'ять осіб. Мені не дають жодної можливості заробітку й загрожують мені та не дозволяють учити шкільних дітей. Українців не допускають до жодної служби.

Населення міста Луцька має 2 тис. єврейських родин, 100 – українських, 10 – польських, 10 – чеських,

1 – німецьку й 1 – російську. Натомість посадник міста, всі міські урядники, секретар, інспектор поліції – всі поляки. Кожна національність має своїх представників у раді міста: євреї – 5, поляки – 5, чехи – 4, німці – 1 і росіяни – 1, але українці не мають жодного. Коли звільнення йтиме далі таким шляхом, тоді ми щиро дякуємо за нього. Як ви дійсно маєте там якийсь вплив, постарайтеся, щоб на українських землях не було жодного поляка, а лише німці чи інші команданти» [140, с. 60].

Значно утруднювали працю численні руйнування сіл, нужда селян, брак учителів і шкільних приміщень, нестача грошей, різноманітні військові обмеження тощо [81; 85; 110, с. 19–20; 183, арк. 67 зв.; 194, арк. 8]. До цього додавалася часта зміна фронту, що змушувала УСС залишати нововідкриті школи і відступати. Треба було мати багато завзяття й витривалості, щоби в таких умовах переконувати людей у необхідності відкриття шкіл, організовувати шкільні комітети, збирати підписи до влади, знаходити приміщення тощо. Але це була єдина можливість для такої праці і тому її потрібно було використати. Бо, як зазначав сотник Д. Вітовський: «Бодай тих кільканадцять сіл, де будуть школи, будуть на стільки щасливі, що отворяться їм очі, хто вони, чиї сини, яких батьків. Бодай тих кільканадцять сіл пізнає, що вони також люди... Таж той дядько такий добрий, такий щирий, тільки треба його зрозуміти, треба йому сказати, хто він. Отворити йому очі, щоби вже раз встав, та не спав в тій темноті» [13, с. 29–30].

Уже навесні 1916 р. заснували перші українські школи на Волині, а на початок 1917 р. їх кількість становила близько 70. Щоправда, через фронтові умови, брак учителів та деякі інші причини не завжди ці школи функціонували регулярно. Але сам факт, що в тому чи іншому селі чи місті якийсь час діяла українська школа, робив значне враження на українців краю, а особливо на дітей. Загалом же на волинських землях протягом 1916 – початку 1918 р. було відкрито, в основному завдяки УСС, близько 150 українських шкіл (за підрахунками Н. Гірняка, на УСС припадало 85 шкіл [46, с. 68]), де навчалися тисячі дітей. Найкращими були школи у Володимирі-Волинському (ім. Т. Шевченка), Ковелі, Матієві, Устилузі (ім. І. Франка) та інші.

Педагогічний персонал у цих школах спочатку складався головним чином із УСС. Сюди приїхало кілька десятків освічених стрільців, які тимчасово були звільнені від військової служби. Серед них: хор. О. Безпалко, підхорунжі О. Вахнянин, О. Біювський, М. Угрин-Безгрішний, К. Коник, Р. Леонтович, дес. І. Мода та ін. Згодом на допомогу їм прибули вчительки з Галичини.

Із збільшенням кількості українських шкіл гостро постала проблема вчительських кадрів. Стрільцям удалося віднайти по селах близько десятка місцевих педагогів, яких також залучили до праці. Для того, щоб ознайомити їх із методикою роботи в українських школах, заходом УСС створили підготовчі курси у Володимирі-Волинському, де навчали, крім методики, української історії, географії, народних пісень тощо, а також практикували в галицьких учительок [27; 83; 84; 110, с. 20]. Після закінчення курсів ці педагоги займали платні вчительські посади в новозорганізованих школах.

З метою поліпшення організації освіти на Волині у Володимирі-Волинському також створили Українську шкільну раду з 10 осіб. До її складу ввійшли представники стрільців, батьків та вчителів: відомий педагог, громадський діяч, тодішній посадник міста Володимир-Волинський Г. Мартинець – голова, сот. Д. Вітовський і чет. М. Саєвич – заступники, В. Волянська – секретарка, голова Володимир-Волинського шкільного комітету Є. Черановський разом із заступницею С. Сидорович, підхор. О. Назарук і стр. І. Романків – як делегати Комісаріату УСС у Володимирі-Волинському, стр. А. Дідик і підхор. О. Вахнянин – як делегати стрілецької гімназії. Рада взяла на себе опіку над українськими приватними школами, які організовували комісаріати УСС. На засіданнях Шкільної ради обговорювали питання, пов'язані з роботою українських народних шкіл: від підбору вчителів до збирання та розподілу пожертвувань між школами округи, про двомовні школи на Волині, про організацію українських народних шкіл на сусідній Холмщині, про гімназію у Володимирі-Волинському. В протоколах Ради відбито широке коло питань культурно-освітнього плану: робота перших на Волині курсів грамоти, видання українського православного календаря та часопису для місцевого населення, влаштування для біженців магазинів і їдалень тощо [115, с. 151–152].

Перші підсумки шкільної роботи, в процесі якої у волинських школах вивчали такі предмети, як читання, письмо, математика, історія України, географія України, письменство України та інші [207], виявили, що галицькі підручники не цілком годяться для вжитку на Волині. Тому на одній зі щомісячних

конференцій учителів-стрільців вирішили самим підготувати деякі підручники для волинських шкіл. У 1917 р. за ініціативою УСС у Володимирі-Волинському вийшли з друку буквар і читанки для 4-х класів: «Матірне Слово», «Читанка для чемних діточок», «Читанка для волинських дітей» [40; 43, с. 53; 85; 146, с. 135], які підготував головним чином підхор. Б. Заклинський. Вони містили матеріали й ілюстрації на волинську тематику та приділяли пильну увагу національному вихованню.

Важливо також зазначити, що в освітній діяльності УСС керувалися принципом міжетнічної толерантності. Відкриті ними школи відвідували всі бажаючі, незалежно від національності чи віросповідання. Наприклад, у Володимир-Волинській школі ім. Т. Шевченка, відкритій 1 квітня 1916 р., крім 117 українців, навчалися 91 єврей, 11 чехів, 2 німці – всього 221 учень [181, арк. 118]. Показовим у цьому випадку є лист дівчинки-єврейки з м-ка Любомль до Українських січових стрільців. У ньому вона, зокрема, написала: «У четвер і п'ятницю у нас були свята і я не йшла до школи... Хоч я дуже люблю свята, але ж я так полюбила школу, що була рада, коли вже свята скінчилися і я знов пішла до школи. За русских я не ходила до школи. Нам не вільно було, но як відкрили українську школу, то мене прийняли і є ще шість подруг. У нашій місточку є польська школа, но ми до неї не хочемо ходити» [29].

Крім навчання, в ряді шкіл УСС організували бібліотеки, курси неписьменних для дорослих, курси німецької мови тощо. Разом із тим, бачачи нужду і матеріальні нестатки українців Волині, вони намагалися відкривати при школах дитячі їдальні, а також крамниці, де б селяни могли купити такі тоді дефіцитні товари, як сіль, цукор, нафта [33; 85; 108, с. 11]. Для того ж, щоб уберегти волинян від значних витрат на школи, вчителі з числа УСС працювали безоплатно, живучи на невеликі військові виплати, а стрілецький Кіш узяв на утримання дві волинські школи, перераховуючи їм щомісячно від 500 до 1000 корон [24; 26; 35; 70; 71; 80]. Аналогічно діяли комісаріати УСС на місцях. Промовистим у цьому зв'язку є й тогочасний запис у щоденнику сот. Д. Вітовського: «Із сконфіскованих шкіл роблю тепер для найбідніших дітей чоботята...» [108, с. 11].

Віддаючи левову частку своїх сил і часу на організацію шкіл, УСС, однак, не обмежували свою діяльність на волинських землях лише шкільництвом. Вони також багато працювали серед дорослого місцевого населення: проводили різноманітні освідлювальні заходи, в т. ч. спільно з волинською дітворою, пропагували свої ідеї, засновували читальні, роздавали книжки і часописи [29–32; 344–81; 85; 86; 186, арк. 4]. Окремі стрільці досліджували народну архітектуру, пам'ятки старовини, збирали фольклор волинського краю [85; 108, с. 10; 205, арк. 45 зв.–46]. У 1917 р. заходом і коштом Володимир-Волинського комісаріату УСС, як зазначено, видано «Український православний календар для Волині на звичайний рік 1917» [92], де вмістили статті історико-національної тематики. Був також намір видавати «Волинський альманах» [194, арк. 19], котрий поклав би початок українському літературному рухові на Волині. Але ця справа, як і спроби стрілецтва відкрити у Володимирі-Волинському українську гімназію [36; 85; 207, арк. 31], наštовхнулася на непереборний опір влади.

Важливе місце у національно-культурній праці на Волині УСС відводили церковним справам, оскільки в роки Першої світової війни ситуація ускладнилася тим, що майже все православне духовенство під час відступу російського війська евакуювали вглиб Російської імперії [107]. Тому, щоб задовольнити свої релігійні потреби, наприклад, для великодньої сповіді, волиняни нерідко зверталися до римо-католицького ксьондза [138, с. 339]. Прагнучи допомогти місцевому населенню, стрільці шукали виходу з непростой ситуації. Зокрема, комісар УСС у Володимирі-Волинському чет. М. Саєвич писав: «В справі церковній відніся до Гр. ор. Ординаріату в Чернівцях на руки о. Василька (пересилаючи подання з підписами селян) з проською о приділення на округ володимирський хотяй трьох православних священників, але свідомих, додаючи, що селяни, не маючи спромоги заспокоїти своїх потреб церковних, – ходять до костелів, там і сповідаються, а деякі переходять на римо-католицизм» [212, арк. 15 зв.]. З проханням про необхідність задоволення релігійних потреб українців Волині до австрійської військової влади звертався і комісар УСС у Ковелі сот. Вітовський. Підкреслюючи глибоку релігійність місцевих мешканців, він зазначав: «Я пересвідчений, що тою малою прислугою позискається населене цілковито» [182, арк. 47]. Чимало зусиль докладали УСС також для захисту православних храмів від сваволі і плюндрувань – як з боку австро-угорського війська, що нерідко використовувало їх під склади, так і польських легіоністів, котрі силоміць перетворювали православні храми на католицькі костели [100. С. 213; 127, с. 254; 156; 214, с. 84].

Побачивши життя волинських українців, дізнавшись про їх тяжке існування, стрільці проїнялися до них щирим співчуттям і симпатією. Так, у вересні 1916 р. один зі стрілецьких старшин писав до І. Крип'якевича: «А що то за гарна душа тутешнього мужика!.. Але треба відчутти його душу, треба його думками думати... Дивись на їхню теперішню нужду, то мимоволі жаль збирає чоловіка, – він не має вже нічого, тільки своє «я» – наболілу душу і нужду, – але терпить... А хто з ним щиро поговорить, порадить, хто з ним обійдеться як з людиною... – то дяка кінця не має...» [108, с. 9]. Щоб хоч трохи допомогти волинським братам у непростому житті, УСС, помимо культурно-просвітницької роботи, намагалися при будь-якій нагоді захистити волинян від насильств військових команд, давали необхідні поради, писали селянам різноманітні прохання, скарги тощо [83; 84; 187, арк. 6]. Зокрема, УСС І. Верб'яний, який учителював у селі Бискупичі Шляхетські, в 1917 р. повідомляв, що тільки за березень допоміг селянам написати понад 50 різних прохань до влади [106, с. 20]. Деякі стрілецькі старшини, усвідомлюючи, що окупація Волині союзницькими військами може бути тимчасовою, використовували кожен нагоду, щоб повернути додому і не наражати на небезпеку з боку російської влади тих волинських хлопців, що пішли добровольцями до легіону УСС, та їхні сім'ї [110, с. 18–19].

Як результат, симпатії населення до стрільців швидко зростали, і вже незабаром вони мали на Волині довіру й пошану. Були дні, коли двері комісаріатів УСС не зачинялися. Заходили сюди, бо пішла чутка, що «тут є свої люди, що вміють поради та подання до властей написати; тут можна було прочитати або й даром дістати часопись або книжку, тут можна було й дещо цікавого почути» [83]. Українських вояків запрошували всюди, де лише для цього була нагода: «в гостину, на забави, а навіть у куми» [177, с. 115–116]. Але головним було те, що діти полюбили своїх стрілецьких учителів і, мабуть, не було випадку, щоб якась дитина шкільного віку не ходила до школи, хоч ніяких зобов'язуючих приписів щодо цього не існувало. «Мимо нужди, голоду та холоду лавою горнулися діти до рідної школи, – писав чет. М. Саєвич, – а своїх вчителів-стрільців та вчительок ставили на рівні з рідними батьками та матерями. І хоч як пригнітаюче вражіння робила воєнна Волинь, хоч як краялося у груди на вид зруйнованих господарств та бур'яном зарослих нив – наші рідні школи завжди були тим цілющим бальзамом, що не давали ні на мить зневіритися та падати на духові» [158, 126].

Однак недовго довелося перебувати УСС на Волині. У квітні-липні 1917 р. за наказом австро-угорського командування основна частина їх змушена була залишити цей край (зосталися лише кілька стрільців, які вчителювали там до весни 1918 р.) [94, с. 413, 415]. Очевидно, що в цій справі не обійшлося без деяких впливових польських кіл, що вважали волинські землі своєю історичною територією і дуже неприхильно спостерігали за тією працею, яку там вели УСС. Свідченням цього є їхні дії після стрілецького відходу з Волині, спрямовані на обмеження національних здобутків українства та українського шкільництва [90; 129, с. 641–643]. І все ж праця невеликої групи УСС, які близько двох років перебували на Волині, мала позитивні результати. Успіхом було вже те, що вперше за довгий час на волинських землях постали українські школи, де діти отримали змогу навчатися рідною мовою і дізнатися правдиву історію свого народу. Одна з волинських учительок згодом писала до Українських січових стрільців: «Нехай мені, що стояла найближче шкільної дівчорі, що мала змогу пізнати її почування, вільно буде її іменем зложити Вам сею дорогою щирою подяку – як щире серденько дитини, за ваші ревні старання коло Рідної Школи. Ви були першими воскресителями рідного слова і будівничими рідної школи на волинській Україні» [83].

Перебування УСС на Волині істотно вплинуло також на пробудження національної свідомості місцевого населення. Передусім значним досягненням стало усвідомлення – як волинянами, так і галичанами – спільності своєї історичної долі й тих завдань, що постали перед ними, і вирішити які було можливо тільки спільними зусиллями. Один із волинських селян, звертаючись до УСС, зазначав з цього приводу: «Запевніть нас, що москаль вже туди не вернеться, або що не буде знущатися над нами, тоді ми навіть з жінками виступимо проти його. Коби то українці з обох сторін були вільні, то ми б знали, що нам робити...» [158, с. 122]. Чимало місцевих українців, залучених стрільцями до національної справи, згодом стали активними учасниками українського руху. Невипадковим, мабуть, у цьому зв'язку був той факт, що в роки Другої світової війни саме на Волині зародилася Українська повстанська армія.

Ще одним місцем, де Українські січові стрільці розвинули інтенсивну просвітньо-культурницьку роботу, стала Наддніпрянська Україна. Основні сили легіону, як зазначено, прибули туди на запрошення Центральної Ради, щоб допомогти звільнити українські землі від більшовиків, у березні, а Кіш і Вишкіл

– у червні 1918 р. (разом з ними таємно прибули й деякі українці, що перебували в австрійському полоні [194, арк 70]). Розпочавши свій шлях від Збруча, вони пішки через Кам'янець, Дунаївці, Ушицю, Жмеринку дійшли до Тульчина і Вапнярки, звідки 17 березня залізницею перебралися до Одеси, а звідти, після тижневого побуту, – в Херсон. Погостювавши кілька днів у Херсоні, УСС десь 8–10 квітня вирушили до Олександрівська (нині м. Запоріжжя), де перебували майже два місяці (по одній стрілецькій сотні в цей час розташовувалися в Нікополі та Катеринославі (нині м. Дніпро)). 10 червня легіон УСС передислокували в околиці Єлисаветграду (нині м. Кропивницький). Сюди само в середині червня 1918 р. з Галичини прибули Кіш і Вишкіл. Тут вони і залишилися до кінця свого побуту у Великій Україні.

Про те, з якою ретельністю Українські січові стрільці готувалися до від'їзду в Наддніпрянщину, йдеться в листі підхор. Л. Лепкого до професора І. Боберського: «Зійшлися старшини на перші цього року симпатичні сходини... Вибрано комісію просвітню, музичну і театральну. Комісії взялися зараз до діла тому, що час короткий, а праці багато. Хочемо забрати з собою усі театральні сили УСС і зорганізувати у Єлисаветграді (80 000 мешканців), осідку нашої головної команди, постійний польовий театр УСС-ів. Біда з музикою, що відійшла до групи у Олександрівську. Мусимо формувати нову. Брак капельника [капельмейстра. – Авт.]. Здався б якийсь висулужений підстаршина від музики. Не маємо і всіх інструментів, а ті що є, не на один лад настроєні. Будь ласка довідатися в якомусь музичному складі, чи не вдалося б виміняти і доповнити інструменти для дутої оркестри (духового оркестру. – Авт.). На доплату гроші в нас знайдуться.

Просвітня комісія взялася за комплектування підручних бібліотек по сотнях, бо сотні будуть розміщені на Україні по селах, тому такі бібліотеки конечні [необхідні. – Авт.]. Проектуємо ще і книгарню в Єлисаветі з нашими виданнями для поширення українства в місті. Можна б видавати і польовий листок, газетку з узглядненням [оглядом. – Авт.] місцевих справ» [99, с. 434–435].

За весь час свого існування стрілецьтво не відчувало такого душевного піднесення і такої радості, як у момент вступу на землі, де здійснювали ідеали, за які воно боролось вже четвертий рік, де будували Українську державу. Однак невдовзі до початкового стрілецького захоплення та ейфорії додалася значна частка розчарування. Вже перші зустрічі й розмови з місцевим селянством показали, що воно дуже часто позбавлене національної свідомості, а всі його інтереси зводилися здебільшого до матеріальних справ і розподілу землі. У багатьох подільських селах помітними були наслідки більшовицької агітації. Розмови про відділення від Московщини і будівництво самостійної держави, про навчання в школах рідною мовою і таке інше не викликали в селян жодного зацікавлення [89; 103 с. 21–22; 228, с. 219]. Не кращим було становище в містах. Тільки поодинокі українці цікавилися політичним становищем України й активно підтримували її незалежність.

Необхідна була тривала систематична й цілеспрямована праця, щоб піднести національно-політичну свідомість українських громадян та організувати їх навколо самостійницько-соборницької ідеї. Тому УСС, у силу своїх можливостей, взялися допомогти молодій державі в цій справі (методику такої діяльності опрацював підхор. О. Назарук у спеціальній «Інструкції для УСС, що ідуть на Україну» [111, с. 7–8]). З цього приводу в заяві стрілецьких старшин з нагоди чотириріччя легіону УСС від 1 серпня 1918 р. зазначено: «На святій, перепоеній кров'ю Українській землі стоїмо нині з незламною постановою бути сторожами Української Державности, після сил наших поглиблювати національну свідомість українських мас і скувати їх незламною – сильнішою від партійних різниць – волею удержати серед днів світової хуртовини непохитно прапор Самостійної України» [194, арк. 141].

Головне завдання, яке австро-угорське військове командування поставило перед УСС, – сприятлива для Австро-Угорщини пропаганда серед місцевого населення. Для його реалізації наказали вибрати з легіону найкращих стрільців, створити з них спеціальні групи і скерувати їх у села поперед наступаючого війська. Сотнею обраних стрільців доручили командувати сот. Д. Вітовському, а четами – хорунжим І. Білячу, В. Калині, В. Верховому і підхор. М. Романюкові. З тією ж метою чету підхор. Д. Паліїва підпорядкували полк. М. Тарнавському – референтові українських справ при австрійському командуванні в м. Жмеринка [101, с. 55–56; 164, с. 58]. Не допускаючи й думки про австрофільську агітацію, стрільці вирішили використати цю нагоду для поширення серед зневіреного українства ідеї національної державности.

Практично весь стрілецький легіон перетворився у формацію, що діяла не як військова одиниця

(більшовики тоді відступали, майже не чинячи збройного спротиву), а головним чином як політична група. Щоденні нічліги й короткі постої під час подорожі давали УСС можливість ближче познайомитися з наддніпрянцями та глибше зрозуміти їхні проблеми. Спілкуючись зі своїми співрозмовниками, стрільці виступали передусім як українські державники, пояснювали їм значення самостійності України, знайомили їх з політикою Центральної Ради, розповідали про становище Галичини і її прагнення, а також про свій легіон і його мету [89; 101, с. 8, 11, 35, 55–56; 229, с. 40–41]. Навіть свій транспорт стрільці використали як наочну агітацію за самостійність України, прикрашаючи його синьо-жовтими прапорами і цитатами з Шевченкового «Кобзаря»: «Вставайте, кайдани порвіте», «Борітеся – поборете» тощо [47, с. 68–70]. О. Доценко – підполк. армії УНР, ад'ютант Головного отамана С. Петлюри, а згодом історик Визвольних змагань, зазначав з цього приводу, що кожна хату, де розташовувалися УСС, вони перетворювали у «національно-освідомлювальну формацію» [95, с. 50]. «За 4 місяці пробування січовиків на Україні, – писала в спогадах вдова І. Карпенка-Карого С. Тобілевич, – ми всі бачили не буденних людей, а якихось казкових лицарів, що задля високої ідеї життя кладуть у жертву. Ми бачили всі можливі заходи, щоб народ збудити з вікового, кам'яного сну, щоб затлити в ньому вогник самосвідомості, національного й людського чуття» [166, с. 14].

Стрільці використовували будь-яку нагоду, щоб налагодити зв'язки й активізувати діяльність місцевих культурно-просвітницьких інституцій, перетворити їх на центри національного життя. Так, їм вистачило кількох днів перебування в Херсоні, щоб знайти й ознайомитися з роботою місцевого товариства «Просвіта». А вже в Олександрівську знайомство з «Просвітою» переросло в тривалу і плідну співпрацю, результатом якої стало тісніше зближення галичан і наддніпрянців, зовнішнє зукраїнізування міста, поповнення «просвітянської» бібліотеки галицькими виданнями [101, с. 35–38, 50, 52; 126, с. 80–81; 175]. Дієву допомогу УСС також надавали редакціям українських газет. Зокрема, для підтримки новозаснованого одеського тижневика «Вільне життя» вони передали значну кількість галицьких газет і журналів. В Олександрівську, за сприяння стрілецтва, заснували перший у місті український часопис «Січ». У його редакції якийсь час працював підхор. УСС М. Заклинський [89; 101, с. 36, 50]. Таке співробітництво було характерним і для інших місцевостей Наддніпрянщини.

Важливою для стрільців була співпраця з місцевими органами влади і населенням щодо організації й розвитку українського шкільництва. Звичайно, такого масштабу, як на Волині, цей процес не набрав, але подекуди УСС створили шкільні курси для дітей і для дорослих [12, с. 94; 166, с. 7; 228, с. 225]. Чи не найкраще організували цю працю на Поділлі, де в липні 1918 р. при губернському старостві в Кам'янці створили комісаріат УСС. Його завданням, як відзначали в урядових документах, мала бути «допомога при організації шкільництва та при заснуванні і веденню інших культурно-освітніх установ, як рівно ж захист інтересів населення» [151, с. 198]. Усього в комісаріаті працювало 18 УСС, зокрема пор. М. Саєвич, чет. С. Глушко, підхорунжі Б. Заклинський, А. Баб'юк, С. Ріпецький та інші. З них десятьох приділили до праці при повітових старостах Подільської губернії. Координував роботу комісаріату підхор. О. Назарук. Він видавав відповідні методичні інструкції для тих, хто працював у повітах, а від них отримував звіти про виконану культурно-освітню місію та інформацію про стан національної справи на місцях, про настрої українських інтелігенції й селянства, а також про антиукраїнські акції деяких українофобів, що з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського посіли керівні посади в державі. (Свідченням вдячності подолян за стрілецьку працю в їхньому краї стало запрошення делегації УСС на урочисте відкриття Державного університету в Кам'янці в жовтні 1918 р., яке підписав ректор І. Огієнко [194, арк. 119]). Стрільці також проводили різноманітні наради, виступали перед населенням, організовували хори і бібліотеки, працювали лекторами українознавства на багатьох курсах тощо [151, с. 198–199; 166, с. 6–26; 194, арк. 132]. Таку працю проводили як на Поділлі, так і в інших регіонах України.

Значну прихильність здобули УСС (а певною мірою й та справа, яку вони представляли), особливо серед населення Запоріжжя і Херсонщини, завдяки виступам свого театру та окремих аматорських гуртків, у яких зі стрільцями грали й місцеві мешканці [49, с. 5; 126, с. 80–81]. Популярними були стрілецькі пісні й музика, що дуже часто звучали на різноманітних заходах. Наприклад, на величавому Шевченківському святі, яке організував Вишкіл УСС у с. Грузьке біля Єлисаветграда, забавах молоді й навіть у церквах, зокрема в Одесі, де стр. І. Рубчак серед загального схвалення виконав релігійний твір «Апостол» [99, с. 88–89; 146, с. 132; 177, с. 102].

Немало симпатій здобули стрільці і своїм особливим даром спілкування з людьми. Вони вміли зацікавити співрозмовників знанням і розумінням їх проблем, щирим співчуттям до них, нерідко корисною порадою, а потім перейти до національних справ, пов'язавши їх з місцевим життям. Як правило, розмови закінчували взаємним порозумінням і симпатією – що підкреслюють чимало очевидців [87; 166, с. 14; 228, с. 222, 226]. Там, де перебували УСС, значно поживалювалося українське національне життя, втягуючи в себе дедалі більшу кількість людей. Передусім відбувалося зовнішнє зукраїнізування міст і сіл Наддніпрянщини, зникали російські написи на крамницях і установах, українська мова поступово набувала своїх суверенних прав [101, с. 35–36; 164, с. 61; 229, с. 42]. Змінювались і люди цих місць, бо УСС приносили з собою в кожную хату й «частину свого світогляду, своєї душі» [166, с. 26], що не могло не вплинути на почування українства.

Ще одною функцією, яку добровільно взяли на себе стрільці й виконання якої вважали справою честі, був захист національних інтересів і прав українців від різних посягань. І хоча в Наддніпрянщині була українська влада, котра певною мірою відстоювала національні інтереси (правда, представники стрілецтва й тут часто ставали в нагоді, зокрема при захисті українського майна від зазіхань окупантів [101, с. 56–57; 112, с. 447, 449; 164, с. 58]), та українські громадяни нерідко залишалися без соціальної опіки. У цьому їм взялися допомогти УСС. С. Тобілевич зазначала: «Незабаром серед селянства розійшлися чутки одні від других чудніші: вони вчать.., вони лічать хорих.., вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим... За все платять... Поводяться по-людськи з народом... Позаводили свої крамниці, дають селянам світло, роздають книжки» [166, с. 6–7]. Таке ставлення стрільців швидко зробило їх настільки популярними серед українства, що люди пішли до них за порадою в багатьох своїх бідах. Нерідко вдавалося допомогти. Так, дес. Д. Чубатий, що перебував у с. Ушиця на Поділлі, час від часу виїжджав у села, де, немов «мировий суддя», вирішував спірні справи, писав численні скарги до австро-угорського військового командування на насильства, які чинили селянам окупаційні війська. Траплялося, коли він навіть займався розподілом землі поміж селянами, що ніяк не могли дійти згоди [101, с. 57]. В околицях Єлисаветграду стрільці взяли під свою опіку всі парові млини і для їх забезпечення місцевого населення від здиств з боку їх власників, унормували плату за меливо, а також встановили, щоб з кожного пуда зерна один фунт роздавали бідним вдовам і калікам [166, с. 10–11]. Крім цього, для виявлення різноманітних зловживань та протиукраїнських дій окупаційного війська представники УСС їздили по селах, на місцях складали протоколи про порушення і надсилали їх вищому командуванню (координатором такої роботи був пор. В. Старосольський). Нерідко подібні подання приносили користь, зокрема давали змогу звільнити незаконно заарештованих українських громадян [101, с. 60, 67; 184, арк. 36 зв.]. Головне ж, що вони хоч трохи обмежували сваволю окупантів.

Стрілецька опіка над українським громадянством особливо проявилася влітку 1918 р., коли по всій Наддніпрянщині шаліли каральні експедиції, масові езекуції та реквізиції: там, де перебували частини УСС, це не набирало таких зловісних форм, як в інших місцях. Стрільці за будь-яких обставин старалися взяти під оборону місцеве населення, попереджували про небезпеку, а то й переховували в себе українських громадських діячів, представників селянства та інтелігенції, яких переслідувала гетьманська влада та окупанти [12, с. 91; 99, с. 205–207; 101, с. 64–67]. Коли ж австро-угорське командування, знаючи, яку прихильність і моральний вплив має легіон УСС серед місцевого населення, задумало використати його для заспокоєння окремих сіл, що повстали проти несправедливих утисків, то у відповідь стрілецтво або відмовлялося робити це, або заявляло, що коли й піде, то не збирається не те, що стріляти у повстанців, а й карати їх [101, с. 48, 68; 189, арк. 15–16] (подібні заяви минали стрільцям безкарно лише завдяки заступництву архієпископа В. Габсбурґа, до групи якого під час побуту в Наддніпрянщині вони були приділені). Так було і на практиці, бо, як правило, стрілецькі експедиції в села закінчувалися без будь-яких ексцесів і повним порозумінням із місцевими жителями. І якщо спочатку стрільців зустрічали з певною насторогою, то згодом – проводжали аж за село, а мешканці сусідніх сіл, знаючи вже, хто такі УСС, зустрічали їх хлібом-сіллю.

Стрільців українське громадянство сприймало як захисників і друзів. Тому не дивно, що до тих місць, де перебували частини легіону, селяни приносили і привозили харчі, відмовляючись від плати за них, а усусів радо гостили чи не в кожній українській родині [12, с. 86, 88, 92; 87; 88; 101, с. 37–64; 189, арк. 14; 198, арк. 108]. Для ближчого знайомства з УСС місцеве українство влаштовувало спільні вечірки та екскурсії

історичними місцями Наддніпрянщини, зокрема на о-в Хортиця. Стрільці також неодноразово бували в садибі І. Карпенка-Карого, де їх з надзвичайною щирістю зустрічала вдова письменника – С. Тобілевич. Декільком із них вдалося навіть побувати в Катеринославському історичному музеї і послухати розповідь видатного дослідника українського козацтва Д. Яворницького [41, с. 48–52; 137, с. 111; 189, арк. 14; 194, арк. 107]. Траплялися в Наддніпрянщині й випадки, коли УСС одружувалися з місцевими дівчатами [166, с. 25]. Такі самі щирі й приятельські стосунки склалися у стрільців з представниками українського війська, зокрема із Запорізькою дивізією ген. О. Натієва та відділом Вільного козацтва під командуванням от. І. Оліфера [10, с. 23; 184, арк. 31; 189, арк. 14–15]. Усі ці факти демонстрували єднання двох частин України.

Проте явні симпатії стрілецтва до інтересів Української Держави, його енергійна та широка культурно-просвітня й агітаційна діяльність не залишилися поза увагою австро-угорського командування. Стрілецька праця не завжди подобалася і деяким місцевим гетьманським урядовцям, для яких українська національна ідея була чужою. До Відня, Берліна, Києва та місцевого австрійського командування посипалися сотні доносів і скарг на УСС. Їх звинувачували в підбурюванні селян проти окупаційних військ, підтримці повстанців тощо [12, с. С. 91, 93; 99, с. 208]. Наслідком цих доносів стала ліквідація Комісаріату УСС у Кам'янці-Подільському, а також арешти і суди над десятками представників УСС [12, с. 94; 101, с. 58, 59, 64; 151, с. 199–200] – до гіршого не дійшло тільки завдяки заступництву архієпископа Габсбурга. Але чим далі, то все більше австрійська влада пересвідчувалася, що стрільці її ігнорують, відмовляючись карати повстанців, встановлюючи з ними зв'язки, ведучи активну пропаганду в українських інтересах. Тому вирішили перевести їх в інше місце. Цього разу не допоміг і В. Габсбург, зростаюча популярність якого серед українців непокоїла німців і гетьмана [12, с. 91, 95; 99, с. 208; 150, с. 35]. Після сердечних прощань із наддніпрянцями [95, с. 50; 99, с. 208–209; 166, с. 14], легіон УСС у першій половині жовтня 1918 р. перебрався на Буковину, де, як зазначено, розпочав безпосередню підготовку до вирішальних змагань на західноукраїнських землях.

Отже, визначивши основною метою своєї боротьби здобуття української державності, УСС ретельно і цілеспрямовано до цього готувалися. Вони старалися насамперед організувати своє внутрішнє життя так, щоб незважаючи на воєнні перешкоди, виконувати національні завдання. Головні з них – формування національно-визвольної ідеології та підготовка до вирішальних подій, праця над поглибленням національної свідомості українського народу, залишення матеріальних і духовних пам'яток та традицій про свою боротьбу, які б, у випадку невдачі тодішніх змагань, стали орієнтирами в побудові Української держави для майбутніх поколінь. Основною передумовою вирішення цих завдань було виховання освіченого, національно свідомого УСС, який зумів би їх досягти. Тому в легіоні/полку практично протягом усієї війни діяв ряд інституцій, створених для ознайомлення стрільців, головним чином стрілецьких новобранців, з їх завданнями у війні, з основами стрілецької ідеології, а також для підвищення освітнього рівня стрілецтва та підготовки його до післявоєнної громадської діяльності. З цією самою метою в легіоні непогано, як на фронтові умови, функціонувала літературно-видавнича справа, з допомогою якої практично все стрілецьтво мало змогу ознайомитися з передовою національно-політичною думкою, обговорити її та виробити підходи до вирішення проблем.

Усвідомлюючи, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, Українські січові стрільці, поряд із самоосвітою та самовдосконаленням, приділяли величезну увагу й національно-освідомлювальній і просвітницькій праці серед широких кіл української громадськості – як у Галичині, так і в Закарпатті, на Волині та в Наддніпрянщині, – щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна було б досягти людського існування та гідного місця в історії.

Вже з 1914 р. передова частина стрілецтва вела роз'яснювальну роботу серед українців у місцях свого постю, залучала їх до спільних маніфестацій, допомагала в створенні різноманітних національних інституцій, зокрема читалень, товариств «Просвіта», господарських організацій тощо. Свідченням праці Українських січових стрільців на перспективу було відкриття і підтримка ними українських шкіл.

Важливе значення для поширення і пропаганди національно-державницьких поглядів мала культурно-мистецька діяльність УСС. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення ознайомлювалося з ідеєю української державності, дізнавалося правду про минувшину,

задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити ними якнайширші кола українства від Закарпаття до Наддніпрянщини, а тематика і форми подачі сприяли проникненню стрілецьких ідей в українське середовище.

Джерела і література

1. А. Л. Стрілецька преса. Календарик «Самохотника» на звичайний рік 1918. Українським Січовим Стрільцям і всій Соборній Україні на пожиток і на втіху та розраду / зладив А. Лотоцький ; заходом редакції «Самохотника». Львів : Накл. УСС Хведора Мрочка, 1917. С. 22–24.
2. Антольоґія стрілецької творчости / за ред. Л. Геца, Б. Крижанівського. Постій Вишколу УСВ, 1918. 107 с.
3. Баб'юк А. Сміх Нірвани : нариси й новелі. Львів : Накл. Комісаріату УСС у Володимирі-Волинському, 1918. 39 с.
4. Баб'юк А. Стрілецьке свято на селі. Вістник Союзу визволення України. 1916. 6 лют.
5. Балоцький П. Кликала мене Україна. Літопис Червоної Калини. 1991. № 1. С. 9–10.
6. Бб. Стрілецькі пісні і труби. Діло. 1916 р. 14–21 бер.
7. Бобинський В. Гість із ночі : Поезія. Проза. Публіцистика. Літературна критика. Переклади / упоряд., передм., приміт. М. Дубини. К. : Дніпро, 1990. 624 с.
8. В. З Ковеля / В. Вістник Союзу визволення України. Відень, 1916. 29 бер.
9. Великодний Самохотник: Писанка Січовим Стрільцям на Великдень 1918. Львів, 1918. 20 с.
10. Винницький Р. Похід на Крим. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 р. Львів, 1929. С. 21–29.
11. Витвицький С. Збірна Станиця УСС у Львові. Тим, що впали : літературно-мистецький збірник. Кн. 1 / зложив М. Голубець ; украсив І. Іванець ; Артистична горстка і Пресова квартира УСС в поли. Львів, 1917. С. 139–140.
12. Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії. Запорожець : календар на 1921 р. Відень, 1920. С. 84–89.
13. Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка. № 1350. Ч. II, Волинський записник Д.Вітовського. С. 29–30.
14. Вістник Союзу визволення України. 1915. 24 квіт.
15. Вістник Союзу визволення України. 1915. 7 лист.
16. Вістник Союзу визволення України. 1915. 26 груд.
17. Вістник Союзу визволення України. 1916. 6 січ.
18. Вістник Союзу визволення України. 1916. 16 січ.
19. Вістник Союзу визволення України. 1916. 6 лют.
20. Вістник Союзу визволення України. 1916. 27 лют.
21. Вістник Союзу визволення України. 1916. 19 бер.
22. Вістник Союзу визволення України. 1916. 26 бер.
23. Вістник Союзу визволення України. 1916. 16 квіт.
24. Вістник Союзу визволення України. 1916. 23 квіт.
25. Вістник Союзу визволення України. 1916. 7 трав.
26. Вістник Союзу визволення України. 1916. 14 трав.

27. Вістник Союзу визволення України. 1916. 9 лип.
28. Вістник Союзу визволення України. 1916. № 169.
29. Вістник Союзу визволення України. 1917. 1 січ.
30. Вістник Союзу визволення України. 1917. 4 лют.
31. Вістник Союзу визволення України. 1917. 18 лют.
32. Вістник Союзу визволення України. 1917. 25 лют.
33. Вістник Союзу визволення України. 1917. 12 бер.
34. Вістник Союзу визволення України. 1917. 26 бер.
35. Вістник Союзу визволення України. 1917. 22 квіт.
36. Вістник Союзу визволення України. 1917. 26 серп.
37. Вістник Союзу визволення України. 1917. 9 вер.
38. Вістник Союзу визволення України. 1917. 23 вер.
39. Вістник Союзу визволення України. 1917. 30 вер.
40. Вістник Союзу визволення України. 1917. 28 жовт.
41. Волинець С. Стрілецький рейд по Чорному морі. Батьківщина: календар на 1938 р. Львів, б. р. С. 48–52.
42. Галущинський М. З Українськими Січовими Стрільцями: спомини з рр. 1914–1915. Львів : Діло, 1934. 216 с.
43. Гірняк Н. Кіш УСС (Його життя і роля в стрілецтві). Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. Львів, 1934. С. 47–57.
44. Гірняк Н. Листопадовий зрив з перспективи. Календар «Нового шляху» на 1988 р. Вінніпег ; Манітоба, б. р. С. 45.
45. Гірняк Н. Львів у воєнних роках. 1914–1918. Наш Львів : ювілейний зб. 1252–1952. Нью-Йорк : Червона Калина, 1953. С. 134–142.
46. Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. Філадельфія : Америка, 1955. 84 с.
47. Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918 р. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. Львів, 1931. С. 66–70.
48. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
49. Гриневич Я. Стрільці на сцені. Літопис Червоної Калини. 1936. № 9. С. 4–6.
50. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. / упоряд. А. Ф. Трубайчук. К. : Либідь, 1992. 42, [2] с. : портр.
51. Діло. 1914. 19 груд.
52. Діло. 1915. 13 бер.
53. Діло. 1916. № 71.
54. Діло. 1916. № 72.
55. Діло. 1916. № 73.
56. Діло. 1916. № 74.
57. Діло. 1916. № 229.
58. Діло. 1916. № 231.

59. Діло. 1916. № 232.
60. Діло. 1916. № 233.
61. Діло. 1916. № 237.
62. Діло. 1916. № 241.
63. Діло. 1916. № 242.
64. Діло. 1916. № 258.
65. Діло. 1916. № 259.
66. Діло. 1916. № 260.
67. Діло. 1916. 20 лют.
68. Діло. 1916. 18 бер.
69. Діло. 1916. 24 бер.
70. Діло. 1916. 30 бер.
71. Діло. 1916. 23 квіт.
72. Діло. 1916. 26 квіт.
73. Діло. 1916. 27 квіт.
74. Діло. 1916. 30 квіт.
75. Діло. 1916. 9 трав.
76. Діло. 1916. 12 лип.
77. Діло. 1916. 16 лип.
78. Діло. 1916. 27 лип.
79. Діло. 1917. 14 січ.
80. Діло. 1917. 3 бер.
81. Діло. 1917. 28 бер.
82. Діло. 1917. 29 бер.
83. Діло. 1917. 30 бер.
84. Діло. 1917. 31 бер.
85. Діло. 1917. 4 квіт.
86. Діло. 1917. 8 квіт.
87. Діло. 1918. 8 трав.
88. Діло. 1918. 9 трав.
89. Діло. 1918. 12 трав.
90. Діло. 1917. 18 лип.
91. Діло. 1917. 24 серп.
92. Діло. 1917. 28 серп.
93. Діло. 1917. 20 жовт.
94. Дорошенко В. Українське шкільництво на Волині. Вісник політики, літератури й життя. 1918. № 27–28. С. 413–415.

95. Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. Львів, 1933. С. 44–51.
96. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. Львів : Червона Калина, 1936. 375 с.: іл.
97. Дурбак І. Золотий гомін свободи: українські чуда. Альманах УНС. Джерзі Ситі–Нью Йорк : Вид-во «Свобода», 1987. С. 67–74.
98. Єремійв М. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 115–165.
99. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / за ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк : Червона Калина, 1967. 608 с.: іл.
100. Заброварний Б., Бернадський Б. Значення УСС у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни. Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край : матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. Луцьк : Надстир'я, 1998. С. 212–213.
101. Заклинський М. «А ми тую стрілецьку славу збережемо». Спомини з визвольної війни : у 2 ч. Ч. 2. Львів : Всесвіт, 1936. 111 с.
102. Заклинський М. З життя УСС в 1917 р. Літопис Червоної Калини. 1934. № 12. С. 4–5.
103. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 р. Львів, 1930. С. 19–29.
104. Заклинський Р. Зміна конституції. Будучина. 1918. 9 бер.
105. Заклинський Р. Сучасні завдання. Будучина. 1918. 2 бер.
106. Звідомлення за місяць березень 1917 р. УСС Івана Верб'яного, учителя в Бискупичах Шляхетських на Волині. Літопис Червоної Калини. 1929. № 1. С. 20.
107. Знищення західньої України. Українське Слово. 1915. 28 вер.
108. І. К. Сотник Д. Вітовський на Волині. Літопис Червоної Калини. 1932. № 2. С. 7–11.
109. Іванець І. Пресова Квартира УСС. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. Львів, 1934. С. 5–9.
110. І. К. УСС у Володимирі 1916–1917. Літопис Червоної Калини. 1932. № 5. С. 18–21.
111. Інструкція для УСС, що їдуть на Україну, апробована Командою Коша УСС. Літопис Червоної Калини. 1934. № 7–8. С. 7–8.
112. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. [4-те вид., змін. і доп.]. Львів : Світ, 1992. 712 с.
113. Р. К. Під Львів! Календар Червоної Калини на 1925 р. Львів, К., 1924. С. 33–35.
114. Календарик «Самохотника» на звичайний рік 1918: Українським Січовим Стрільцям і всій Соборній Україні на пожиток і на втіху та розраду / зладив А. Лотоцький ; заходом редакції «Самохотника». Львів : Накл. УСС Хведора Мрочка, 1917. 66 с.
115. Каліщук О. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки) : дис. ...к. іст. н.: 07.00.01. Львів, 2003. 249 с.
116. Качкан В. Українське народознавство в іменах : у 2-х ч. Ч. 1. К. : Либідь, 1994. 336 с.
117. Кедрин І. Поема, її тло і автор. Купчинський Р. Скоропад. Нью-Йорк : Червона Калина, 1965. С. I–VIII.
118. Козак Нитка. Преса Українського Січового Війська. Червона Калина : літературний збірник Українського Січового Війська. Ч. 1 / за ред. М. Угриня-Безгрішного. Львів : Друкарня А. Гольдмана, 1918. С. 65–117.

119. Коханчук Р. З вірою у Бога та Батьківщину. Атлантична панорама. 2006. № 3. С. 45.
120. Крип'якевич І. Для Холмщини і Волини. Діло. 1916. 23 квіт.
121. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України. (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Львів : Світ. 1995. 184 с.
122. Купчинський Р. Великодні свята в полі. Діло. 1916. 9 трав.
123. Купчинський Р. Заметіль. II. Перед навалою : Повість зі стрілецького життя. Львів : Каменярь, 1991. 151 с.
124. Купчинський Р. Стрілецька пісня. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. Львів, 1933. С. 11–14.
125. Лазарович М. В. Українські січові стрільці у боротьбі за волю України : моногр. / Міністерство інформаційної політики України. Ічня : ПП «Формат», 2018. 766 с.: іл.
126. Левицький В. Два фрагменти. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. Львів, 1934. С. 80–82.
127. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 : у 3-х ч. Ч. 1. Львів, 1928. 288 с.
128. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: у 3-х ч. Ч. 2. Львів, 1929. С. 289–496.
129. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 : у 3-х ч. Ч. 3. Львів, 1930. С. 497–776.
130. ЛНБ НАН України. Від. рукописів. Ф. 9. Од. зб. 1416 – Протоколи засідання Загальної Української Культурної Ради (25.06.1915 – 10.11.1916).
131. ЛНБ НАН України. Від. рукописів. Ф. 9. Од. зб. 4352 – Матеріали з історії УСС.
132. ЛНБ НАН України. Від. рукописів. Ф. 9. Од. зб. 4370 – Український жіночий комітет помочі раненим.
133. ЛНБ НАН України. Від. рукописів. Ф. 9. Од. зб. 4483 – Опис бою на Лисоні для художника Куриласа;
134. ЛНБ НАН України. Від. рукописів. Ф. 48. Од. зб. 145-б / 23 – Листування А. Баб'юка.
135. ЛНБ НАН України. Від. рукописів. Ф. 48. Од. зб. 145-е / 23 – Лист В. Бобинського.
136. Лотоцький А. Як дійсно було з проводом Пресової Кватири УСС. Літопис Червоної Калини. 1937. № 4. С. 7.
137. Луцький О. На Великім Лузі. Календар товариства «Просвіта» на 1926 р. Львів, 1925. С. 108.
138. М. Л. Релігійна справа на Волині. Шляхи. 1916. Квітень. С. 339.
139. На порозі. Світ : ілюстрований 2-тижневик для української родини. 1917. № 1. С. 2–3.
140. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К. : Укр. письменник, 1993. 413 с.
141. Назарук О. Над Золотою Липою: В таборах Українських Січових Стрільців. Б. м. : Накл. УСВ, 1917. 104 с.
142. Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, 1916. 156 с.
143. Назарук О. То було так. Антологія стрілецької творчості / за ред. : Л. Геца, Б. Крижанівського. Постій Вишколу УСВ, 1918. С. 1–1`.
144. Новинки. По візді УСВійська. Українське Слово. 1918. 18 черв.
145. Ой у лузі червона калина : Українські Січові Стрільці у піснях. Тернопіль, 1991. 112 с.
146. Олесевич Т. Українське шкільництво на північно-західних українських землях. Нова Україна. 1923. № 6. С. 135.

147. Онуфрик С. Оркестра УСС-ів. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. Львів, 1933. С. 128–145.
148. Паліїв Д. Тридцятиліття УСС. За народ : кал-р на 1944 р. Львів, б. р. С. 34–39.
149. Петлюра С. Анотація-рецензія на «Стрілецький календар-альманах на рік 1917». Книгарь : літопис українського письменства. 1918. № 14. С. 839–840.
150. Расевич В. Політик, що розминувся зі своїм часом: історія життя Вільгельма Габсбурга, більше знаного як Василь Вишиваний. Європейський час. Львів, 1997. № 1. С. 33–36.
151. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво : визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона калина, 1956. VII, 360 с.
152. Самохотник-календарик на 1919 р. Українським Січовим Стрільцям і всій Соборній Україні на потіху та розраду / за ред. А. Лотоцького. Кіш УСС, 1918. 86 с.
153. Свобода. 1916. 29 січ.
154. Свобода. 1916. 27 трав.
155. Серед бурі : літературний збірник. Львів, 1919. 360 с.
156. Слідами польських легіонів : з воєнних дописей в польських часописах. Діло. 1915. № 70.
157. Старосольський В. Ще в справі «орієнтації». Шляхи. 1916. 1 і 2-й зшиток за квіт. С. 336–338.
158. Степовенко М. Українські Січові Стрільці на Волині. Червона Калина : літературний збірник Українського Січового Війська / за ред. М. Угрин-Безгрішного. Кіш УСС : Червона Калина. Ч. 1. Львів : 3 друкарні А. Гольдмана, 1918. С. 118–126.
159. Стрілецька Голгофа: спроба антології / упоряд., авт. вступ. ст. і прим. Т. Ю. Салига. Львів : Каменяр, 1992. 399 с.
160. Стрілецька преса. Календарик «Самохотника» на 1918 р. / зладив А. Лотоцький. Львів : Накладом УСС Хведора Мрочка, 1917. 55 с.
161. Стрілецький календар-альманах Артистичної горстки і Пресової квартири У.С.В. в полі на звичайний рік 1917. Тим, що впали 1914–1916: Літературно-мистецький збірник / зложив Микола Голубець. Кн. 1. Львів : Коштом Артистичної горстки і Пресової Квартири У.С.В. в полі; 3 друкарні А. Гольдмана, 1917. XVI, 157, [5] с.
162. Стрілецькі пісні : пісенник. К. : Музична Україна, 1992. 80 с.
163. Сурма : збірник воєнних пісень. Львів, К. : Червона Калина, 1922. 135 с.
164. Тарнавський М. Спогади / Вечірня година. Ч. 4. Львів, 1992. 128 с.
165. Тим, що впали : літературно-мистецький збірник. Кн. 1 / зложив М. Голубець ; украсив І. Іванець ; Артистична Горстка і Пресова Квартира УСС в полі. Львів, 1917. С. 23–30.
166. Тобілевич С. Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні. Львів ; К. : Червона Калина, 1922. 38 с.
167. У тіні шибениць: тайний приказ ч. 403 з 1914 р. Батьківщина: календар на 1939 р. Львів, б. р. С. 64.
168. Угрин-Безгрішний М. «Етапна гімназія» Українських Січових Стрільців. Рогатин : Журавлі, 1928. 30 с.
169. Українське слово. 1915. № 25.
170. Українське слово. 1915. 16 лип.
171. Українське слово. 1915. 27 лип.
172. Українське слово. 1916. 18 січ.

173. Українське слово. 1916. 6 квіт.
174. Українське слово. 1916. 13 квіт.
175. Українське слово. 1918. 10 трав.
176. Український ілюстрований календар т-ва «Просвіта» на 1917 р. Львів, 1917. С. 39–48.
177. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича. [репринт. відтвор. з вид. 1935 р.]. Львів : Слово, 1991. 160 с.
178. Хованець М. І. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві. Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. 2009. Вип. 12. С. 165–176.
179. ЦДАВО України. Ф. 4097 т. Оп. 1. Спр. 1.
180. ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 22.
181. ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 70.
182. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 22.
183. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 23.
184. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 24.
185. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 27.
186. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 306.
187. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 593.
188. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 968.
189. ЦДІАЛ. Ф. 309 т. Оп. 1 т. Спр. 1198.
190. ЦДІАЛ. Ф. 352 т. Оп. 1. Спр. 31.
191. ЦДІАЛ. Ф. 352 т. Оп. 1. Спр. 50.
192. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 1.
193. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 3.
194. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 7.
195. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 8.
196. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 12.
197. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 14.
198. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 215.
199. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 225.
200. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 226.
201. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 227.
202. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 228.
203. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 229.
204. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 230.
205. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 231.
206. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 241.
207. ЦДІАЛ. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 13.

208. ЦДІАЛ. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 49.
209. ЦДІАЛ. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 486.
210. ЦДІАЛ. Ф. 368 чт. Оп. 1. Спр. 2.
211. ЦДІАЛ. Ф. 368 чт. Оп. 1. Спр. 204.
212. ЦДІАЛ. Ф. 395 т. Оп. 1. Спр. 8.
213. ЦДІАЛ. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91.
214. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Львів, 1935. 112 с.
215. Червона Калина : літературний збірник Українського Січового Війська : Ч. 1 / за ред. М. Угрин-Безгрішного. Кіш УСС : Червона Калина. Львів : З друкарні А. Гольдмана, 1918. 140 с.
216. Червона Калина : поважний та гумористично-сатиричний ілюстрований січовий орган / видає гурток УСС ; відп. ред. М. Угрин-Безгрішний. Кіш УСВ, 1917. № 6. С. 3–4.
217. Чолій М. І поблагословив батько синів... Літопис Червоної Калини. 1991. № 5. С. 26–28.
218. Шапошникова Н. Вплив подій Першої світової війни на національну свідомість українців. Історія України. 2000. № 18. С. 11.
219. Шляхи. 1915. № 1.
220. Шляхи. 1915. № 2.
221. Шляхи. 1915. Зш. 1–2 за квіт.
222. Шляхи. 1916. № 3–4.
223. Шляхи. 1916. № 5.
224. Шляхи. 1916. Зш. 1–2 за бер.
225. Шляхи. 1916. Зш. 1–2 за квіт.
226. Шляхи. 1916. Зш. за лист. і груд.
227. Шухевич С. Д. Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Львів : Червона Калина, 1930. 232 с.
228. Щуровський В. Спомини з пробування УСС на Надніпров'ю в 1918 р. Літературно-Науковий Вісник. 1925. Кн. 3. С. 218–228.
229. Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжжю. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 р. Львів, 1929. С. 40–43.
230. Яців Р. Один із Пресової Кватири. Літопис Червоної Калини. 1991. № 1. С. 35–36.
231. Яцків М. До історії Коша У.С.В. Тим, що впали : літературно-мистецький збірник. Кн. 1 / зложив М. Голубець ; украсив І. Іванець ; Артистична горстка і Пресова квартира УСС в поли. Львів, 1917. С. 95–111.

Contact:

Микола Лазарович
доктор політичних наук,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету (Україна)

MUSEUM AS A SOCIO-CULTURAL AND RESEARCH INSTITUTION (ON THE EXAMPLE OF MUSEUMS OF VINNYTSIA)

TETJANA LEBIÐ

МУЗЕЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА УСТАНОВА (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЇВ ВІННИЦІ)

ТЕТЯНА ЛЕБІДЬ

ABSTRACT.

Being socio-cultural institutions of society, museums, through socio-cultural processes, unite generations of people, form their spirituality, dignity, and patriotism. The modern national doctrine envisages the formation of a civil polyethnosocial society, which ensures the historical perspective of Ukrainian statehood. In these conditions, museums put the idea of social functioning of patriotism as a social value and social mechanism to the fore.

Our research is related to the need to understand the museum as a socio-cultural institution, which was formed in accordance with the needs of society for the preservation of cultural heritage and is an important factor in the formation of civil society through the formation of citizens' knowledge, beliefs, socially significant feelings, love for Ukraine, valuable attitudes towards history and culture. The application of the socio-cultural approach makes it possible to consider the museum in terms of its social, cultural and personal interpretation and explanation.

The cultural-historical environment and the activities organized around it, as one of the forms of socio-cultural practice, become the conditions for the revival of the regional culture of Vinnytsia. The cultural region, formed by the interaction of the natural and cultural-historical environment with modern socio-cultural practice, is the main object of the Vinnytsia museums. In modern conditions, museum activity is understood as the activity of society in relation to natural and cultural heritage. It is a component of local cultural processes, and the Vinnytsia museum network has formed into an independent cultural and economic complex. Museums become a means of organizing socio-cultural processes and socio-cultural centers within a certain territory, creating an active basis that allows this central region of Ukraine to function as a single cultural process. The main directions, traditional and innovative forms of work of the museums of Vinnytsia confirm the tendency of the socio-cultural functions of the regional museum to correspond to the social order: to promote the unification of people by involving them in learning about history and preserving culture.

Keywords: museum, museum communication, museum audience, research activity, scientific-educational activity, scientific-fund work, exposition, collection, literary-memorial museum, museum-estate, website, QR-code.

АНОТАЦІЯ.

Будучи соціокультурними інститутами суспільства, музеї через соціокультурні процеси єднують покоління людей, формують їхню духовність, гідність, патріотизм. Сучасна національна доктрина

передбачає формування громадянського поліетносоціального суспільства, що забезпечує історичну перспективу української державності. У цих умовах ідея суспільного функціонування патріотизму, як соціальної цінності та соціального механізму, висувають музеї на перший план.

Наше дослідження пов'язане із потребою осмислення музею як соціокультурного інституту, що сформувався відповідно до потреб суспільства щодо збереження культурної спадщини та є важливим фактором становлення громадянського суспільства через формування у громадян знань, переконань, соціально-значущих почуттів, любові до України, ціннісного ставлення до історії та культури. Застосування соціокультурного підходу дає можливість розглянути музей в аспекті його соціальної, культурної та особистісної інтерпретації і пояснення.

Культурно-історичне середовище та організована навколо неї діяльність, як одна з форм соціокультурної практики, стають умовами відродження регіональної культури Вінниччини. Культурний регіон, що формується при взаємодії природного та культурно-історичного середовища з сучасною соціокультурною практикою, є основним об'єктом діяльності музеїв Вінниці. У сучасних умовах музейна діяльність розуміється як діяльність суспільства по відношенню до природної та культурної спадщини. Вона є складовою місцевих культурних процесів, а музейна мережа Вінниці сформувалася у самостійний культурно-господарський комплекс. Музеї стають засобом організації соціокультурних процесів та соціокультурними центрами у межах певної території, створюючи діяльну основу, яка дозволяє функціонувати даному центральному регіону України як єдиному культурному процесу. Основні напрями, традиційні та інноваційні форми роботи музеїв Вінниці підтверджують тенденцію відповідності соціокультурних функцій регіонального музею соціальному замовленню: сприяти єднанню людей через залучення їх до пізнання історії та збереження культури.

Ключові слова: музей, музейна комунікація, музейна аудиторія, науково-дослідна діяльність, науково-освітня діяльність, науково-фондова робота, експозиція, колекція, літературно-меморіальний музей, музей-садиба, вебсайт, QR-код.

Не одну сотню років музей є храмом культури й мистецтва, «візитною карткою» не тільки міста, але й країни, що зберігає історію, культуру, досягнення не одного покоління. Музей – скарбниця народної пам'яті, осередок пізнання, де представлена самобутність народу. Кожного дня музеї відчиняють двері для десятків тисяч відвідувачів, які прагнуть познайомитися з національною спадщиною. Музей виступає не лише надбанням, а й засобом для культурного обміну, збагачення та взаєморозуміння між народами.

Дослідження в галузі музейної справи проводиться в різних аспектах: музеєзнавчому, педагогічному, соціологічному та психологічному, які доповнюють один одного та вимагають міждисциплінарного підходу [10, с. 163].

Питання діяльності музею як соціального інституту розглядали Т. Белофастова, Д. Равикович, К. Шрайнер, О. Крук, Г. Скрипник, О. Волкова, Р. Маньковська. Соціальні функції та науково-інформаційна діяльність музейних установ відображена у теоретичних працях М. Маклуена, Д. Камерона, М. Гнедовського, К. Хадсона, К. Шрайнера, Ф. Вайдахера.

Вивченням проблеми суті існування музею займалися О. Луначарський, М. Федоров, П. Флоренський. Проблеми взаємодії музеїв та інших соціокультурних інститутів простежуються у працях Т. Беннета, І. Карпа, Д. Портера, Й. Ульдалла.

Поняття «музей» з'явилося у культурному вжитку людства більш ніж дві з половиною тисячі років тому, та в сучасному світі його зміст суттєво змінився. Стародавні греки спочатку розуміли під «музейоном» святилище муз, а потім – місце для заняття літературою, наукою та спілкуванням. В епоху Середньовіччя поняття «музейон» вийшло зі вжитку разом з його культурним контекстом. Новий зміст та друге життя терміну «музейон» подарувала епоха Відродження. Музеєм спочатку називали колекції пам'ятників античності та витворів мистецтва, а потім – зразки світу природи й все, що сприймалося, як «рідкість» та «чудасія». Але вже в другій половині XVI ст. термін «музей» все частіше почали застосовувати не лише до зібрання предметів, а й до приміщення, у якому воно зберігалося та експонувалося.

У часи епохи Просвітництва музей трактували в новому аспекті, акцентуючи увагу на рівності освітніх можливостей людей, культурі розуму та пропаганді знань. Із зібрання, доступного лише небагатьом охочим, музей перетворюється на установу, відкриту для широкого загалу, його визначальною ознакою стає не

лише наявність колекції, її зберігання й вивчення, але й популяризація. У XIX ст. завершився процес формування музею як соціокультурного інституту. На початку XX ст. його ще визначали як зібрання систематизованих та експонованих відповідно до наукових методів предметів, що становлять інтерес для вчених [10, с. 146].

У сучасній науковій літературі існує ціла низка дефініцій. Зазначимо, що музей – складний феномен і дати чітке й вичерпне визначення, яке задовільнить усіх дослідників, нелегко. Так, у літературознавчій енциклопедії зустрічаємо таке трактування поняття «музей»: «(лат. museum, від грец. museion храм муз) – науково-дослідний, науково-просвітний заклад, у якому збирають, вивчають, експонують пам'ятки писемності, матеріальної та духовної культури» [7].

В юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка подано таке визначення: «музей (лат. museum, від грец. – святилище муз) – установа, що збирає, вивчає, зберігає та експонує пам'ятки історії та культури, природничо-наукові колекції, предмети, техніку тощо» [12].

Особливу увагу слід звернути на нормативно-правову базу музейної справи. Так, у статті 1 Закону України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР зазначено, що «музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини» [1].

24 серпня 2007 року, у Відні, 22-ю Генеральною Асамблеєю було прийнято Статут Міжнародної ради музеїв (ICOM), у якому чинним є таке визначення: «Музей – це некомерційна, постійно діюча установа на службі суспільства та його розвитку, відкрита для публіки, яка набуває, зберігає, досліджує, передає та демонструє матеріальну та нематеріальну спадщину людства та навколишнього середовища для цілей освіти, навчання та естетичної насолоди» [8].

Звернемо увагу на класифікацію музеїв згідно Закону України «Про музеї та музейну справу» [1]:

- природничі (антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні);
- історичні (загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні);
- літературні;
- художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва);
- мистецькі (театральні, музичні, музеї кіно);
- науково-технічні;
- комплексні (краєзнавчі, екомuzeї);
- галузеві тощо.

На основі об'єктів культурної спадщини, пам'яток природи, їх територій можуть створюватися музеї просто неба та меморіальні музеї-садиби [1].

Відповідно до статті 2 Закону України «Про музеї та музейну справу» визначено основні напрями діяльності музеїв: науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибуцією, експертизою, класифікацією, державною реєстрацією та усіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначеними як культурні цінності, з метою включення до Музейного фонду України [1].

Важливою умовою діяльності сучасного музею є детальне вивчення музейної аудиторії, задоволення інтересів та потреб різних вікових груп і професій. Однією зі складових діяльності музею як науково-дослідної та культурно-освітньої установи є музейна комунікація, що має на меті освіту та виховання. Поряд з традиційними формами музейної комунікації, (просвітницька, експозиційно-виставкова, видавнича) з'являються й нові форми роботи з відвідувачами. Застосування музейним співробітниками інтерактивних форм роботи дає можливість віртуальних подорожей у просторі та часі.

Розвиток цифрової культури музеїв сприяє розширенню міжмузейних контактів, комунікації з відвідувачами, ознайомленню їх з духовним, культурним та матеріальним надбанням. Через вебсайти музейні установи знайомлять відвідувачів з історією, колекціями, експозиціями, науково-дослідною діяльністю. Наприклад, на офіційному сайті Вінницького обласного краєзнавчого музею для відвідувачів доступний віртуальний 3D-тур залами музею. Віртуальна екскурсія поділена на дві частини: перша охоплює зали музею № 1-7, а друга – зали № 8-16.

Напередодні Великодня краєзнавчий музей у своїй Facebook-спільноті підготував для дитячої аудиторії розмальовки «Подільські писанки». Музейні друзі мали змогу дізнатися про писанкові знаки-символи Східного Поділля (дуб, дубове листя, «Вазон», або «Дерево життя», «Бокова ружа» («ружа», «зірка»)) та опанувати мистецтво писанкарства. За взірці використано роботи писанкарки Антоніни Олімчук з смт. Тиврів Вінницької області та Марини Верхової з м. Вінниці [4]. Познайомитися з розмальовками можна було за посиланнями: <https://drive.google.com/.../1nE5sZcG8XeJmKT7fpwb.../view...> та <https://drive.google.com/.../1hehptjEIV8ufo82WImF.../view...>

Працівники Національного музею-садиби М. І. Пирогова дбають про своїх відвідувачів і підготували для них безкоштовний аудіогід. За допомогою електронного аудіогіда можна познайомитися з історією останніх 20 років життя й діяльності М.І. Пирогова, що пов'язані з його перебуванням у садибі, відвідати її меморіальні куточки та насолодитися пейзажами парку. Для цього достатньо мати мобільний інтернет на телефоні. Відвідувачі за допомогою сканера QR-коду отримують з інформаційного зображення інтернет-адресу обраного аудіотуру, розміщеного біля входу в музей або переходять за гіперпосиланням (<https://izi.travel/ru/b94a-sadiba-vishnya-m-i-pirogova/uk>), яке розміщене на офіційному сайті музею. Супровід аудіогіда передбачає зупинки в певних локаціях, позначених спеціальними інформаційними вказівниками та території садиби та на карті-схемі її паркової частини [9].

Важливою формою музейної комунікації є проведення конференцій, з'їздів, форумів, музейних читань, круглих столів.

Національний музей-садиба М. І. Пирогова – музей видатного вченого, хірурга, анатома, педагога й громадського діяча. Мета діяльності – збереження культурного середовища, яке було ще за життя вченого. Музей представлений системою об'єктів культурної спадщини та пам'ятками садово-паркового мистецтва [9]:

- будинок, де розміщена експозиція про життя й діяльність Миколи Пирогова (10 залів);
- музей-аптека з інтер'єрами приймальні та операційної;
- церква-некрополь, де покоїться набальзамоване тіло вченого;
- меморіальний парк, де збереглися дерева, посаджені М. І. Пироговим.

Музей-садиба М. І. Пирогова є провідним науково-дослідним та науково-освітнім закладом України, діяльність якого спрямована на застосування отриманих знань у галузях гуманітарних та суспільних наук. Окрім того, у музеї проводяться міжнародні наукові дослідження й розробки загальнодержавного значення, що мають світове визнання: подальше збереження набальзамованого тіла М. І. Пирогова в природному середовищі.

Науково-фондова робота – важливий напрям науково-дослідної діяльності музею. Наукове комплектування фондів музею здійснюється шляхом пошукової роботи. Зусиллями співробітників музею було знайдено та зібрано багато хірургічних інструментів, аптечного начиння, ліків другої половини XIX ст., які використовував у своїй лікарській практиці Микола Пирогов.

У національному музеї-садибі М. І. Пирогова проводиться значна науково-експозиційна та науково-освітня діяльність. Музей багатий своїми фондами, а експозиція відображає лікарську, наукову, педагогічну й громадську діяльність вченого. Матеріали музею використані документальних, художніх фільмах і є невичерпним джерелом для роботи науковців, лікарів-практиків та студентів.

Музей популяризує свої наукові дослідження, які застосовуються під час написання дисертацій, монографій, книг, путівників (27 видань українською, російською, польською, англійською та французькою мовами), наукових статей, анотованих каталогів архівних документів, що зберігаються у

фондах музею, покажчиків, рефератів та публікацій, наукових історичних довідок тощо [9].

Варто відзначити, що музей надає наукові консультації під час написання наукових праць, що пов'язані з життям та діяльністю М. І. Пирогова, здійснює підготовку та підвищення кваліфікації наукових кадрів. Також у музеї створена та функціонує науково-методична рада.

Музей-садиба є навчальною базою Вінницького медичного університету ім. М. І. Пирогова та Вінницького медичного коледжу ім. Д. К. Заболотного, де проводяться заняття з історії медицини, засідання студентських наукових гуртків, науково-практичні конференції.

Наприклад, 5 грудня 2019 року, у день пам'яті Миколи Пирогова, на базі Національного музею-садиби ім. М. І. Пирогова відбулась науково-практична конференція «Роль Національного музею-садиби М. І. Пирогова у формуванні загальноосвітнього та медичного простору України». Співorganizаторами конференції були Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова та Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ. За результатами проведеної конференції був підготований та виданий збірник статей.

Спільно з Міністерством охорони здоров'я України, Вінницьким національним медичним університетом, обласним управлінням охорони здоров'я музей був одним із організаторів проведення у Вінниці виїзної сесії Академії медичних наук, Пироговських читань, з'їздів, наукових конференцій [9].

Однією із форм співпраці музею-садиби та університетів є фахова практика студентів у пироговському меморіалі. Наприклад, у лютому 2020 року на базі Національного музею-садиби М. І. Пирогова відбулася екскурсія, підготовлена студентами 3 курсу факультету історії права та публічного управління Вінницького державного педагогічного університету ім. М. М. Коцюбинського для своїх однокурсників. Під час екскурсії відвідувачі мали можливість познайомитися з життєвим шляхом та діяльністю видатного вченого, хірурга та педагога. Такі заходи підвищують освітню роль музеїв та сприяють вихованню молодого покоління.

З освітньою та пізнавальною метою громадська організація «Культурно-освітня організація «Гроно»» провела першу травматична секцію проекту першої домедичної допомоги «LIFEGUARDS» [#103*] на базі Національного музею-садиби М. І. Пирогова. Її учасниками були студенти Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова та Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ, які мали можливість опанувати методи надання домедичної допомоги при травмах, отримати цінну інформацію щодо травм у лікарів-хірургів та травматологів. Все це сприяло засвоєнню студентами принципів само- та взаємодопомоги [9].

Вінницький обласний краєзнавчий музей є провідним науково-дослідницьким закладом та науково-методичним центром у сфері музейної справи Вінницької області. Науково-дослідна робота – основа діяльності музейної установи й проводиться в різних галузях. Крім того, краєзнавчий музей видає друковані публікації [4]:

- альбом «Визначні пам'ятки Вінниччини» (2011 р.), у якому висвітлено історичне минуле рідного краю, неповторну природу та згадано відомих людей Вінниччини. Інформація композиційно побудована за хронологічно-тематичним принципом та вдало проілюстрована світлинами. Альбом складається з восьми розділів: «Неповторні витвори природи», «Свідки сивої давнини», «Уклін козацькій славі», «Шляхами Української революції 1917-1920-х рр.», «Навічно в пам'яті народній», «Пам'ятки сакральної архітектури», «Відлуння величі садіб Поділля», «Видатні особистості Вінниччини». До кожного розділу розроблено карти з умовними позначками місць розташувань пам'яток;
- альбом «Незаживаюча рана Афгану» (2014 р.), приурочений 25-ій річниці виведення військ з Афганістану. Альбом складається з таких розділів: «Далекий і невідомий Афганістан», «Афганська неоголошена війна: погляд у минуле», «Згадаємо поіменно», «Вшанування пам'яті загиблих воїнів-«афганців»», «Афганці не знають спокою»;
- альбом «Сім чудес Вінниччини» (2008 р.), де презентовано текстові матеріали, фотографії та ілюстрації пам'яток, серед яких Браїлівський Свято-Троїцький монастир, історико-культурний заповідник «Буша», Шаргородська синагога, музей-садиба М. І. Пирогова, Немирівське скіфське городище, палац

Потоцьких та «Подільський Афон» (Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир).

Науковці, історики, краєзнавці, громадські діячі, студентська молодь беруть активну участь у конференціях, круглих столах, що проводяться на базі музею, серед яких:

- Міжнародні наукові конференції «Гордіївський курганний могильник як загальноєвропейський культурний феномен» (2011 р.), «Сарматія від Алтаю до Дунаю» (2014 р.), «Вінницькому обласному краєзнавчому музею – 100 років» (2018 р.);
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Михайло Грушевський і Вінниччина: від 150-річчя від дня народження» (2016 р.);
- науковиконференції «Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.» (2015 р.), «Микола Леонтович: музична легенда Поділля» (2017 р.);
- круглий стіл «Голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі: політичні, економічні, демографічні та морально-психологічні аспекти» (2016 р.).

Творчим колективом підготовано ряд наукових статей: «Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині», «Сучасне мистецтво Вінниччини у збірці Вінницького обласного краєзнавчого музею», «Стрілецька зброя першої половини ХХ ст. в колекції музею», «Природно-заповідні території Вінниччини», «Рукописні книги старообрядницької громади Східного Поділля з колекції музею», «Розвиток музейної справи Поділля 1860-х–1924 років», «Священницький рід Леонтовичів».

Музей – це храм спогадів, де можна доторкнутися до предметів старовини, вдихнути їх аромат та поринути в далеке минуле. Музейні працівники впроваджують інтерактивні форми роботи, що дають можливість подорожувати в просторі та часі. Вінницький обласний краєзнавчий музей гостинно відчиняє двері для своїх відвідувачів, зачаровуючи їх музейними раритетами й таємничістю старовини. Сучасна експозиція розташована в 16 залах, три з яких діють як виставкові. Мета кожної з них – всеосяжно презентувати мистецтво, історію рідного краю та відкрити нові імена. Музей з радістю приймає виставки фотохудожників, членів Національної спілки художників України, Національної спілки народних майстрів України, відомих художників [4].

У Вінницькому обласному краєзнавчому музеї відбулася низка виставок, що підтверджує співпрацю музею з обласним центром народної творчості, лабораторією етнології Вінницького державного педагогічного університету імені М. М. Коцюбинського, колекціонерами й краєзнавцями. Це і «Хустина моя терновая» (2014 р.), «Мережана душа Поділля» (2015 р.), «Автентичне мистецтво Вінниччини. Вишивка та народні строї» (2016 р.). Знаковою була виставка писанок «Великоднє диво» (2012 р.) – спільний проект музею та майстрів писанкарства Вінниччини. Яскраві враження залишила виставка карт ХVI-ХVIII ст., що належать до приватних збірок сучасних київських колекціонерів «TERRA UCRAINA» та виставка українського іконопису з колекції Ольги Богомолець (м. Київ) «Вікна в позпростір» у рамках проекту «Музей і колекціонери» (2009 р.).

Серед напрямів діяльності Вінницького обласного краєзнавчого музею варто відзначити виїзні виставки, виступи театру народного вбрання, тематичні заходи, лекції в освітніх закладах. Співробітниками музею створено 11 пересувних виставок з історії рідного краю від найдавніших часів до сьогодення, які розраховані на широке коло глядачів. Пересувні виставки – джерело інформації з історії, археології, культури, природи Вінниччини. Такі виставки дають можливість педагогу провести заняття цікаво та насичено, а для учнів і студентів – поглянути на історію під новим кутом і отримати неоціненний досвід [4].

Оскільки експозиція є головним каналом музейної комунікації, то неможливо оминати увагою єдиний в Україні Музей моделей транспорту (автомобілі, літаки, танки, кораблі, мотоцикли, трамваї, тролейбуси, автобуси, потяги, військовий автотранспорт), який відкрили у Вінниці у 2018 році. Книга рекордів України зафіксувала рекорд – постійну колекцію-музей моделей транспорту в кількості 5037 одиниць: від рожевого «Кадиллака» Елвіса Преслі до останнього вінницького трамвая «ВінВей-6». Власником колекції є Олександр Вдовиченко, який понад 45 років збирав свою колекцію. Також у музеї представлені моделі танків, броньованої та військової техніки роботи колекціонера Андрія Гарника. Експонати є як фабричного виробництва, так і ручної роботи. Загалом у музеї зібрані моделі з понад 50-ти країн [5].

У межах програми виховання дітей та молоді в Музеї моделей транспорту проводяться екскурсії для школярів, студентів, адже, окрім експозиційної частини, у музеї є навчальний клас на 26 місць, потужна фільмотека та бібліотека спеціальної літератури, що налічує більш ніж 5 тисяч книг та журналів.

У Вінницькому музеї моделей транспорту до Дня міста, у 2020 році, для відвідувачів відкрили нову експозицію, де був представлений макет частини міста. Майстри відтворили вінницьке Замостя 1950-60 рр. минулого століття із залізницею, яка зв'язала наше місто з іншими містами. Всього на виставці колекцій та мініатюр представлено більше 10 тематичних колекцій [3].

Не забувають музейні працівники й про роботу з молоддю – один із провідних напрямів виставкової діяльності музею. З 2009 року Вінницький обласний краєзнавчий музей реалізує виставковий проєкт «Молоді митці Вінниччини», – це презентація центрів дитячої творчості та персональні виставки молодих митців. Музей також започаткував масштабні проєкти багаторічного існування: з 2006 року – Вінницька бієнале художнього текстилю юних авторів «Світ у клаптику», з 2009 року – Молодіжна бієнале традиційних українських ремесел. Щороку, на базі музею, Вінницький обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді організовує виставки-фестивалі творчості й талантів дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Повір у себе».

Для дітей, студентської молоді, які цікавляться природою, історією, етнографією рідного краю, у музеї створено клуби «Клію», «Мокоша», «Музейний знайко». На відміну від екскурсій, під час клубних, тематичних виставок та музейних заходів можна не тільки почути цікаві розповіді, а й торкнутися старовинних предметів і відчутти історію. Підрастаюче покоління є активними учасниками традиційних українських свят – Андріївські вечорниці, Святого Миколая, Різдва Христового, Івана Купайла тощо. Діти опановують майстерність вишивки, кольчугоплетіння і виготовлення ляльок-мотанок, навчаються розписувати великодні писанки та готувати паску за двохсотрічним рецептом, милуються старовинними подільськими народними костюмами, видобувають вогонь та виготовляють борошно за допомогою давньої зернотерки [4].

Щороку музей відзначає знаменні дати, організовує та проводить безліч виставок, фестивалів, майстер-класів, інших масових заходів.

Вінницький літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського проводить науково-дослідну, культурно-освітню роботу на основі експозиції та фондів колекцій музею, а також культурно-виховну, методичну та культурно-просвітницьку роботу.

Експозиція музею побудована за монографічним принципом і розміщена в п'яти кімнатах меморіального будинку. Колекція музею складає 7,3 тис. одиниць зберігання основного фонду та 2 тис. одиниць зберігання науково-допоміжного фонду. Серед експонатів – рукописи, фотодокументи, переклади творів письменника багатьма мовами, предмети побуту та етнографії.

Літературно-меморіальний музей ім. М. М. Коцюбинського займається підготовкою та проведенням тематичних екскурсій, вечорів, театральних-концертних, виставкових заходів, наукових конференцій, симпозіумів, конкурсів, наукових читань. Музей завжди долучається до проєкту «Ніч у музеї» – мистецького дійства з насиченою культурною програмою [2].

У 2018 році в музеї Михайла Коцюбинського відбулося перше заняття у «Школі стюардес-екскурсоводів», що діє при центрі підліткових клубів «VinSmart». Теоретичне заняття провела виконавчка обов'язків директора музею Лариса Кравченко. Проєкт «Таємниці та легенди Вінниці» передбачав цікаві лекції відомих екскурсоводів, майстер-класи та відвідування музеїв міста [6].

Працівники музеїв приділяють багато уваги пошуку нових форм і методів роботи з дітьми, формуванню музейної культури молоді, вихованню підрастаючого покоління на історії та культурі рідного краю. Наприклад, у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї під час інтерактивної екскурсії «Мамонт Вінні та його друзі. Подорож у далеке минуле» діти разом із екскурсоводом вирушають у віртуальну мандрівку минулим, де дізнаються, якою була природа нашого краю багато мільйонів років тому; знайомляться з тваринами, які жили в різні геологічні часи, а також мають можливість спробувати себе в ролі археолога. Заняття проходять в ігровій формі з використанням кубиків, пазлів та розмальовок. А ще маленькі

відвідувачі мають можливість переглянути мультфільми. До того ж, працівники музею виготовили зручні подушки для сидіння.

Для юних відвідувачів, дітей віком від 10 до 14 років, Вінницький обласний краєзнавчий музей почав проводити квест-екскурсії «Музейні друзі і де їх шукати». Під час квест-екскурсії діти дізнаються про тварин, що жили на території краю тисячі років тому, звірів і птахів лісів та водойм, що мешкають тут нині. Проходження квесту вимагає від учасників виконання певних завдань, які іноді неможливо вирішити самостійно. Юні відвідувачі із захопленням беруть участь у квест-екскурсіях, адже мають можливість проявити кмітливість, логічне мислення в командній роботі [11].

У роботі з дітьми працівники Літературно-меморіального музею ім. М. М. Коцюбинського використовують інтерактивні форми: квести, майстер-класи, створено гуртки з навчання малювання, декоративного розпису та декупажу.

У рамках проекту «Мистецький сад Михайла Коцюбинського» 24 і 28 травня 2019 року проводились інтерактивні екскурсії та квести англійською мовою «Englisharoundthemuseum» для школярів міста (з 3 по 6 класи).

Протягом грудня 2019 року для дітей музейними працівниками було підготовлено та проведено квест «Таємниці новорічної Вінниці». Учасники квесту знайомилися з новорічною Вінницею, історичними спорудами міста, традиціями відзначення новорічних свят у минулому.

У «Світлиці» музею, у лютому 2019 року, відбувся майстер-клас «Дерево життя – оберіг родини» для дітей учасників АТО [2].

Так, у лютому 2020 року для учнів 4-го класу комунального закладу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 4 ім. Д. І. Менделєєва Вінницької міської ради» на базі музею провели майстер-клас з виготовлення глиняної народної іграшки.

Вагоме місце в музейній комунікації посідає видавнича діяльність. Так, Вінницький обласний краєзнавчий музей підготував для своїх відвідувачів рекламно-сувенірну продукцію, а саме: блокноти, папки, запрошення, флаєри тематичних та інтерактивних екскурсій. Уся продукція містить QR-коди для розпізнавання мобільним телефоном. В умовах пандемії COVID-19 музей запрошує в онлайн-режимі відвідати «Археологічні мандри: урок виживання» (інтерактивна екскурсія), «Лицарі Поділля» (патріотична екскурсія), «Мамонт Вінні та його друзі: подорож у далеке минуле», «З бабусиною скрині» (тематична екскурсія) за посиланням: <https://vinnytsia-museum.in.ua/excursions>.

Співробітники музею-садиби регулярно працюють над випуском путівників («Національний музей-садиба М. І. Пирогова»), буклетів («Увічнення пам'яті М. І. Пирогова», «Церква-некрополь М. І. Пирогова», «Цілюща аптека «чудесного лікаря»»), фотоальбомів («Національний музей-садиба М. І. Пирогова»), книг та ін. Завдяки друкованим виданням відвідувачі мають можливість більш детально познайомитися з музейними експозиціями та визначними подіями з життя М. І. Пирогова [9].

Музей – це відображення історії, політичного, культурного та суспільного розвитку держави. Музейні заклади міста Вінниці проводять роботу з таких напрямів: науково-дослідного, експозиційного, культурно-освітнього, методичного та виставкового. Сучасні музеї намагаються пристосуватися до нових культурних, соціальних та економічних умов, а музейні працівники зацікавлюють своїх відвідувачів інтерактивними екскурсіями, презентаціями, квестами, конкурсами, майстер-класами. Так, співробітники музеїв Вінниці збирають, досліджують, обробляють, вивчають та зберігають пам'ятки культури, є організаторами та активними учасниками наукових конференцій, з'їздів, круглих столів. Окрім того, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, Національний музей-садиба М. І. Пирогова популяризують свої заходи та проекти через мережу Facebook.

Список використаних джерел:

1. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Вінницький літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. URL: <http://kotsubinsky.vn.ua/>
3. Вінницький музей моделей транспорту поповнився унікальним мініатюрним макетом міста. Моя Вінниця. URL: <https://www.myvin.com.ua/news/11356-vinnytskyi-muzei-modelei-transportu-porovnyvsia-unikalnym-miniatiurnym-maketom-mista>
4. Вінницький обласний краєзнавчий музей. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/>
5. Ковальський Р. На Соборній рекорд України – 5037 моделей транспорту. Подільська порадиця. 2018. 9 травня. (№ 10). С. 1.
6. Ковтонюк І. Плюс живі ілюстрації таємниць і легенд. Вінницька газета. 2018. № 12. С. 3.
7. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2: М – Я. С. 80-81. URL: <https://archive.org/details/literaturoznachat2/page/n80/mode/1up?view=theater>
8. Міжнародна рада музеїв ICOM. URL: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>
9. Національний музей-садиба М.І. Пирогова. URL: <http://www.pirogov.com.ua/>
10. Шевченко В. В., Ломачинська І. М. Музеєзнавство: навч. посібник для дистанційного навчання. Київ: Університет «Україна», 2007. 288 с.
11. Юних вінничан запрошують на квест «Музейні звірі і де їх шукати». Вінниця.info. URL: <https://bit.ly/37v4GZ6>
12. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К – М. 792 с. URL: <https://leksika.com.ua/18480527/legal/muzej>

THE IDEA OF «UNITY» AS AN TOOL OF PUBLIC DIPLOMACY IN THE CONDITIONS OF WAR

TETYANA BEVZ

ІДЕЯ «ЄДНОСТІ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

ТЕТЯНА БЕВЗ

Abstract:

Diplomacy is an important tool for ending war. From the first day of the war, Ukraine, the European Union and the United States began to build a diplomatic front against Russian aggression. Thanks to diplomacy, the whole world knows about Ukraine, about the country's unity in the fight against the enemy. The world has united around us. If in the fall of 2013, the flag of the European Union contributed to the rallying of Ukrainians on the Maidan, but starting from February 24, 2022, the flag of Ukraine mobilized people within the European Union, Great Britain, the United States and other countries of the world. In the conditions of Russia's full-scale war against Ukraine, the official slogan of the European Union «unity in diversity» is fully implemented for protection and peace on the European continent.

For the analysis, the case study method (situational research, «case» research) was used for the analysis in its uniqueness and uniqueness, as well as a holistic phenomenon in the entire set of connections that form it. Politicians and diplomats in the conditions of Russia's full-scale war against Ukraine were very well aware of the effect and potential of public diplomacy, communicating with foreign state leaders, politicians, diplomats and citizens of foreign countries. In this context, the message or rather slogan of the President of Ukraine is quite successful: «I am working at all levels so that the world hears us and knows what we need». The style of Ukrainian foreign policy during the war was significantly different from «classical diplomacy». Public diplomacy has acquired a special importance. As time has shown, public diplomacy played not the least role in the introduction of six sanctions packages against the Russian Federation; arms deliveries from all over the world and the creation of the «Ramstein group» as a coordination group for synchronizing the supply of arms to Ukraine; American Lend-Lease, which has not been used since World War II; financial assistance; support for refugees; Ukraine's candidate status for the European Union, which became another demonstration of the unity of European countries; international isolation of the Russian Federation.

The idea of «unity» and «unity in diversity» became an essential tool of public diplomacy in the conditions of war. Thanks to the heroism and courage of Ukrainians who defended their country, as well as thanks to public diplomacy, unified European approaches to understanding «war», «peace», «history», «tyranny», challenges and threats posed by Russia were formed. An important merit of public diplomacy was that the world has developed a stable habit of taking Ukraine into consideration.

Keywords: «unity», «unity in diversity», European unity, public diplomacy, Ukraine, European Union, war.

Важливим інструментом припинення війни є дипломатія. З першого дня війни Україна, Європейський Союз та США почали будувати дипломатичний фронт проти російської агресії. Завдяки дипломатії

увесь світ знає про Україну, про єдність країни у боротьбі проти ворога. Світ об'єднався навколо нас. Якщо восени 2013 р. прапор Європейського Союзу сприяв згуртуванню українців на Майдані, але починаючи з 24 лютого 2022 р., прапор України мобілізував людей усередині Європейського Союзу, Великої Британії, США та інших країн світу. В умовах повномасштабної війни Росії проти України реалізовується повною мірою офіційне гасло Європейського Союзу «єдність у різноманітті» для захисту і миру на європейському континенті.

Для аналізу використано метод кейс-стаді (ситуаційні дослідження, дослідження «випадку») в його унікальності, неповторності, а також як цілісне явище у всій сукупності зв'язків, які його формують.

Політики і дипломати в умовах повномасштабної війни Росії проти України дуже добре усвідомлювали ефект і потенціал публічної дипломатії, комунікуючи з іноземними лідерами держав, політиками, дипломатами та громадянами іноземних держав. У цьому контексті досить вдалим є меседж чи швидше гасло Президента України: «Працюю на всіх рівнях, щоб світ нас чув і знав, що нам потрібно».

Стиль української зовнішньої політики упродовж війни суттєво відрізнявся від «класичної дипломатії». Особливого значення набула публічна дипломатія. Як показав час, публічна дипломатія відіграла не останню роль у запровадженні шести санкційних пакетів проти РФ; поставки озброєнь зі всього світу та створення «Рамштайнівської групи» як координаційної групи для синхронізації в постачанні зброї Україні; американський ленд-ліз, який не застосовувався з часів Другої світової війни; фінансова допомога; підтримка біженців; кандидатський статус України в Європейський Союз, який став ще однією демонстрацією єдності європейських країн; міжнародна ізоляція РФ.

Ідея «єдності» та «єдності у різноманітності» стала суттєвим інструментом публічної дипломатії в умовах війни. Завдяки героїзму і мужності українців, які захищали свою країну, а також завдяки публічній дипломатії сформувалися єдині європейські підходи до розуміння «війни», «миру», «історії», «тиранії», викликів та загроз, які несе Росія. Важливою заслугою публічної дипломатії було те, що у світі з'явилася стійка звичка – брати до уваги Україну.

Ключові слова: «єдність», «єдність у різноманітності», європейська єдність, публічна дипломатія, Україна, Європейський Союз, війна.

Постановка проблеми

Ідея «єдності» (лат. *unitas*), «єдності у різноманітті» (лат. «*In varietate concordia*») не є новим явищем. Його коріння сягають глибокої давнини. «Єдність» – поняття, що має декілька значень: тісний зв'язок, згуртованість, цілісність, неподільність. «Єдність у різноманітності» ймовірно є найважливішим досягненням цивілізації, свідченням найбагатрих можливостей людського роду. Абд аль-Карім аль-Джілі (1366–1424), використовуючи термін «єдність у різноманітності» для опису цілісного погляду на Всесвіт, стверджував, що світ відображає «єдність у різноманітті та різноманітність в єдності». У стародавній столиці Японії – Кіото при вході до храму Хігаші Хонганджі є напис «Жити разом в різноманітності. Навчатися приймати наші відмінності». У політиці вислів «єдність у різноманітності» вперше застосував, як «*In varietate unitas*», Ернесто Теодоро Монета в контексті об'єднання Італії. Аделар Годбу, тодішній прем'єр-міністр Квебеку, опублікував статтю під назвою «Канада: єдність у різноманітті» (1943). Роксана Лалонд досліджувала концепцію «єдності в різноманітті» як вираження єдності без одноманітності та різноманітності без фрагментації¹. Мері Кларк переконувала, що заохочуючи різноманітність деінде, кожне суспільство забезпечує багате джерело ідей та методів для свого майбутнього².

«Єдність у різноманітті» стало офіційним гаслом Європейського Союзу, яке було затверджене у 2000 р. та перекладене на 24 офіційні мови ЄС. Згідно з рішенням Європейської комісії, гасло означає, що європейці єдині у спільній праці на користь миру, добробуту і процвітання, водночас збагачення

1 Lalonde Roxanne Unity in Diversity: Acceptance and Integration in an Era of Intolerance and Fragmentation. URL: https://bahai-library.com/lalonde_unity_diversity

2 Lalonde Roxanne Unity in Diversity: Acceptance and Integration in an Era of Intolerance and Fragmentation. URL: https://bahai-library.com/lalonde_unity_diversity

різноманітними культурами, традиціями і мовами Європи є позитивним чинником для континенту. В умовах повномасштабної війни Росії проти України повною мірою реалізовується офіційне гасло Європейського Союзу «єдність у різноманітті» для захисту і миру на європейському континенті. Вперше в історії Європейського Союзу було використано фінансові ресурси Європейського фонду миру для допомоги Україні для захисту від агресії (три транші на загальну суму у 1,5 мільярда євро вже були надані). Європейський Союз запровадив фінансові та економічні санкції проти Росії в координації з партнерами в межах формату G7. 141 держава міжнародного співтовариства категорично засудила агресію Росії проти України на Генеральній Асамблеї ООН. Публічна дипломатія відіграла важливу роль для отримання Україною статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу. Однак найпереконливішим аргументом для лідерів країн-членів Європейського Союзу стала незламність і мужність українців.

Аналіз досліджень

Для розкриття теми «ідея «єдності» як інструмент публічної дипломатії в умовах війни» джерельною базою дослідження стали виступи та звернення Президента України Володимира Зеленського до парламентів світу, до громадян різних країн, до студентської спільноти різних країн світу, до міжнародних та європейських організацій, до різноманітних культурних форумів, виступи лідерів країн світу у Верховній Раді України, на міжнародних форумах та у своїх країнах, а також виступи та праці сучасних світових інтелектуалів. Значний інтерес для роботи представляли вітчизняні та зарубіжні інтернет-видання, соціологічні дослідження журналу *Forbes*, *аналітичної організації «Європейська рада з міжнародних відносин» (ECFR)* та соціологічної групи «Рейтинг».

Метою статті є аналіз ідеї «єдності» як інструменту публічної дипломатії, дотримання офіційного гасла Європейського Союзу «єдність у різноманітності» різними країнами та утвердження і зміцнення європейської ідентичності в умовах війни.

Виклад основного матеріалу

Війна, яка уже триває понад чотири місяці (станом на початок липня 2022 р.) – це війна проти нашого народу, це війна, щоб зруйнувати все, що робить українців українцями, проти загального об'єднання на основі спільних цінностей, проти всієї об'єднаної Європи. Важливим інструментом припинення війни є дипломатія. З першого дня війни Європейський Союз почав будувати дипломатичний фронт проти російської агресії. Завдяки дипломатії увесь світ знає про Україну, про єдність країни у боротьбі проти ворога. Світ об'єднався навколо нас. Якщо восени 2013 р. прапор Європейського Союзу сприяв згуртуванню українців на Майдані, а починаючи з 24 лютого 2022 р., прапор України мобілізував людей усередині Європейського Союзу, Великої Британії, США та інших країн світу.

Україна бореться на військовому, економічному, інформаційному, культурному та дипломатичному фронтах. Упродовж цього періоду спостерігалася максимальна дипломатична активність в інтересах нашої держави, а також велика кількість контактів на двосторонньому рівні з представниками різних держав і міжнародних організацій. Вагому роль у цих процесах відіграла публічна дипломатія як метод ведення зовнішньої політики та зовнішньополітичний пріоритет. Е. Марроу визначав публічну дипломатію як інструмент оборони та ефективний превентивний засіб щодо уникнення конфлікту.

Зазначимо, що «публічна дипломатія... має справу з впливом суспільних настроїв на формування та здійснення зовнішньої політики. Вона охоплює виміри міжнародних відносин за межами традиційної дипломатії; культивування урядами громадської думки в інших країнах; взаємодію приватних груп та інтересів в одній країні з тими в іншій; звіти про зовнішні справи та їх вплив на політику; спілкування між тими, чия робота полягає в спілкуванні, як між дипломатами та іноземними кореспондентами; і процеси міжкультурних комунікацій³.

3 Public Diplomacy Alumni Association. URL: <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>

Там, де офіційна дипломатія вимушена говорити за зачиненими дверима, публічна дипломатія говорить відкрито – у конференц-залах, галереях, квартирах, концерт-холах, на площах та вулицях. Там, де офіційній дипломатії не відкривають двері, публічну дипломатію гостинно запросять пройти всередину⁴. Публічна дипломатія – це м'яка зброя широкого спектру дії в умовах війни.

Упродовж останніх десятиліть публічна дипломатія стала інституціалізованою та набула системного характеру. Оскільки специфіка публічної дипломатії полягає в тому, що її не можна реалізовувати самотужки, бо вона «потребує синергії державної влади й недержавного сектору»⁵. 24 березня 2021 р. Міністерство закордонних справ затвердило «Стратегію публічної дипломатії» на п'ять років, в якій зазначалося, що «уперше в єдиному документі систематизовано, коли і як Україна доноситиме ключові меседжі через канали комунікації, вперше ми сформулювали те, що зміцнювати репутацію країни у світі треба не точково, а системно, послідовно й цілісно»⁶. Політики і дипломати в умовах повномасштабної війни Росії проти України дуже добре усвідомлювали ефект і потенціал публічної дипломатії, комунікуючи з іноземними лідерами держав, політиками, дипломатами та громадянами іноземних держав. У цьому контексті досить вдалим є меседж чи швидше гасло Президента України: «Працюю на всіх рівнях, щоб світ нас чув і знав, що нам потрібно». Зовсім не випадково, головним українським дипломатом називають Президента України Володимира Зеленського.

Певна заслуга публічної дипломатії є й в тому як сприймається наша країна у світі. Одна з оцінок звучить так: «Українці вибороли право творити свою історію у кривавій боротьбі, і лише зараз, упродовж останніх чотирьох місяців світ прийняв поза всяким сумнівом те, що Україна – суб'єкт, а не об'єкт історії»⁷.

За понад чотири місяці повномасштабної війни Президент України Володимир Зеленський виступив у 30 парламентах світу (зазначимо, що подібний масштаб звернень до парламентів різних країн відбувається вперше в історії дипломатії), які стали однією з головних стратегій зовнішньополітичної діяльності Президента України, а також на засіданні Ради Безпеки ООН; Міжнародній донорській конференції високого рівня у Варшаві; на врученні нагороди The Atlantik Council «За видатне лідерство», лауреатом якої став український народ; перед студентами провідних французьких університетів; одному із найвпливовіших аналітичних центрів Європи Chatham House та перед індонезійським аналітичним центром Foreign Policy Community of Indonesia; на Всесвітньому економічному форумі в Давосі; на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі; на презентації платформи United24 у Вашингтоні; під час участі у TIME100 Gala; на відкритті засідання Організації економічного співробітництва та розвитку; на Азійському саміті з безпеки «Діалог Шангри-Ла»; на засіданні Бюро Асамблеї Африканського Союзу; на відкритті Форуму глобальної політики Інституту міжнародних політичних досліджень; перед студентською спільнотою ключових університетів Канади; перед спільнотою провідних освітніх закладів Ізраїлю; звернувся до учасників саміту «Групи семи»; двічі до Європейської Ради (25.03.2022; 30.05.2022), до учасників благодійного вечора Brave Ukraine народу Великої Британії та народу України; до учасників Копенгагенського демократичного саміту; до студентської спільноти провідних університетів Великої Британії; до міністерського круглого столу Світового банку; до італійців; до данського народу у річницю звільнення Данії від нацистів; народу Швейцарії; українців і народів світу; до американських студентів під час онлайн-спілкування з університетською спільнотою США; до кінематографічної спільноти на відкритті 75-го Каннського міжнародного фестивалю; до учасників 90-ї щорічної Конференції мерів США; до гостей та учасників Литовської національної кінопремії Sidabrinė gervė у Вільнюсі; до учасників Ukraine Virtual Investor Conference; до учасників благодійного вечора, який провела організація CORE; до учасників American Jewish Committee Global Forum; до учасників саміту Ініціативи трьох морів; до учасників Міжнародного фестивалю «Каннські леви»; до учасників благодійного телемарафону Embrace Ukraine – #StrivingTogether, який відбувся в Амстердамі; до учасників саміту ЄС після надання Україні

4 Кулеба Д. Публічна дипломатія – нова зброя України в умовах гібридної війни. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/09/23/7038633/>

5 Власенко В. В МЗС сформулювали принципи м'якої сили 21.03.202. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/v-mzs-sformulyuvali-principi-myakoyi-sili/>

6 Власенко В. В МЗС сформулювали принципи м'якої сили 21.03.2022. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/v-mzs-sformulyuvali-principi-myakoyi-sili/>

7 Чурікова Н. Про Україну дізналися у світі, бо вона захищається – Тімоті Снайдер. 05.06.2022. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6604333.html>

статусу кандидата на членство; до учасників фестивалю Гластонбері; до учасників мітингу «Home, to Europe» в Тбілісі⁸, лобіюючи ідеї єдності країн перед зовнішнім ворогом, ідеї загальноєвропейської єдності, ідеї світової єдності, власне, глобальної єдності. Завдяки цим виступам, можна констатувати, що «за цей час ми об'єднали Європу, ми об'єднали країни Європейського Союзу вже на новому рівні. Вищому, ніж формальний. Вищому, ніж міждержавний. На рівні звичайних людей. Мільйонів і мільйонів європейців»⁹. При цьому Президент України завжди говорив прямо і жорстко. Наведу лише один приклад, виступ Президента України В. Зеленського наприкінці березня перед Другою палатою нідерландського парламенту дивилося понад 550 тис.: для 17-мільйонних Нідерландів подібний показник, коли йдеться про політика зі сходу Європи, – це успіх»¹⁰. Високої оцінки досягають виступи Президента України і серед дипломатів та політологів. Зокрема, німецький політолог Андреас Умланд зазначив: «Є накопичувальний ефект від таких виступів. Це такий новий інструмент для дипломатії, своєрідна революція у публічній політиці»¹¹. Авторитетна американська дослідниця Енн Еплблом переконувала, що «ця мова ефективна, бо вона пробуджує принципи, які об'єднують більшість європейців, американців та багатьох інших людей у всьому світі, нагадуючи їм, наскільки гіршим був світ у кривавішому минулому і наскільки гіршим він міг би бути в майбутньому, якщо ці принципи більше не мають значення»¹².

І це добре розумів Президент України, зазначаючи: «Тому я й приділяю таку увагу міжнародним майданчикам, зверненням до парламентарів, до парламентів, до народів інших країн, спілкуванню з експертною спільнотою, з журналістами, зі студентами. Ми повинні зробити все можливе, щоб у світі з'явилася стійка звичка – брати до уваги Україну. Щоб інтереси українців не перекривалися інтересами тих, хто поспішає на чергове побачення до диктатора»¹³. Виступи глави держави стали одним з ефективних інструментів дипломатичного впливу на колективний Захід.

Представляючи свою країну Президент України наголошував, що «ми – одна з найбільших країн Європи. І одна з найбільш строкатих. Але об'єднаних – демократією й повагою до кожної людини, до кожної спільноти»; а ще – «Україна об'єдналася заради миру. І ще заради миру об'єднує світ»¹⁴, а також об'єдналася Європа, тому, що «ви об'єднані, – як стверджував Президент України, – об'єднані навколо нас. Але я хочу сказати, що було зроблено так чи інакше по-різному. Але ще раз – головне, ви об'єдналися»¹⁵, апелював до єдності з країнами світу через історію, знаходячи спільне в історії різних країн з Україною, шукаючи точки дотику з кожною країною, аспекти спільності, того, що об'єднує, згуртовує.

На підставі аналізу промов, звернень та виступів Президента України можемо виокремити блок проблем, які він піднімав у всіх виступав: по-перше, це надання необхідної зброї Україні; по-друге, санкції проти агресора, як єдиний засіб, який може спонукати Росію шукати мир; по-третє, план відновлення України після війни й потреба стратегічного міжнародного плану підтримки для України, відбудова країни в майбутньому і пропозиція шефства над регіоном, містом чи галуззю, які потребують відновлення в Україні; по-четверте, ідея миру: мир потрібен Україні, мир потрібен Європі, мир потрібен світу; по-п'яте, вдячність за підтримку наших людей, українських переселенців; по-шосте, потреба підтримки європейських країн для швидкого руху України у Європейський Союз через статус кандидата, який має бути наданий в умовах війни; по-сьоме, ідея United24, яка б змогла оновити глобальну систему

8 Промови та звернення Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/speeches>

9 Промови та звернення Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/speeches>

10 Міцні слова Зеленського. Хто пише тексти звернень президента України і як вони змінюють ставлення Заходу до країни та війни. 20.05.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/hto-pishe-teksti-zelenskomu-i-yak-voni-zminyuyut-stavlennya-svitu-do-nas-novini-ukrajini-50243536.html>

11 Міцні слова Зеленського. Хто пише тексти звернень президента України і як вони змінюють ставлення Заходу до країни та війни. 20.05.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/hto-pishe-teksti-zelenskomu-i-yak-voni-zminyuyut-stavlennya-svitu-do-nas-novini-ukrajini-50243536.html>

12 Енн Еплблом: Україна мусить перемогти. 23.03.2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/enn-eplbom-ukrayinamusit-peremogti/>

13 Ті, хто радить Україні віддати Росії території, не хочуть бачити звичайних українців, які там живуть – звернення Президента Володимира Зеленського. 25.05.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ti-hto-radit-ukrayini-viddati-rosiyi-teritoriyi-ne-hochut-ba-75377>

14 Промова Президента України Володимира Зеленського на засіданні Європейської ради. 25.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zasidan-73809>

15 Промова Президента України Володимира Зеленського на засіданні Європейської ради. 25.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zasidan-73809>

безпеки, створити можливості, щоб превентивно або принаймні за 24 години зупинити будь-яку агресію.

Міністр закордонних справ України Д. Кулеба зазначав, що «зусиллями Президента України та дипломатичної команди Європа фактично перетворилася на наш логістичний тил»¹⁶. А вже дипломатичний фронт пролягав всіма столицями світу і українські дипломати розв'язували три ключові завдання: системне посилення оборони країни; знищення російської економіки; депутізація світу¹⁷.

Публічна дипломатія була присутня на майже кожному засіданні Верховної Ради України, оскільки засідання в умовах воєнного стану відбувалися за участю лідерів європейських країн – Бориса Джонсона, Анжея Дуди, Марка Рютте, Зузани Чапутової, Метте Фредеріксен, маршалка Сенату Польщі Томаша Гродського (виступав українською мовою – Т. Б.) та низки інших світових лідерів та політиків. Дехто із світових лідерів особисто був присутній у сесійній залі, а деякі виступали онлайн. Першим виступом світового лідера у Верховній Раді України з початку війни став виступ прем'єр-міністра Великобританії Бориса Джонсона, який заявив: «Я маю для вас повідомлення: Україна переможе. Україна буде вільна», а також те, що «Велика Британія пишається бути серед друзів України»¹⁸. У відповідь Президент України Володимир Зеленський неодноразово наголошував, що «зброя, фінанси, санкції – три речі, у яких Велика Британія послідовно показує своє лідерство у підтримці України. Цінуємо таку дійсно справжню, об'єднану роботу, коли слова, спілкування постійно переходять у дії»¹⁹.

Виступаючи в українському парламенті, Анжею Дуда розпочав свій виступ зі слів Гімну України, він цитував І. Франка про дух, що тіло рве до бою, говорив про єдність та відповідальність українців і поляків, дякував Збройним Силам України, заявивши, що героїчна оборона Маріуполя назавжди увійде в історію²⁰. Понад те, він наголосив: «Ніхто не може порушити нашу єдність, ні ворожі політики, ні іноземні агенти, ні журі на Євробаченні»²¹. Польський президент увесь час тримав емоційну амплітуду українського парламенту на максимальному рівні. За трохи більше, ніж півгодинний виступ Анжея Дуди українські депутати, урядовці, представники Офісу Президента та сам Володимир Зеленський тринадцять разів вставали з місць та стоячи аплодували польському президенту. Його виступ без перебільшення можна назвати історичним для обох наших країн та рушійним для спільних перспектив²². Зазначимо також, що посол Польщі Бартош Ціхоцький не евакуювався з Києва, він залишився та пережив усі бомбардування разом з українцями.

Перша леді Польщі Агата Корнхаузер-Дуда першою записала українською мовою звернення для світу на підтримку українських жінок та матерів. Понад те, родина польського президента віддала свою резиденцію для українських біженців, а літак польського президента перевозив українських онкохворих дітей на лікування до Італії²³.

Прем'єр-міністр Данії Метте Фредеріксен 21 червня виступила через онлайн-зв'язок у Верховній Раді України. Вона запевнила у готовності Данії посилювати санкції проти Росії, надавати Україні допомогу та підтримати кандидатство до ЄС: «Ви боретесь не лише за свою країну, ви боретесь за свободу всіх країн і за всі цінності. Ви маєте виграти, бо ніхто не хоче, щоби цю війну ми програли»²⁴. Данія постачала

16 Дипломатичний фронт України. 06.04.2022. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/politics/diplomatichnij-front-ukraini/>

17 Макуха М. Масштабна кампанія з депутізації світу. Кулеба про дипломатичний фронт України. URL: <https://thepage.ua/ua/news/kuleba-pro-diplomatichnij-front-ukrayini-2-bereznya>

18 Котенко Т. Борис Джонсон виступив у Раді: текст та відео звернення британського прем'єра. 03.05.2022. URL: <https://glavcom.ua/news/boris-dzhonson-vistupiv-u-radi-tekst-ta-video-zvernennya-britanskogo-premjera--842810.html>

19 Міністр оборони Британії прибув до Києва для проведення переговорів із Зеленським і Резніковим. 10.06.2022. URL: <https://rubryka.com/2022/06/10/ministr-oborony-brytaniyi-prybuvs-do-kyyeva-dlya-provedennya-peregovoriv-iz-zelenskym-i-reznikovym/>

20 Саліженко О. Історичний день у Верховній Раді. Обійми Дуди і Зеленського та ще одна реінкарнація ОПЗЖ. 23.05.2022. URL: <https://www.chesno.org/post/5196/>

21 Президент Польщі Дуда виступає у Верховній Раді: трансляція. 22.05.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/prezident-polshchi-duda-pribuv-do-verkhovnoji-radi.html>

22 Саліженко О. Історичний день у Верховній Раді. Обійми Дуди і Зеленського та ще одна реінкарнація ОПЗЖ. 23.05.2022. URL: <https://www.chesno.org/post/5196/>

23 Саліженко О. Історичний день у Верховній Раді. Обійми Дуди і Зеленського та ще одна реінкарнація ОПЗЖ. 23.05.2022. URL: <https://www.chesno.org/post/5196/>

24 «Ви маєте виграти»: прем'єрка Данії виступила в Раді та звернулася до українців (відео). 21.06.2022. URL: <https://tsn.ua/politika/vi-mayete-vigrati-prem-yerka-daniyi-vistupila-v-radi-ta-zvernulasya-do-ukrayinciv-video-2092489.html>

до України зброю, надавала гуманітарну та фінансову допомогу, а також запевнила надалі робити все можливе для забезпечення країни всім необхідним.

Уже на початку квітня міжнародна антиросійська коаліція нараховувала 86 держав і 15 міжнародних організацій. Понадте, 19 країн постачали Україні зброю і бойову техніку, 10 країн надавали макрофінансову допомогу і 22 – гуманітарну²⁵. Із різних країн світу прибували добровольці, які пліч-о-пліч з українським народом боролися з агресором: «Воюють тут громадяни 92 країн – британці, американці, філіппінці, японці, чехи та поляки на позиціях іноземного легіону від Сполучених Штатів до Австралії та Японії. Медик з США Гелена, яка служить в іноземному легіоні під Харковом наголошувала, що «Ви, українці, б'єтесь за базові цінності – права людини». Таким чином, публічна дипломатія діяла як на державному рівні, так і на фронті, на передовій і в тилу.

Дипломати любіювали якнайшвидше надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, а також працювали над тим, аби дедалі більше країн і компаній відмовлялися від співпраці з агресором. Власне, демократичний світ об'єднався навколо України. Десятки країн не лише на словах висловлювали підтримку, а й надавали гуманітарну та військову допомогу, запроваджували санкції. Журнал *Forbes* проаналізував дії кожної країни з 24 лютого і на основі 11 критеріїв визначив список найбільш дружніх для України держав. У рейтингу враховано голосування на Генеральній асамблеї ООН за виведення російських військ; впровадження санкцій проти Росії та закриття для неї повітряного простору; визнання Геноциду Росії/СРСР проти України; висилка російських дипломатів; включення Росією до переліку ворожих країн; участь у конференції на підтримку України на базі Рамштайн; обсяг допомоги Україні за оцінкою Kiel Institute у грошовому вираженні та як частку від ВВП, а також візити вищих посадовців до України з 24 лютого до 30 травня. У рейтингу також враховано спротив окремих країн запровадженню санкцій проти Росії²⁶. Оцінка відображала підтримку урядів, яка не завжди відповідала підтримці більшості громадян. Так, уряд Грузії, попри багатотисячні демонстрації на підтримку України, не вживав заходів проти країни-агресора. Максимальну кількість балів із 100 можливих у рейтингу дружності отримали: Польща (97 балів), США (96), Естонія (95); Латвія (94), Канада, Литва і Велика Британія по 88 балів; Словаччина (82), Чехія (81), Португалія (78), Іспанія і Франція по 77 балів, Данія (74), Норвегія (73), Німеччина і Хорватія по 72, Фінляндія (71), Словенія (70), Італія і Румунія по 69²⁷. Із цих 20 країн було вислано 394 російських дипломати (зауважимо, що Велика Британія ще у 2018 р. вислала 23 російських дипломатів). Цими двадцятьма країнами надано допомоги на 68,89 млрд доларів. 8 країн визнали геноцид Росії проти України (Польща, США, Естонія, Латвія, Канада, Литва, Чехія і Португалія). Частково визнали геноцид Росії проти України 4 країни (Велика Британія, Словаччина, Іспанія, Італія). Мінімально – 6 країн (Франція, Данія, Норвегія, Німеччина, Хорватія, Фінляндія). Словенія і Румунія не визнали. З візитами до України упродовж весни 2022 р. приїздили президенти Польщі (двічі), Естонії, Латвії Литви, Словаччини; державний секретар США; прем'єр-міністри Польщі, Канади, Великої Британії, Словаччини, Чехії, Португалії, Іспанії, Данії, Хорватії, Фінляндії, Словенії та Румунії; спікери США, Норвегії, Німеччини; голови Міністерств закордонних справ Франції, Норвегії, Німеччини. Країни, які отримали понад 40 балів, а таких – 40, можна вважати дружніми.

З самого початку війни значну допомогу і підтримку надавали США. Це засвідчує і друга позиція у рейтингу. Президент США Джо Байден говорив: «нічого про Україну без України. Це їхня територія. Я не збираюся говорити їм, що вони повинні, а чого не повинні робити»²⁸. Однак Президент США постійно зазначав, що Сполучені Штати продовжать надавати підтримку українцям, щоб вони могли захистити себе. Джо Байден стверджував, що «у цей момент, коли Росія знову веде агресивну війну, аби знищити свободу й демократію, саму культуру і самобутність сусідньої України, так ясно видно все, що поставлено

25 Дипломатичний фронт України. 06.04.2022. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/politics/diplomaticnij-front-ukraini/>

26 Ланда В., Гненний К. Рейтинг друзів України. 20 країн, які найбільше допомогли Україні з моменту російського вторгнення. 31.05.2022. URL: <https://forbes.ua/inside/rejting-druziv-ukraini-20-krain-yaki-naybilshe-dopomogli-ukraini-z-momentu-rosiyskogo-vtorgnennya-rejting-forbes-31052022-6292>

27 Ланда В., Гненний К. Рейтинг друзів України. 20 країн, які найбільше допомогли Україні з моменту російського вторгнення. 31.05.2022. URL: <https://forbes.ua/inside/rejting-druziv-ukraini-20-krain-yaki-naybilshe-dopomogli-ukraini-z-momentu-rosiyskogo-vtorgnennya-rejting-forbes-31052022-6292>

28 Україна має сама вирішувати, як вона хоче досягти миру – Байден. 03.06.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3499251-ukraina-mae-sama-virisuvati-ak-vona-hoce-dosagti-miru-bajden.html>

на карту, – свобода ніколи не була вільною, демократія завжди потребувала захисників»²⁹. Водночас, він підкреслив, що «їхня (українців – Т. Б.) боротьба – це частина більш масштабної боротьби, яка об'єднує всіх людей»³⁰. Президент США Джо Байден визначив три головні цілі під час майбутніх самітів G7 і НАТО. Усі вони стосувалися України. Першою метою є посилення непохитної підтримки з боку США демократичної, суверенної України, а також притягнення Росії до відповідальності її за війну. В якості другої мети в Білому домі назвали управління руйнівними ризиками для глобальної економіки, зокрема, в контексті підвищення цін на паливо і продовольство. Третьою ключовою метою названо формування інформаційного бачення світу, в якому демократія здатна реалізувати свій потенціал і перемогти авторитарні і корумповані підходи³¹.

Упродовж повномасштабної війни траплялися знакові події, які сприяли перемозі України у повномасштабній війні. 28 квітня Конгрес США схвалив ленд-ліз для України у новому пакеті допомоги загальним обсягом \$40 млрд. Кожний громадянин Естонії витратив на допомогу Україні \$200 лише державних коштів. Латвія віддала на озброєння України третину свого оборонного бюджету (станом на 13 квітня). Борис Джонсон – автор ідеї створити новий політичний, економічний та військовий союз, який міг би стати альтернативою ЄС. Канада стала першою країною, яка спрямувала гроші – 1 млрд канадських доларів (\$790 млн) у створений МВФ Фонд підтримки. Наприкінці травня приватна ініціатива місцевого телеканалу Литви дозволила зібрати \$5 млн на купівлю безпілота Bayraktar лише за кілька днів. Президент Чехії Мілош Земан вважався проросійським політиком до 24 лютого. В цей день він звернувся до громадян країни у відеозверненні, в якому жорстко засудив російську агресію. Мілош Земан визнав свої помилки, зазначивши, що безумців, які вчинили злочин проти міжнародного миру, треба ізолювати³². 1 червня 2022 р. на референдумі більшість данців проголосувала за підтримку спільної оборонної політики Європейського Союзу через 30 років після відмови³³. Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький підтвердив що його країна підписала з Україною один із найбільших контрактів на купівлю зброї за останні 30 років, майже на \$630 мільйони. За оцінкою ООН, до грудня 2022 року 4,3 млн українців виїдуть в Польщу, з них 2,6 млн знайдуть прихисток в цій країні.

Солідаризуючись з Україною ціла низка лідерів країн та інших високопоставлених представників приїздили в Україну, висловити підтримку і на власні очі побачити ті звірства, які чинили росіяни з мирним населенням у квітучих містах: Бучі, Ірпіні, Гостомелі, Бородянці та інших. Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування злочинів Росії в Україні відвідала Київську область. Під час офіційного візиту в Україну делегація з Фінляндії на чолі з Прем'єр-міністром Санною Марін відвідала Київщину, побувавши в зруйнованих російськими загарбниками Ірпені та Бучі.

Під час свого візиту в Україну прем'єр Канади Джастін Трюдо відвідав Ірпінь, аби особисто побачити усі звірства російських військових. Прем'єр-міністр Великобританії Борис Джонсон, який теж побував у місцях найбільших руйнувань і знищень мирного населення стверджував, що «я побачив трагічні наслідки війни. Війни, яку не можна виправдати ... Після спілкування з вами та вашими колегами, я не маю жодного сумніву, що незалежна та суверенна Україна постане після цієї війни»³⁴. Посол Великої Британії в Україні Мелінда Сіммонс 11 травня під час відвідань Ірпеня побачила жахливі руйнування, завдані Росією.

Президент Польщі Анджей Дуда, президент Естонії Аларо Каріс, латвійський лідер Егілс Левітс

29 Байден: Україна перебуває на передовій боротьби за свободу і демократію. 31.05.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3496101-bajden-ukraina-perebuvaе-na-peredovij-borotbi-za-svobodu-i-demokratiu.html>

30 Байден: Україна перебуває на передовій боротьби за свободу і демократію. 31.05.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3496101-bajden-ukraina-perebuvaе-na-peredovij-borotbi-za-svobodu-i-demokratiu.html>

31 Все стосуються України: у Байдена назвали три ключові цілі самітів НАТО і G7. 22.06.2022. URL: <https://podrobnosti.ua/2450461-vse-stosujutsja-ukrani-u-bajdena-nazvali-tri-ključov-tsl-samtv-nato-g7.html>

32 Ланда В., Гненний К. Рейтинг друзів України. 20 країн, які найбільше допомогли Україні з моменту російського вторгнення. 31.05.2022. URL: <https://forbes.ua/inside/rejting-druziv-ukraini-20-krain-yaki-naybilshe-dopomogli-ukraini-z-momentu-rosiyskogo-vtorgnennya-rejting-forbes-31052022-6292>

33 Більшість данців підтримали спільну оборонну політику ЄС, – ЗМІ. URL: https://lb.ua/world/2022/06/02/518699_bilshist_dantsiv_pidtrimali_spilnu_oboronnu_politiku_єs,_-zmi.html

34 Джонсон заявив про готовність лібералізації торгівлі з Україною та допомогу в розмінуванні території. 09.04.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/09/novyna/polityka/dzhonson-zayavyv-pro-hotovnist-liberalizacziyi-torhivli-ukrayinoyu-ta-dopomohu-rozminuvanni-terytorij>

та президент Литви Гітанас Науседа в рамках візиту в Україну відвідали Бородянку на Київщині, яку майже повністю зруйнували війська Росії. Генеральний секретар Ради Європи Марія Пейчинович-Бурич відвідавши Бородянку та Ірпінь заявила: «Я шокована безглуздими руйнуваннями, заподіяними російською агресією, але вражена стійкістю українського народу. Рада Європи підтримує Україну»³⁵.

Візит прем'єр-міністр Португалії Антоніу Кошта відбувся на знак солідарності з Україною та її народом. Спеціальний представник Європейського Союзу з прав людини Еймон Гілмор відвідав зруйновані будинки та місця катувань людей у Бучі й Ірпені: «... Увесь світ був шокований російською агресією в Україні, жорстокістю цих злочинів і Європейський Союз нині підтримує Україну. Ми докладемо усіх зусиль, аби винні у цих злочинах були притягнуті до відповідальності. Україна – частина європейської родини. Україна належить до Євросоюзу»³⁶.

Президент Франції Емманюель Макрон, канцлер Німеччини Олаф Шольц, прем'єр-міністр Італії Маріо Драгі та президент Румунії Клаус Йоганніс відвідали Ірпінь і були шоковані побаченням. Олаф Шольц заявив: «Ми хочемо не лише продемонструвати солідарність, а й запевнити, що допомога, яку ми організуємо, буде продовжена у фінансовому, гуманітарному, а також військовому плані. І ми продовжуватимемо її доти, доки це буде необхідно для боротьби України за свою незалежність»³⁷. Президент Франції Емманюель Макрон заявив: «Це послання європейської єдності до українського народу, підтримки зараз і в майбутньому, тому що наступні тижні будуть дуже важкими. Я приїхав сюди, щоби висловити підтримку українцям»³⁸.

Делегація депутатів національних парламентів держав-учасниць Європейського Союзу міжпарламентської мережі «Об'єднані для України» (U4U- United for Ukraine) у межах візиту до України здійснила робочу поїздку до смт Бородянка та міст Буча та Ірпінь Київської області з метою «зробити все для того, аби Європа захищала Україну так, як вона захищає Балтійські країни»³⁹. Після побаченого вони були консолідовані у необхідності надання Україні статусу кандидата у ЄС і незворотності покарання Росії за здійснення злочинів на території України. За словами депутата Литовського Парламенту Довіле Шакаліене, «що стосується України – у нас один голос: ми вимагаємо, щоб Україні дали статус кандидата в ЄС невідкладно»⁴⁰.

Попри підтримку України шостий пакет санкції затримувався. Нарешті після більше, ніж 50 днів у Євросоюзі були затверджені нові шості санкції проти Росії. Євросоюз досяг угоди щодо заборони на експорт російської нафти, а також нові санкції передбачали відключення від системи Swift найбільшого російського банку Сбербанк і заборону трьох російських державних мовників та санкції проти російських громадян і компаній, причетних до воєнних злочинів в Україні. Президент Європейської ради Шарль Мішель зазначив, що угода про заборону експорту російської нафти до ЄС охоплює понад 2/3 імпорту нафти з Росії, скорочуючи величезне джерело фінансування для її військової машини. Максимальний тиск на Росію з метою припинення війни⁴¹. Однак, Угорщина знову блокувала затвердження санкцій, вимагаючи вилучити з санкційного списку патріарха Кіріла. МЗС України висловило розчарування тим, що через «опір Угорщини» ухвалення нафтового ембарго затягнулося і залишило виняток для трубопровідної нафти. Однак, «Україна спрацювала в цьому випадку як єдина злагоджена команда. Нафтове ембарго прискорить хід лічильника зворотного відліку до краху російської економіки та воєнної

35 Генсек Ради Європи відвідала Бородянку та Ірпінь. 09.06.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/09/novyna/suspilstvo/hensek-rady-yevropy-vidvidala-borodyanku-ta-irpin>

36 Карловський Д. Спецпредставник ЄС з прав людини відвідав Бучу й Ірпінь. 19.06.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/19/7353491/>

37 Макрон під час візиту в Ірпінь: Україна має протистояти та перемогти. 16.06.2022. URL: <https://www.dw.com/uk/makron-pid-chas-vizytu-v-irpin-ukraina-maie-protystoiaty-ta-peremohty/a-62160794>

38 Стефанова Н., Рибінська О. «Послання європейської єдності до українського народу» – як пройшов візит західних лідерів до України. 16.06.2022. URL: <https://www.5.ua/polityka/poslannia-ievropeiskoi-iednosti-do-ukrainskoho-narodu-iak-proishov-vizyt-zakhidnykh-lideriv-do-ukrainy-280102.html>

39 Делегація депутатів з різних парламентів країн Європи відвідала зруйновані міста Київщини. 10.06.2022. URL: <https://kyiv.media/news/delegacziya-deputativ-z-riznyh-parlamentiv-krayin-yevropy-vidvidala-zrujnovani-mista-kyivshhyny>

40 Делегація депутатів з різних парламентів країн Європи відвідала зруйновані міста Київщини. 10.06.2022. URL: <https://kyiv.media/news/delegacziya-deputativ-z-riznyh-parlamentiv-krayin-yevropy-vidvidala-zrujnovani-mista-kyivshhyny>

41 У ЄС досягли угоди щодо нафтового ембарго проти Росії. 31.05.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-yes-naftove-embargo/31875748.html>

машини»⁴².

Дипломатичний фронт, а також публічна дипломатія теж має прорахунки і це пов'язано з пропагандистським впливом Росії, непевністю певних світових політиків. Тому й з'являються публікації на кшталт редакційної статті видання New York Times, автори якого допустили, що Україна буде змушена поступитись територіями Росії, щоб завершити війну. Подібні висловлювання були й у президента Франції, німецьких політиків та інших. Ще у квітні Франція відмовилася використовувати термін «геноцид» для позначення дій РФ в Україні, мотивуючи тим, що влада не використовує термін «геноцид», щоб залишатися в рамках міжнародного судового процесу. Президент Франції Емманюель Макрон відмовився назвати злочини російської армії в Україні геноцидом, адже вважав українців та росіян «братськими народами»: «Сьогодні я був би обережним з такими термінами, бо ці два народи (росіяни та українці – Т. Б.) – брати. Те, що ми можемо з упевненістю сказати, – це те, що ситуація неприйнятна і що це воєнні злочини. Ми переживаємо воєнні злочини, які є безпрецедентними на нашій землі – нашій європейській землі... Я хочу продовжувати намагатися, наскільки це можливо, зупинити цю війну та відновити мир. Я не впевнений, що ескалація риторики служить цій справі»⁴³. Президент Франції пропонував Україні частково поступитися своїм суверенітетом, щоб Путін зміг «зберегти обличчя». Володимир Зеленський заявив, що його обурило подібна пропозиція⁴⁴. Зауважимо, що усі ці висловлювання були до поїздки президента Франції в Україну.

Досить різкою і справедливою була позиція посла Польщі в Україні Бартоша Ціхоцького, який розкритикував позиції окремих європейських президентів щодо пропозицій дати російському диктатору Володимиру Путіну «зберегти обличчя» за рахунок українських територій: «Мені здається, що Росія дуже свідомо і цілеспрямовано створила таку ситуацію, коли союзники тиснуть на нас із метою піти на поступки. Бо що для них Донеччина чи Луганщина? Озвучувалися думки, що треба рятувати чиєсь обличчя. То нехай віддають свій Бранденбург чи Піренеї!»⁴⁵. Понад те, з глибокого минулого виринув, «пан Кіссінджер і говорить, що нібито треба віддати Росії шматок України. Щоб нібито не було відчуження Росії від Європи»⁴⁶. Згодом Державний секретар з європейських справ у Міністерстві закордонних справ Франції Клеман Бон, заявив, що жодних сумнівів, що Франція проявляє підтримку Україні, виникати не повинно.

З боку України звучала критика й на адресу Німеччини, за недостатню допомогу, яку вона надає Україні і навпаки – за зайву м'якість щодо країни-агресора. Виступаючи перед бундестагом Президент України був жорстким і не зовсім недипломатичним: «Ви ніби знову за стіною – так, не за Берлінською, але посеред Європи. Між свободою і неволею. І стіна ця міцніє з кожною бомбою, що падає на нашу землю, на Україну, з кожним рішенням, яке не приймається заради миру. Не приймається, хоча може допомогти»⁴⁷. Понад те, Україна відмовила у візиті президенту Німеччини Франку-Вальтеру Штайнмаєру. Після відвідин України канцлером Олафом Шольцем ставлення до України у керівників Німеччини змінилося.

Експерти аналітичної організації «Європейська рада з міжнародних відносин» (ECFR) за результатами опитування 8000 виборців у Великій Британії, Німеччині, Франції, Фінляндії, Швеції, Італії, Іспанії, Португалії, Польщі та Румунії відзначають, що у цій новій єдності Європи мають місце деякі суттєві

42 МЗС вітає погодження шостого пакету санкцій ЄС і закликає «негайно» почати роботу над сьомим. 31.05.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mzs-pro-shostyi-paket-sanktsii/31877057.html>

43 Книш О. Це братські народи: Макрон відмовився назвати злочини рф геноцидом українців. 13.04.2022. URL: <https://meta.ua/uk/news/politics/44304-tse-bratski-narodi-makron-vidmovivsyia-nazvati-zlochiny-rf-genotsidom-ukrayintsiv/>

44 Макрон пропонував здати Україну, щоб путін зберіг обличчя» – Зеленський. 13.05.2022. URL: <https://meta.ua/uk/news/politics/46277-makron-proponuvav-zdati-ukrayinu-schob-putin-zberig-oblichchya-zelenskii/>

45 Калініченко А. «Щоб путін зберіг обличчя»: посол Польщі запропонував певним країнам ЄС віддати свої території». 11.06.2022. URL: <https://meta.ua/uk/news/world/48285-schob-putin-zberig-oblichchya-posol-polschi-zaproponuvav-pevnim-krayinam-es-viddati-svoyi-teritoriyi/>

46 Ті, хто радить Україні віддати Росії території, не хочуть бачити звичайних українців, які там живуть – звернення Президента Володимира Зеленського. 25.05.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ti-hto-radit-ukrayini-viddati-rosiyi-teritoriyi-ne-hochut-ba-75377>

47 Промова Президента України Володимира Зеленського у Бундестазі. 17.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-bundesta-73621>

розколи між представниками європейської спільноти.⁴⁸ У середньому по Європі 73 відсотки звинувачують у війні Росію.

У процесі війни виробилися єдині підходи до розумінні війни: «те, що відбувається в Україні, змінить історію 21 століття. І ми спільними зусиллями досягнемо того, щоб ця зміна була на користь України і демократичного світу»⁴⁹; «війна в Україні – це глобальна, а не регіональна проблема»⁵⁰; «війна Росії проти України – це також війна проти європейської інтеграції країни, а отже, і проти європейських цінностей»⁵¹; «саме зараз ця війна Росії проти України є вирішальною і для всієї Європи. Це війна за цінності»⁵²; «але війна Росії проти України – це далеко не тільки про Європу. Це про глобально важливі речі»⁵³; «реакція України на цю агресивну війну явно спростувала твердження Путіна про те, що росіяни та українці є одним народом»⁵⁴. За словами речника державного департаменту, Неда Прайса, якщо Україна припинить воювати – не буде незалежної країни. Якщо Росія припинить воювати – не буде війни⁵⁵. Генеральний секретар НАТО Енс Столтенберг додав, що війна в Україні фактично розпочалася ще у 2014 році, коли Росія окупувала Крим та підтримала бойовиків на сході України⁵⁶. Прем'єр-міністр Нідерландів Марк Рютте виступив перед депутатами Верховної Ради України і стверджував, що «ця війна – про наше спільне майбутнє»⁵⁷.

Єдність у підтримці України». Зокрема, учасники групи «Рамштайн», до складу якої входить майже 50 країн, і які уже упродовж війни тричі, починаючи з квітня 2022 р., збиралися для обговорення війни в Україні виявили дуже потужну готовність підтримувати Україну стільки, скільки треба. Міністр оборони США Ллойд Остін стверджував, що «одна з речей, що я виніс із цієї конференції, є рішучість усіх учасників... Це були міністри з країн по всьому світу, не лише союзники по НАТО. Вони виявили дуже потужну готовність сконцентруватися та об'єднати зусилля, щоб ця боротьба (України – Т. Б.) отримала додаткові спроможності. Йдеться про готовність працювати з країнами-партнерами або використовувати свій промисловий потенціал»⁵⁸. Генеральний секретар НАТО Енс Столтенберг зазначив, що війна Росії проти України буде довготривалою. Втім, союзники НАТО спроможні продовжувати постачати Києву зброю стільки, скільки це буде необхідно⁵⁹; «Данія готова далі накладати санкції та чинити тиск проти російської навали та Путіна»⁶⁰.

18 червня 2022 р. відбулося перше в історії спільне засідання парламентів Румунії та Молдови, на якому ухвалили спільну декларацію, в якій, зокрема, засудили воєнну агресію Росії проти України: «Ми

48 Впливи війни в Україні на Європу та громадян її країн. 15.06.2022. <https://bintel.org.ua/analytics/vplivi-vijni-v-ukraini-na-eyevropu-ta-gromadyan-ii-krain/>

49 Байден – про війну росії проти України: Це змінить історію XXI століття. 23.03.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3440531-bajden-pro-vijnu-rosii-proti-ukraini-ce-zminit-istoriu-xxi-stolitta.html>

50 Байден: війна в Україні є глобальною проблемою. 24.05.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/24/7348131/>

51 Вагенер Р. Європейське майбутнє для України: чому ЄС має піти назустріч Києву. 15.06.2022. <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2022/06/15/7141280/>

52 Промова Президента України в Палаті депутатів Люксембургу. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-palati-deputativ-lyuksemburgu-75533>

53 На полі бою в Україні вирішується, за якими правилами житиме світ – виступ Президента Володимира Зеленського на Азійському саміті з безпеки «Діалог Шангри-Ла». 11.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/na-poli-boyu-v-ukrayini-virishuyetsya-za-yakimi-pravilami-zh-75761>

54 «Незламні». Як Путіну протистоїть єдність українців, «Черчилль у флісовій куртці» та «колективний Зеленський» – Spiegel. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zelenskiy-silnishiy-za-putina-u-publichnomu-poli-ta-yednosti-ukrajinciv-spiegel-pro-viynu-v-ukrajini-50227085.html>

55 Чурікова Н. Про Україну дізналися у світі, бо вона захищається – Тімоти Снайдер. 05.06.2022. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6604333.html>

56 Війна в Україні буде тривалою, але країни НАТО готові постачати зброю – Столтенберг. 23.06.22. URL: <https://podrobnosti.ua/2450572-vjna-v-ukran-bude-trivaloju-ale-krani-nato-gotov-postachati-zbroju-stoltenberg.html>

57 Прем'єр Нідерландів виступив у Раді: родинний зв'язок між Україною і ЄС міцніє щодня. 12.05.2022. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/12/7139301/>

58 Учасники групи «Рамштайн» виявили дуже потужну готовність підтримувати Україну стільки, скільки треба. URL: <https://sensor.net/ua/n3348223>

59 Війна в Україні буде тривалою, але країни НАТО готові постачати зброю – Столтенберг. 23.06.22. URL: <https://podrobnosti.ua/2450572-vjna-v-ukran-bude-trivaloju-ale-krani-nato-gotov-postachati-zbroju-stoltenberg.html>

60 Прем'єрка Данії виступила у Раді: Ніхто не хоче, щоб українці програли війну з рф. 21.06.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3511975-premerka-danii-vistupila-u-radi-nihtu-ne-hoce-sob-ukrainci-prograli-vijnu-z-rf.html>

рішуче засуджуємо протиправну, неспровоковану і необґрунтовану агресію Російської Федерації проти України. Ми підтверджуємо повну підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів»⁶¹.

Єдність у розумінні історії: «Україна існувала окремо від Росії набагато довше у своїй історії, ніж разом»⁶² (міністр оборони Об'єднаного королівства Бен Воллес). У Зверненні Президента Володимира Зеленського до студентської спільноти провідних університетів Великої Британії наголошувалося не лише на тривалості й тягlostі історії України, а й на тісних зв'язках з європейськими країнами: «Чи чули ви про «Київський лист»? Документ часів України-Русі, якому понад тисячу років, який зберігається в бібліотеці Кембриджу? Про королеву Маргариту, першу святу Шотландії, онуку Великого князя Київського Ярослава Мудрого? Чи чули ви про засновника Донецька – валлійського інженера Джона Г'юза? Чи про засновника Луганська – шотландця Чарльза Гаскойна, який побудував в Україні першу вугільну шахту?»⁶³.

Міністр оборони Об'єднаного королівства Бен Воллес підтверджував, що в історії України та Великої Британії чимало спільного, бо українці нині, як і британці в часи Другої світової війни, борються з фашистським режимом, який має чисельну перевагу, але водночас ворог на межі колапсу через мужню й мудру тактику українських військ. Він запевнив, що Україна, як і Британія, ніколи не здається, якими б не були труднощі⁶⁴. Президент України стверджував, що «питання не в тому, що у нас із вами є спільні сторінки історії. Я не прагну когось здивувати зараз цим. Суть у тому, що це чи не найкраще описує сутність війни, яку веде Росія проти нас. Її мету – стерти нашу історію, стерти нашу державність, нашу ідентичність, заперечити наше існування як таке. Сказати, що нас ніколи не було. Що ми – штучно створений народ, немов ми не люди, а сорт рослин чи вид тварин. Знецінити нашу культуру, принизити нашу мову, закреслити наше мистецтво. Наших музикантів, письменників, філософів, науковців, конструкторів, винахідників, усіх великих правителів і всіх великих воїнів Київської Русі, Запорізької Січі, які були, які є і які будуть»⁶⁵. Мета Росії – стерти всі асоціації про Україну, крім війни. Україна без минулого, без світлих моментів сьогодення, а отже, без права на майбутнє⁶⁶.

Неодноразово наголошувалося не лише на відмінну історію України і Росії, а й на відмінність у підходах до розуміння історії: «Історія у подачі російських істориків, на думку американського історика та письменника Тімоті Снайдера – це історія державності, права панувати на певній території. У той час як в Україні, такі історики як Михайло Грушевський, формували історію навколо народу, тягlostі його культури, мови, звичаїв, усної історії»⁶⁷. Акцентувалося також на тому що Україна – нетипова держава, не така, яку собі уявляють на Заході. Але, на думку Тімоті Снайдера, вона має риси держави ХХІ століття, які проявилися в Україні раніше, ніж вони стануть помітними в інших західних державах, як уже нераз бувало в історії⁶⁸.

На думку Енн Епплблом: «Українці, а особливо їхній президент Зеленський, перетворили цю справу

61 Парламенти Молдови та Румунії ухвалили спільну декларацію – згадали і про Україну. 18.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/18/7141562/>

62 An article by the Defence Secretary on the situation in Ukraine. Secretary of State for Defence Ben Wallace discusses NATO, Ukraine and Russia. 17.01.2022. <https://www.gov.uk/government/news/an-article-by-the-defence-secretary-on-the-situation-in-ukraine>

63 Україна воює за своє майбутнє, Росія – за чуже минуле, саме тому ми переможемо – звернення Президента Володимира Зеленського до студентської спільноти провідних університетів Великої Британії. 10.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-voyuє-za-svoє-majbutnє-rosiya-za-chuzhe-minule-s-75741>

64 Міністр оборони Британії прибув до Києва для проведення переговорів із Зеленським і Резніковим. 10.06.2022. URL: <https://rubryka.com/2022/06/10/ministr-oborony-brytaniyi-prybuв-do-kyuєva-dlya-provedennya-peregovoriv-iz-zelenskym-i-reznikovym/>

65 Україна воює за своє майбутнє, Росія – за чуже минуле, саме тому ми переможемо – звернення Президента Володимира Зеленського до студентської спільноти провідних університетів Великої Британії. 10.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-voyuє-za-svoє-majbutnє-rosiya-za-chuzhe-minule-s-75741>

66 Україна воює за своє майбутнє, Росія – за чуже минуле, саме тому ми переможемо – звернення Президента Володимира Зеленського до студентської спільноти провідних університетів Великої Британії. 10.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-voyuє-za-svoє-majbutnє-rosiya-za-chuzhe-minule-s-75741>

67 Чурікова Н. Про Україну дізналися у світі, бо вона захищається – Тімоті Снайдер. 05.06.2022. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6604333.html>

68 Чурікова Н. Про Україну дізналися у світі, бо вона захищається – Тімоті Снайдер. 05.06.2022. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6604333.html>

у глобальну, аргументуючи, що вони борються за універсальні ідеї – так, демократію, але також за громадянський націоналізм, що ґрунтується на патріотизмі і повазі до права; за мирну Європу, де суперечки вирішуються в інституціях, а не на війні; за опір диктатурі. Зеленський закликав американців пам'ятати Перл Харбор. Він звернувся до німецького парламенту фразою «Ніколи знову» – мантра, яка означає, що нікому Гітлеру більше не дозволять з'явитися – і сказав депутатам, що у світі бруталної війни в його країні, ці слова тепер «нічого не значать»⁶⁹. Президент України закликав Європейський парламент «довести, що ви насправді є європейцями» і прийняти Україну до Європейського Союзу⁷⁰.

У публічних виступах Володимира Зеленського «мова ефективна, бо вона пробуджує принципи, які об'єднують більшість європейців, американців та багатьох інших людей у всьому світі, нагадуючи їм, наскільки гіршим був світ у кривавішому минулому і наскільки гіршим він міг би бути в майбутньому, якщо ці принципи більше не мають значення. Слова, які використовує Володимир Зеленський, також відлунюють, тому що вони правдиві. Перемога України насправді буде перемогою всіх, хто вірить у демократію та верховенство права»⁷¹.

Прем'єр-міністр Великобританії Борис Джонсон акцентував увагу і на нові сторінки сучасної історії: «Ви пишете один з найбільш переможних розділів своєї військової історії та історії країни. Так звані нездоланні сили путінської воєнної машини наткнулися на непохитний об'єкт – український патріотизм та любов до своєї країни. Це найкращий момент для України. Його запам'ятають і оцінять наступні покоління»⁷².

Єдині у ставленні до України: США непохитно будуть з Україною абсолютно в усьому до нашої перемоги. Ніщо не змусить США відвернутися від України або послабити підтримку України. Навпаки, ця підтримка лише зростатиме⁷³. Президент США Джо Байден неодноразово наголошував, що США та Європа матимуть єдину позицію щодо супротиву Росії та тиску на Москву. Президент США, виступаючи на заході в передмісті Вашингтона, сказав, що Путін помилково вважав, що масштабне вторгнення в Україну розвалить НАТО і Європейський Союз. Натомість США і багато європейських країн згуртувалися довкола України⁷⁴. Джо Байден вкотре повторив, що «нічого щодо України не буде вирішено без відома самої України» і США не планують вказувати українцям, «що вони мають і не мають робити»⁷⁵. На цьому наголошував і президент Польщі Анджей Дуда: «не може бути жодних переговорів і рішень про Україну без України. Не Україна, а західний світ зараз здає іспит. Якщо заради економічних чи політичних інтересів Захід пожертвує хоча б сантиметром території чи клаптиком суверенітету України – це буде удар не тільки по Україні, а по всій західній спільноті»⁷⁶.

Знаковим став вчинок Міністра закордонних справ Італії Луїджі Ді Майо, який залишив свою партію «Рух п'яти зірок» (M5S), яку він розкритикував за підлив зусиль уряду щодо підтримки України та ослаблення позицій Італії в Європейському Союзі⁷⁷.

69 Енн Еплблом: Україна мусить перемогти. 23.03.2022. <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/enn-eplbom-ukrayina-musit-peremogti/>

70 Енн Еплблом: Україна мусить перемогти. 23.03.2022. <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/enn-eplbom-ukrayina-musit-peremogti/>

71 Енн Еплблом: Україна мусить перемогти. 23.03.2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/enn-eplbom-ukrayina-musit-peremogti/>

72 Прищепя Я., Зябкін А. Новий пакет військової допомоги на \$375 мільйонів: Борис Джонсон виступив перед Верховною радою. 03.05.2022. URL: <https://suspilne.media/235340-mi-gordi-buti-sered-druziv-ukraini-boris-dzonson-vistupiv-pered-verhovnou-radou/>

73 Байден – про війну росії проти України: Це змінить історію XXI століття. 23.03.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3440531-bajden-pro-vijnu-rosii-proti-ukraini-ce-zminit-istoriu-xxi-stolitja.html>

74 Байден занепокоєний тим, що в Путіна зараз немає виходу з війни проти України. 10.05.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-biden-putin/31842321.html>

75 Байден про війну в Україні: «В якийсь момент має відбутися врегулювання шляхом переговорів». 03.06.2022. URL: <https://tsn.ua/politika/bayden-pro-viynu-v-ukrayini-v-yakiys-moment-maye-vidbutisya-vregulyuvannya-shlyahom-peregovoriv-2078218.html>

76 Ворона Г. «Вільний світ має обличчя України». Про що говорив президент Польщі Анджей Дуда у Верховній Раді. URL: <https://bigkyiv.com.ua/vilnyj-svit-maye-oblychchya-ukrayiny-pro-shho-govoriv-prezydent-polshhi-andzhej-duda-u-verhovnij-radi/>

77 Глава МЗС Італії залишає свою партію, яка не хотіла підтримувати Україну. 21.06.2022. URL: <https://frontnews.eu/ua/news/details/34039>

Варто звернути увагу й на ставлення до Росії: «сама ненависть є тією рушійною силою, завдяки якій триває ця російська війна проти України і проти свободи у Європі, у світі. Ненависть до українського – до культури українців, до історії України й до того, що попри всі жахи, які були в минулому, Україна залишилася доброю, відкритою країною для різних культур. Різноманіття – це важлива характеристика України»⁷⁸.

Єдність у розумінні викликів і загроз, які несе Росія: «те, що зробив Путін – це злочин проти людяності та проти європейських цінностей» (депутат Італійського Парламенту Андреа Романо); «дуже важливо щоб у цій війні Україна отримала перемогу, а Росія – поразку. І для цього дуже важливо щоб Україна стала частиною Європи, частиною Євросоюзу» (Депутат Риксдагу Королівства Швеція Йоар Форссел); «у Португалії, незалежно від політичних уподобань, всі підтримують Україну. І у Португалії, і в Європі ми маємо об'єднатися заради України» (член Португальського парламенту Франсішку Лейте); «історія учити, що ми маємо зробити вибір. І зараз ми хочемо стати на сторону українських братів і бачити Україну частиною Європейського Союзу. Це ваша історична доля. Слава Україні!» (депутат парламенту Італійської Республіки Массімо Унгаро); «одночасне об'єднання сьогодні інтеграційного руху України до Євросоюзу і НАТО означає не тільки гарантії європейського майбутнього України, але й гарантії того, щоб ця війна, яка зараз йде, не розповсюджувалась»⁷⁹ (депутат Литовського парламенту Довіле Шакаліене). Президент США Джо Байден наголошував, що «те, що відбувається в Україні, змінить історію 21 століття. І ми спільними зусиллями досягнемо того, щоб ця зміна була на користь України і демократичного світу»⁸⁰.

Президент України на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі наголосив, що маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Росія для нас із вами маємо посилювати єдність Європи, справжню єдність. Якість наших відповідей безпосередньо залежить тільки від одного – від нашої єдності. Будь-яке розділення у Європі – це шанс, шанс для Росії. Для того, щоб вона продовжила свою агресивну політику⁸¹. І головним кроком на цьому шляху має стати надання Україні статусу кандидата у члени Європейського Союзу, а згодом і повноправне членство. Не може бути навіть спокуси в Росії допускати, що європейські країни не підтримають Україну в цьому питанні»⁸².

Досить переконливими були слова Президента України щодо спільних загроз, які несе світу Росія. Аргументуючи тим, що це спільна і глобальна проблема для світу: «Давайте знову згадаємо річку Дунай. Вона однаково збагачує різні народи й різні міста. Братиславу, Відень, Будапешт, Лінц, Регенсбург, Белград, Ізмаїл тощо. Словаччину, Австрію, Німеччину, Румунію, Сербію, Угорщину, Молдову та Україну. Щоб Дунай залишався чистим і безпечним, щоб його економічний потенціал, зокрема транспортний, працював на повну силу, потрібна взаємодія всіх країн, яким природа подарувала цю річку. А отже, потрібна єдність. Потрібне розуміння. Потрібне вміння говорити й домовлятися заради спільного інтересу. А це – ключові речі для мирного та вільного життя у Європі. Це те, що вміє Словаччина. Це те, що вміє Україна. Це те, що вміють інші держави – наші партнери. І це те, що свідомо ігнорує Росія»⁸³. «Це російська атака проти вільної Європи, проти спільних цінностей, прав людини, верховенства права, конвенцій, які захищають всіх у Європі та у світі»⁸⁴. «А як Росія сприймає саме поняття єдності? Тільки

78 Звернення Президента Володимира Зеленського до учасників American Jewish Committee Global Forum. 13.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-do-uchasnikiv-am-75797>

79 Делегація депутатів з різних парламентів країн Європи відвідала зруйновані міста Київщини. 10.06.2022. URL: <https://kyiv.media/news/delegaciya-deputativ-z-riznyh-parlamentiv-krayin-yevropy-vidvidala-zrujnovani-mista-kyivshhyny>

80 Байден – про війну росії проти України: Це змінить історію XXI століття. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3440531-bajden-pro-vijnu-rosii-proti-ukraini-ce-zminit-istoriu-xxi-stolitta.html>

81 Президент України на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі: Маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Росія для нас із вами. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-namizhnarodnomu-bezpekovomu-forumi-globs-75549>

82 Президент України на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі: Маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Росія для нас із вами. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-namizhnarodnomu-bezpekovomu-forumi-globs-75549>

83 Президент України на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі: Маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Росія для нас із вами. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-namizhnarodnomu-bezpekovomu-forumi-globs-75549>

84 «Давайте разом обіймати Україну»: Зеленський виступив у телевізійних відеороликах відразу 15 країн напередодні саміту ЄС. 21.06.2022. URL: <https://tsn.ua/politika/davayte-razom-obiymati-ukrayinu-zelenskiy-vistupiv-u-teleefirah-vidrazu-15-krayin-naperedodni-samitu-yes-2092657.html>

як спробу підкорити інших, поставити їх у залежність від себе, знищити їхню самобутність. Так вони трактують єдність – коли інший і будь-яке різноманіття просто знищуються⁸⁵.

Єдність у розумінні тиранії та її поразки: «ми – українці та американці –однаково розуміємо небезпеку тиранії. Світ бачив різні тиранії. У різні часи. Під різними прапорами. І всі їх об'єднує те, що вони зневажають права й свободи звичайних людей. Тирані не визнають прав і свобод місцевого самоврядування. І зазвичай саме вільні люди в містах, які обирають усе ж таки свободу, ставлять крапку в історії тиранів»⁸⁶; «ми говорили з 2014 року, що це не війна Росії проти України – це війна тиранії проти вільного світу»⁸⁷.

Щодо поразки тиранії неодноразово наголошувалося: «тиранія повинна програти. Щоб Європа могла залишитися такою, якою вона є. Якою вона є зараз, – вільна, відкрита, об'єднана й здатна бути сильною в різноманітті»⁸⁸; «я вірю, що Україна зможе захистити свободу, і тиранія неодмінно програє»⁸⁹; «потрібно, щоб напад Путіна на Україну зазнав краху. Адже це може призвести до того, що він втратить владу. Безумовно, Росія без Путіна може виявитися не кращою, а навіть гіршою, ніж з ним. Але якщо вона стане кращою, то і весь світ стане кращим, коли в Кремлі буде гідний лідер»⁹⁰.

Єдині у розумінні миру: «перемога України, на моє переконання, – це єдиний шлях досягнення миру. Очевидно, всі притомні люди хочуть, аби ця війна закінчилася. І, я переконаний, перемога України – єдиний шлях, як ця війна може закінчитися»⁹¹; «ми з самого початку війни завжди прагнули допомагати країні, яка воює за незалежність, але ми намагалися максимально уникнути ескалації, тому ми ніколи не заходили на територію України і ми відмовили українцям у створенні безпольотної зони»⁹². «мир в Україні можливий. Питання, якою буде його ціна. Скільки території, свободи та демократії ми готові заплатити за цей мир. НАТО має намір допомагати Україні, щоб дати їй найсильнішу позицію за столом переговорів з Росією, якими мають закінчитися бойові дії»⁹³; «демократія перемаже, мир відновиться та ви будете вільними!»⁹⁴.

Водночас, «ніхто не очікував від українців сміливості такого масштабу. Але цей масштаб є. І ця властивість нашого характеру – наша готовність боротися за свободу й за наші цінності (а це спільні цінності всіх вільних європейців) базується зараз на підтримці, яку ми одержали від наших партнерів»⁹⁵. Президент України висловив вдячність Президенту США Джо Байдену за те, що він об'єднав вільний

85 Президент України на Міжнародному безпековому форумі GLOBSEC у Братиславі: Маємо дати відповіді на всі виклики та небезпеки, які створила Росія для нас із вами. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-na-mizhnarodnomu-bezpekovomu-forumi-globs-75549>

86 Не допомагайте Росії виправдовувати себе й не дозволяйте вбивцям називати вас своїми побратимами – звернення Президента України до учасників 90-ї щорічної Конференції мерів США. 04.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ne-dopomagajte-rosiyi-vipravdovuvati-sebe-j-ne-dozvolajte-v-75589>

87 Байден – про війну росії проти України: Це змінить історію XXI століття. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3440531-bajden-pro-vijnu-rosii-proti-ukraini-ce-zminit-istoriu-xxi-stolitta.html>

88 Промова Президента України в Палаті депутатів Люксембургу. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-palati-deputativ-lyuksemburgu-75533>

89 Не допомагайте Росії виправдовувати себе й не дозволяйте вбивцям називати вас своїми побратимами – звернення Президента України до учасників 90-ї щорічної Конференції мерів США. 04.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ne-dopomagajte-rosiyi-vipravdovuvati-sebe-j-ne-dozvolajte-v-75589>

90 Фрідман Томас. Це особиста війна Путіна. В яку гру грають Росія та Китай. 27.03.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/ce-osobista-viyna-putina-tomas-fridman-pro-te-shcho-zadumali-rosiya-ta-kitay-ostanni-novini-50228462.html>

91 Виступ Тімоті Снайдера на запрошення Київського Безпекового Форуму. 08.05.2022. URL: <https://ksf.openukraine.org/ua/news/2360-vistuptimotisnajderanazaproshehennya-kijivskyogo-bezpekovogo-forumu-povna-versija>

92 Мир в Україні можливий, питання в ціні – генсек НАТО. 12.06.2022. URL: <https://podrobnosti.ua/2449752-mir-v-ukraini-mozhlivij-pitannja-v-tsn-gensek-nato.html>

93 Мир в Україні можливий, питання в ціні – генсек НАТО. 12.06.2022. URL: <https://podrobnosti.ua/2449752-mir-v-ukraini-mozhlivij-pitannja-v-tsn-gensek-nato.html>

94 Прем'єрка Данії виступила у Раді: Ніхто не хоче, щоб українці програли війну з рф. 21.06.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3511975-premerka-danii-vistupila-u-radi-nihtu-ne-hoce-sob-ukrainci-prograli-vijnu-z-rf.html>

95 Промова Президента України в Палаті депутатів Люксембургу. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-palati-deputativ-lyuksemburgu-75533>

світ, коли постала російська загроза⁹⁶.

Зауважимо, що на 96 день війни Президент України висловив занепокоєння з приводу європейської єдності: «зараз ми бачимо водночас, як російський наступ на Донбасі руйнує наші міста, руйнує громади України, і як європейська єдність, бажана європейська єдність, може похитнутися. Тільки завдяки більшій єдності можна знайти ефективні відповіді на все, що робить Росія проти нас і проти вас. Європа має продемонструвати силу. Бо тільки силу Росія сприймає як аргумент. Настав цей час. Настав час вам бути не окремими, не уламками, а єдиним цілим»⁹⁷.

Очільник дипломатії Євросоюзу Жозеп Боррель написав у твітері у 100 день війни, що ЄС рішуче підтримує Україну у протистоянні широкомасштабній агресії Росії від першого дня: вводить санкції (6 пакетів санкцій, 1 158 осіб/98 юридичних осіб внесено в список, 90% російської нафти заборонено, а основні російські банки відключені від SWIFT), надає фінансову допомогу (9 млрд євро, включаючи 2 млрд євро для ЗСУ), приймає біженців (6,8 млн) та шукає дипломатичний вихід з кризи – і робитиме це до перемоги над окупантом⁹⁸.

Позиція України досить чітка: «маємо показати, що європейська єдність переважає будь-які сумніви у здатності Європи захищати свої цінності. Україна де-факто вже стала частиною Європейського Союзу. Ми вже співпрацюємо як на двосторонньому рівні, так і на рівні ЄС у масштабі, який відповідає повноправному членству. Що може довести це краще, ніж те, що ми захищаємо одне одного?»⁹⁹. Адже об'єднана Європа – точно сильніша, ніж будь-яка тиранія!

Після тривалих дебатів щодо того, чи надати або не надавати Україні статус країни-кандидата почала формуватися *європейська єдність у необхідності надання статусу країни-кандидата у члени Європейського Союзу*. Зазначимо, що ще 28 лютого 2022 р., на п'ятий день повномасштабної війни Україна підписала заявку про вступ до Європейського Союзу. Власне, тоді про вступ не йшлося, це був лише запуск процедури. 11 березня на позачерговому саміті ЄС дав на це згоду. Єврокомісія розробила опитувальник для потенційних кандидатів. Україна у рекордно стислі строки заповнила його, потім так само швидко заповнила другу частину. Весь цей процес зайняв понад два місяці, і це для ЄС безпрецедентно швидко, у кілька разів швидше, ніж у будь-якого кандидата в минулому¹⁰⁰.

На спільній пресконференції у Братиславі президент Словаччини Зузанна Чапутова і президент Польщі Анджей Дуда заявили, що планують спільними зусиллями переконувати надати Україні статус кандидата на членство у ЄС ті країни блоку, які вагалися щодо прийняття цього рішення¹⁰¹. Зузанна Чапутова наголошувала, що «це важливо для майбутнього Європи та для миру у Європі. Це не означає автоматично повноправного членства – звісно, для цього потрібно буде відповідати низці критеріїв. Але ми вважаємо, що надання статусу кандидата є природним жестом у тій складній ситуації, в якій зараз опинилася Україна»¹⁰². Анджей Дуда акцентував на тому, що «ми знаємо, що зараз для українського суспільства дуже важливо відчувати, що на Заході їх приймають. Саме тому надання Україні статусу країни-кандидата на членство у ЄС настільки важливе... Ми не маємо сумніву, що Україна має отримати цей статус якнайшвидше, і ми спробуємо переконати колег»¹⁰³.

96 Маємо використати весь наш вплив і лідерство, щоб захистити свободу й забезпечити поразку тиранії – Президент України під час участі у TIME100 Gala. 0.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mayemo-vikoristati-ves-nash-vpliv-i-liderstvo-shob-zahistiti-75693>

97 Звернення Президента України Володимира Зеленського до Європейської ради. 30.05.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-yevr-75465>

98 JosepBorrellF. 100 days of Russia's invasion of Ukraine. 100 days of EU strongly supporting Ukraine. URL: <https://twitter.com/JosepBorrellF/status/1532662671811792897>

99 Промова Президента України в Палаті депутатів Люксембургу. 02.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-palati-deputativ-lyuksemburgu-75533>

100 Сидоренко С. Кандидат з нюансами: що відбувається у ЄС перед історичним рішенням щодо України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/10/7140976/>

101 Польща і Словаччина планують разом переконувати країни ЄС щодо статусу кандидата для України. 11.05.2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/11/7139243/>

102 Польща і Словаччина планують разом переконувати країни ЄС щодо статусу кандидата для України. 11.05.2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/11/7139243/>

103 Польща і Словаччина планують разом переконувати країни ЄС щодо статусу кандидата для України. 11.05.2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/11/7139243/>

Президент Польщі Анджей Дуда здійснив турне країнами Південної Європи, щоб переконати їх підтримати надання статусу кандидата на членство в ЄС для України. Із Анджеем Дудою мала вирушити і президент Словаччини Зузана Чапутова, але через позитивний тест на коронавірус вона була змушена скасувати поїздку. Окрім обговорення перспектив членства України в ЄС, Анджей Дуда обговорював у Португалії та Італії питання вивезення продовольства з України¹⁰⁴.

Лідери трьох найбільших економік Європейського Союзу – Німеччини, Франції та Італії – прибули в Київ, а згодом до них долучився президент Румунії. Це була найстатусніша від початку російського вторгнення делегація. Після зустрічі з Президентом України Володимиром Зеленським у Києві лідери Німеччини, Італії, Румунії та Франції висловилися за «негайний» статус кандидата на членство в ЄС для України. Олаф Шольц зазначив, що Німеччина виступає за позитивне рішення на користь України. Це стосується і Республіки Молдова. Україна є частиною європейської родини¹⁰⁵. Президент Франції Емманюель Макрон також наголосив: «У будь-якому разі ми підтримуємо статус України на приєднання до Європейського Союзу»¹⁰⁶. Президент Франції зазначив, що Україна «з її боротьбою і сміливістю, серцем вже є членом нашої Європи, нашої родини, нашого союзу», але зазначив, що приєднання до ЄС потребує часу¹⁰⁷. Емманюель Макрон запропонував створити новий загальноєвропейський формат співпраці, який міг би об'єднати членів ЄС, зацікавлених країн-однодумців, які не є членами блоку, та Британію, яка вийшла з Євросоюзу – як проекту, який згуртував би континент довкола спільних цінностей та інтересів¹⁰⁸. Президент деталізував, що критеріями приєднання до такого потенційного об'єднання вбачає дотримання спільних цінностей і географічну належність до Європи, а співпраця країн-учасниць може передбачати координацію політики і колективну безпеку¹⁰⁹.

Робін Вагенер, депутат Бундестагу, голова німецько-української парламентської групи стверджував, що «відмова Україні у наданні статусу кандидата в члени ЄС означає забезпечення Путіну ще однієї етапної перемоги»¹¹⁰. Національна гордість українців ґрунтується на прагненні провести реформи та заслужити членство в ЄС.

Лідери України, Албанії, Чорногорії та Північної Македонії ухвалили спільну заяву про підтримку надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС¹¹¹. Данія та Швеція, які були давніми друзями України, активно надавали Києву допомогу під час агресії РФ, допомагали зброєю, а раніше інвестували багато зусиль у те, щоби підтримати реформи в Україні і не завжди задоволені тим, як Київ виконує найскладніші з них – антикорупційні¹¹². Останнє виявилось перепоною для вступу України кандидатом в Європейський Союз. Після того, як лідери Франції, Німеччини та Італії в Києві заявили про надання Україні статусу кандидата. Уряд Данії висловив готовність підтримати надання Україні статусу кандидата

104 Дуда починає тур країнами ЄС, щоб переконати дати кандидатський статус Україні. 08.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/8/7140855>

105 Німеччина, Франція, Італія та Румунія підтримали негайне надання Україні статусу кандидата в ЄС. 16.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/16/7141417/>

106 Німеччина, Франція, Італія та Румунія підтримали негайне надання Україні статусу кандидата в ЄС. 16.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/16/7141417/>

107 Macron Proposes European Alliance to Include Ukraine, U.K. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-05-09/macron-proposes-political-union-to-bring-ukraine-u-k-closer?fbclid=IwAR1jzQxAmaYt4c-Irh7T12mpBFjmUn30N3_X2bapDvYPwJQHqdTID5SB7Ts

108 Macron Proposes European Alliance to Include Ukraine, U.K. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-05-09/macron-proposes-political-union-to-bring-ukraine-u-k-closer?fbclid=IwAR1jzQxAmaYt4c-Irh7T12mpBFjmUn30N3_X2bapDvYPwJQHqdTID5SB7Ts

109 Macron Proposes European Alliance to Include Ukraine, U.K. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-05-09/macron-proposes-political-union-to-bring-ukraine-u-k-closer?fbclid=IwAR1jzQxAmaYt4c-Irh7T12mpBFjmUn30N3_X2bapDvYPwJQHqdTID5SB7Ts

110 Вагенер Р. Європейське майбутнє для України: чому ЄС має піти назустріч Києву. 15.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2022/06/15/7141280/> Von Robin Wagener . Der Ukraine eine Perspektive in Europa geben. 08.06.2022. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/eu-beitritt-die-ukraine-braucht-eine-perspektive-in-europa-18066209.html>

111 Три держави Західних Балкан офіційно підтримали надання статусу кандидата Україні. 15.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/15/7141339/>

112 Данія готова підтримати надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС. 17.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/17/7141465/>

на вступ до ЄС, якщо Європейська комісія надасть позитивну рекомендацію¹¹³.

Найскептичніша країна Європейського Союзу – Нідерланди – готова була також підтримати надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС¹¹⁴. Під час своєї прес-конференції після засідання уряду прем'єр Марк Рютте назвав рекомендацію Єврокомісії «розумним компромісом». За його словами, з таким висновком можуть погодитися як прихильники, так і опоненти кандидатства України. «Як кабінет міністрів ми сказали: ми вважаємо цю оцінку збалансованою, ми вважаємо, що це розумно. Тож давайте прийнемо це заради єдності в Європі. Нідерланди позитивно ставляться до цього» – заявив у свою чергу глава МЗС Вопке Хукстра. Нідерланди звернулися до Єврокомісії із закликом ретельно прописати умови для подальшого наближення України до членства у ЄС. Зокрема, Єврокомісію закликають прописати у своєму висновку, які реформи Україна повинна буде здійснити у майбутньому¹¹⁵. Нідерланди навели детальний опис того, що вважають такими необхідними критеріями.

Через тривалі дискусії лідери європейських країн стали єдиними щодо надання Україні статусу країни-кандидата до Європейського Союзу: «я не заспокоюся, поки Україна не стане повноправним членом ЄС, адже Україна – це обличчя Європи! Захисник великої європейської родини! Жодні звірства не змусять українців стати на коліна»¹¹⁶ (Президент Польщі Анджей Дуда); «відповідь для нас і для вас зрозуміла. Україна належить до Європейського Союзу та буде його частиною. Словаччина та я особисто зробимо все, щоби це сталося якнайшвидше, і я продовжуватиму говорити про це з нашими європейськими лідерами» (Президент Словачької Республіки Зузана Чапутова); «Ви знаєте, шлях до членства в ЄС може бути тривалим. Є ті вимоги, які треба виконати, цього не можна змінити, але ми підтримуємо вас у кожному кроці. Ви належите до Європи та Європа належить вам»¹¹⁷ (Прем'єр-міністр Данії Метте Фредеріксен).

Наприкінці травня, коли Україна виконала усі всі критерії для статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу Президент України звернувся до світових європейських лідерів: «Саме зараз ви можете визначити, чи дійсно правдиве все те, що Євросоюз говорить сам про себе. Про єдність в різноманітті, про спільні цінності і однаковий підхід до всіх демократій Європи»¹¹⁸. Понад те, «тільки розширенням, посиленням європейської єдності «можна не допустити повторення того, що Європа пережила і 24 лютого, й у 2014 році, і навіть в 1968 і в 1956 роках»¹¹⁹, наголошуючи на спільності цінностей і історії.

Звертаючись до учасників American Jewish Committee Global Forum Президент України Володимир Зеленський наголосував: «Я знаю, що ваша допомога вже суттєва. Але ви можете використати ще більше свого впливу. Бо ми зараз маємо історичну можливість захистити нашу спільну свободу, нашу спільну безпеку, наше спільне культурне різноманіття від найбільшої хвилі ненависті з усіх, які загрожували світу останніми десятиліттями»¹²⁰. Глава держави наголосив: як Україні, так і країнам Заходу сьогодні необхідна впевненість у собі та об'єднання, зокрема в питаннях постачання зброї нашій державі та запровадження санкцій щодо РФ. «Впевненість у собі, у тому, що Захід у разі більший і міцніший за російську армію. І позиція набагато справедливіша. І вони повинні знати, що Україна є частиною їхнього світу. Тоді вони

113 Данія готова підтримати надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС. 17.06.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/06/17/7141465/>

114 Найскептичніша країна ЄС готова підтримати надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС. 17.06.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/06/17/7141508/>

115 Dutch seek 'rigorous' EU approach to Ukraine candidacy. 17.06.2022. URL: <https://euobserver.com/world/155242>

116 Ворона Г. «Вільний світ має обличчя України». Про що говорив президент Польщі Анджей Дуда у Верховній Раді. URL: <https://bigkyiv.com.ua/vilnyj-svit-maye-oblychchya-ukrayiny-pro-shho-govoryv-prezydent-polshhi-andzhej-duda-u-verhovnij-radi/>

117 Прем'єрка Данії виступила у Раді: Ніхто не хоче, щоб українці програли війну з рф. 21.06.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3511975-premerka-danii-vistupila-u-radi-niht-ne-hoce-sob-ukrainci-prograli-vijnu-z-rf.html>

118 Україна виконала всі критерії для статусу кандидата на вступ до ЄС – Зеленський. 30.05.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3496032-ukraina-vikonala-vsi-kriterii-dla-statusu-kandidata-na-vstup-do-es-zelenskij.html>

119 Україна виконала всі критерії для статусу кандидата на вступ до ЄС – Зеленський. 30.05.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3496032-ukraina-vikonala-vsi-kriterii-dla-statusu-kandidata-na-vstup-do-es-zelenskij.html>

120 Звернення Президента Володимира Зеленського до учасників American Jewish Committee Global Forum. 13.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-do-uchasnikiv-am-75797>

об'єднуються не просто з Україною, а навколо такої самої держави, яка є рівноправною з ними»¹²¹.

Європейська комісія 17 червня 2022 р. офіційно рекомендувала надати Україні статус кандидата на вступ у Європейський Союз. Президент Європейської комісії Урсула фон дер Ляен зазначила: «Ми знаємо, що українці готові померти за європейську перспективу. Ми хочемо, щоб вони жили з нами європейською мрією»¹²². Варто наголосити на такому моменті, що українську заявку розглянуть суттєво інакше, ніж це зазвичай відбувається в ЄС, дещо всупереч вимогам базового договору Євросоюзу. На тому, що для України необхідний статус кандидата на вступ до ЄС наголошував канцлер Німеччини Олаф Шольц: «Тепер ми поговоримо про це в Брюсселі. Вже в четвер. І спробуємо отримати «так» 27 разів на конкретне рішення, спільне рішення Європейського Союзу, яке також відкриває цю перспективу»¹²³. Європейська Рада на саміті у Брюсселі 23 червня ухвалила рішення про надання Україні статусу кандидата в Європейський Союз. Цей день став історичним днем для України та новим етапом її розбудови, нових реформ, масштабного зближення з Європейським Союзом в усіх секторах економіки та процес повного входження у єдиний ринок Євросоюзу, це також новий етап для України, для Європи. Це історична мить, це нові можливості. Надання Україні статусу кандидата в Європейський Союз стало реальністю завдяки значній ролі публічної дипломатії.

Звертаючись до учасників саміту Європейський Союз після надання Україні статусу кандидата на членство у ЄС Президент України Володимир Зеленський стверджував: «Ми, ми всі разом: Україна, ваші держави і Європейський Союз у цілому. Цей шлях – це не політика. Я вважаю, це те, від чого тепер завжди ітиме відлік нової історії Європи. Європи без розділення. Європи без «сірих» зон. Європи, яка справді об'єднана і яка вміє захищати себе, свої цінності, своє майбутнє»¹²⁴. І Україні, і країнам Заходу сьогодні необхідна єдність і впевненість у собі. Європейці довели, що вони є більш серйозною силою, ніж вони вважали раніше.

Ще одним кроком публічної дипломатії можна вважати неоголошений візит Прем'єр-міністр Великої Британії Бориса Джонсона. Міністр оборони Великої Британії Бен Воллес заявив, що критика на адресу британського прем'єра Бориса Джонсона, який поїхав до України замість виступу на кліматичному заході в Англії, є некоректною. З приводу візиту Президент України зазначив: «Багато днів цієї війни довели: підтримка України з боку Великої Британії тверда й рішуча. Радий знову бачити в Києві великого друга нашої країни Бориса Джонсона»¹²⁵. Після понад 120 днів війни наголошував, що «коли почнеться втома від України, дуже важливо показати, що ми з ними (Україною) у довгостроковій перспективі й забезпечуємо їх необхідною стратегічною стійкістю»¹²⁶. Британський прем'єр також висловив впевненість у тому, що переговори з Росією можуть відбутися лише за умови повного виведення її військ з території України.

Президент Австрії Александер Ван дер Беллен пообіцяв від імені Європи «зробити все можливе», щоб якнайшвидше припинити війну Росії проти України. Про це він заявив 20 червня перед самітом «Ініціативи трьох морів» у Ризі¹²⁷. Ван дер Беллен наголосив на єдності Європи під час російської агресії в Україні: «Ми не дозволимо розділити себе і зробимо все можливе, щоб якнайшвидше покласти край російській агресивній війні та відновити мир... У ці важкі часи, коли жахи війни повернулися до Європи,

121 Звернення Президента Володимира Зеленського до учасників American Jewish Committee Global Forum. 13.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-do-uchasnikiv-am-75797>

122 Єврокомісія офіційно запропонувала надати Україні статус кандидата на вступ в ЄС. 17.06.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/06/17/7141476/>

123 Шольц про кандидатський статус України: спробуємо отримати 27 «так» на саміті ЄС. 18.06.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/06/18/7141559/>

124 Це найбільший крок на посилення Європи, який можна було зробити зараз – звернення Президента Володимира Зеленського до учасників саміту ЄС після надання Україні статусу кандидата на членство. 23.06.22. <https://www.president.gov.ua/news/ce-najbilshij-krok-na-posilennya-yevropi-yakij-mozhna-bulo-z-76025>

125 Джонсон знову завітав із неоголошеним візитом у Київ. 17.06.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/06/17/7141504/>

126 Джонсон: важливо підтримувати Україну, навіть якщо у світі є «втома» від неї. 18.06.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/06/18/7141561/>

127 Ukraine wird Mitglied der Drei-Meere-Initiative. 20.06.2022. URL: <https://volksblatt.at/van-der-bellen-bei-solidaritaetsgipfel-mit-ukraine-in-riga/>

ми разом»¹²⁸. «Українці, ми з вами. Австрійці підтримують вас, європейці підтримують вас. Ви є частиною європейської родини». Україні потрібні «сигнали належності до Європи»¹²⁹. Зауважимо, що Австрія не відправляє Україні летального озброєння – як пояснювали у мініборони країни, тому що Австрія є нейтральною державою і не входить до НАТО.

Президент Швейцарії Ігнаціо Кассіс заявив, що повномасштабна війна країни-агресора Російської Федерації проти України об'єднала всю Європу: «Ми всю нашу увагу зосередили на зміцненні європейської спільноти. Росія розпочала агресію проти України й ми всі об'єдналися. Ми всі були змушені давати відсіч тим викликам, які постали перед нами. Ми всі прагнули підтримати Україну на шляху до сталого розвитку й відновлення»¹³⁰.

Візити до України світових політиків, виступи у Верховній Раді України, а також відвідини зруйнованих міст Київщини сприяли впізнаваності європейських політиків серед українців. За результатами дослідження соціологічної групи «Рейтинг» понад 90% опитаних українців позитивно ставляться до президента Польщі Анджея Дуди і прем'єр-міністра Великобританії Бориса Джонсона (74–76% повністю позитивно, ще 15–16% – скоріше позитивно). До президента США Джо Байдена – позитивно ставляться 89%, президента Литви Гітанаса Науседи – 73%, президентки Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн – 71%, президента Туреччини Реджепа Таїпа Ердогана – 59%, президента Франції Емманюеля Макрона – 58%, президента Румунії Клауса Вернера Йоганніса – 50% (не знають його – 30%), прем'єр-міністра Італії Маріо Драгі – 45% (не знають його – 25%), канцлера Німеччини Олафа Шольца – 41%. До прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана переважає негативне ставлення – 53%. Позитивно ставляться до нього 20%, не знають його – 20%¹³¹. Результати даного дослідження ще раз підтверджують, що завдяки публічній дипломатії європейські політики стали більш впізнаними в Україні.

В умовах повномасштабної війни у світових політиків повинна бути єдність у тому, що постачання Україні важкої зброї – реактивних систем залпового вогню, танків, протикорабельної та іншої зброї – це найкраща інвестиція у збереження стабільності у світі та недопущення багатьох жорстких криз, які Росія ще планує чи вже спровокувала, а також санкції, це те, що може зупинити агресора. Зброя для України, фінансова підтримка, майбутня відбудова держави – три елементи, які мають спрацювати на повну і про які неодноразово наголошував Президент України. Дуже важливо, що амплітуда підтримку України не зменшувалася, щоб не було втоми європейців від України і зберігалася європейська єдність.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Підсумовуючи зазначимо, що дипломатичні зусилля в умовах війни мають важливе значення. Стиль української зовнішньої політики упродовж війни суттєво відрізнявся від «класичної дипломатії». Особливого значення набула публічна дипломатія. Як показав час, публічна дипломатія відіграла не останню роль у запровадженні шести санкційних пакетів проти РФ; поставки озброєнь зі всього світу та створення «Рамштайнівської групи» як координаційної групи для синхронізації в постачанні зброї Україні; американський ленд-ліз, який не застосовувався з часів Другої світової війни; фінансова допомога; підтримка біженців; кандидатський статус України в Європейський Союз, який став ще однією демонстрацією єдності європейських країн; міжнародна ізоляція РФ (виключення агресорів більш ніж з 40 міжнародних організацій).

За понад чотири місяці Україна створила прецедент небаченого єднання демократичного світу навколо емоції справжнього захоплення українською сміливістю й навколо розуміння того, що за свободу

128 Ukraine wird Mitglied der Drei-Meere-Initiative. 20.06.2022. URL: <https://volksblatt.at/van-der-bellen-bei-solidaritaetsgipfel-mit-ukraine-in-riga/>

129 Ukraine wird Mitglied der Drei-Meere-Initiative. 20.06.2022. URL: <https://volksblatt.at/van-der-bellen-bei-solidaritaetsgipfel-mit-ukraine-in-riga/>

130 Повномасштабна війна Росії проти України об'єднала всю Європу, – президент Швейцарії Кассіс. 04.07.2022. URL: <https://espresso.tv/povnomasshtabna-viyna-rosii-proti-ukraini-obednala-vsyu-evropu-prezident-shveytsarii-kassis>

131 Дуда, Джонсон, Байден та інші: до кого найкраще ставляться українці, – опитування. 21.06.2022. URL: https://dailyviv.com/news/polityka/duda-dzhonson-baiden-ta-inshi-do-koho-naikrashche-stavlyatsya-ukrayintsi-opytuvannya-100459#google_vignette

потрібно боротися і зміцнювати загальноєвропейську єдність. Україна, створила навколо себе потужну коаліцію європейських, американських та азійських країн.

Українське керівництво активно працювало із західними лідерами та представниками громадської думки, вибудовуючи тактику політичних зв'язків і комунікацій, працюючи з громадськістю, постійно нагадуючи про злочини росіян, керуючись перевагою аргументів, а не ракет, утримуючи хоча б відносну єдність міжнародної спільноти і міжнародних партнерів.

Країни-члени Європейський Союз продемонстрували політичну єдність в умовах російської агресії. Європейський Союз демонстрував, що він сильніший, коли єдиний, ніж коли держави-члени діють самостійно. Європейський Союз став більш згуртованим, ніж будь-коли раніше. Засудження Росії з боку країн ЄС було майже одностайним, і хоча відповідь Євросоюзу у вигляді постачання зброї Україні та запровадження санкцій проти Росії викликали багато дискусій, така реакція європейців була напрощад рішучою порівняно зі звичайними бюрократичними процедурами Європейського Союзу. Країни згуртувалися навколо України.

Ідея «єдності» та «єдності у різноманітності» стала суттєвим інструментом публічної дипломатії в умовах війни. Завдяки героїзму і мужності українців, які захищали свою країну, а також завдяки публічній дипломатії сформувалися єдині європейські підходи в умовах війни до розуміння «війни», «миру», «історії», «тиранії», викликів та загроз, які несе Росія. Важливою заслугою публічної дипломатії було те, що у світі з'явилася стійка звичка – брати до уваги Україну.

Отже, можемо констатувати, що 1) об'єднався вільний світ, коли постала російська агресія; 2) європейська єдність переважає будь-які сумніви у здатності Європи захищати свої цінності; 3) *Україна стала частиною Європи, частиною Євросоюзу*; 4) потрібно «зробити все можливе», щоб якнайшвидше припинити війну Росії проти України; 5) необхідно посилювати єдність Європи, справжню єдність.

Тема «єдності», «єдності у різноманітності», європейської єдності залишається актуальною і затребуваною. Не усі аспекти висвітлені. Потребує детального дослідження участь і роль кожної європейської країни у формуванні європейської єдності як в умовах війни, так у період відбудови. Значний інтерес представляє вивчення питання підтримки керівництвом кожної держави та суспільством України під час війни. Перемога України насправді буде перемогою всіх, хто вірить у демократію, верховенство права та європейську єдність.

Contact:

Тетяна Бевз

доктор історичних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

bevzta@bigmir.net tetanabevz@gmail.com

+38-097-454-10-53

FORMATION OF THE PROFESSIONAL ETHICS OF A TEACHER IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN THE SOCIAL AND HUMANITARIAN SPHERE OF MODERN UKRAINE

IRYNA MATYKIV, OKSANA CHORNOPYSKA, TETYANA YAKYMOVYCH

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ПЕДАГОГА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

ІРИНА МАТІЙКІВ, ОКСАНА ЧОРНОПИСЬКА, ТЕТЯНА ЯКИМОВИЧ

Abstract.

Turning to a new type of teacher training paradigm, based on the ideas of humanism, spirituality, patriotism, etc., becomes an urgent problem of domestic education. This is due to a number of reasons: the state of war and preparations for post-war reconstruction, the search for new ways of personal education in the conditions of transformational processes in the social and humanitarian sphere. Such factors change society's requirements for professional ethics, while at the same time the individual's need for the formation of new moral and ethical values grows. The purpose of the article: to theoretically substantiate and reveal the peculiarities of the professional ethics of teachers of vocational training in the context of transformational processes of the social and humanitarian sphere of modern Ukraine.

It was found that the general scheme of a teacher's professional activity contains value orientations and professional ethics; general and special abilities; professionally significant personality qualities; professionally necessary knowledge, area of professional competence; professional skills and abilities; professional equipment. The structure of the teacher's personality requires the presence of such basic qualities as: social and universal (ideality, citizenship, morality, pedagogical orientation and aesthetic culture); professional-pedagogical (theoretical and methodical readiness for the specialty; psychological-pedagogical readiness for professional activity; development of practical pedagogical skills and abilities); emotional sensitivity; strong-willed qualities; peculiarities of temperament; health status

Ethical activity of a teacher is closely related to other types of activity, therefore it can be implemented in various subject forms: ethical education, organization of ethical experience, ethical self-education. Professional education teachers' awareness of moral and ethical values and understanding of how these values are perceived by their students is one of the elements of ethical consciousness. Requirements for compliance with ethical norms perform the function of regulating behavior, communication and activity.

The formation of the professional ethics of a teacher of vocational training in professional (vocational and technical) educational institutions involves several interrelated stages, based on which a certain type of training prevails. The first stage (propaedeutic) is the diagnosis of the level of formation of the professional ethics of the teacher of vocational training. The second stage (main) is the acquisition of a system of professionally important ethical knowledge, the development of motivation for moral activity. The third (final) stage is aimed at ensuring

independent replenishment of the necessary ethical knowledge, self-improvement of professional ethics based on the information obtained at the previous stages.

Key words: professional ethics, professional training teacher, ethical activity, moral and ethical values, ethical norms, ethical knowledge.

Анотація.

Актуальною проблемою вітчизняної освіти стає звернення до парадигми підготовки педагога нового типу, заснованої на ідеях гуманізму, духовності, патріотизму тощо. Це зумовлене низкою причин: станом війни та підготовки до повоєнної відбудови, пошуком нових шляхів виховання особистості в умовах трансформаційних процесів соціально-гуманітарної сфери. Такі чинники змінюють вимоги суспільства до професійної етики, водночас зростає потреба особистості у формуванні нових морально-етичних цінностей. Мета статті: теоретично обґрунтувати та виявити особливості професійної етики педагогів професійного навчання в контексті трансформаційних процесів соціально-гуманітарної сфери сучасної України.

З'ясовано, що загальна схема професійної діяльності педагога містить ціннісні орієнтації та професійну етику; загальні та спеціальні здібності; професійно значущі якості особистості; професійно необхідні знання, сферу професійної компетентності; професійні навички та вміння; професійну техніку. Структура особистості педагога вимагає наявності таких основних якостей, як: соціальні і загальнолюдські (ідейність, громадянськість, моральність, педагогічна спрямованість і естетична культура); професійно-педагогічні (теоретична і методична готовність за спеціальністю; психолого-педагогічна готовність до професійної діяльності; розвиненість практичних педагогічних умінь і здібностей); емоційна чуйність; вольові якості; особливості темпераменту; стан здоров'я

Етична діяльність педагога тісно пов'язана з іншими видами діяльності, тому може реалізовуватися в різних предметних формах: етична освіта, організація етичного досвіду, етичне самовиховання. Усвідомлення педагогами професійного навчання морально-етичних цінностей і осмислення того, як здійснюється сприйняття цих цінностей їхніми вихованцями – є одним з елементів етичної свідомості. Вимоги до дотримання етичних норм виконують функцію регулювання поведінки, спілкування й діяльності.

Формування професійної етики педагога професійного навчання у професійних (професійно-технічних) закладах освіти передбачає декілька взаємопов'язаних етапів, в основі яких переважає певний вид підготовки. Перший етап (пропедевтичний) – діагностика рівня сформованості професійної етики педагога професійного навчання. Другий етап (основний) – опанування системою професійно важливих етичних знань, розвиток мотивації до моральної діяльності. Третій етап (завершальний) спрямований на забезпечення самостійного поповнення потрібних етичних знань, самовдосконалення професійної етики на основі отриманих відомостей на попередніх етапах.

Ключові слова: професійна етика, педагог професійного навчання, етична діяльність, морально-етичні цінності, етичні норми, етичні знання.

Постановка проблеми. Реалії воєнного часу, утвердження нових морально-етичних цінностей і пріоритетів вимагають зміни поглядів на ефективність педагогічної праці та систему підготовки педагога професійного навчання. Тому суспільно важливим стає звернення до парадигми підготовки педагога нового типу, заснованої на ідеях гуманізму, духовності, патріотизму тощо. Сучасні вимоги суспільства зумовлюють необхідність підготовки педагогів з високим рівнем сформованості як професійних, так і морально-етичних якостей.

Проблема громадянсько-патріотичної свідомості, професійної етики педагога сьогодні надзвичайно актуальна. Це зумовлене низкою причин: станом війни та підготовки до повоєнної відбудови, пошуком нових шляхів виховання особистості в умовах трансформаційних процесів соціально-гуманітарної сфери, а також загальним незадоволенням спільноти дистанційними формами педагогічного впливу.

Аналіз досліджень. Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить, що предметом уваги вчених були методологічні проблеми формування національної свідомості (Л. Барановська, С. Борисова,

О. Вишневецький, О. Грива, І. Козловська, В. Сорочинська, М. Чепіль), структура змісту професійної етики педагога (Г. Балл, Г. Васянович, Н. Вознюк, І. Матійків, Т. Федірчик, Л. Хоружа); розвиток професійних якостей педагога у системі післядипломної освіти (Г. Дегтярьова, Н. Тітаренко, Ю. Торба, Т. Якимович), формування професійних та морально-етичних якостей фахівців різних професій (Л. Гасюк, Е. Лузік, І. Марчук, Н. Тимченко) та ін. Дані психолого-педагогічних досліджень довоєнного часу свідчать, що значна частина майбутніх та працюючих педагогів, зокрема у професійних (професійно-технічних) закладах освіти, головним мотивом професійної діяльності вважали перш за все професіоналізм у роботі. Питання професійної етики втратили позиції в підготовці педагогічних кадрів. Проблема професійної етики педагогів професійного навчання практично залишилася поза увагою дослідників і не була предметом спеціального наукового зацікавлення.

Мета статті: теоретично обґрунтувати та виявити особливості професійної етики педагогів професійного навчання в контексті трансформаційних процесів соціально-гуманітарної сфери сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Важливість трансформаційних процесів соціально-гуманітарній сфері в умовах війни вимагає поліпшення якості не лише професійної підготовки майбутніх фахівців, а й її морально-етичної складової. Професійна освіта педагога нового типу повинна передбачати формування вчителя-гуманіста, носія провідних ідей національної і загальнолюдської культури, особу творчу і допитливу. Лише такий вчитель може бути ланкою успішного реформування системи освіти, розширення її соціальних функцій і соціально-культурного призначення в суспільстві.

Зокрема, «у суспільстві необхідно вирівняти надто складний і тонкий баланс прав та обов'язків, моральної свободи й відповідальності особистості, до чого спонукають демократичні перетворення в країні, зниження ролі соціального примусу в дотриманні тих форм поведінки, в яких зацікавлене суспільство»¹.

Зниження ролі соціального примусу супроводжується перенесенням центру ваги в самій моралі з частини норм, у яких втілений її характер, як засобу стримувального, заборонного, обмежувального – це норми, які забезпечують «дисципліну гальмування» щодо норм, які стимулюють, активізують діяльність людини². Моральні пошуки пов'язані з викликами воєнного часу, оскільки зміни в суспільних відносинах породжують нові проблеми, тому людина-професіонал має бути моральною, урахувавши суспільні наслідки своєї діяльності. Тільки ціннісні орієнтири зміцнюють духовні сили особистості та визначають спрямованість її життя.

Нівелювання в умовах війни «золотого правила моральності», що вимагає ставитися до інших так, як ми хотіли б, щоб ставилися до нас, знижує культурний рівень суспільства. Потреба молоді, що оцінювалася б тим, наскільки кожний шляхетний щодо інших людей, важлива саме для того, щоб цією якістю насамперед і володів педагог, а через нього – його майбутні учні. Це усвідомлюють і самі педагоги. Сучасний учитель відчуває, що склалося гостре протиріччя між уміннями, що закріпилися у процесі його професійної діяльності, і учнівством, яке змінилося, бо навчально-виховний процес вимагає інших підходів. Освітній процес має здійснюватися не шляхом суб'єкт-об'єктних відносин, а як обмін морально-етичними цінностями на рівні особистісного спілкування у процесі як колективної, так і індивідуальної роботи. Зважаючи на це, стає зрозумілим, що вчитель, який не ставить перед собою завдання впливати на розвиток учнівства, прирікає себе на професійну деградацію, що, у свою чергу, підсилює кризу навчально-виховної роботи в освітньому закладі.

Діяльність сучасного педагога має «високу соціальну значущість і посідає одне з центральних місць у державотворенні, формуванні психологічної культури особистості, національної свідомості та духовної культури українського суспільства. Це професія, що належить до типу «людина - людина», тому є однією з найбільш особистісно детермінованих, творчих і складних за

1 Васянович Г. П. Педагогічна етика: Навч. метод. посібник. Львів: Норма, 2005. 344 с. с. 5

2 Макаренко А. С. Дисципліна, режим, покарання и вознаграждение Сочинения: В 5 т. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. Т. 5. 119 с.

своєю змістовою характеристикою»³. Гуманістична спрямованість педагогічної освіти виступає методологічною базою різноманітних сучасних підходів до професійно-педагогічної підготовки, а «особливо поширені моделі персонологічного типу визначають провідну роль особистості вчителя як чинника морального та інтелектуального розвитку вихованців і в цілому спрямовуються на створення умов для професійної та особистісної самореалізації майбутнього вчителя, розвиток його професійної самосвідомості та професійних інтересів»⁴. Серед підходів, що відображають сучасні тенденції розвитку освіти і пов'язані з методичною підготовкою педагога, виділяють: гуманістичний, адаптаційний, особистісно орієнтований, культурологічний, аксіологічний, системний, синергетичний, інтегративний, діяльнісний, технологічний, компетентнісний, праксеологічний, акмеологічний, андрагогічний; поліпарадигмальний, герменевтичний, рефлексивний та функціональний⁵. Тому особливої актуальності набуває проблема формування професійної етики педагога, яка є реальним виразником і показником їхньої професійної культури, охоплює її найсуттєвіші складові.

Таким чином, у кожному суспільстві складаються традиції, норми поведінки, які враховують аспекти спадковості, суспільності, духовності. Соціальне замовлення української освіти – у стадії формування, осмислення, на етапі визнання нових цінностей. Демократизація суспільних перетворень, гуманізація відношень, духовність конкретних дій перебувають у зародковому стані. Соціальний запит створює культура: духовна (наука, політика, право, мораль, релігія, мистецтво, філософія) і матеріальна (екологія, економіка)⁶. Разом з тим, її сучасний стан обумовлено новою позицією – воєнний час та повоєнна відбудова – задає нові вимоги психологічному стану, підготовці професійної діяльності.

Різнманітні чинники спричиняють або гальмують той чи інший процес, діючи як рушійні сили формування особистості. Прийнято виділяти об'єктивні (зовнішні, соціальні, інституціональні) та суб'єктивні (внутрішні, психологічні, особистісні) фактори. У сучасних умовах такими чинниками є війна та соціально-економічна криза, що охопила всі сфери життєдіяльності суспільства, зростання суспільних вимог до рівня громадянсько-патріотичної позиції усіх учасників освітнього процесу; потреба суспільства в спеціалістах, які вміють раціоналізувати не лише власну професійну діяльність, а й прагнуть розвитку рівня комунікативної та інформаційної культури, що породжує новий тип суспільної свідомості, трансформацію системи суспільно-економічних відносин, а також поява нових норм і принципів культури комунікації тощо.

Такі чинники змінюють вимоги суспільства до професійної етики, водночас зростає потреба особистості у формуванні нових морально-етичних цінностей.

Наприклад, у роботі С. Борисової «Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами українського музичного мистецтва»⁷ досліджується процес формування національної самосвідомості як необхідної професійної педагогічної якості особистості майбутніх учителів, визначено критерії оцінювання та показники рівнів сформованості національної самосвідомості. В роботі М. Чепіль розглядаються питання теорії та практики формування національної свідомості дітей та молоді Галичини⁸.

3 Мірошник З.М., Талаш І.О. побудова професіограми викладача вищої педагогічної школи: рольовий підхід // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Е.С.Костюка НАПН України Проблеми сучасної психології. 2014. Випуск 23 С.416-420

4 Гузій Н.В. Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти: монографія. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2004. 243с.

5 Шарко В.Д., Методологічна підготовка викладача вназ як умова підвищення результативності його професійної діяльності. Науковий вісник ХДМУ. 2009 №1(1), С. 66-73

6 Козловська І.М. Формування професійних та духовних цінностей фахівців в контексті національного виховання особистості. Нові технології навчання. № 66. Частина 1: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. К.-В., 2010. С. 107–113.

7 Борисова С. В. Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами українського музичного мистецтва: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Луганськ, 2002. 292 с.

8 Чепіль М. М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина XIX ст.– 1939 р.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Х., 2001. 44 с.

На думку В. Сорочинської⁹, підготовка спеціалістів, які можуть реально допомагати дітям і молоді у процесі їх соціалізації в сучасному полікультурному середовищі, є актуальним завданням для українського суспільства. Соціалізація є відносно новою категорією педагогічного пізнання. Вона пов'язана із становленням людини в суспільстві. Мета соціалізації повинна реалізуватися, виходячи із сучасного рівня науки та освіти, а підготовка таких спеціалістів повинна бути складовою державної стратегії освіти та виховання.

«Саморозвиток педагога є складним, багатоплановим і нелінійним процесом, то за реалізації загальної системи розвитку педагогічного професіоналізму необхідно створити умови для формування в нього потреб і мотивації до саморозвитку. Діяльність щодо супроводу процесу саморозвитку має відбуватися на усіх етапах реалізації цілісної системи розвитку педагогічного професіоналізму педагога»¹⁰.

На цій основі набирає вагомого значення проблема сутності та формування професійної етики. Провідні положення сучасної професійної етики сформовані на основі вивчення низки теоретичних джерел, зокрема на основі розробок Г. Васяновича, І. Чернокозова та В. Чернокозової та інших.

Загальна схема професійної діяльності «містить ціннісні орієнтації та професійну етику; загальні та спеціальні здібності; професійно значущі якості особистості; професійно необхідні знання, сферу професійної компетентності; професійні навички та вміння; професійну техніку»¹¹. Таким чином, професійна етика є важливим компонентом професійної діяльності.

Г. Балл у роботі «Гуманізація загальної та професійної освіти: сучасна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири»¹² зазначає, що увага до духовного аспекту професійної діяльності та освіти знаходить вияв у розрізненні фахівців, які володіють методами, засобами, техніками своєї справи, і професіоналів, які володіють, крім того, цінностями, ідеалами і взагалі цілісною професійною культурою. Кожній професії або групі споріднених професій можна поставити у відповідність провідну для неї цілісну особистісну якість, і саме її розвиткові слід приділяти найбільшу увагу. Ядром такої якості, духовним стрижнем особистості професіонала є певна ціннісно-мотиваційна домінанта. Навколо цієї домінанти концентруються інструментальні властивості, необхідні для реалізації відповідної спрямованості особистості, – вони теж є компонентами згаданої цілісної якості.

Тому важливого значення набуває дослідження етичних якостей майбутніх фахівців. У дослідженні Н. Тимченко «Формування професійно-етичних якостей майбутніх службовців-митників»¹³ обґрунтовано правомірність виділення професійної етики службових осіб митних органів у відносно самостійний розділ етики як науки, що вивчає ті загальні й професійні норми моралі, які властиві цій професійній групі, а також виявлено й систематизовано професійно-етичні якості службовців-митників, виокремлено найвагоміші для цієї професії: громадянськість, толерантність, відповідальність, вимогливість до себе й інших, людяність, сумлінність та інші, а також досліджено й виховні можливості закладів вищої освіти щодо формування професійно-етичних якостей майбутніх службовців-митників. Нею розроблено й експериментально апробовано методику формування професійно-етичних якостей у майбутніх службовців-митників.

Так, у дисертації І. Марчука «Формування професійно-моральних якостей майбутніх працівників правоохоронних органів у вищих навчальних закладах МВС України»¹⁴ обґрунтована система

9 Сорочинська В. Є. Соціалізація і формування ціннісних орієнтацій студентської молоді. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. пр. Випуск 11 Київ–Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2006. С. 381–393.

10 Федірчик Т.Д. Теоретико-методичні засади розвитку педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи в процесі науково-педагогічної діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Чернівці, 2016. 452с. с.289

11 Гинецинский В. И. Знание как категория педагогики: Опыт педагогической когнитологии. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. 144 с.

12 Балл Г. О. Гуманізація загальної та професійної освіти: сучасна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири. Неперервна професійна освіта: проблеми пошуки, перспективи: монографія / За ред. І. А. Зязюна. К.: ВІПОЛ, 2000. С. 134–157.

13 Тимченко Н. С. Формування професійно-етичних якостей майбутніх службовців-митників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 К., 2003. 20 с.

14 Марчук І. П. Формування професійно-моральних якостей майбутніх працівників правоохоронних органів у вищих навчальних закладах МВС України: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Кіровоград, 2005. 23 с.

формування професійно-моральних якостей співробітників правоохоронних органів реалізується шляхом планомірного впливу на їхню свідомість і поведінку. Змістовий блок професійно-моральної підготовки здобувачів є наскрізною лінією всіх напрямів освітньої діяльності: світоглядна культура; політико-правова підготовка; моральна культура; виховання дисциплінованості тощо.

Для нашого дослідження основоположною є професійна етика педагога.

У трудовій діяльності педагога більше, ніж в якійсь іншій «суспільство бере до уваги не тільки рівень освіти, обсяг спеціальних знань, умінь, навичок, а й моральні якості працівника, під якими розуміють стійкі вияви моральної свідомості в поведінці і вчинках. Тут моральне «обличчя» посідає особливе місце, іноді воно відіграє головну роль у вирішенні професійних завдань»¹⁵. Мораль виступає надзвичайно важливим елементом людської діяльності. Існують окремі види людської діяльності, де висувуються надзвичайно високі моральні вимоги до людей, які професійно нею займаються. Це повною мірою стосується праці педагога.

Структура особистості педагога вимагає наявності таких основних якостей, як: соціальні і загальнолюдські (ідейність, громадянськість, моральність, педагогічна спрямованість і естетична культура); професійно-педагогічні (теоретична і методична готовність за спеціальністю; психолого-педагогічна готовність до професійної діяльності; розвиненість практичних педагогічних умінь і здібностей); емоційна чуйність; вольові якості; особливості темпераменту; стан здоров'я¹⁶.

Професійно-педагогічні здібності передбачають: «адекватне сприйняття студента і безумовне прийняття його як особистості; педагогічний оптимізм; проектування цілей навчання і прогнозування шляхів професійного становлення майбутнього спеціаліста; конструювання методичних підходів і здатність передбачати можливі результати; організаторські і комунікативні здібності; духовно-виховний вплив на академічну групу й особистість студента, організація розвивальної інтеракції»¹⁷.

Л. Хоружа зазначає, що «гуманізація й демократизація як пріоритетні напрями розвитку освіти в українському суспільстві висувують найвищі вимоги до професійного рівня вчителя, його людського сумління й відповідальності. Етика як квінтесенція культури сприяє встановленню рівноваги між професійною поведінкою вчителя і нормативними етичними засадами професії; допомагає педагогу подолати ціннісний вакуум, що існує в сучасному суспільстві; вона покликана втілити ідеї гуманістичної педагогіки, звільнити школу від формалізму, стереотипів, авторитарного підходу до дитини тощо»¹⁸.

І. Титаренко в роботі «Формування етичних відносин між вчителями в системі методичної роботи школи» зазначає, що, створюючи моделі поведінки в різних ситуаціях і пояснюючи, як поводитися, етикет поволі прищеплює людині й кращі моральні якості – милосердя, доброзичливість, чуйність, поважне ставлення до людей та ін. Тому узагальненим результатом виховання в системі неперервної педагогічної освіти є професійно-педагогічна культура вчителя «як базова й інтегральна особистісна якість, професійна культура вчителя містить у собі складові духовної, професійно-етичної, світоглядної, інтелектуальної, рефлексивної, художньо-естетичної, екологічної, фізичної, психологічної, комунікативної, технологічної культури... Без виховання, без досить високого рівня зовнішньої культури губиться і культура внутрішня, у чомусь знецінюються і знання, освіченість. Не тільки освіченим, але й інтелігентним повинен бути сучасний учитель, а це означає – бути людиною, що засвоїла багатомірову культуру – внутрішню і зовнішню»¹⁹. Кар'єра ділової людини багато в чому визначається тим, наскільки

15 Етика: Навч. посібник / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового. К.: Хрінком Інтер, 2002. 224 с.

16 Лузік Е.В. Професійна компетентність викладача вищого технічного навчального закладу як домінуюча умова ефективності підготовки майбутніх фахівців до управлінської діяльності. URL : <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/14358>.

17 Теоретичні та методичні засади управління підготовкою фахівців з педагогіки вищої школи на основі компетентнісного підходу в межах європейської кредитно-трансферної системи організації навчального процесу : монографія / З. В. Рябова, І. І. Драч, Н. О. Приходькіна та ін.. К. : ТОВ «Альфа-Реклама», 2014. 338 с. с.67

18 Хоружа Л. Л. Розвиток етичної компетентності майбутнього вчителя як багатофакторний процес. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2003. № 5. С. 42–52., с. 42

19 Титаренко І. О. Формування етичних відносин між вчителями в системі методичної роботи школи. Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Зб. наук. пр. / За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. К.: НТУ «ХП», 2003. С. 556–562.

людина володіє прийомами й секретами повсякденного, світського, ділового, застільного етикету, який її імідж, стиль поведінки. Не менш важливі для неї знання й уміння ділового спілкування, мистецтво ведення переговорів, уміння поводитися у складних ситуаціях.

О. Горчакова вважає, що саме в педагогічній діяльності головну роль відіграє моральне регулювання взаємовідносин, а у професіоналізмі педагога морально-етичний компонент, який виступає у формі морально-етичної культури педагога, має важливе значення²⁰. Особливого значення набуває морально-етична культура в діяльності представників тих професій, в яких моральні якості фахівців, маючи вирішальне значення для результатів професійної діяльності, є умовою такої діяльності. До таких і належить педагогічна діяльність, виконуючи функцію «відтворення» людини, її духовних надбань та культурного досвіду.

Відповідно до головних цілей педагогічної діяльності виокремлюють такі її функції: «перетворювальна (пов'язана з необхідністю позитивних змін людської якості, системи стосунків, педагогічної ситуації); інформаційна (задана необхідністю обміну культурним досвідом між поколіннями); комунікативна (зумовлена спільністю дій і необхідністю спілкування в системі «людина-людина»); організаційна (пов'язана з потребою впорядковувати дії усередині педагогічних систем і процесів); демонстраційна (задана вимогою еталонності дій педагога, що транслює культурні зразки іншим людям)»²¹.

Моральна інтуїція проявляється на різних рівнях самопізнання в миттєвому пізнанні особистістю своїх суб'єктивних станів, пережитих у минулому (чуттєва інтуїція); у беззвітній самооцінці стереотипного вчинку, що не мотивується, здійснюється в елементарній ситуації (розважлива інтуїція); у бездоказовому (та нерідко дуже правильному) визначенні сутності своєї моральної позиції, лінії поведінки у складній конфліктній ситуації за гострого браку часу та інформації (інтуїція розуму). Евристична роль інтуїції такого роду особливо велика у критичні моменти життя людини, коли вирішується її доля та виникає термінова необхідність оптимального самовизначення на основі «експрес-аналізу». Функціонально така інтуїція виступає як неподільний, емоційно-раціональний акт раптового осяяння («інсайту»), безпосереднього осягнення морально-етичної цінності вчинків, способу життя, морального обличчя особистості без усвідомлення внутрішньої логіки цього процесу. Відсутність морального чуття породжує моральну сліпоту та глухоту, своєрідний «дальтонізм» – неможливість розрізнити добро й зло в собі та інших. Водночас, генетично моральна інтуїція в будь-якій формі і на різних рівнях є продуктом та компонентом пошукової розумової діяльності, опосередкована набутих моральним досвідом, етичними знаннями²². Водночас істинність інтуїтивного висновку підтверджується або спростовується практикою соціального спілкування людини.

У сучасній етиці моральна мудрість розглядається як складна комплексна якість свідомості та поведінки особистості, що характеризує вищий ступінь її моральної культури, проявляється у здатності та прагненні ефективно використовувати етичні знання й життєвий досвід для прийняття оптимальних рішень у своїй моральній діяльності. Мудрість – вищий прояв духовності, сплав інтелекту, досвіду та морального почуття. Виходячи з наукової тези про самопізнання як «першу умову мудрості», доцільно зазначити, що специфіка її – у найглибшому та правильному проникненні в сутність буття людини, в її соціальне покликання в історично визначену епоху, в розумінні змісту та цілей власного життя, шляхів досягнення загального блага та власного щастя, у самовизначенні прогресивної моральної позиції, що вільно реалізується в гідний спосіб життя. «Мудрість життя у тому, щоб знати своє призначення та засоби виконати його». У всі часи справжній мудрець – це не безпристрасний резонер або праведний самітник, а жива особистість, що веде активну боротьбу

20 Горчакова О. Морально-етичний аспект професіоналізму педагога вищої школи. Дидактика професійної школи: 36. наук. пр.: Випуск III. / Ред. кол.: С. У. Гончаренко (гол.), В. О. Радкевич, І. Є. Каньковський (заст. гол.) та інші. Хмельницький: ХНУ, 2005. С. 42–45.

21 Головань М. С. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. Збірник статей. Ялта: РВВ КГУ, 2014. Вип. 44. Ч. 3. С.79–88., с.79

22 Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 196 с.

із чужою та власною недосконалістю заради добра й справедливості²³. Мудрість проявляється у здатності проектувати свій життєвий шлях, адекватно прогнозувати власну поведінку та її наслідки за різних обставин, обираючи найбільш правильні, розумні їх варіанти заради реалізації свого соціально-морального призначення та покликання.

Сучасна концепція педагогічної освіти допускає наявність у структурі діяльності педагога професійного навчання два взаємопов'язані і самостійні види щодо професійної діяльності – професійно-інженерну і професійно-педагогічну. За п'ять років навчання у вищому навчальному закладі освіти сучасний студент повинен, освоївши інженерні знання, навчитися трансформувати їх у педагогічні системи.

Для здійснення педагогічної діяльності працівникові потрібно набагато більше індивідуальних умінь професійно значущих якостей особи. Це враховується ще у процесі навчання. Організація та методика виховної роботи базується на загальних положеннях теорії виховання, знаннях психології, педагогіки, етики та естетики тощо. Головний акцент спрямовується на формування системи знань, практичних умінь та навичок виховної роботи майбутніх педагогів професійного навчання.

Водночас, потребує вдосконалення система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників професійної школи. Професійно-педагогічна освіта має забезпечувати формування педагога професійного навчання, «здатного розвивати особистість учня, виховувати в нього відповідальність за своє професійне майбутнє і підвищення професійної кваліфікації; педагога, зорієнтованого на особистісний та професійний саморозвиток і готового працювати творчо у закладах професійної (професійно-технічної) освіти різного типу»²⁴.

Таким чином, формування професійної етики педагога професійного навчання можна віднести до невіршених проблем. У той час як формуванню професійної етики, зокрема педагога, приділялась значна увага, для категорії таких педагогічних працівників, як педагоги професійного навчання, ці питання залишилися практично недослідженими.

В основу свого дослідження ми поклали ідею педагогічної моралі, що визначає складові професійної етики педагога професійного навчання: моральну свідомість; моральну діяльність, моральні відносини.

Далі коротко розглянемо питання педагогічної моралі та основних складових професійної етики педагога професійного навчання, узагальнюючи матеріали проведеного вище аналізу професійної етики та особливостей діяльності педагога професійного навчання у професійних (професійно-технічних) закладах освіти.

Педагогічна мораль – це система норм педагогічної моралі, а морально-педагогічна свідомість – поняття більш широке, що включає і «етичні почуття», і «систему оцінних думок», і т. ін. Вона слугує вибором та етичною мотивацією поведінки педагогів професійного навчання в конкретних ситуаціях. Мораль відрізняється способом обґрунтування та здійснення своїх вимог. У моралі відносно більшою є роль свідомості, яка може бути як суспільною, так і індивідуальною, ніж в інших формах соціального контролю. Поряд із суспільною, суттєву роль відіграє індивідуальна свідомість. Система категорій відтворює реальну структуру моралі. Мораль виконує пізнавальну, оцінну та виховну функції.

Морально-педагогічна свідомість містить також теоретичне осмислення педагогічної моралі.

Морально-педагогічна практика висвітлює реальну поведінку педагога, практику морально-педагогічних стосунків, що розглядаються з погляду їх відповідності педагогічній моралі.

Морально-педагогічні стосунки – це сфера діяльності людей, система, що поєднує в собі освіту, поширення і засвоєння педагогічної моралі, а також практичне втілення її вимог у життя, у повсякденну практику.

Етична діяльність педагога має відносну самостійність, як і будь-яка духовна діяльність, вона тісно пов'язана з іншими видами діяльності, тому може реалізовуватися в різних предметних формах: етична

23 Етика: Навч. посібник / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового. К.: Хрінком Інтер, 2002. 224 с.

24 Щербак О. І. Нові технології у професійній підготовці майбутніх фахівців. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: 36. наук. пр. до 10річчя АПН України. Харків: «ОВС», 2002. Ч. 2. С. 171–182.

освіта, організація етичного досвіду, етичне самовиховання. Наприклад, у процесі етичної освіти учнів педагог знайомить їх з критеріями моральної оцінки, основними проблемами моралі, розкриває можливості свободи вибору етичного вчинку, міру відповідальності кожного за свою поведінку та ін.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми і, виходячи із розуміння професійної етики як складної багатокomпонентної системи, обґрунтовуємо провідні складові професійної етики педагога професійного навчання у професійних (професійно-технічних) закладах освіти.

Моральна свідомість педагогів професійного навчання через уявлення і поняття відображає реальні ставлення й регулює моральну сторону його діяльності. Від рівня сформованості моральної свідомості майбутнього педагога професійного навчання на момент вступу до вищого навчального закладу залежить динаміка його етичної компетентності у професійно-особистісних межах.

Надзвичайно важливе місце у формуванні професійної етики педагога професійного навчання займає усвідомлення морально-етичних цінностей. Людина стає моральною особистістю, коли вона добровільно підпорядковує свої дії моральним вимогам суспільства, усвідомлює їх значення і зміст, здатна ставити перед собою моральні цілі й виробляти рішення відповідно до конкретних обставин, самостійно оцінювати власні дії й вчинки оточуючих, виховувати себе, протистояти середовищу. Це поняття дуже тісно пов'язане з іншими поняттями й проблемами етико-філософського змісту, а саме: з поняттям обов'язку, відповідальності, самосвідомості, совісті, самооцінки, гідності, переконання, розуміння сенсу життя, щастя тощо. Усі вони є складниками морального світу індивіда. А моральний світ людини – «система динамічна, яка постійно змінюється, вдосконалюється, то найбільш саморегулююча система з ознаками прагнення до удосконалення»²⁵.

Моральна самосвідомість є відображенням у свідомості особистості морального світопорядку в його загальних, особливих, одиничних проявах і її оцінно-нормативне ставлення до них, виходячи з критеріїв добра й зла. Забезпечуючи особистість ціннісною інформацією про систему суспільних моральних ідеалів, принципів, норм, про належне в моральному житті інших осіб і груп, моральна свідомість дозволяє кожному здійснювати вчинки з урахуванням їх інтересів, вимог, сподівань, думок, і лише завдяки цьому самовизначитись на основі власної життєвої позиції. Моральна самосвідомість і моральне самовдосконалення дають змогу особистості подолати бар'єри, які ускладнюють процес професійного самовизначення: авторитарний стиль спілкування; занадто високі вимоги до учнів; нечесність; несправедлива, завищена або занижена оцінка їх діяльності; необ'єктивні судження про окремих дітей тощо. Основою сходження особистості до професійно-етичного ідеалу як стрижня його етичної компетентності є не лише раціональне, а й емоційне (почуття, переживання).

Спеціальні дослідження підтверджують, що саме позитивне сприйняття себе є важливою психологічною передумовою ненасильницького ставлення до інших людей. Несприйняття себе, що виражається в низькій самооцінці, почутті незахищеності, зумовлює неетичну взаємодію, прагнення зайняти авторитарну позицію²⁶. Моральна самосвідомість і моральне самовдосконалення дають змогу особистості подолати бар'єри, які ускладнюють процес її професійного самовизначення: авторитарний стиль спілкування; занадто високі вимоги до учнів; нечесність; несправедлива, завищена або занижена оцінка їх діяльності; необ'єктивні судження про окремих дітей тощо.

Вагомим чинником усвідомленого емоційного реагування в професійній діяльності є, з одного боку, переконання і цінності самого працівника, з іншого, філософія, пріоритети і особливості організаційної культури. Саме внутрішні переконання відображають стиль емоційного реагування і поведінку педагога. Позитивну взаємодію розглядаємо як процес налагодження і підтримки стосунків на засадах співпраці, спрямованості на пошук згоди й порозуміння у різних комунікативних ситуаціях, зокрема, конфліктних. Уміння позитивно взаємодіяти – це мистецтво слухати і чути, бачити і відчувати, розуміти співрозмовника і доносити до нього свої думки, конструктивно вирішувати комунікативні завдання,

25 Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 196 с.

26 Ситаров В. А., Маралов В. Г. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / Под ред. В. А. Сластины. М., 2000. 216 с.

досягати позитивних результатів в сумісній діяльності²⁷.

Згідно з нашим припущенням позитивна взаємодія стає можливою за умови наявності фокусу уваги на цінностях. Вміння налагоджувати позитивну взаємодію базується на толерантності, повазі, розумінні, довірі, чуйності і формується на основі цінностей, переконань, життєвої філософії. Саме у цінностях відображається розуміння людиною реальності, переконання щодо довілля й самого себе. Лише усвідомлюючи та шануючи власні цінності, – розуміємо і визнаємо унікальність внутрішнього світу і цінності інших людей. Адже кожна людина є особливою, зі своїми поглядами на життя, культурою, вихованням, характером, здібностями, життєвим досвідом тощо. Розуміння й визнання цих відмінностей є основою толерантного сприйняття людей (з їх чеснотами і недоліками) і поваги до них. Коли в основу взаємодії співрозмовників покладено духовні й загальнолюдські цінності, – між ними налагоджується порозуміння і згода.

Усвідомлення педагогами професійного навчання морально-етичних цінностей і осмислення того, як здійснюється сприйняття цих цінностей їхніми вихованцями – є одним з елементів етичної свідомості.

Морально-етичними цінностями можна назвати «систему уявлень про добро і зло, справедливість і честь, які виступають своєрідною оцінкою характеру життєвих явищ, етичних достоїнств і вчинків людей тощо»²⁸. Абсолютно вічні морально-етичні цінності – загальнолюдські цінності, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування (доброта, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість та ін.). Національні цінності є значущими для одного народу, проте їх не завжди поділяють інші народи. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке лише поневоленим народам і чуже тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До цієї групи цінностей належать такі поняття, як патріотизм, почуття національної гідності; історична пам'ять тощо. Громадянські цінності – ґрунтуються на визнанні гідності людей і характерні для демократичних суспільств. Це, зокрема, права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо. Сімейні цінності – моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків та ін. Моральні стосунки в сім'ї накладають відбиток на все життя людини, оскільки їх вплив пов'язаний, по-перше, із сильними переживаннями, по-друге, вони постійніші, по-третє, у них закладаються підвалини всіх моральних ставлень людини до суспільства, до праці, до інших людей. Цінності особистого життя мають значення насамперед для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, стиль приватного життя та ін.

Ціннісні орієнтації – це важливий елемент моральної свідомості, що надає духовної визначеності системі мотивів. Обираючи туди іншу цінність, людина тим самим формує свого роду довгостроковий план своєї поведінки й діяльності. Якщо мотивація дає відповідь на запитання, чому, для чого людина діє певним чином, то доповнююча її ціннісна орієнтація висвітлює те, заради чого діє людина, чому вона присвячує свою діяльність. Існують принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається певними потребами й інтересами людини, і цінності, які, навпаки, надають смислу існуванню самої людини. Цінності, які забезпечують самоствердження людської особистості, якою вона є, і цінності, котрі творять і відроджують людину в новій якості. Цінності другого типу в сучасній літературі іноді називають «вищими», або «культурними», або «смісловиттєвими», або ж просто «самоцінностями», оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самодостатнім, самостійним, і, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

Моральна діяльність педагогів професійного навчання є результатом рівня сформованості моральної свідомості педагогів професійного навчання; визначає моральні відносини педагогів професійного навчання з учнями, колегами, партнерами, батьками учнів та іншими людьми (це питання детально розглянуто у третій концептуальній засаді); визначає моральні відносини педагогів професійного навчання з іншими особами навчально-виховного процесу; визначається такими чинниками, як рівень

27 Матійків І. М. Емоційна компетентність педагога як чинник позитивної взаємодії в професійному середовищі. Молодь в умовах нової соціальної перспективи : збірка наукових праць. Випуск 16. Київ, 18 травня 2017 року. К., 2017. С. 468-472

28 Вишневецький О. І. На тернистому шляху до себе. Рідна школа. 1995. № 5. С. 12.

загальної та професійної освіти, стаж роботи, мотиви вибору професії, характерні риси спеціальності тощо.

Виходячи із власних моральних установок, суб'єкт у суцільному потоці інформації про самого себе виділяє, аналізує, зіставляє, диференціює та оцінює окремі вчинки і їх компоненти, які потім інтегрує й узагальнює в цілісний образ «Я». У результаті «конкретні ситуативні прояви моральної діяльності в самосвідомості рефлектуючої особистості синтезуються та генералізуються у вигляді суттєвих моральних якостей, створюючи системне знання про її моральне обличчя – відносно стійку й у той же час динамічну «Я-концепцію», яка складається у двоєдиному процесі вивчення та узагальнення на основі соціального утвердження та самоствердження»²⁹. Тому моральна діяльність відображає те, як прийнято діяти в тому чи іншому суспільстві (зразки поведінки множини людей). Моральна діяльність містить: структуру окремого вчинку та складові його елементи (мотив, спонукання, наміри, вибір, рішення, дії, цілі і засоби, наслідки); загальну лінію поведінки індивіда (моральні звички, навички, нахили, переконання, поняття); норми поведінки і моральність суспільства, що становлять у сукупності його моральний образ життя в цілому.

Згідно з існуючими визначеннями, моральна норма є елементарною формою моральної вимоги, певним взірцем поведінки, що відбиває усталені потреби людського співжиття і відносин та має обов'язковий характер. До найважливіших із норм можна віднести такі³⁰: ставлення педагогів професійного навчання до учнів повинно мати не просто офіційний (діловий), а й людський (товариський, дружній) характер; ставитися до учня як до особистості, поважати і підтримувати найбільш цінні його якості, усіляко сприяти їх розвитку. Мірою поваги до учня потрібно вважати вимогливість до нього; постійно вивчати дітей, їхній внутрішній психічний світ для того, щоб мати можливість правильно приймати рішення стосовно кожного учня, передбачаючи всі педагогічні й соціальні наслідки; бути терпимим до неправильних вчинків, думок і переконань дітей, уміти переконувати і роз'яснювати терпляче їхні помилки; вважати себе відповідальним не тільки за правильну свою поведінку, а й за правильне розуміння її учнями, постійно вдосконалювати управління своїми емоціями. Моральна свідомість і відносини містять взаємопов'язані поняття: моральна вимога, обов'язок, відповідальність, гідність особистості, совість, норма, моральна якість, моральний принцип, суспільні і моральні ідеали, добро і зло, справедливість і несправедливість тощо.

Роз'яснення моральних норм забезпечується методами впливу на підсвідомість (навіювання) і свідомість (бесіда, розповідь, пояснення). Водночас одне лише роз'яснення етичних норм не визначає їх формування. Осмислення і переживання морально-етичних цінностей бажано поєднувати з безпосереднім втіленням їх у поведінці учнів, у практичних діях колективу, в якому за педагогічно доцільного керівництва складаються відповідні взаємини: товариська взаємодопомога, дружба [122, с. 69]. Окрема етично-педагогічна норма узагальнює більш вузьке коло стосунків і фактів поведінки педагога професійного навчання і розкриває частину змісту та обсягу вимог, укладених у тій або іншій загальній формі.

Норма у процесі її реалізації в поведінці не є особливою формою розв'язання суперечностей інтересів, що відображаються нею. Вона виступає як форма їх регуляції, тобто свідомого їх поєднання або добровільного підпорядкування інтересів особистості інтересам професійного або соціального цілого.

Система професійних категорій конкретизується у професійно-етичних нормах та правилах, що передбачають наявність у молодшого спеціаліста системи ієрархізованих професійних якостей, серед яких виділяють такі³¹: почуття обов'язку, чесність, упевненість, комунікабельність, відповідальність, доброзичливість, охайність, тактовність, витриманість, досвідченість, гідність, володіння професійними знаннями, уважність, освіченість, справедливість, послужливість,

29 ЗіВознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 196 с.

30 Чернокозова В. Н., Чернокозов И. И. Этика учителя. Педагогическая этика. К.: Радянська школа, 1973. 234 с.

31 Гасюк Л. М. Формування професійної етики молодших спеціалістів сфери побутового обслуговування у системі навчально-виховної роботи коледжу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2004. 23 с.

совісність, порядність, відкритість, лояльність та ін.

Норма допомагає педагогові професійного навчання правильно осмислити ситуації, вибрати потрібне рішення, усуває зайві дискусії і пошуки, коли треба діяти швидко, дає упевненість у правильності зробленого ним вибору. Дотримання морально-педагогічної норми вчитель сприймає як реалізацію досвіду і думки всієї професійної групи, суспільства. Тому у виробленні такої моралі зацікавлене передусім суспільство. Морально-педагогічна норма, виконуючи суто педагогічні функції, допомагає створити сприятливі умови для протікання навчального процесу та поліпшення його організації, спонукає педагога професійного навчання до певних дій і застерігає від вчинків, що негативно впливають на розв'язання професійних завдань.

Етично-педагогічна норма – це один із засобів виховання особистості педагога професійного навчання. Саме вона спрямовує вибір методів і засобів навчально-виховного впливу на учнів.

Різноманітність норм, що розрізняються між собою за рівнем узагальнень (від найбільш загальних до найбільш конкретних), для зручності можна розділити на чотири групи: «загальна норма», «окрема норма», «правило», «звичай».

Загальна норма педагогічної моралі – найширша і найзмістовніша вимога, що узагальнює реальні стосунки педагога професійного навчання. Вона охоплює найтипівіші ситуації цих стосунків і становить найширшу вимогу в ставленні педагога професійного навчання до певного об'єкта, спрямовує його поведінку. У загальній нормі є сильна і слабка сторони, а це робить норму необхідною і водночас недостатньою для морального регулювання.

Проте будь-які моральні норми, якими б загальними або частковими, фундаментальними чи поверхневими вони не були, мають і певні спільні сутнісні риси, які й визначають їхню належність до сфери моралі. Це, насамперед: імперативність, тобто обов'язковість втіленого в них виконання. На відміну від багатьох інших моральних норм, обов'язковість має не гіпотетичний, умовний, а категоричний характер: людина, врешті-решт, має виконувати їх незалежно від будь-яких сторонніх міркувань. Небагато чого варті були б у моральному плані чесність або ввічливість особи, якби за ними стояло, скажімо, лише бажання сподобатися керівництву; такі «чесноти», на відміну від справжніх, через це й називаються удаваними, показними. Існують, і більш значущі в моральному плані чинники, які людина враховує у процесі виконання певних норм. У цілому ж обов'язковість закладена в моральній нормі як такої і має незалежно від зовнішніх обставин категоричний характер; здатність до універсалізації. Про цю здатність моральної норми вже йшлося при розгляді зв'язків загальнолюдської і локальних систем моралі.

Кожну, аж до найдріб'язковішої з числа таких норм, можна інтерпретувати таким чином, щоб вона за певних обставин набувала універсального значення. Своєрідною «нормою норм» постає вже неодноразово згадане «золоте правило» моралі: я маю вимагати від себе того, чого вимагаю від інших, і відповідно від кожного вимагається те, що й від будь-кого іншого.

Важливою конструктивною особливістю сукупності моральних норм у її відбитті у свідомості людини є ієрархічний характер. Кожна з норм може розглядатися як більш або менш важлива; існують обставини, зважаючи на які, саме моральні міркування деколи змушують відмовлятися від виконання навіть фундаментальних норм заради таких, котрі мають більшу життєву вагу. Трапляються випадки, коли лікар, наприклад, змушений говорити неправду своєму пацієнтові, аби врятувати йому життя чи звільнити від додаткових страждань. Принципово, однак, що й подібні випадки, які мають вимушений характер, не відмінюють моральну обов'язковість норм, від виконання яких у цьому випадку відмовляються. Від того, що я морально змушений сказати неправду, остання правдою не стає; порушуючи норму, я в будь-якому разі маю усвідомлювати, що переступаю межі моралі.

Вимоги до дотримання етичних норм виконують функцію регулювання поведінки, спілкування й діяльності.

Етична творчість педагога професійного навчання як діяльність включає в себе ряд компонентів,

серед яких найважливішими є такі, як осмислення норми моралі та її значущості у ставленні до суспільства, педагогічної професії; осмислення складних обставин ситуації, умови її виникнення; необхідність обрати кращий вид вчинку відповідно до етично-педагогічної норми.

Моральні відносини педагога професійного навчання значною мірою залежать від його моральної культури. Моральна культура педагога – це інтегративна єдність двох суспільних явищ: культури і моралі. З одного боку, вона є «культурою» в моралі, з іншого – висвітлює моральний аспект (цінність) культури³². Наявність у педагога високого рівня моральної культури дозволяє йому здійснювати позитивний вплив на молоде покоління: формувати гуманістичний світогляд, моральну вчинкову діяльність, моральні відносини. Він прагне вплинути на структуру психічних диспозицій вихованця. У багатьох випадках присутнє бажання розвинути у вихованця нові схильності, якими він раніше не володів. В інших випадках педагог прагне зберегти, зміцнити, розвинути і розширити вже набуті позитивні, за його оцінкою, диспозиції. У третьому випадку він намагається послабити, зруйнувати або ліквідувати ті диспозиції, що мають негативний характер. У четвертому – він хоче попередити появу диспозицій, які видаються йому негативними.

Моральна культура особистості – це рівень засвоєння морально-етичних цінностей, які існують у суспільстві, ступінь залучення їх до моральних аспектів діяльності, міра особистого морального розвитку. У буденному житті культурною людиною вважають стриману, добре виховану людину, з м'якими, приємними манерами поведінки. Дійсно, оцінити внутрішню культуру – ступінь інтеріоризації (засвоєння) діючих у даному суспільстві моральних норм, принципів – можна лише через втілення в повсякденній поведінці, через культуру зовнішню: манеру говорити, одягатися, зачісуватися, через охайність тощо.

Таким чином, морально-етична культура педагога – це досить високий рівень розвитку педагога, його творчих сил і здібностей, виражений у типах і формах організації його професійної діяльності, взаєминах із суб'єктами діяльності, а також у створюваних цінностях, оскільки фахівець без високих моральних якостей, без усвідомлення загальнолюдських і культурних цінностей може стати соціально небезпечним. Морально-етична культура педагога як складова не лише його професійної культури, а й загальної культури, виконує три основні функції: трансляції (передача елементів культури від однієї людини до іншої), реалізації культури (регулярне відтворення морально-етичних норм професійної діяльності) та (асиміляції новизни – «окультурення» того нового, що виникає у професійному житті).

Морально-етичну культуру як важливий компонент професіоналізму педагога також треба представити в єдності діяльнісного й особистісного підходів. Так, морально-етична культура педагога виявляється в діяльності, у його компетентності в галузі педагогічної етики, професійних стандартів і еталонів поведінки, у моральному вирішенні професійних завдань і проблем, що істотно впливає на продуктивність педагогічної діяльності. В особистісному аспекті морально-етична культура педагога як компонент його професіоналізму включає професійно важливі й індивідуальні ділові якості педагога морального характеру (соціальна активність, гуманізм, чесність, справедливість, толерантність та ін.), а також моральні мотиви діяльності і цінності особистості, спрямовані на її прогресивний професійний розвиток. Професійну морально-етичну культуру засвоюють у процесі прийняття індивідом духовних цінностей, еталонів поведінки і реалізації їх у своїй професійній діяльності.

Щоб розрізнити ідеологію та моральність, варто розпізнати свого роду анатомічні за своєю сутністю характеристики. Моральність – завжди особиста, існує лише у відносинах «особистість – особистість». Ідеологія ж – загальна (для всіх тих, хто її поділяє). Моральність здійснена лише в єдності вчинку й мотиву, вільного вибору й рішення; слідування за моральними імперативами. Це внутрішня свобода. Ідеологія ж – спрямована на щось, на когось, проти чогось, проти когось. Індивід зводиться в ідеології до прийому, способу дії, знаряддя. Формуючи особистість, треба остерігатись ідеологізації, цієї тотальної ще вчора, а подекуди й сьогодні, аморальної ознаки як соціального, так і духовного світу.

32 Васянович Г. П. Педагогічна етика: Навч. метод. посібник. Львів: Норма, 2005. 344 с.

Характерними особливостями педагогів професійного навчання повинні бути їхня висока загальна й професійна культура, інтелігентність: культура розуму, мовлення, морально-етична, естетична, культура спілкування, побуту. Людина високої культури повинна бути вимоглива до себе – до своїх знань, умінь і звичок, поведінки, схильна до позитивних взаємин, негативно ставиться до конфліктів, до вульгарного в мовленні, що принижують гідність людини. Натомість останніми роками набула поширення концепція професійного розвитку людини, згідно з якою найбільша здатність людини до конкретної професії виявляється відповідно до усталених для цієї професії індивідуальних і змінних рис особистості³³.

Отже, співвідношення та взаємозв'язок моральної культури і моральної свідомості відбувається тільки завдяки позитивному ставленню людини до морально-етичних цінностей. Моральна культура включає тільки ту частину моральної свідомості, яка виражає позитивне ставлення до моралі, правильне розуміння моралі та її вимог, що породжує у свідомості молоді позитивні установки і в результаті – моральну поведінку. У системі «моральні відносини – моральна свідомість – моральна діяльність» формуються професійно-етичні якості та професійно-етична компетентність педагога професійного навчання.

Таким чином, завдання формування професійної етики педагогів професійного навчання полягають у розвитку моральної свідомості, формуванні моральних почуттів і переконань; виробленні звичок моральної поведінки тощо. Співвідношення професіоналізму і моральності особистості педагога виступає у формі морально-етичної культури педагога, причому доцільним є розрізнення знань про мораль та її реальне застосування на практиці. Моральна свідомість відображає моральні відносини у формі відповідних уявлень (норми, принципи, суспільний і моральний ідеали, поняття добра і зла, справедливості і несправедливості), причому форми моральної свідомості об'єднані в систему, яка дозволяє не тільки дотримувати приписів, а й певним чином мотивувати та оцінювати моральні дії. У моральній свідомості маємо ідеальне відображення моральної діяльності і моральних стосунків та їх специфічне моральне обґрунтування.

Основою формування етичних поглядів педагога професійного навчання є знання принципів, вимог і норм моралі та їх специфічного відображення в педагогічній діяльності. Формування етичних знань педагогів професійного навчання передбачає процес цілеспрямованого й організованого набуття ними якостей моральної свідомості та поведінки.

Формування професійної етики педагога професійного навчання у професійних (професійно-технічних) закладах освіти передбачає декілька взаємопов'язаних етапів, в основі яких переважає певний вид підготовки.

Перший етап (пропедевтичний) – збір інформації для діагностики рівня сформованості професійної етики педагога професійного навчання. Метою цього етапу є теоретичне обґрунтування та визначення компонентів професійної етики, критеріїв їх сформованості та розроблення відповідних показників, визначення рівнів сформованості професійної етики, а також розроблення інтегрального критерію.

Другий етап (основний) – опанування системою професійно важливих етичних знань, розвиток мотивації до моральної діяльності. Тут відбувається попереднє ознайомлення з етикою, її предметом, короткою історією та категоріальним апаратом. Окремо слід зазначити потребу ознайомлення з поняттям культури – як загальної, так і професійної, оскільки професійна етика є складовою професійної культури спеціаліста. Мета цього етапу – виробити в педагога професійного навчання чітке уявлення про професійну етику, систему її норм і правил, а також ознайомити з основами професійних умінь із дотримання вимог щодо професійної етики. Тут розробляються також спецкурс, кодекс професійної етики, матеріали щодо етикету та інші дидактичні матеріали.

Третій етап (завершальний) спрямований на забезпечення самостійного поповнення потрібних етичних знань. Мета цього етапу – закріплення основних знань і вмінь із професійної етики у процесі професійної діяльності. Він реалізується у процесі самостійної виробничої діяльності студентів після

33 арановська Л. В. Формування культури мови студентів аграрного вузу (на матеріалах навчання з дисципліни «Ділова укр. мова»): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 1995. 236 с.

закінчення навчання в коледжі. Його завдання – корегування індивідуальної програми, формування професійної етики спеціаліста відповідно до реальних умов. Тут домінує самостійна робота з удосконалення власного рівня професійної етики, самовдосконалення професійної етики на основі отриманих відомостей на попередніх етапах.

Основними шляхами формування професійної етики педагога професійного навчання є: післядипломна освіта педагога професійного навчання (курсове підвищення кваліфікації); науково-методична робота у професійних (професійно-технічних) закладах освіти; самоосвіта.

Післядипломна освіта як курсове підвищення кваліфікації в умовах змін для конкретного суб'єкта виконує комплекс функцій, що забезпечують цілісність нового виду діяльності – розуміння і сприйняття нових умов життя; інформаційну – уміння знайти, вибрати, використати, створити потрібну інформацію, підвищити власну грамотність; розвивальну, що дозволяє оволодіти новими способами діяльності. Система курсового навчання педагога професійного навчання повинна враховувати не лише суто фахові, галузеві чи педагогічні аспекти, а й розвиток особистості, зокрема формування моральної культури, професійної етики тощо. Адже етична складова є компонентом професійної компетентності педагога.

Найсуттєвішим є те, що весь навчальний процес підготовки педагогів професійного навчання повинен бути сконструйований так, щоб у системі післядипломної освіти відбувалося удосконалення та поглиблення професійних знань, а не переучування спеціалістів (що, на жаль, практикується з низки об'єктивних та суб'єктивних причин). Післядипломна освіта повинна розвивати професійні знання, корегувати їх згідно з вимогами часу³⁴. Для такого її функціонування потрібно забезпечити в загальноосвітніх та професійних закладах освіти формування відповідної системи знань, навичок та умінь. Підвищення професійних вимог до компетентності сучасного педагога та відповідно навчальних планів закладів вищої та післядипломної освіти забезпечується оновленням теоретичних дидактичних положень та апробацією численних іноваційних технологій у сучасній педагогіці. Разом з тим надзвичайно важливим моментом є дослідження ефективності не окремих прогресивних дидактичних підходів, а аналіз їх у взаємодії. Зокрема, раціональне поєднання диференційованого та інтегративного підходів у професійному вдосконаленні педагогічних кадрів дає можливість значно підвищити їхній фаховий рівень.

Система підвищення кваліфікації є обов'язковою для всіх педагогічних працівників і характеризується «упорядкованістю та цілісністю, певним науково-методичним потенціалом, що в нинішніх умовах є значною перевагою перед науково-методичною роботою у закладі професійної освіти та самоосвітою. Тому в системі підвищення кваліфікації, у якій підвищення кваліфікації підтверджено документально, викладач спеціальних дисциплін та педагог професійного навчання мають одержувати базову основу педагогічної підготовки, яка б дала можливість їм удосконалювати цю підготовку в міжкурсовий період»³⁵.

Розглядаючи особливості саморозвитку педагога в площині іноваційної діяльності, слід зазначити, що в його основі знаходиться «процес створення, розповсюдження, впровадження та використання нововведень - нових засобів, методів, технологій, форм навчання з метою задоволення педагогічної потреби. Саморозвиток викладача в процесі іноваційної діяльності розуміється нами як діяльність по перетворенню результатів наукової діяльності в іновації, яка спрямована на їх ефективне упровадження (організаційна діяльність) у навчальний процес університету та використання в навчально-виховній діяльності викладача за, задалегідь, продуманою доцільністю (методична діяльність)»³⁶.

Оскільки зміст педагогічної підготовки закладається в навчальному плані, у дослідженні нами було проаналізовано відповідність професійно-етичної підготовки педагогів професійного навчання сучасним вимогам та викликам.

34 Дегтярьова Г., Якимович Т. Особистісний та діяльнісний підходи у післядипломній освіті інженерно-педагогічних працівників. Вісник Львів. ун-ту: Серія педагогічна. 2005. Вип. 19. С. 369–378.

35 Торба Ю. І. Педагогічна підготовка викладачів спеціальних дисциплін та педагогів професійного навчання ПТНЗ у системі післядипломної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2004. 20 с.

36 Титаренко Н.Ю. Іноваційна система саморозвитку викладача університету. Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис: Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». 2014. № 3 (54). С.435441, с.439

Необхідним є оновлення навчальних планів підготовки та підвищення кваліфікації в контексті формування загальної та професійної культури педагогів професійного навчання, зокрема професійної етики. Це зумовлено такими причинами: навчальні плани курсів підвищення кваліфікації педагога професійного навчання практично не містять навчального матеріалу та засобів формування професійної етики; у змісті післядипломної освіти педагога професійного навчання практично не передбачено культурологічної та морально-етичної перепідготовки; у роботі курсового підвищення кваліфікації немає заходів, спеціальних курсів та навчально-методичних матеріалів щодо формування професійної етики педагога професійного навчання.

Аналогічна ситуація спостерігається в системі методичної роботи закладів професійної (професійно-технічної) освіти. У роботі методичних комісій не передбачено спеціальної цілеспрямованої культурологічної та етичної підготовки, що призводить до ускладнення практичної роботи педагога професійного навчання. Це ж стосується роботи практикумів-семінарів, методичних комісій професійних (професійно-технічних) закладах освіти, де не передбачено заходів, які сприяють формуванню в педагога професійного навчання етичних знань, моральних переконань, професійно-етичних якостей тощо. Тому нами запропоновано зміни у структурі методичної роботи, які спрямовані та розвиток професійно-етичних якостей педагога професійного навчання. При цьому враховувалися реальні умови освітнього середовища, зокрема завдання, які стоять перед професійно-технічною освітою, умови і можливості конкретного навчального закладу, специфіка та можливості методичної роботи, існуючі традиції тощо.

Ураховуючи специфіку освіти дорослих, значну увагу було приділено самоосвіті, саморозвитку та самоудосконаленню педагога професійного навчання. Вивчення стану організації самоосвіти на основі опитування засвідчило, що в закладах професійної (професійно-технічної) освіти не проводиться систематична робота з надання допомоги викладачам та педагогам професійного навчання щодо вдосконалення професійно-етичної освіти. Це дало підстави виокремити найважливіші вимоги до організації самоосвіти і керівництва цією роботою, зокрема: зв'язок самоосвіти з практичною діяльністю педагога; систематичність і послідовність самоосвіти, неперервний характер роботи, постійне вдосконалення змісту і форм самоосвіти; зміст, форми і методи самоосвіти мають добиратися з урахуванням індивідуальності педагога, його можливостей, умов роботи, спрямованості професійних інтересів; завершеність самоосвітньої роботи на кожному її етапі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Формування професійної етики педагога професійного навчання у професійних (професійно-технічних) закладах освіти можна віднести до невирішених проблем. У той час як формуванню професійної етики, зокрема педагога, приділялась значна увага, для категорії таких педагогічних працівників, як педагоги професійного навчання, ці питання залишилися практично недослідженими. Особливості професійної етики педагога професійного навчання визначаються рівнем його загальної та психолого-педагогічної підготовки в навчальному закладі, специфікою освітнього середовища та рівнем післядипломної освіти, а також особистісними морально-етичними якостями. В основу дослідження покладено взаємопов'язані складові професійної етики педагога професійного навчання: моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини. Виділено провідні етичні знання для педагогів професійного навчання (педагогічний обов'язок, моральна відповідальність, педагогічна справедливість, честь і гідність педагога, педагогічний такт, вимогливість, толерантність тощо), які визначають професійно-етичні якості педагога професійного навчання. Напрями подальших досліджень вбачаємо у розробці методики багаторівневого формування професійної етики педагога професійного навчання.

Список літератури

1. Балл Г. О. Гуманізація загальної та професійної освіти: сучасна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири. Неперервна професійна освіта: проблеми пошуку, перспективи: монографія / За ред. І. А. Зязюна. К.: ВППОЛ, 2000. С. 134–157.
2. Барановська Л. В. Формування культури мови студентів аграрного вузу (на матеріалах навчання з

- дисципліни «Ділова укр. мова»): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 1995. 236 с.
3. Борисова С. В. Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами українського музичного мистецтва: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Луганськ, 2002. 292 с.
 4. Васянович Г. П. Педагогічна етика: Навч. метод. посібник. Львів: Норма, 2005. 344 с.
 5. Вишневецький О. І. На тернистому шляху до себе. Рідна школа. 1995. № 5. С. 12.
 6. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 196 с.
 7. Гасюк Л. М. Формування професійної етики молодших спеціалістів сфери побутового обслуговування у системі навчально-виховної роботи коледжу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2004. 23 с.
 8. Гинецинский В. И. Знание как категория педагогики: Опыт педагогической когитологии. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. 144 с.
 9. Головань М. С. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. Збірник статей. Ялта: РВВ КГУ, 2014. Вип. 44. Ч. 3. С.79-88.
 10. Горчакова О. Морально-етичний аспект професіоналізму педагога вищої школи. Дидактика професійної школи: Зб. наук. пр.: Випуск III. / Ред. кол.: С. У. Гончаренко (гол.), В. О. Радкевич, І. Є. Каньков-сь-кий (заст. гол.) та інші. Хмельницький: ХНУ, 2005. С. 42–45.
 11. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. К.: Парапан, 2005. 228 с.
 12. Гузій Н.В. Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти: Монографія. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2004. 243с.
 13. Дегтярьова Г., Якимович Т. Особистісний та діяльнісний підходи у післядипломній освіті інженерно-педагогічних працівників. Вісник Львів. ун-ту: Серія педагогічна. 2005. Вип. 19. С. 369–378.
 14. Етика: навч. посібник / В. Лозовой, М. Панов, О. Стасевська та ін.; за ред. проф. В. Лозового. К.: Хрінком Інтер, 2002. 224 с.
 15. Козловська І.М. Формування професійних та духовних цінностей фахівців в контексті національного виховання особистості. Нові технології навчання. № 66. Частина 1: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. К.-В., 2010. С. 107–113.
 16. Лузік Е.В. Професійна компетентність викладача вищого технічного навчального закладу як домінуюча умова ефективності підготовки майбутніх фахівців до управлінської діяльності. URL : <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/14358>.
 17. Макаренко А. С. Дисциплина, режим, наказание и вознаграждение Сочинения: В 5 т. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. Т. 5. 119 с.
 18. Марчук І. П. Формування професійно-моральних якостей майбутніх працівників правоохоронних органів у вищих навчальних закладах МВС України: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Кіровоград, 2005. 23 с.
 19. Матійків І. М. Емоційна компетентність педагога як чинник позитивної взаємодії в професійному середовищі. Молодь в умовах нової соціальної перспективи» : збірка наукових праць. Випуск 16. Київ, 18 травня 2017 року. К., 2017. С. 468-472
 20. Мірошник З.М., Талаш І.О. побудова професіограми викладача вищої педагогічної школи: рольовий підхід. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені ЕС.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2014. Випуск 23 С.413-424.

21. Ситаров В. А., Маралов В. Г. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / Под ред. В. А. Слостенина. М., 2000. 216 с.
22. Сорочинська В. Є. Соціалізація і формування ціннісних орієнтацій студентської молоді. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. пр. Випуск 11 Київ–Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2006. С. 381–393.
23. Теоретичні та методичні засади управління підготовкою фахівців з педагогіки вищої школи на основі компетентнісного підходу в межах європейської кредитно-трансферної системи організації навчального процесу : монографія / З. В. Рябова, І. І. Драч, Н. О. Приходькіна та ін.. К. : ТОВ «Альфа-Реклама», 2014. 338 с.
24. Тимченко Н. С. Формування професійно-етичних якостей майбутніх службовців-митників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 К., 2003. 20 с.
25. Титаренко І. О. Формування етичних відносин між вчителями в системі методичної роботи школи. Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Зб. наук. пр. / За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. К.: НТУ «ХПІ», 2003. С. 556–562.
26. Титаренко Н.Ю. Інноваційна система саморозвитку викладача університету. Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис: Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». 2014. № 3 (54). С.435-441.
27. Торба Ю. І. Педагогічна підготовка викладачів спеціальних дисциплін та педагогів професійного навчання ПТНЗ у системі післядипломної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2004. 20 с.
28. Федірчик Т.Д. Теоретико-методичні засади розвитку педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи в процесі науково-педагогічної діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Чернівці, 2016. 452с.
29. Хоружа Л. Л. Розвиток етичної компетентності майбутнього вчителя як багатофакторний процес. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2003. № 5. С. 42–52., с. 42
30. Чепіль М. М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина XIX ст.–1939 р.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Х., 2001. 44 с.
31. Чернокозова В. Н., Чернокозов И. И. Этика учителя. Педагогическая этика. К.: Радянська школа, 1973. 234 с.
32. Шарко В.Д. Методологічна підготовка викладача вчз як умова підвищення результативності його професійної діяльності. Науковий вісник ХДМІ. 2009 №1(1), С. 66- 73
33. Щербак О. І. Нові технології у професійній підготовці майбутніх фахівців. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: Зб. наук. пр. до 10 річчя АПН України. Харків: «ОВС», 2002. Ч. 2. С. 171–182.

© Catholic University in Ružomberok, Faculty of Theology, Theological Institute
in Spišské Podhradie, Slovakia

© Western Ukrainian National University, The Faculty of Social Sciences and Humanities,
Ternopil, Ukraina

**Transformational processes of the social and humanitarian sphere
of modern Ukraine in the conditions of war.**

Challenges, problems and prospects.

Scientifically reviewed internationally edited book

First edition

Publisher: VERBUM - vydavateľstvo KU, Ružomberok 2023, Slovakia

Quantity: 200 pcs.

Number of pages: 317 [15,4 AS]

This work is published under the license of the Creative Commons Attribution
NonCommercial 4.0 International Public License (CC BY-NC 4.0).

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

DOI: <https://doi.org/10.54937/2023.9788056110096>

ISBN 978 – 80 – 561 – 1009 – 6

EAN 9788056110096

317

